સંશોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૫૭મો
શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૪

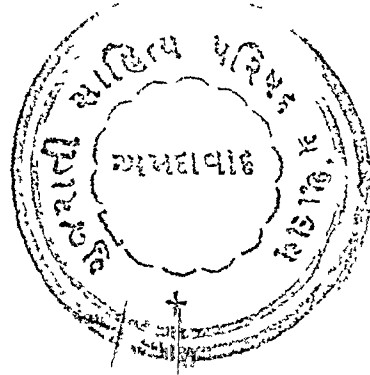
[મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો]

લેખક
સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી. એ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પ્રથમ સંપાદન: શાકે ૧૮૮૧, વિ. સં. ૨૦૧૫, ઈ. સ. ૧૯૫૯
પ્રત ૫૦૦

કિં. સાડાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક: રસિકલાલ છો. પરીખ, અધ્યક્ષ, શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ
મુદ્રક: બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સંશોધનક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં, સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ–૨ ભાગમાં" અને સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. જોટેના "ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ–ખંડ–૧-૨-૩"–આ મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાની સાથે ગુજરાતી સલ્તનતના પતન સુધીનાં સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો આ ગ્રંથનો ખંડ ૪થો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

દુઃખનો વિષય છે કે શ્રી. રત્નમણિરાવ આ છેલ્લા બે ખંડ જોવા આપણી વચ્ચે નથી. એમના અવસાનથી એક સમર્થ ઇતિહાસવિદની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૧–૫–૧૯૫૯

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ સાડત્રીસમું : ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

સંશોધન ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

ગ્રંથાંક	ગ્રંથ-નામ	ઈ. સ.	કિમ્મત
૧	આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ —અનુ. પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	૧૯૪૯	અપ્રાપ્ય
૪	પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો —સ્વ. પ્રો. રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૯૪૮	૪–૦–૦
૫	અસાઈતનું 'હંસાઉલી' કાવ્ય —પં. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧૯૪૫	૧–૮–૦
૭	પુરાણોમાં ગુજરાત —પ્રો. ઉમાશંકર જોશી	૧૯૪૬	૪–૦–૦
૮	જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત —ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	૧૯૫૨	૫–૦–૦
૯	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧ —રત્નમણિરાવ ભી. જોટે	૧૯૪૫	અપ્રાપ્ય
૧૦	ગુજરાતના પંચમહાલના ભીલો —પાંડુરંગ ગોવિંદ વણીકર	૧૯૪૪	૨–૮–૦
૧૩	દ્વ્યાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ —રાગલાલ ચુનીલાલ મોદી	૧૯૪૨	૧–૪–૦
૧૪	ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ —પ્રો. વિનોદિનીબહેન નીલકંઠ	૧૯૪૨	૧–૪–૦
૧૬	ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન	છપાય છે.	
૧૮	રણમલ્લ છંદની ઐતિહાસિક આલોચના —પ્રો. અબૂ ઝફર નદવી	૧૯૪૧	૦–૪–૦
૧૯	અખો : એક અધ્યયન —પ્રો. ઉમાશંકર જોશી	૧૯૪૧	૧–૮–૦
૨૦	Indo-Aryan and Hindi —Dr. Sunitikumar Chatterji	1942	અપ્રાપ્ય
૨૧	Archaeology and Ancient Indian History —Dr. Hiranand Shastri	1944	3–0–0
૨૨	મુઝફ્ફરશાહી (ફારસી મૂળ અને ગુજરાતી) —અનુ. પ્રો. અબૂ ઝફર નદવી	૧૯૪૨	૧–૪–૦

૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી
—અનુ. ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૪–૮–૦

૨૬ અભિધર્મ —પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબી ૧૯૪૪ ૨–૦–૦

૨૭ Studies on Indian Art
–O. C. Ganguli 1953 5-0-0

૨૮ કાઠિયાવાડના મુમના
—શ્રી. ભગવાનલાલ બ. માંકડ ૧૯૪૮ ૧–૦–૦

૨૯ ઉચ્ચારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
—અંબાલાલ જે. પંચાલ ૧૯૪૮ ૨–૦–૦

૩૦ શામળનું વાર્તાસાહિત્ય
—સ્વ. પ્રો. નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧–૦–૦

૩૧ જ્યેષ્ઠીમલ્લ જ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ
—પ્રો. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૪૮ ૦–૧૪–૦

૩૨ લાઘવાંક —પ્રો. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૧૯૪૯ ૦–૮–૦

૩૩ ઈરાનનો ચેરાગ —પ્રો. ફીરોઝ કા. દાવર ૧૯૫૦ ૬–૦–૦

૩૪ ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને સાહિત્યનું ખેડાણ —ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૦–૧૨–૦

૩૫ સૌરાષ્ટ્રના સુમરા
—શ્રી. ભગવાનલાલ બી. માંકડ ૧–૦–૦

૩૬ જૈમિનીયમ્ ઉપદેશસૂત્રમ્
—પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ૧૯૫૧ ૧૦–૦–૦

૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ
—કુ. શાર્લોટે ક્રાઉઝે ૧૯૫૧ ૩–૦–૦

૩૮ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
—ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૩–૦–૦

૩૯ હડપ્પા અને મોહેંજો–દડો
—ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪–૮–૦

૪૦ ગણધરવાદ —પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦–૦–૦

૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧–૨
—સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫–૦–૦

૪૨ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ
—બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય ૧૯૫૩ ૮–૦–૦

૪૩ Planetary Tables Vol 1 :
ગ્રહસારણી પ્રથમ ખંડ : બુધસારણી
–Prof. H. P. Bhatt 1953 2–0–0

૪૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૨
–રત્નમણિરાવ ભી. જોટે ૧૯૫૪ ૫–૦–૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૧
–ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૪ ૪–૮–૦

૪૬ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૧
–ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૪–૦–૦

૪૭ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૨
–ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૫–૦–૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૨
–ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૫ ૨–૮–૦

૪૯ યોગશતક –ડૉ. ઇન્દુકલાબહેન ઝવેરી ૧૯૫૬ ૩–૦–૦

૫૦ The conception of Spiritual Life in
Mahatma Gandhi & Hindi Saints
–Prof. Dr. R. D. Ranade 1956 3-0-0

૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા
–પં. સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૬ ૩–૦–૦

૫૨ Planetary Tables Vol. II : શુક્રસારણી
–Prof. H. P. Bhatt 1957 2–0–0

૫૩ મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ અને
તેનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો
–ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૭ ૬–૦–૦

૫૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૩
–રત્નમણિરાવ ભી. જોટે ૧૯૫૭ ૫–૦–૦

૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (હિંદી)
–પં. સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૮ ૩–૦–૦

૫૬ સૂફીમત –ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૯ ૪–૦–૦

૫૭ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૪
–રત્નમણિરાવ ભી. જોટે ૧૯૫૯ ૪–૮–૦

પ્રકરણ સાડત્રીસમું
ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

દેશમાં લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અંધકાર
સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો—નામનો સુલતાન

ગયા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં હતાં છતાં બહારથી દેખાવ બગડ્યો નહોતો. ઈ.સ. ૧૫૫૪માં એના મરણ પછી ગૂજરાતનું એક દેશ તરીકે ઐક્ય તૂટ્યું. એની સીમાઓ નષ્ટ થવા લાગી. નવો સુલતાન નામમાત્ર હતો. સત્તા બધી એક-બીજાનો દ્વેષ કરનારા અમીરોના હાથમાં હતી. એમણે ગૂજરાતના ભાગલા પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા. દેશમાં લશ્કરની દોડાદોડ સિવાય કાંઇ દેખાતું નહિ. આજ સુધી[1] શરમાવું પડે એવી ગૂજરાતની દશા આ સમયે થઇ.

એક રીતે જોતાં જ્યારથી સુલતાન બહાદુરશાહને પરદેશી લોકો ઉપર ભાવ પેદા થયો અને મૂળગૂજરાતીઓની કદર ઓછી થઈ ત્યારથી દેશની પડતીનાં બીજ રોપાઇ ગયાં હતાં. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં એ બીજના ફણગા ફૂટ્યા અને હવે અહમદ ત્રીજાના સમયમાં એનાં વૃક્ષ મોટાં થયાં. હવે પછી એનાં કડવાં ફળ ચાખવાનાં હતાં.

આ સમય માટે આધારગ્રંથોની મુશ્કેલી

જેને આપણે આધારગ્રથો કહી શકીએ એવી મુસલમાન તવારીખો પણ અહમદશાહ ત્રીજાનો અહેવાલ બરોબર આપતી નથી. મિરાતે સિકંદરી જે બીજા સુલતાનોનાં લાંબાં વર્ણન કરે છે તે પણ અહીં રસહીન થઈ જાય છે. ખરી રીતે અહમદ ત્રીજાનો નામનો અમલ તે એના અમીરોનો જ અમલ છે. સિકંદરીના લેખકના પિતાએ આ વખતે રાજકાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. લેખક "મારા પિતાએ એમ કર્યું અને તેમ કર્યું" કરીને લાંબા અહેવાલ લખે છે, પરંતુ એમાં મુદ્દાનું કાંઇ દેખાતું નથી. સૈયદ મુબારક બુખારીના વકીલ તરીકે લેખકના પિતાએ જે કામ કરેલાં તેનાં કંટાળાભરેલાં વર્ણન સિવાય સિકંદરીમાં કાંઈ દેખાતું નથી.[2] બીજાં પ્રકરણોમાં કંઈક રસમય લખાણ

---

[1]: દીવ ગયા સુલતાનના વખતમાં ગયું હતું અને દમણ આ વખતે ગયું. નંદરબાર વગેરે ખાનદેશમાં ગયાં એ ગૂજરાતને શરમાવા જેવું.

[2]: મિરાતે સિકંદરી કલાઇવ બેલીનો સંશોધિત તરજુમો ગયા સુલતાનથી બંધ થાય છે. ગુ. ભા. અને અં. ભા. ફઝલુલ્લાહ કૃત સરખાવીને આધાર લીધો છે. સિકંદરીની વિગતો ઘણી વાર બીજા ઇતિહાસોથી જુદી પડે છે

કરનારો લેખક અહીં રસહીન થઈ જાય છે. તબકાતે અકબરી તો આ સુલતાનના સમયનું વર્ણન બે જ પાનાંમાં સમાવી દે છે. પોર્ટુગીઝ લેખકોએ આ સમયમાં પણ કેટલીક ખટપટો કરી છે, પણ સિકંદરી માત્ર એક જ વખત એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. અરબી ઇતિહાસ એની રીત પ્રમાણે સારાં વર્ણનો અને ઉલ્લેખ આપે છે, પરંતુ એ હબસી અમીરોની અસર નીચે હોવાથી એમની વિગતો વધારે આપે છે.[3] આમ આધારગ્રંથોના લેખકો લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં બરોબર ખાતરીવાળું લખાણ કરતા નથી અને કેટલીક વાર તો ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. એટલે આ સુલતાનના આઠ વર્ષના નામના અમલ માટે લખવા ઘણી સાવચેતી રાખીને પણ બધી ખટપટમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ રહી ભાગ લેનાર સિકંદરીના લેખકના પિતાના વર્ણનને વધારે માન આપવું એ ઠીક લાગે છે. લેખકે પોતે પિતાને મુખે સાંભળેલા અહેવાલમાં કેટલું ઓછું વધતું કર્યું હશે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે.

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો

મહમૂદ ત્રીજો કોઈ વારસને મૂકી ગયો ન હતો એટલે અમીરોએ રઝીઉલ્મુલ્ક નામના માણસને મહમૂદનો એક સગો અમદાવાદમાં અહમદખાન નામે હતો તેને બોલાવવા મોકલ્યો. અહમદખાન એક વાણિયાની દુકાનેથી કબૂતરને નાખવા દાણા ખરીદતો હતો એવામાં રઝીઉલ્મુલ્કે ઓળખીને એને ઝડપી ઘોડવેલમાં બેસાડ્યો અને મહમૂદાબાદ લઈ ગયો. ખાનની દાઇએ રડવા માંડ્યું, પણ ખરું કારણ જાણ્યા પછી શાંતિ થઇ.[4]

આ વખતે ગૂજરાતમાં ઇતિમાદખાન સૈયદ મુબારક બુખારી, ભરૂચનો ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને સુરતનો ખુદાવંદખાન રજબ એ મુખ્ય બળવાન અમીરો હતા અને આ સુલતાનના અમલનું વર્ણન એટલે ખરી રીતે તો આ અમીરોનું અને એમના ટંટાનું વર્ણન જ છે. ઇતિમાદખાને રાજ્યના મુખ્ય અમીર તરીકે વહીવટ હાથમાં લઈ ગૂજરાતના જિલ્લાઓ અંદર અંદર વહેંચી લીધા. રાજ્યના હાથી ઘોડા ખજાનો વગેરે પણ વહેંચી લીધું. કિશોર અહમદખાનને અહમદશાહ નામ આપી એના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા

૩: અરબી ઇતિહાસમાં કેટલીક વિગતો છે જે બીજામાં મળતી નથી. બીજા ઇતિહાસોએ કરેલા અમીરોના નામોના ગૂંચવાડા અરબી ઇતિહાસ ઉકેલે છે. સર ડેનિસન રૉસે એ ઇતિહાસના ભા. ૨ જામાં પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન લંબાણથી ચર્ચ્યો છે.

૪: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૭૫. આ સુલતાનનું નામનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૫૪થી ૧૫૬૧ સુધી રહ્યું. તવારીખો એને અહમદ બીજો કહે છે, પણ કુતુબુદ્દીન બીજો અહમદ હોવાથી આ ત્રીજો છે.

પણ પડાવી હિજરી ૯૬૧ રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૫મી તારીખે મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)માં એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સૈયદ મુબારકે એને રાજતિલક કર્યું. સુલતાને સૈયદને ગુરુ માની દીક્ષા લીધી.[5]

ખાનદેશના સુલતાન મુબારકશાહની પોતાના હક્ક માટે ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ

હવે આસીર બુરહાનપુરનો સુલતાન મુબારકશાહ જે ગૂજરાતના સુલતાનનો દૌહિત્ર થતો હતો એને ખબર પડી કે અમીરોએ સુલતાનના દૂરના સગાને નામનો ગાદીએ બેસાડી નજરકેદ જેવો રાખી રાજ્ય અંદર અંદર વહેંચી લીધું છે. નજીકના સગા તરીકે ગૂજરાતની ગાદીનો એ પોતાને વારસ માનતો હતો. આ કારણથી એણે લશ્કર લઈ ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ગૂજરાતના અમીરો સુલતાન અહમદને સાથે રાખી લશ્કર લઇ સામા લડવા નીકળ્યા. બન્ને લશ્કરોએ નર્મદા નદીને તીરે સામસામાં આવીને પડાવ નાંખ્યો.[6] સૈયદ મુબારક ગૂજરાતના લશ્કરના અગ્રેસરી હતા અને બીજા અમીરો એમની સાથે હતા. માત્ર નાસિરઉલ્મુલ્ક દૂર રહી જે જીતે તેના પક્ષમાં જવા ખટપટ કરી રહ્યો હતો અને મુબારકશાહને સંદેશો મોકલ્યો હતો કે મુબારક સૈયદ સિવાય બધા અમીરો આમના પક્ષમાં છે અને તેમને હરાવવાથી બધું આપના હાથમાં આવશે. આ સમાચાર જ્યારે સૈયદ મુબારકને મળ્યા ત્યારે એમણે, મુબારકશાહના ગુરુ મૌલાના રૂહઉદ્દીનને મળીને સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયાં મંજુને પોતાના વકીલ તરીકે સુલેહનો સંદેશો લઇ સાથે મોકલ્યા. મિયાં મંજુએ ઘણી હોશિયારીથી વાટાઘાટ ચલાવી દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા મુબારકશાહના મનને સુલેહ કરવા તરફ વાળ્યું અને સફળ થઇ પાછા આવ્યા. સિકંદરીમાં આ વાટાઘાટનું વર્ણન ખૂબ લંબાણથી આપ્યું છે. સૈયદ મુબારકે પણ મિયાં મંજુની કદર કરી.[7]

૫: સિકંદરી ગુ. ભા. ૩૭૫-૩૭૭ કહે છે કે હાથી, ઘોડા ઉપરાંત ગૂજરાતી ચલણના ૨૨ કરોડ તનખા જે ૨૨ લાખ અકબરી તનખા બરોબર થાય (સો ગુજરાતી તનખાનો એક અકબરી તનખો?) એટલી કિંમતનું સોનું તથા જવાહીરો સૈયદના ભાગમાં આવ્યાં.

૬: એ જ, પૃ. ૩૭૮. મુબારકશાહ નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે ભરૂચથી ૧૫ માઇલ દૂર રાણપુર કોટા આગળ આવીને પડચો હતો.

૭: એ જ, પૃ. ૩૭૯ થી ૩૮૬ ઘણું લંબાણથી કવિતો સાથે લેખકે આ વર્ણન આપ્યું છે. ખુશ થયેલા મુબારકશાહે મિયાં મંજુને મોટું ઈનામ આપવા માંડયું તે એણે ન લીધું. એ બાબતના લાંબા વર્ણનમાં જમણમાં થાળીઓ ઉપાડનારાને સેવકી (Tip) આપવાનો રિવાજ હશે એવો ઉલ્લેખ આવે છે તે રસમય છે. છેવટે પોતાના શેઠ સૈયદ પાસેથી મંજુ ઈનામ સ્વીકારે છે. તાઉસ (મોર) નામનો ઘોડો તથા રકમ ભેટ એને મળે છે.

નાસિરઉલ્મુલ્કે કરેલી લડાઇ

સુલેહ થવાથી ગૂજરાતનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ પાછું ફર્યું. આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્ક નિરાશ થયો હતો. એણે અમીરોમાં ખટપટ કરી ભાગલા પડાવ્યા અને ઇતિમાદખાન તથા સૈયદ મુબારકના પક્ષકારો એક બાજુએ તથા નાસિરઉલ્મુલ્કના બીજી બાજુ ચાલવા લાગ્યા. નાસિરઉલ્મુલ્કનો એક સરદાર અતકખાન સૈયદ મુબારકના તંબુમાં સંદેશો લઇને આવ્યો હતો ત્યાં બોલાબોલી થતાં સૈયદને ખંજર મારવા ગયો, પરંતુ સૈયદના માણસોએ એને પકડી લીધો અને મારી નાખતા હતા તે વખતે સૈયદે અટકાવ્યા અને યુદ્ધના મેદાનમાં એને મારીશું એમ કહી છોડી મૂકયો. નાસિરઉલ્મુલ્કને ઇતિમાદ-ખાન ઉપર ખાસ વેર હતું, પણ હવે એને લાગ્યું કે સૈયદને ઠેકાણે લાવ્યા વિના ઇતિમાદખાનને કાંઇ થઈ શકશે નહિ. બન્ને ઉમરાવોનાં લશ્કરો વડોદરા નજીક પહોંચ્યાં ત્યારે સૈયદનું સૈન્ય બરોબર સજ્જ નહોતું. નાસિરઉલ્મુલ્કે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની પાસે મોટું લશ્કર હોવાથી અચાનક લડાઇ શરૂ કરી. એમાં મોખરે રહેલો અતકખાન માર્યો ગયો.[૮] સૈયદના કેટલાક નજીકના સગાઓ માર્યા ગયા. ઇતિમાદખાન જે થોડે દૂર હતો તેણે કાંઈ સહાય કરી નહિ. આ પરસ્થિતિ જોઈ સૈયદના મિત્રો એમને દોરીને બીજે રસ્તે કપડવંજ લઇ ગયા. ઇતિમાદખાનના કેટલાક સરદારો નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે જોડાઇ ગયા. આ વિજયથી નાસિરઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી.[૯]

નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ?

સત્તાના અભિમાનથી નાસિરઉલ્મુલ્કે અમદાવાદમાં જૂના અમલદારો સાથે સારી વર્તણુક રાખી નહિ અને પૈસા પડાવવા લાગ્યો. બે મહિના સત્તા ભોગવી સુલતાન અહમદને સાથે લઈ મોટું લશ્કર ભેગું કરી એ ઇતિ-માદખાન અને સૈયદ મુબારક ઉપર ચડાઈ કરવા કપડવંજ તરફ ઊપડ્યો. સૈયદ અને ઇતિમાદખાન પાસે પૂરતું સૈન્ય અને તૈયારી નહોતાં, એટલે ઇતિમાદખાને દિલ્હીના અદિલશાહની મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો, અને સભાએ એ વાત સ્વીકારી, પરંતુ સૈયદ કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.[૧૦]

૮: એ જ, પૃ. ૩૮૭–૮૯. આ વર્ણન પણ લાંબું છે. અહીં અતકખાન સૈયદ મુબારકને તમે તો બહારના છો અને ગૂજરાતનું મંત્રીપદ નાસિરઉલ્મુલ્ક સિવાય બીજાને ન મળે એમ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે.

૯: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૮૯. સુલતાન અહમદ આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્કના કબજામાં આવ્યો.

૧૦: એ જ, પૃ. ૩૮૯-૯૦

મિરાતે સિકંદરીના લેખક અહીં એક રસમય વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. કહે છે કે સૈયદ ત્યાંથી અંતઃપુરમાં ગયા અને પોતાના પુત્ર સૈયદ મીરાંની પત્ની જે ઘણી પવિત્ર અને બુદ્ધિમાન હતી તેની આ બાબતમાં સલાહ લીધી. બીબીએ કહ્યું કે "આ બાબતમાં હું આપને શી સલાહ આપું? પરંતુ આપ જાણો છો કે આપની ઉમ્મર ૫૮ વર્ષની થઇ છે અને આપ હઝરત પયગંબરના વંશના છો. એમના વંશના માણસો ૬૦ અગર તો ૭૦ વર્ષથી વધારે જીવતા નથી,[૧૧] તો પછી એક કણિયા-બકાલથી નાસીને આપ બીજાની સહાય લેવા જશો એમાં શી આબરૂ![૧૨] એના કરતાં યુદ્ધમાં પડીને નસીબ અજમાવવું અને એથી બન્ને રીતે કીર્તિ મળશે. પરવરદીગારે જે ધાર્યું હશે તે થશે." આ સાંભળી સૈયદને શૂર ચડયું. સિકંદરીના લેખકના પિતા મંજુ વટવાના સૈયદ હઝરત હુસેન બુખારીનો સંદેશો લઇને આવ્યા. હઝરતે નાસિરઉલ્મુલ્કને લડાઈ ન કરવા સમજાવ્યો હતો, પણ તેણે માન્યું નહોતું તેથી એમને ખરાબ લાગ્યું હતું. સૈયદ હુસેને સૈયદ મુબારકને કહેવડાવ્યું કે કુરાનેશરીફમાં કહ્યું છે કે પરવરદીગારની રહેમથી કેટલીયે નાની ટુકડીઓએ મોટી સેનાને હરાવી છે. આ સંદેશાને પણ સૈયદે શુભ શુકન ગણી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૧૩] એમણે પોતાના તથા વટવા અને આશાવલના મળીને સાતસો આઠસો બહાદુર સૈયદોની ટુકડી ભેગી કરી.[૧૪] આ વખતે એવું બન્યું કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને ઉલુઘખાન હબસી જે નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે હતા અને જેમના તાબામાં સુલતાન હતો, તેમણે સૈયદને કહેવડાવ્યું કે તમે રાત્રે હુમલો કરો અને અમે સુલતાનને લઇને તમારી સાથે જોડાઈ જઇશું. નાસિરઉલ્મુલ્ક પોતાની મોટી સેનાના જોરમાં અભિમાનથી દારૂ પી રાત્રે સૂઇ જાય છે. આ સંદેશો પણ સૈયદે ઇતિમાદખાનને કહ્યો, પણ એને એમાં વિશ્વાસ પડ્યો નહિ. સૈયદનો લડવાનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાનમાં હિંમત નહોતી. એણે પોતાના તરફથી તાતારખાન ઘોરીને મોકલવા કહ્યું તેની સૈયદે ના પાડી.[૧૫]

૧૧: એ જ, પૃ. ૩૯૦

૧૨: એ જ પૃ. ૩૯૦. અહીં નાસિરઉલ્મુલ્ક મૂળ હિંદુ વાણિયો હતો એવું સમજાય છે. ફજલુલ્લાહની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે.

૧૩: એ જ, પૃ. ૩૯૦-૩૯૪.

૧૪: એ જ, પૃ. ૩૯૧. બુખારી સૈયદો આશાવલ અને વટવામાં મોટે ભાગે રહેતા હતા. શાહઆલમનું રસૂલાબાદ પણ આશાવલને અડીને હતું. આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.

૧૫: એ જ, પૃ. ૩૯૩

નાસિરઉલ્મુલ્કનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની જીત

હવે રાત્રે આ બહાદુર ટુકડી નીકળીને નાસિરઉલ્મુલ્કના મોટા લશ્કર સામે લડવા ગઈ. એના લશ્કરના આગલા ભાગમાં શમશેરઉલ્મુલ્ક હતો તે લડતાં ઘવાયો અને સૈયદ મુબારક જાતે લડવા આવ્યા છે તે જાણી સામી છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાયો. ઘણા નાસી ગયા. આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુલતાન અહમદને લઇને સૈયદને મળ્યો. સૈયદ એને સુલતાન સાથે પાછળ આવવાનું કહી નાસિરઉલ્મુલ્કના તંબુ તરફ ગયા. નાસિરઉલ્મુલ્ક આમ સૈયદને એકાએક આવેલા જોઇ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો. આમ સૈયદ મુબારકને વિજય પ્રાપ્ત થયો. બીજા અમીરો પણ એમની સાથે જોડાયા. હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૬] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે નાસિરઉલ્મુલ્ક ચાંપાનેર તરફ ગયો છે એવી ખબર મળતાં સૈયદ મુબારક અને ઇતિમાદખાન એને પકડવા એ બાજુ ઊપડયા. નાસિરઉલ્મુલ્ક ત્યાંથી નાસીને પાલનાં જંગલો તરફ ગયો.[૧૭]

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૯૪

૧૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૫. આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ એ બહુ ગૂંચવણવાળી ચર્ચાનો વિષય છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ.૪૫૯) એને દરિયાખાન હબસી કહે છે. એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે. પરન્તુ સિકંદરીમાં એનું જે વર્ણન છે તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિકંદરીના ઉલ્લેખ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય. સિકંદરીમાં એનું લંબાણથી વર્ણન છે તે જોયું. એ જ અરબી ઇતિહાસ બીજા ત્રણ નાસિરઉલ્મૂલ્ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાંનો એક આ નાસિરઉલ્મુલ્ક છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે. ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામાં આવે છે અને સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી અમીરોમાં ઘણી વાર ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે. આ ગોટાળો ઘણે અંશે અરબી ઇતિહાસલેખક ઓછો કરે છે તે ખરું છે. સર ડેનિસન રોસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહીં કહેવું જોઇએ કે સિકંદરી વગેરેની પેઠે અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્મુલ્ક અને મુબારિઝઉલ્મુલ્ક એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબો છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ છતાં અરબી ઇતિહાસલેખક એ બન્નેને બાપ દીકરો કહે છે ને મુબારિઝને પતાઇનો પૌત્ર કહે છે. એવો જ ગોટાળો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને રૂમીના ખુદાવંદખાને કરેલા ખૂન બાબત પણ છે. એટલે આ નાસિરઉલ્મુલ્કનું અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન અહમદ ત્રીજાના સમયના બનાવોનું જ છે છતાં કાંઈક ભૂલ થઈ હોય તે સંભવિત છે. સિકંદરી ગુ. ભા. અને ફઝલુલ્લાના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ નાસિરનો સેવક અતકખાન સૈયદ મુબારકને બહારના (પરદેશી) કહે છે, અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગૂજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક્ક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઊભો કરી બીજા અમીરોએ કરેલો બળવો

સૈયદ અને ઇતિમાદખાન રાજધાનીમાં નથી એ વાતનો લાભ લઈ હસનખાન દખણી અને ફતેહખાન બલુચ આદિ કેટલાક સરદારોએ બળવો કરી સુલતાન અહમદના એક શાહુજી નામના કાકાને બાદશાહ જાહેર કર્યો. સૈયદ મુબારકને આ ખબર મળતાં ભરૂચથી ઉતાવળી કૂચે એ મહમૂદાબાદ આવ્યા. બળવાખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડાવી પક્ષમાં લીધો હતો. એ સૈયદથી છૂટો પડી અમદાવાદ તરફ ગયો, પણ સૈયદને આ સમાચાર મળતાં પોતાના પુત્ર મીરાં સાથે ઝડપી માણસો મોકલી ખાનને રોકયા અને સમજાવ્યો કે તમારા લાભમાં બધું થાય છે તો આવી વર્તણુક રાખવી તે યોગ્ય નથી. શરમનો માર્યો ઇતિમાદખાન બોલ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી કંટાળી હું તો નિવૃત્ત થવા જઉં છું. છેવટે સૈયદે એના મનનું સમાધાન કર્યું. બળવાખોરો અને સૈયદનાં લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમાં શાહુજી નાસી ગયો. હસનખાન દખણી મેદાનમાં મરણ પામ્યો. સુલતાન અહમદને સાથે લઇને ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક અમદાવાદ શહેરમાં દાખલ થયા.[૧૮]

એમ કહે છે. તે સાથે સૈયદ મીરાંની સ્ત્રી સૈયદ મુબારકને કહે છે તેમાં આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કણિયો બકાલ છે એમ કહે છે. બન્ને ભાષાંતરકારો એને વટલેલો વાણિયો ગણે છે. એ જોતાં આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોઈ ગૂજરાતી અમીર હોઈ શકે! જો એ દરિયાખાન હબસી જ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) હોય તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો. સૈયદ મુબારક ગૂજરાતના જ છે, છતાં એ મૂળ અરબસ્તાનના તેથી એમને બહારના કહ્યા છે. સિકંદરીના લેખકના પિતાના આ બધા બનાવોમાં અંગત સંબંધ અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીર કરતાં વધારે છે તે સ્પષ્ટ છે. એના પિતાએ આ બધા અમીરો સાથે પોતે જાતે ભાગ લીધો છે અને સૈયદ મુબારકના તો એ ખાસ વકીલ હતા. એમણે પોતાના ઇતિહાસ-લેખક પુત્રને જે વાત કહી હોય તે ખોટી હોય એમ સિદ્ધ કરવા માટે સબળ પુરાવા જોઇએ. સિકંદરી પ્રમાણે આ નાસિરઉલ્મુલ્ક પાલના જંગલમાં માંદો પડયો ને અવસાન પામ્યો. એટલે સિકંદરી અને અરબ ઇતિહાસમાં આ બાબતમાં મોટા મતભેદ છે તે એનો સંશોધન તરજુમો બહાર પડે ત્યારે સમજાય. પ્રો. કોમિસેરિયેટે સિકંદરીમાં જે લાંબું લખાણ છે તેને એક જ વાકયમાં (પૃ.૪૫૯) સમાવ્યું છે. અને (પૃ.૪૮૧)માં મુસાફર અલી રેઈસ નાસિરઉલ્મુલ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પોર્ટુગીઝોની સહાય માગે છે તેને પ્રો. કોમિ. હબસી જ ગણે છે. ગૂંચવણ એમને લાગી હોય તેથી નાસિરઉલ્મુલ્કની વાત એક વાકયમાં પતાવી હોય એમ બને. સિકંદરીનો પણ સંશોધિત તરજુમો થવાની જરૂર છે. સર કલાઈવ બેલીનો એવો તરજુમો છે, પણ તે મહમૂદ ત્રીજાથી અટકી જાય છે એ દિલગીરીની વાત છે. ઉપર કહ્યું એ કારણથી અહીં સિકંદરીના લખાણને વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

૧૮ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૫-૯૭

નાસિરઉલ્મુલ્કનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની જીત

હવે રાત્રે આ બહાદુર ટુકડી નીકળીને નાસિરઉલ્મુલ્કના મોટા લશ્કર સામે લડવા ગઈ. એના લશ્કરના આગલા ભાગમાં શમશેરઉલ્મુલ્ક હતો તે લડતાં ઘવાયો અને સૈયદ મુબારક જાતે લડવા આવ્યા છે તે જાણી સામી છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાયો. ઘણા નાસી ગયા. આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુલતાન અહમદને લઈને સૈયદને મળ્યો. સૈયદ એને સુલતાન સાથે પાછળ આવવાનું કહી નાસિરઉલ્મુલ્કના તંબુ તરફ ગયા. નાસિરઉલ્મુલ્ક આમ સૈયદને એકાએક આવેલા જોઈ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો. આમ સૈયદ મુબારકને વિજય પ્રાપ્ત થયો. બીજા અમીરો પણ એમની સાથે જોડાયા. હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૬] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે નાસિરઉલ્મુલ્ક ચાંપાનેર તરફ ગયો છે એવી ખબર મળતાં સૈયદ મુબારક અને ઈતિમાદખાન એને પકડવા એ બાજુ ઊપડ્યા. નાસિરઉલ્મુલ્ક ત્યાંથી નાસીને પાલનાં જંગલો તરફ ગયો.[૧૭]

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૯૪

૧૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૫. આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ એ બહુ ગૂંચવણવાળી ચર્ચાનો વિષય છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ.૪૫૯) એને દરિયાખાન હબસી કહે છે. એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે. પરન્તુ સિકંદરીમાં એનું જે વર્ણન છે તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિકંદરીના ઉલ્લેખ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય. સિકંદરીમાં એનું લંબાણથી વર્ણન છે તે જોયું. એ જ અરબી ઇતિહાસ બીજા ત્રણ નાસિરઉલ્મૂલ્ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાંનો એક આ નાસિરઉલ્મુલ્ક છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે. ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામાં આવે છે અને સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી અમીરોમાં ઘણી વાર ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે. આ ગોટાળો ઘણે અંશે અરબી ઇતિહાસલેખક ઓછો કરે છે તે ખરું છે. સર ડેનિસન રૉસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહીં કહેવું જોઇએ કે સિકંદરી વગેરેની પેઠે અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્મુલ્ક અને મુબારિઝઉલ્મુલક એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબો છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ છતાં અરબી ઇતિહાસલેખક એ બન્નેને બાપ દીકરો કહે છે ને મુબારિઝને પતાઇનો પૌત્ર કહે છે. એવો જ ગોટાળો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને રૂમીના ખુદાવંદખાને કરેલા ખૂન બાબત પણ છે. એટલે આ નાસિરઉલ્મુલ્કનું અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન અહમદ ત્રીજાના સમયના બનાવોનું જ છે છતાં કાંઈક ભૂલ થઈ હોય તે સંભવિત છે. સિકંદરી ગુ. ભા. અને ફઝલુલ્લાના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ નાસિરનો સેવક અતકખાન સૈયદ મુબારકને બહારના (પરદેશી) કહે છે, અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગૂજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક્ક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઊભો કરી બીજા અમીરોએ કરેલો બળવો

સૈયદ અને ઇતિમાદખાન રાજધાનીમાં નથી એ વાતનો લાભ લઈ હસનખાન દખણી અને ફતેહખાન બલુચ આદિ કેટલાક સરદારોએ બળવો કરી સુલતાન અહમદના એક શાહુજી નામના કાકાને બાદશાહ જાહેર કર્યો. સૈયદ મુબારકને આ ખબર મળતાં ભરૂચથી ઉતાવળી કૂચે એ મહમૂદાબાદ આવ્યા. બળવાખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડાવી પક્ષમાં લીધો હતો. એ સૈયદથી છૂટો પડી અમદાવાદ તરફ ગયો, પણ સૈયદને આ સમાચાર મળતાં પોતાના પુત્ર મીરાં સાથે ઝડપી માણસો મોકલી ખાનને રોકયા અને સમજાવ્યો કે તમારા લાભમાં બધું થાય છે તો આવી વર્તણૂક રાખવી તે યોગ્ય નથી. શરમનો માર્યો ઇતિમાદખાન બોલ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી કંટાળી હું તો નિવૃત્ત થવા જઉં છું. છેવટે સૈયદે એના મનનું સમાધાન કર્યું. બળવાખોરો અને સૈયદનાં લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમાં શાહુજી નાસી ગયો. હસનખાન દખણી મેદાનમાં મરણ પામ્યો. સુલતાન અહમદને સાથે લઇને ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક અમદાવાદ શહેરમાં દાખલ થયા.[૧૮]

એમ કહે છે. તે સાથે સૈયદ મીરાંની સ્ત્રી સૈયદ મુબારકને કહે છે તેમાં આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કણિયો બકાલ છે એમ કહે છે. બન્ને ભાષાંતરકારો એને વટલેલો વાણિયો ગણે છે. એ જોતાં આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોઈ ગૂજરાતી અમીર હોઈ શકે! જો એ દરિયાખાન હબસી જ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) હોય તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો. સૈયદ મુબારક ગૂજરાતના જ છે, છતાં એ મૂળ અરબસ્તાનના તેથી એમને બહારના કહ્યા છે. સિકંદરીના લેખકના પિતાના આ બધા બનાવોમાં અંગત સંબંધ અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીર કરતાં વધારે છે તે સ્પષ્ટ છે. એના પિતાએ આ બધા અમીરો સાથે પોતે જાતે ભાગ લીધો છે અને સૈયદ મુબારકના તો એ ખાસ વકીલ હતા. એમણે પોતાના ઇતિહાસ-લેખક પુત્રને જે વાત કહી હોય તે ખોટી હોય એમ સિદ્ધ કરવા માટે સબળ પુરાવા જોઇએ. સિકંદરી પ્રમાણે આ નાસિરઉલ્મુલ્ક પાલના જંગલમાં માંદો પડયો ને અવસાન પામ્યો. એટલે સિકંદરી અને અરબ ઇતિહાસમાં આ બાબતમાં મોટા મતભેદ છે તે એનો સંશોધન તરજુમો બહાર પડે ત્યારે સમજાય. પ્રો. કોમિસેરિયેટે સિકંદરીમાં જે લાંબું લખાણ છે તેને એક જ વાકયમાં (પૃ.૪૫૯) સમાવ્યું છે. અને (પૃ.૪૯૧)માં મુસાફર અલી રેઈસ નાસિરઉલ્મુલ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પોર્ટુગીઝોની સહાય માગે છે તેને પ્રો. કોમિ. હબસી જ ગણે છે. ગૂંચવણ એમને લાગી હોય તેથી નાસિરઉલ્મુલ્કની વાત એક વાકયમાં પતાવી હોય એમ બને. સિકંદરીનો પણ સંશોધિત તરજુમો થવાની જરૂર છે. સર કલાઈવ બેલીનો એવો તરજુમો છે, પણ તે મહમૂદ ત્રીજાથી અટકી જાય છે એ દિલગીરીની વાત છે. ઉપર કહ્યું એ કારણથી અહીં સિકંદરીના લખાણને વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

૧૮ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૫-૯૭

અમીરોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી વહેંચી લીધા

હવે આ લોકોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા. અમદાવાદ શહેર અને આસપાસનાં ગામ સુલતાનના ખર્ચ માટે રહ્યાં. કડી, ઝાલાવાડ, પેટલાદ, નડિયાદ, બહિયલ, રાધનપુર, સમીમુંજપુર, અણહિલવાડ, ગોધરા, સોરઠપ્રાંત એ બધો ભાગ ઇતિમાદખાન અને એના સાથીઓને મળ્યો. એણે તાતારખાન ઘોરીને સોરઠ પ્રાંત આપ્યો. ફતેહખાન બલુચને રાધનપુર, સમીમુંજપુર અને અણહિલવાડ આપ્યાં: નડિયાદ મલિકશર્કને આપ્યું. ઉલુઘખાન હબસીને પગાર પેટે ઝાલાવાડનાં કેટલાંક ગામ આપ્યાં. પાટણ, ખંભાત બંદર અને તેનાં ૮૪ ગામ, ધોળકા, ઘોઘા, ધંધુકા, ચાંપાનેર, સરનાલ (ઠાસરા), વડોદરા, વાડાસિનોર અને કપડવંજ સૈયદ મુબારકના ભાગમાં આવ્યાં. એમણે એમાંથી પોતાના હાથ નીચેના મુસાખાન અને શેરખાન ફોલાદીને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં. ભરૂચ સુરતથી છેક નંદરબાર સુધીનો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને મળ્યો. એમાંથી એણે વડોદરાનો ભાગ[૧૯] ઉલુઘખાન હબસીને અને સુરત પોતાના સાળા ખુદાવંદખાન રૂમી(રજબ)ને આપ્યાં.[૨૦] મોડાસા ઇતિમાદખાનના સેવકોને અપાયું. આમ દરેક જણ ખુશી થયા. ઇતિમાદખાન વઝીર થયો. સૈયદ સૈયદપુર ગયા.

આલમખાન લોદીનું ગૂજરાતમાં ફરી આવવું અને ખટપટ કરવી

આમ શાંતિ થઈ છતાં તે ટૂંકા સમય માટે જ હતી. મુખ્ય અમીરોમાં ખટપટ ચાલ્યા જ કરતી હતી. ઇતિમાદખાનના હાથમાં બધી સત્તા હોવા છતાં એના મનનો પાર પામી શકાતો નહોતો અને સૈયદ મુબારક બુખારી એકલા જ એવા અમીર હતા કે જે અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનું અને ગૂજરાતનું ભલું ચાહતા હતા. એનું એક કારણ એ હતું કે એ સત્યનિષ્ઠ અને વીર પુરુષ હતા. ઇતિમાદખાનને અંદરખાનેથી એમની સાથે ફાવતું નહિ, પણ બહારથી સંબંધ સારો રાખતો હતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યા પછી મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં અમીર દરિયાખાન સાથે નાસી ગયેલો આલમખાન લોદી ઉત્તર હિંદથી માળવામાં રહી ત્યાંથી પાછો ગૂજરાતમાં આવ્યો, અને અહીંના અશાંત વાતાવરણમાં એની ખટપટી ટેવ પ્રમાણે પાછી અશાંતિ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સૈયદ મુબારકની લાગવગ ઘણી હોવાથી એણે મીઠા

૧૯: એ જ, પૃ. ૩૯૭-૯૮. આમાં એક જ નામ બે જણને અપાયાનું આવે છે. દાખલા તરીકે વડોદરા. એમાં એમ લાગે છે કે એકને શહેર અને બીજાને પરગણું એમ હોવું જોઇએ.
૨૦: આ ઉપરથી લાગે છે કે સુરતનો સરદાર ખુદાવંદખાન જુદો છતાં એ ભાગ ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને તાબે હતો.

શબ્દોથી એમને ખુશ કર્યાં. ઇતિમાદખાનને આલમખાનનો ડર હતો તેથી એને આશ્રય આપવા એની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ સૈયદ મુબારકની ભલામણ આગળ એનું ચાલ્યું નહિ. એને જાગીર પણ મળી. આખરે આલમખાને પોતાની જાળ પાથરી, ઇતિમાદખાનની એવી સેવા બજાવી કે એનો વિરોધ શમી ગયો અને બન્ને ગાઢ મિત્રો થયા. એવામાં ઝાલાવાડમાં ઉલુઘખાને બખેડા કર્યાં એની સામે ઇતિમાદખાન તથા આલમખાન ગયા, પણ એ બાબત સૈયદ મુબારકને ખબર આપી નહિ તેથી એમને ઠીક ન લાગ્યું. વીરમગામ પાસે લડાઈ થઈ એમાં ઉલુઘખાન હાર્યો અને સૈયદ મુબારકને આશ્રયે જઈ રહ્યો. ભરૂચથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક પણ આ વખતે આવ્યો હતો. એણે અને સૈયદે વચ્ચે પડી બહિયલ પરગણું ઇતિમાદખાન પાસેથી ઉલુઘખાનને અપાવ્યું. આમ સૈયદ અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે અંતર વધતું જતું હતું.[૨૧]

આલમખાને કરેલી લડાઈ અને એની હાર

વખત જતાં આલમખાન, ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે પણ ખટપટ જામી. કોઇને એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, દરેક જણ બીજાની સત્તા દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો. ઇતિમાદખાન અંદરથી આલમખાનથી કંટાળ્યો હતો, પણ આ બધાથી સૈયદ મુબારકનું તેજ ખમાતું નહોતું. એ લોકોએ અંદર અંદર નક્કી કરી સૈયદ મુબારક સામે લડવાનો નિશ્ચય કરી ગૂજરાતના કેટલાક અમીરોને પક્ષમાં લઇ અમદાવાદથી નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો. સૈયદને આ સમાચાર મળતાં એમણે સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયાં મંજુને આ અમીરો પાસે મોકલ્યા અને એમનું લશ્કર કોના સામે લડવા જાય છે તે પુછાવ્યું. આલમખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કે ચર્ચામાં મનની વાત કહી અને સૈયદને દૂર કર્યા વિના શાંતિ થશે નહિ એમ જણાવ્યું. મિયાં મંજુ પછી ઇતિમાદખાન પાસે ગયા. ઇતિમાદખાને કહ્યું કે આ બધું આલમખાનનું કાર્ય છે. અમે સૈયદને પહેલેથી કહ્યું હતું કે એ ખટપટિયો છે, પણ એમણે સાંભળ્યું નહિ તેનું આ પરિણામ છે. બધાની વાતચીત ઉપરથી મિયાં મંજુને લાગ્યું કે એકે અમીર નિખાલસ નથી અને એકબીજા સામે રમત રમે છે. કાંકરિયાથી આ બધા લશ્કર સાથે ઊપડી ખારી નદીને કાંઠે પડાવ નાખીને પડ્યા હતા, એવામાં ઇમાદઉલ્મુલ્કનો વકીલ અંકુશખાન મિયાં મંજુને લઇને રાત્રે સૈયદને મળવા આવ્યો. એણે ઇમાદઉલ્મુલ્ક તથા ઇતિમાદખાનને સુલતાન સાથે લઈને સૈયદને

૨૧ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૮-૪૦૧.

મળવાનું પવિત્ર કુરાનના સોગન ખાઈને કહ્યું. એ પ્રમાણે એ લોકો મળ્યા. સૈયદે આલમખાનને પણ શાંતિ માટે સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યું નહિ અને લડાઇ કરી એમાં હાર્યો, અને ચાંપાનેર તરફ નાસી ગયો. એ પછી બધા અમદાવાદ આવ્યા.[૨૨]

ખાનદેશના મુબારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નંદરબાર-સુલતાનપુર પરગણાં હમેશ માટે ગૂજરાતમાંથી ગયાં

આ બધી અંદર અંદરની ખટપટ તથા લડાઇઓ ચાલ્યા કરતી હતી તે સમાચાર ખાનદેશના મુબારકશાહને મળ્યા એટલે એણે ફરી ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરી. ગૂજરાતના અમીરો પણ લશ્કર લઇ સામા ગયા અને નર્મદા કિનારે સામસામે પડાવ નાંખ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન એક વખત નર્મદાની સામે પાર જઇ મુબારકશાહનો સરંજામ લૂંટી પાછો આવ્યો. આ તકનો લાભ લઇ નાસી ગયેલો આલમખાન શેરખાન ફોલાદી સાથે મળી અહમદનગર તરફ ગયો. ઇતિમાદખાને એ તરફના અમીરોને એને કાઢી મૂકવા લખ્યું. એમાં જે લડાઇ થઇ તેમાં આલમખાન માર્યો ગયો.[૨૩] હજી પણ ગૂજરાતના ભાગ્યમાં શાંતિ નહોતી. સુલતાન અહમદના ઉપર કોની સત્તા રહે એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના કહેવાથી ઇતિમાદખાનના એક ઇષ્ટમિત્ર તુઘલખખાનને હબસીઓએ મારી નાંખ્યો, આથી ઇતિમાદખાનને એટલું લાગી આવ્યું કે એ મુબારકશાહ પાસે ચાલ્યા જવાના ઇરાદાથી શહેર બહાર આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કે તથા સૈયદ મુબારકે પણ એને ઘણો સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યું નહિ. એ હવે મુબારકશાહને ગૂજરાત ઉપર રીતસરની ચડાઇ કરવા સમજાવી લઇ આવ્યો. આ તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને એના હબસી અમીરોએ સામા થવાની તૈયારી કરી. સૈયદ મુબારકને પણ સારા શબ્દો કહી સમજાવી સાથે લીધા. સિકંદરીનો લેખક કહે છે તે પ્રમાણે મુબારકશાહ બાદશાહ છતાં સ્વભાવનો કંજૂસ હતો, ઇતિમાદખાન અમીર છતાં પ્રમાણમાં વધારે ઉદાર હતો, તેથી એ બેને ફાવતું આવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાનના સાથીદાર અમીરોએ એવા કંજૂસની સાથે જોડાવા

૨૨: એ જ, પૃ. ૪૦૧ થી ૪૦૫. સિકંદરીમાં આ બધી ખટપટનું બહુ લંબાણથી વર્ણન આપેલું છે. એમાં આ અમીરોના મનમાં મેલાપણાની સાબિતી પણ મળે છે. ઇમાદ-ઉલ્મુલ્ક ઘડીમાં સૈયદ મુબારકની વિરુદ્ધ અને ઘડીમાં પક્ષમાં જાય છે. ઇતિમાદખાન તો ડરકણ વહેમી અને મનનો તદ્દન મેલો હોય એમ જણાય છે, પણ એ લડીને બગાડતો નથી.

૨૩: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૪૦૬

કરતાં ગૂજરાતની સરદારી વધારે સારી છે એમ સમજાવ્યું, પણ સૈન્ય લઇ સાથે આવેલા મુબારકશાહને શી રીતે પાછો કાઢવો એ પ્રશ્ન હતો. છેવટે સુલતાનપુર તથા નંદરબાર પરગણાં જે આજ સુધી ગૂજરાતની હદમાં હતાં તે મુબારકશાહને આપવાં એમ નક્કી થયું. મુબારકશાહે બદલામાં ઉત્તમ મલમલ અને કમરપટા માટે વખણાતાં ત્રણ ગામો ઇતિમાદખાનને આપ્યાં. આમ સમાધાન થયું. એમાં ગૂજરાતે પોતાનાં સરહદ ઉપરનાં ગૂજરાતી ભાષાનાં વર્ચસવાળાં પરગણાં હમેશને માટે ખાનદેશના ભાગ સાથે જોડાવાથી ખોયાં. ઇતિમાદખાન સુલતાન અહમદને લઈને અમદાવાદ આવ્યો અને પહેલાંની પેઠે સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી.[૨૪]

ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક વચ્ચે લડાઈ અને સૈયદ મુબારકનું અવસાન

હવે સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાનના હાથ નીચે રહેવું પસંદ નહોતું તેથી પોતાના સલાહકાર સલીમ બુખારીના કહેવાથી સુલતાન સૈયદ મુબારક પાસે આવ્યો. સૈયદને આ કાર્ય પસંદ નહોતું અને સુલતાનને લાવવા માટે સલીમ બુખારીને કહ્યું કે આ પગલું મૂર્ખાઈભરેલું છે અને જોખમકારક છે. ઇતિમાદખાનને હવે એમ લાગ્યું કે સૈયદે સુલતાનને બોલાવ્યો છે અને તેથી પોતાની સત્તા જશે. આ કારણથી સૈયદની સત્તા હમેશ માટે દૂર કરવા ઇમાદઉલ્મુલ્કને સાથે લઈ લશ્કર સાથે એણે મહમૂદાબાદ નજીક જઇને પડાવ નાંખ્યો. સૈયદ મુબારકની બીક ખરી પડી. એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે "સુલતાનને અમે બોલાવ્યો નથી, પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે. એના મનનો ડર ભાંગી એનું સમાધાન કરી આપ એને લઇ જાઓ." આના જવાબમાં ઇતિમાદખાને કહેવડાવ્યું કે "એમ હોય તો સુલતાનને મોકલી આપો". સૈયદ મુબારકે સામે ઉત્તર મોકલ્યો કે "અમારે સુલતાનના પ્રતિનિધિ થવાની ઇચ્છા નથી તેમજ મોટી પદવી પણ લેવા ઇચ્છા નથી. આવા કારણસર લડાઇ કરવાની પણ ઇચ્છા નથી. આપ સુલતાનને સમજાવી લઇ જઈ શકો છો. પણ સુલતાન પોતાની ઇચ્છાથી આશ્રયે આવ્યા

૨૪: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૦૭-૮ સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ઇતિમાદખાન એક દિવસમાં જેટલું ખર્ચ કરતો એટલું મુબારકશાહ બાદશાહ હોવા છતાં એક મહિનામાં કરતો. આ કારણથી એની સાથે ઇતિમાદખાનને ફાવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાને બે નાનાં સ્થળો લઈ બે મોટાં પરગણાં ખાનદેશના સુલતાનને આપી દીધાં. સૈયદ મુબારકને તો ઇમાદઉલ્મુલ્ક એમ સમજાવીને લાવ્યો હતો કે આ સલ્તનત બુખારી સૈયદોના આશીર્વાદથી ગૂજરાતી બાદશાહોને મળી છે; તે બીજો લઈ જાય એમાં શી આબરૂ!

છે તો તેને અમે કેમ સોંપીએ?" પોતાના બાદશાહનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ છે એમ સમજી સૈયદે આવો ઉત્તર દીધો હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાને તે ધ્યાનમાં લીધો નહિ. બીજા કોઇ સૈયદ સાથે જોડાય એ બીકથી આ લોકોએ તોપો ગોઠવી લડાઇ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી.[25] સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં પોતાની ટુકડીના મોખરે હતા. એમનો પુત્ર સૈયદ હામીદ બાર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો તોપણ ભારે બખતર પહેરી ઘોડે ચડી યુદ્ધમાં ઊતર્યો હતો. સૈયદ મુબારક પોતે માણસો સાથે પાછળ આવતા હતા, પરંતુ રસ્તો ચડાવવાળો હતો તેમાં સૈયદ હામીદનો ઘોડો લપસ્યો. રસ્તામાં ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો તેથી પાછળના માણસો આવી શક્યા નહિ. સૈયદ મુબારક એકલા પડી ગયા. તેમને ઇતિમાદખાનના કેટલાક માણસોએ ઓળખ્યા, એટલે આસપાસ ફરી વળી ભાલા મારી મારી નાંખ્યા.[26] બીજી બાજુ સૈયદ મીરાંની ટુકડીએ દુશ્મનોને હઠાવ્યા, પરંતુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય થતો જોયો. પાછા ફરતાં એમણે પોતાના પિતા સૈયદ મુબારકને મરણ પામેલા જોયા. એ સૈયદના શબને ત્યાં જ દફન કરી પોતે કપડવંજ તરફ ચાલ્યા ગયા. આમ ઇતિમાદખાનના પક્ષનો વિજય થયો. સુલતાન અહમદને હવે અમદાવાદ જવું પડ્યું. સૈયદપુરને લૂંટી લેવામાં આવ્યું, પણ કોઇ અમીરના કુટુંબને કાંઈ હાનિ થઇ નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઇ, પણ સૈયદ મુબારક શહીદ થયા.[27]

સૈયદ મુબારક બુખારીનું ચારિત્ર્ય

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આ બાબતમાં સૈયદના કેટલાક ચમત્કારોનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઇના મેદાનમાં પડશે એવી આગાહી કરી હતી. જે જગ્યાએ સૈયદ મરણ પામ્યા હતા એ જગ્યા એમણે પહેલેથી જ જાણી હતી. ત્યાં એ દફન થયા અને ત્યાં એમનો ભવ્ય રોજો આજે ઊભો છે. એમણે આ લડાઈમાં નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ

૨૫: એ જ, પૃ. ૪૦૯-૧૦. હાજીખાન અફઘાન સૈયદ સાથે જોડાશે એવી ઇતિમાદખાનને બીક હતી. તબકાતે અકબરી કહે છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉલુઘખાન જુઝારખાન અને ઇખ્તિયારઉલ્મુલક ઇતિમાદખાન સાથે હતા. (પૃ.૩૯૫)

૨૬: એ જ, પૃ. ૪૧૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૯૫માં તોપના ગોળાથી સૈયદનું મરણ થયું એમ લખે છે.

૨૭: એ જ, પૃ. ૪૧૨-૧૩. સિકંદરી લખે છે કે ગૂજરાતના લોકોનો એક રિવાજ હતો કે બન્ને દુશ્મન પક્ષો લડે છતાં એકબીજાનાં કુટુંબોને હેરાન કરતા નહિ. સૈયદપુર લૂંટાયું છતાં કોઈ કુટુંબોને હાનિ થઈ નહોતી. તબકાત પૃ. ૩૯૬ લખે છે કે સુલતાન જંગલમાં રખડી ઇતિમાદખાનને તાબે થયો. તેને પૂરવામાં આવ્યો.

હામીદને પોતાની પાઘડી પહેરાવીને કહેલું કે હવે આ પાઘડી તારી છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે આ વખતે સૈયદ અંધ હતા. લડાઇમાં એમનો ઘોડો એમનો અંગરક્ષક દોરતો હતો. ઘોડો પણ સમજતો હોય એમ ચાલતો હતો. પરંતુ આ હકીકત બીજા કોઇ ઇતિહાસગ્રંથમાં નથી.[૨૮] સિકંદરીએ કેટલાક ચમત્કાર લખ્યા છે છતાં એનો લેખક કહે છે કે સૈયદના બધા ચમત્કારો લખીએ તો એક મોટું પુસ્તક ભરાય.

સૈયદ ઘણા ઉદાર, હમેશાં બીજાનું ભલું ચાહનાર, એકવચની, પવિત્ર જીવનવાળા, તથા વીર પુરુષ હતા. એમ કહેવાય છે કે કેટલાક અફઘાન સોદાગરો ઉત્તર તરફથી ઘોડા લઇ વેચવા આવ્યા હતા તે કપડવંજમાં સૈયદને મળ્યા. સૈયદને ઘોડા તો ખરીદ કરવા હતા, પણ એટલા પૈસા પાસે હતા નહિ એટલે ઉધાર માગ્યા. સોદાગરોએ ઉધાર આપવા ના પાડી ત્યારે સૈયદે બેવડી કિંમતે ઉધાર માગ્યા છતાં સોદાગરોએ વેચવા મન બતાવ્યું નહિ. એ અફઘાનોમાં એક માણસ વિચિત્ર રીતે ભવિષ્ય જોનારો હતો, અને એની આગાહીમાં બધાને વિશ્વાસ હતો. એણે કહ્યું કે હાલ ચાલતી લડાઈમાં સૈયદનો વિજય છે. આ આગાહી સાંભળી બેવડીને બદલે રૂ કિંમતે સોદાગરોએ ઉધાર ઘોડા આપ્યા. સૈયદ વિજય કરીને આવે ત્યારે ઘોડેથી ઊતરતી વખતે પૈસા ચૂકવવા એવી શરત કરી. નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવી ઇતિમાદખાન સાથે સૈયદ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ત્રણ દરવાજા આગળ સોદાગર એમને મળ્યો અને ઉઘરાણી કરી. સૈયદે ઇતિમાદખાનને શહેરના કોઈ શરાફ ઉપર હુકમ લખી આપવા કહ્યું. સોદાગરોના પૈસા ચૂકવાઈ ગયા.[૨૯] સૈયદ મુબારક દાન પણ પુષ્કળ કરતા અને આવક આવે તેનો સંગ્રહ કરતા નહિ. એમના દિલમાં ભલમનસાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે કોઇ માણસ બૂરી દાનતનો છે એમ જ્યારે એમને કહેવામાં આવતું ત્યારે એ ઉત્તર દેતા કે આપણે કોઈનું બૂરું ઇચ્છતા નથી તો આપણું બૂરું કોણ ઇચ્છે? પવિત્રતાની બાબતમાં તબિયત બગડતાં રાત્રે ઘણી વાર શૌચ જવું પડે તો તેટલી વાર સ્નાન કરતા. ઘરના ઓરડામાં બેસી રહી ધર્મધ્યાન કરવામાં એ બહુ માનતા નહિ. તેથી એ કહેતા કે ઘોડા ઉપર બેસીને પણ હું ઈશ્વરને ભજી શકું છું. એમને માટે સિકંદરીનો લેખક એક બેત લખે છે કે "સાધુની ટોપી પહેરવાની કાંઇ જરૂર નથી. સાધુના સદ્‌ગુણોવાળો તું થા અને ગમે

૨૮: સૈયદ અંધ હતા અને એમને દોરવા પડતા એ વાત માત્ર અરબી ઇતિહાસમાં છે.
૨૯: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૪-૯૫. શરાફ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી પૈસા અપાવવાની વાત નોંધપાત્ર છે.

છે તો તેને અમે કેમ સોંપીએ?'' પોતાના બાદશાહનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ છે એમ સમજી સૈયદે આવો ઉત્તર દીધો હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાને તે ધ્યાનમાં લીધો નહિ. બીજા કોઇ સૈયદ સાથે જોડાય એ બીકથી આ લોકોએ તોપો ગોઠવી લડાઇ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી.[૨૫] સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં પોતાની ટુકડીના મોખરે હતા. એમનો પુત્ર સૈયદ હામીદ બાર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો તોપણ ભારે બખતર પહેરી ઘોડે ચડી યુદ્ધમાં ઊતર્યો હતો. સૈયદ મુબારક પોતે માણસો સાથે પાછળ આવતા હતા, પરંતુ રસ્તો ચડાવવાળો હતો તેમાં સૈયદ હામીદનો ઘોડો લપસ્યો. રસ્તામાં ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો તેથી પાછળના માણસો આવી શક્યા નહિ. સૈયદ મુબારક એકલા પડી ગયા. તેમને ઇતિમાદખાનના કેટલાક માણસોએ ઓળખ્યા, એટલે આસપાસ ફરી વળી ભાલા મારી મારી નાંખ્યા.[૨૬] બીજી બાજુ સૈયદ મીરાંની ટુકડીએ દુશ્મનોને હઠાવ્યા, પરંતુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય થતો જોયો. પાછા ફરતાં એમણે પોતાના પિતા સૈયદ મુબારકને મરણ પામેલા જોયા. એ સૈયદના શબને ત્યાં જ દફન કરી પોતે કપડવંજ તરફ ચાલ્યા ગયા. આમ ઇતિમાદખાનના પક્ષનો વિજય થયો. સુલતાન અહમદને હવે અમદાવાદ જવું પડયું. સૈયદપુરને લૂંટી લેવામાં આવ્યું, પણ કોઇ અમીરના કુટુંબને કાંઈ હાનિ થઇ નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઇ, પણ સૈયદ મુબારક શહીદ થયા.[૨૭]

સૈયદ મુબારક બુખારીનું ચારિત્ર્ય

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આ બાબતમાં સૈયદના કેટલાક ચમત્કારોનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઇના મેદાનમાં પડશે એવી આગાહી કરી હતી. જે જગ્યાએ સૈયદ મરણ પામ્યા હતા એ જગ્યા એમણે પહેલેથી જ જાણી હતી. ત્યાં એ દફન થયા અને ત્યાં એમનો ભવ્ય રોજો આજે ઊભો છે. એમણે આ લડાઈમાં નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ

૨૫: એ જ, પૃ. ૪૦૯-૧૦. હાજીખાન અફ્ઘાન સૈયદ સાથે જોડાશે એવી ઇતિમાદખાનને બીક હતી. તબકાતે અકબરી કહે છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉલુઘખાન જુઝારખાન અને ઇખ્તિચારઉલ્મુલક ઇતિમાદખાન સાથે હતા. (પૃ.૩૯૫)

૨૬: એ જ, પૃ. ૪૧૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૯૫માં તોપના ગોળાથી સૈયદનું મરણ થયું એમ લખે છે.

૨૭: એ જ, પૃ. ૪૧૨-૧૩. સિકંદરી લખે છે કે ગુજરાતના લોકોનો એક રિવાજ હતો કે બન્ને દુશ્મન પક્ષો લડે છતાં એકબીજાનાં કુટુંબોને હેરાન કરતા નહિ. સૈયદપુર લૂંટાયું છતાં કોઈ કુટુંબોને હાનિ થઈ નહોતી. તબકાત પૃ. ૩૯૬ લખે છે કે સુલતાન જંગલમાં રખડી ઇતિમાદખાનને તાબે થયો. તેને પૂરવામાં આવ્યો.

કરી છૂટનાર સૈયદ મુબારક જેવી લાગવગવાળી વ્યક્તિ હતી નહિ. ઇતિમાદખાને ચંગીઝખાનના સમાચાર મળતાં જૂનાગઢથી તાતારખાનને બોલાવ્યો. એણે આવી સાણંદ પાસે પડાવ નાખ્યો અને ચંગીઝખાને મહમૂદાબાદ પાસે પડાવ નાખ્યો. બન્ને એકબીજાથી પહેલા અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કરવા મથતા હતા. તાતારખાન વહેલો આવવા છતાં ચંગીઝખાન પણ શહેરમાં પેઠો. વેર હવે ખૂબ વધી ગયું હતું. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભદ્રના બાદશાહી મહેલ ઉપર તોપો ગોઠવી ઇતિમાદખાનના મહેલ તરફ મોં કરી મૂકી. ઇતિમાદખાન પણ શાંત નહોતો બેઠો. એણે કડી પાસે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ વગેરેથી પોતાના સરદારોને લશ્કર સાથે બોલાવ્યા. બધા સાથે મળી શહેર નજીક આવ્યા. હવે એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને કહેવડાવ્યું કે "હજી સમજો તો તમારી જાગીરમાં ચાલ્યા જાઓ, નહિતો ભવિષ્યમાં એ પણ નહિ રહે." ઇતિમાદખાનનું બળ જોઇ એની સામે થવાનું યોગ્ય ન ધારી ઇમાદઉલ્મુલ્ક ભરૂચ ચાલ્યો ગયો. ઇતિમાદખાને શહેરમાં પ્રવેશ કરી સુલતાન અહમદ ઉપર પોતાની કડક ચોકી મૂકી દીધી.[૩૨]

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુલતાન અહમદના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન ગોવામાં ત્રણ ગવર્નરો આવી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૫૪માં ડોમ પેરો ડી મેસ્કેરેન્હાસ વાઇસરોય તરીકે આવ્યો. એણે એના ફર્નાન્ડો માર્ટિનેઝને નૌકાસૈન્યનો ઉપરી નીમી સુરતમાં રહેલાં તુર્કીનાં વહાણો પકડી લાવવા ૩૨ વહાણના કાફલા સાથે મોકલ્યો. સુરતમાં કારાહસન–જહાંગીરખાન એ વખતે દરોગો હતો. એણે વહાણ સોંપવાની ના પાડી. છેવટે વાટાઘાટ પછી એ વહાણોનો નાશ કરવાનું ઠર્યું.[૩૩] આ વાઇસરોય માત્ર દસ માસ રહી માંદો પડયો ને મરણ પામ્યો. એની પછી પહેલાં જે વસાઇનો સરદાર હતો તે ફ્રેન્સિસ્કો બેરેટો ગવર્નર તરીકે નિમાયો. એના વખતમાં દક્ષિણના આદિલખાન આગાના વહાણો સાથે લડાઇ થઈ હતી તેમાં આગાએ બે વહાણો સલામતી માટે ખંભાત બંદરે મોકલ્યાં હતાં: એકમાં એની સ્ત્રી અને કિંમતી માલ વગેરે હતું. ડોમ એન્ટોનિયો ડી નોરોનાના હાથમાં આ વહાણો આવી ગયાં.[૩૪] ગૂજરાતમાં આ સમય

૩૨: સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૮-૧૯. ભદ્રના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની હવેલી સામે ગોઠવાઈ એ જોતાં એનો મહેલ કિલ્લામાં જ હશે?

૩૩: Danvers I. P. 503. કારાહસનને પોર્ટુગીઝો Cara Cem લખે છે.

૩૪: એ જ પૃ. ૫૦૫ આગાનું નામ પોર્ટુગીઝ જોડણી પ્રમાણે Xacolim Aga લખે છે. એ દક્ષિણના આદિલખાનનો અમલદાર હતો અને કોંકણમાં કર ઉઘરાવતો હતો. એની પાસે ૭૦૦૦નું લશ્કર હતું છતાં એન્ટોનિયો નોરોનાએ એને હરાવ્યો.

તો લશ્કરી પોશાક પહેર". ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરોમાં સૈયદ મુબારકે એક અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે અને એમનો રોજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બંધાવ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.[30]

સૈયદ મીરાંની જાગીરનો પ્રશ્ન

ગૂજરાતના નસીબમાં શાંતિ હજી પણ નહોતી. સૈયદ મુબારકના અવસાન પછી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન રહ્યાં હતાં. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાંની સ્થિતિ હવે સારી નહોતી. એના પિતાની જાગીરનાં પરગણાં ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કનાં માણસોએ લઈ લીધાં હતાં. મિયાં મંજુ સૈયદ મીરાંના પણ વફાદાર સેવક હતા અને ઇતિમાદખાન તથા બીજા મોટા અમીરો સાથે સારો સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ને સૈયદ મીરાંને એમના પિતાની જાગીર મળે તેવી ભલામણ કરી વાટાઘાટ શરૂ કરી. ઇમાદઉલ્મુલ્ક મોઢે મીઠું બોલતો, પણ એની દાનત ભ્રષ્ટ હતી. ઇતિમાદખાન સૈયદના ગુણ ભૂલી નહોતો ગયો, એટલે એણે એમના પુત્ર મીરાંને ધોળકા, કપડવંજ, બહિયલ, સરનાલ (ઠાસરા) અને વાડાસિનોર પરગણાં નક્કી કરી આપ્યાં. પરંતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કને આ વાત પસંદ પડી નહિ. એણે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને કપડવંજ, સરનાલ અને વાડાસિનોર આપી દીધાં અને બહિયલ જુઝારખાન હબસીને આપ્યું. સૈયદ મીરાંના માણસો આ જાગીરોનો કબજો લે તે પહેલાં ઇમાદઉલ્મુલ્કના માણસોએ એનો કબજો લઇ લીધો. આમ બન્ને અમીરો વચ્ચે વિરોધ ખુલ્લો પડતો જતો હતો.[31]

ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે ફરી ઝઘડો

બીજી બાજુ છોકરવાદ સુલતાન પણ આ તકરારોમાં ઉમેરો કરતો જ રહ્યો હતો. એણે ઇતિમાદખાન સામે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાથે કરાર કર્યા એવી વાત બહાર આવી. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભરૂચથી પોતાના પુત્ર ચંગીઝખાનને લશ્કર સાથે અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. હવે બધા વચ્ચે મેળ કરાવવા પોતાનું બનતું

---

૩૦ : એ જ, પૃ. ૪૧૦ અને ૪૧૩-૪૧૫. કહે છે કે સૈયદને એક રાત્રે ઊંઘ આવતી નહોતી. કારણ સમજાતું નહોતું. છેવટે તિજોરીમાં કેટલી રકમ છે તે પૂછતાં નોકરોએ કહ્યું કે એક ગામની ઊપજ આજ આવેલી તે પડેલી છે; એટલે એમણે એ રકમ દાન કરી દીધી અને પછી નિરાંતે ઊંઘી ગયા !

૩૧ : એ જ, પૃ. ૪૧૬.૪૧૮. સુલતાનની સત્તા તો હતી જ નહિ પરન્તુ અમીરોમાં પણ ખરી સત્તા કોના હાથમાં હતી તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતની ભૂમિ પોતાની મિલકત હોય તેમ આ અમીરો મરજી ફાવે તેને આપતા હતા.

કરી છૂટનાર સૈયદ મુબારક જેવી લાગવગવાળી વ્યક્તિ હતી નહિ. ઇતિમાદખાને ચંગીઝખાનના સમાચાર મળતાં જૂનાગઢથી તાતારખાનને બોલાવ્યો. એણે આવી સાણંદ પાસે પડાવ નાખ્યો અને ચંગીઝખાને મહમૂદાબાદ પાસે પડાવ નાખ્યો. બન્ને એકબીજાથી પહેલા અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કરવા મથતા હતા. તાતારખાન વહેલો આવવા છતાં ચંગીઝખાન પણ શહેરમાં પેઠો. વેર હવે ખૂબ વધી ગયું હતું. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભદ્રના બાદશાહી મહેલ ઉપર તોપો ગોઠવી ઇતિમાદખાનના મહેલ તરફ મોં કરી મૂકી. ઇતિમાદખાન પણ શાંત નહોતો બેઠો. એણે કડી પાસે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ વગેરેથી પોતાના સરદારોને લશ્કર સાથે બોલાવ્યા. બધા સાથે મળી શહેર નજીક આવ્યા. હવે એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને કહેવડાવ્યું કે "હજી સમજો તો તમારી જાગીરમાં ચાલ્યા જાઓ, નહિતો ભવિષ્યમાં એ પણ નહિ રહે." ઇતિમાદખાનનું બળ જોઇ એની સામે થવાનું યોગ્ય ન ધારી ઇમાદઉલ્મુલ્ક ભરૂચ ચાલ્યો ગયો. ઇતિમાદખાને શહેરમાં પ્રવેશ કરી સુલતાન અહમદ ઉપર પોતાની કડક ચોકી મૂકી દીધી.[૩૨]

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુલતાન અહમદના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન ગોવામાં ત્રણ ગવર્નરો આવી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૫૪માં ડોમ પેરો ડી મેસ્કેરેન્હાસ વાઇસરોય તરીકે આવ્યો. એણે એના ફર્નાન્ડો માર્ટિનેઝને નૌકાસૈન્યનો ઉપરી નીમી સુરતમાં રહેલાં તુર્કીનાં વહાણો પકડી લાવવા ૩૨ વહાણના કાફલા સાથે મોકલ્યો. સુરતમાં કારાહસન–જહાંગીરખાન એ વખતે દરોગો હતો. એણે વહાણ સોંપવાની ના પાડી. છેવટે વાટાઘાટ પછી એ વહાણોનો નાશ કરવાનું ઠર્યું.[૩૩] આ વાઇસરોય માત્ર દસ માસ રહી માંદો પડ્યો ને મરણ પામ્યો. એની પછી પહેલાં જે વસાઇનો સરદાર હતો તે ફ્રેન્સિસ્કો બેરેટો ગવર્નર તરીકે નિમાયો. એના વખતમાં દક્ષિણના આદિલખાન આગાના વહાણો સાથે લડાઇ થઈ હતી તેમાં આગાએ બે વહાણો સલામતી માટે ખંભાત બંદરે મોકલ્યાં હતાં: એકમાં એની સ્ત્રી અને કિંમતી માલ વગેરે હતું. ડોમ એન્ટોનિયો ડી નોરોનાના હાથમાં આ વહાણો આવી ગયાં.[૩૪] ગુજરાતમાં આ સમય

૩૨: સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૮-૧૯. ભદ્રના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની હવેલી સામે ગોઠવાઈ એ જોતાં એનો મહેલ કિલ્લામાં જ હશે?

૩૩: Danvers I. P. 503. કારાહસનને પોર્ટુગીઝો Cara Cem લખે છે.

૩૪: એ જ પૃ. ૫૦૫ આગાનું નામ પોર્ટુગીઝ જોડણી પ્રમાણે Xacolim Aga લખે છે. એ દક્ષિણના આદિલખાનનો અમલદાર હતો અને કોંકણમાં કર ઉઘરાવતો હતો. એની પાસે ૭૦૦૦નું લશ્કર હતું છતાં એન્ટોનિયો નોરોનાએ એને હરાવ્યો.

અશાંતિનો હતો અને જાનમાલની સલામતી નહોતી એવા વખતમાં પણ દક્ષિણના આગાને ખંભાત સલામતીનું સ્થળ લાગ્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત ગણી શકાય. પોર્ટુગીઝો હજી સમુદ્રના સ્વામી હતા. બેરેટો ત્રણ વર્ષના અમલ પછી બદલાયો. એની જગ્યાએ ડોમ કોન્સ્ટેન્ટિનો ડી બ્રેગેન્ઝા વાઇસરોય તરીકે નિમાઇને આવ્યો.

દમણ બંદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમેશ માટે ગયું

આ વાઇસરોયે હવે દમણ બંદરનો કબજો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એના પહેલાંના ગવર્નર બેરેટોએ ગૂજરાતના સુલતાન સાથે વાટાઘાટ ચલાવી પોતાના વકીલ સાથે દસ અરબી ઘોડા અને ૨૪ સસલાં ભેટ તરીકે મોકલાવ્યાં હતાં. સુલતાન તરફથી ફિરંગી વકીલને એમ કહેવામાં આવ્યું કે દમણમાં જે હબસી સરદાર છે તે સુલતાનની અમદાવાદની સરકારનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નથી એટલે જો એને ફિરંગીઓ કાઢે તો દમણ તમને આપવામાં વાંધો નથી![૩૫] બીજી તરફથી ઇતિમાદખાનની ઇર્ષ્યા કરવાને લીધે ઇમાદ-ઉલ્મુલ્કે રમત રમવા માંડી હતી. એણે ૫૦૮ પોર્ટુગીઝ સૈનિકોની મદદના બદલામાં દમણ બંદર આપી દેવા હા પાડી હતી.[૩૬] આમ ગૂજરાત જાણે નધણિયાતું હોય એવું અમીરો બનાવી રહ્યા હતા. દમણ બંદર એ વખતે સૈફ઼ઉલ્મુલ્ક મિફ્તાહ ઉલુઘખાન હબસીના હાથમાં હતું. એ દમણનો કબજો કોઈને આપવા તૈયાર નહોતો અને સામનો કરવાની બધી તૈયારી એણે કરી. ચાર હજાર હબસી સૈનિકો એની પાસે તૈયાર હતા. હવે નવા આવેલા વાઇસરોય બ્રેગેન્ઝા ૧૦૦ વહાણોનો કાફલો લઇ પોતે ગોવાથી ઊપડ્યો, અને કિનારાની સ્થિતિની તપાસ કરવા ડોમ ડી ઓગો ડી નોરોનાને આગળ મોકલ્યો. વાઇસરોયનો કાફલો દમણગંગા નદીના મુખ આગળ ઊતર્યો અને નોરોના મોખરાની ટુકડી લઈ આગળ વધ્યો. આ લોકોને દેખતાં જ સીદીઓ લડ્યા વિના પારનેરા તરફ નાસી ગયા. પોર્ટુગીઝોએ એક પણ માણસ ગુમાવ્યા વિના દમણનો કબજો લીધો.[૩૭] વાઇસરોયે ઘૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના

૩૫: એ જ, પૃ. 511-12. સુલતાનને ઘોડા સસલાની ભેટનો ઉલ્લેખ બીજા પોર્ટુગીઝ લેખકો ઉપરથી પ્રો. કોમિ.એ કર્યો છે. ડેનવર્સ માત્ર બેરેટો ગવર્નરે પરવાનો મેળવેલો એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સીદી બોફતા (Bofata) દમણ ખાલી નહોતો કરતો એમ પોર્ટુગીઝ લખે છે. એ અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે સૈફ઼ઉલ્મુલ્ક મિફ્તાહ નામનો હબસી અમીર છે.

૩૬: પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી), પૃ. ૪૬૩

૩૭ Danvers I. P. 512. સીદી મિફ્તાહ પાસે ૪૦૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું, પણ એ લડયો નહિ. પોર્ટુગીઝોએ દરિયાઈ તથા જમીન રસ્તે એમનો રસ્તો બંધ થાય એવો વ્યૂહ કર્યો હતો.

કરી. હબસીઓની મસ્જિદને સ્વચ્છ કરાવી દેવળમાં ફેરવી ત્યાં પ્રાર્થના કરી. વાઇસરોય તા. ૨જી ફેબ્રુઆરી ૧૫૬૯ને દિવસે દમણ પહોંચેલો અને એ દિવસ કેથોલિક પંચાંગ પ્રમાણે "અવર લેડી ઓફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના ઉત્સવનો હતો, એટલે દમણને એણે એ નવું નામ આપ્યું. પોર્ટુગલના રાજાના કેટલાક પત્રોમાં દમણનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્યાંના વતનીઓને "અવર લેડી ઓફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના વતનીઓ કહ્યા છે.[૩૮]

પારનેરા અને વલસાડની લડાઇઓ

પારનેરાના કિલ્લામાં રહી હબસીઓ ફિરંગીઓને શાંતિમાં રહેવા દેતા નહોતા. એમના સરદાર સીદી મિફતાહ પાસે બે હજાર સવાર હતા. દમણથી નાસી આવેલા વેપારીઓને પણ એ લોકો પાછા દમણ જવા દેતા નહોતા. આ કારણથી વાઇસરોયે એમની સામે લશ્કર મોકલ્યું. હબસીઓની ૫૦૦ માણસની ખુવારી થઈ અને પોર્ટુગીઝ સરદાર મોનિઝ બેરેટો વિજય કરી ૩૬ તોપો કબજે કરી દમણ પાછો આવ્યો. વાઇસરોયે દમણમાં નવો કિલ્લો, દેવળ અને કેટલાંક મકાનો બંધાવ્યાં, અને રક્ષણ માટે ડી આગો ડી નોરોનાને ૧૨૮૦ સૈનિકો સાથે દમણનો પહેલો સરદાર બનાવ્યો.[૩૯] દમણની દક્ષિણે ૪૦ માઇલ છેટે આવેલું વલસાડ બંદર એક નાનો કાફલો મોકલી વાઇસરોયે લીધું અને ત્યાં ૧૨૦ માણસોને રક્ષણ માટે નીમ્યાં. સીદી મિફતાહે ૬૦૦ સવાર અને બીજા પાયદળ લશ્કર સાથે વલસાડ ઉપર હુમલો કર્યો. વલસાડના કિલ્લાનો સરદાર આલ્વારો પિટો ૧૦૦ ફિરંગી પાયદળ, વીસ સવાર અને કેટલાક દેશી સિપાઇઓ સાથે લડવા આવ્યો, પણ ખુવારી સાથે પાછો પડ્યો, પણ કિલ્લો છોડ્યો નહિ. હબસીઓએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. પિંટો આ વખતે મરણ પામ્યો હોવાથી ગોમ્સ ડી સિલ્વાએ દમણથી દસ વહાણોમાં મદદ લઈ ક્રિસ્ટાઓવાઝ આવ્યો ત્યાંસુધી બચાવ કર્યો. સીદી મિફતાહે પણ થોડો વખત ઘેરો બંધ રાખી વધારે લશ્કર લાવીને લડાઇ ચાલુ રાખી. પોર્ટુગીઝો કિલ્લામાંથી નીકળી લડતા અને દુશ્મનને હઠાવતા, વળી દમણથી મદદ આવતી, પણ કંટાળા ભરેલા ઘેરાનો અંત આવ્યો નહિ તેથી વાઇસરોયે વલસાડનો કિલ્લો છોડી દેવા હુકમ કર્યો. એ પછી હબસીઓએ આવીને કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને આસપાસનાં ગામ લૂંટ્યાં. પાસે આવેલા તારાપુર

૩૮ પ્રો. કોમિસેરિયેટ બીજા પોર્ટુગીઝ આધારથી પૃ. ૪૬૪ અને નોંધ ૧ માં આ વિગત નોંધી છે.

૩૯: Danvers I. P. 512-13. અહીં વલસાડને બેટ Island કહે છે તે સમજાતું નથી. વલસાડના રહેવાસીઓ પોર્ટુગીઝોનું નામ સાંભળીને નાસી ગયા એમ લખે છે.

બંદરમાં ડી ફેરિયા હતો એના ઉપર હુમલો કર્યો. એણે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ ઘવાયો અને દમણ આવ્યા પછી મરણ પામ્યો. એ પછી દમણના સરદાર નોરોનાએ ભારે પ્રયત્ન કરી વૈપીન આગળ હબસીઓને હરાવ્યા, અને એમનો ઘણો સરંજામ લૂંટીને દમણ પાછો ફર્યો.[40] દીવ પછી દમણ બંદર પણ હવે કાયમ માટે ફિરંગીઓનું થાણું થઇ ગયું. આમ કોંકણને કિનારે ગોવા તો એમનું મુખ્ય થાણું હતું જ અને હવે દીવ તથા દમણ હાથમાં આવ્યાં. હિંદમાં બળવાન મોગલ સત્તા કે દક્ષિણમાં તે પછી મરાઠા સત્તા પણ આ થાણાંને કાઢી શકી નથી એ આપણા દેશની મનોદશાની વિચિત્રતા છે.

ભગવાન બુદ્ધના દાંતનું અપમાન કરવામાં ફિરંગીઓ બની ગયા

હવે ગૂજરાત સાથે સંબંધ ન ધરાવતો છતાં, ગૂજરાતને હેરાન કરનાર પોર્ટુગીઝોની ધર્માંધતા ભરેલી મૂર્ખાઇનો એક રસમય દાખલો જરા ટૂંકામાં જોઇએ. સિલોન સાથેની એક અથડામણમાં ઇ. સ. ૧૫૬૦માં જાફનાપટ્ટણ-થી જે લૂંટ મળી તેમાં ભગવાન બુદ્ધનો એક દાંત વાઇસરોય બ્રેગેન્ઝાને મળ્યો. બૌદ્ધોની આ પરમ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય એટલે બ્રહ્મદેશમાં આવેલા પેગુના રાજાએ એ દાંત મેળવવા માટે પોર્ટુગીઝોને ચાર લાખ ક્રુઝેડો (૧,૦૫,૦૦ પૌંડ)ની રકમ આપીને ખરીદવા કહેવડાવ્યું. પોર્ટુગીઝોની ગોવાની તિજોરી આ વખતે પણ ખાલી હતી અને સરકાર પૈસાની તંગી અનુભવતી હતી, એટલે અમીરો વગેરે ઘણાએ આ સોદો કબૂલ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ એ સમયના ધર્મચુસ્ત પાદરીઓને એ કૃત્ય ધર્મ વિરુદ્ધનું લાગ્યું અને વાઇસરોય પણ એ મતનો થયો, એટલે એણે એ દાંતનો ભૂકો કરાવી બાળીને ભસ્મ કરીને નદીમાં ફેંકી દીધી. આ બનાવના સંભારણા માટે એક ઢાલ જેવું પતરું કરાવી એના ઉપર વાસણમાં બળતો દાંતનો ભૂકો ચિતરાવી, આસપાસ અસંખ્ય બૌદ્ધો એમની પવિત્ર વસ્તુ માટે મોટી રકમ આપતા હોય તેવા દેખાવ ચિતરાવ્યા. આ વિચિત્ર કાર્યની છેક પોર્ટુગલમાં પણ હાંસી થઈ. ગોવાના ધર્માંધો આમ કરવા જતાં બની પણ ગયા, કારણ

---

૪૦ Danvers I. P. 516-17. વલસાડનો ઘેરો લાંબો ચાલ્યો હોય એમ લાગે છે. તારાપુરના ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે દમણ અને વસાઇ વચ્ચે જ્યાં ઠીક લાગ્યું ત્યાં પોર્ટુગીઝોએ નાનાં થાણાં જમાવ્યાં હતાં. એમાં વલસાડમાં એ લોકો ફાવ્યા નહિ. સૈફ-ઉલ્મુલ્ક મિફતાહ જેને ફિરંગી સીદ્દી બોફતા કહે છે તે અમદાવાદની સરકાર કે ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કની સત્તા માનતો નહોતો એ નોંધપાત્ર છે. એ કુલુધખાની હબસી હતો તેથી એ પ્રમાણે વર્તતો હશે.

કે સિલોનમાં જાહેર થયું કે એ દાંત માત્ર ખોટો બનાવટી હતો અને ખરો દાંત એમની પાસે બીજો હતો![૪૧]

મોટા અમીરોની રાજા જેવી સત્તા

ગૂજરાતના મોટા અમીરો અંદર અંદર લડ્યા તો કરતા હતા, પણ હવે તો અમદાવાદની મધ્યસ્થ સરકારનો ડર પણ રહ્યો ન હતો. એ લોકો મન ફાવે તેની સાથે લડાઇ અને સુલેહ કરતા અને સુલેહમાં મરજી મુજબ પ્રદેશો-ની આપલે પણ કરતા. ખિતાબો આપવાનો હક જે માત્ર સુલતાનને જ હતો તે પણ આ લોકો મરજી મુજબ હવે આપતા હતા. આ વખતે અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાન સર્વશ્રેષ્ઠ હતો અને ભરૂચમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક અરસલાન રૂમી સર્વ-સત્તાધીશ હતો. સુરતમાં ખાજા સફરનો પુત્ર રજબ અધિકારમાં હતો. બીજી બાજુએ હબસી અમીરો જોરમાં આવતા હતા અને ત્રણ વગદાર મોટા અમીરોએ ઉલુઘખાનનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો. જુઝારખાન હબસી એના પુત્ર બિલાલ જુઝારખાનના દીવમાં અવસાન પછી મોટો લાગવગવાળો અમીર થયો હતો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીના પુત્ર ચંગીઝખાનનાં પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યાં હતાં. આ બધા સુલતાનના જેટલા જ સત્તાધિકારી હતા. ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને તો ''મદ્રે માલુકો'' Madre Malucoના નામથી પોર્ટુગીઝો ખંભાતનો રાજા જ કહેતા હતા[૪૨] એટલે એ સત્તાધીશ થઇ ગયો હતો.

સુરતના રજબ ખુદાવંદખાને ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને મારી નાખ્યો, પોર્ટુગીઝોની ખટપટ

સુરતનો હાકેમ રજબ ખુદાવંદખાન ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનો સાળો થતો હતો. એમની વચ્ચે ખટપટ જગાવવા પોર્ટુગીઝોએ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. ઇતિમાદખાનની સામે લડવા લશ્કરી મદદ કરવા માટે ઇમાદઉલ્મુલ્કે પોર્ટુ-ગીઝોને દમણ આપેલું તે હવે પાછું મેળવવા એણે મોટું લશ્કર લઈ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંના સરદાર ડી ઓગો નોરોનાને આ સમાચાર મળતાં એવડા મોટા સૈન્યનો સામનો કરતાં એ ગભરાયો, એટલે એણે ઇમાદના સાળા રજબને સુરત લખ્યું કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુરત જીતી લેવા લશ્કર લઇને આવે છે; દમણ

૪૧: Danvers I P. 519-20. ડેનવર્સે આ દાંતની વિગત માટે પૃ.પ૧૯માં લાંબી નોંધ લીધી છે. એમાં એનો ઇતિહાસ આપેલો છે.

૪૨: એ જ, પૃ. 521. પોર્ટુગીઝોને મોટે ભાગે બંદરો સાથે સંબંધ હોવાથી ભરૂચ સુરત વગેરે કિનારાનાં સ્થળો ઉપર સત્તા ભોગવતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક–મદ્રે મલુકે–ને ખંભાતનો રાજા કહે તે સંભવિત છે. અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાન એ સત્તા ભોગવતો હતો.

જીતવાનું તો માત્ર બહાનું જ છે.[૪૩] રજબ ખુદાવંદખાને આ વાત સાચી માની. સુરત આગળ રજબે પોતાના બનેવીને મળી કિલ્લામાં જમવા માટે નોતર્યો. નજીકની સગાઈ સમજીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાળાને ત્યાં ગયો અને એ સાળાએ એને દગાથી ઠાર કર્યો. તા. ૨૭ રમજાન ૯૬૬ (ઇ. સ. ૧૫૫૯)ને રોજ ભરૂચનો આ પ્રસિદ્ધ રૂમી અમીર માર્યો ગયો.[૪૪] બીજી હકીકત એવી છે કે ખુદાવંદખાન રજબનું મગજ અસ્થિર થઇ ગયું હતું અને એ પ્રજાને હેરાન કરતો હતો.[૪૫] આ માટે રૈયતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક પાસે દાદ માગી. ઈમાદે સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તે થોડા મહિના ચાલ્યો, પણ અમદાવાદથી કોઇ સહાય આવી નહિ તેથી એણે સુલેહ કરવા ધારીને પોતાના બનેવીને નોતર્યો અને દગાથી મારી નાખ્યો. રજબે ઇમાદના લશ્કરમાં કતલ ચલાવી અને હરાવી નસાડી મૂક્યું. દમણનો ડી નોરોના આથી મોટી આફતમાંથી બચી ગયો.[૪૬]

ચંગીઝખાનનો સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દગાખોર ખટપટ

હવે પોતાના પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્કના ખૂનનું વેર લેવા ભરૂચથી ચંગીઝ-ખાન મોટું લશ્કર લઇને સુરત ઉપર ચડી આવ્યો. ખુદાવંદખાન સુરતના કિલ્લામાં ભરાઇ ગયો. ચંગીઝખાને બહારથી ઘેરો ઘાલી કિલ્લા ઉપર તોપ-મારો ચાલુ કર્યો. પોર્ટુગીઝોએ આ વખતે પણ દગો અને ખટપટ શરૂ કર્યાં. દમણથી નોરોનાએ લુઇઝ આલ્વારેઝ ડી ટેવોરાની સરદારી નીચે દસ વહાણોનો કાફલો સુરત તરફ મોકલી આપ્યો, તે તાપીના મુખમાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ આ કાફલાના સરદારને બન્ને પક્ષ સામે દગા ભરેલી રમત રમવાનું ફરમાન હતું. ડી નોરોનાએ ચંગીઝખાનને લખ્યું હતું કે આ મદદ તમારે માટે મોકલવામાં આવી છે. કેપ્ટન ટેવોરા ગોવાના વાઇસરોયનો એક

૪૩: એ જ, પૃ. 521-22.

૪૪: એ જ, પૃ. 521. અહીં એક વિચિત્ર વાત નોંધવાની છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનાં મરણ સુરતમાં હિ. ૯૫૨ અને હિજરી ૯૬૬માં ૧૪ વર્ષના અંતરે પણ તા-૨૭ રમજાન એ એક જ તારીખે થયાનું તવારીખો લખે છે. આ એક ગો-ટાળો જ છે. પ્રો. કોમિ.ની આ શંકા ખરી છે, પણ એમણે ઉકેલ કર્યો નથી. મને તો આ તારીખે બીજા ઇમાદનું હિ. ૯૬૬નું મરણ સ્પષ્ટ લાગે છે; મલીકજીનું મરણ ભૂલથી લખેલું લાગે છે.

૪૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. પોર્ટુગીઝ લેખકો પોતાનાં દગો ને ખટપટ કબૂલ કરે છે છતાં સિકંદરીનું લખાણ રજબના ગાંડપણ માટેનું છે તેનું કારણ સમન્વય તેવું નથી.

૪૬: Danvers I. P. 521. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. ઇમાદને નજીકની સગાઈના દાવે જમવા નોતરી દગાથી ખુદાવંદખાન રજબે માર્યો એટલું તો પોર્ટુગીઝો અને સિકં-દરી બન્ને કબૂલ કરે છે.

બીજો પત્ર લઇને આવ્યો હતો, તે એણે ખુદાવંદખાનને આપ્યો. એમાં પોર્ટુ-ગીઝોની મદદ એને માટે છે એ જાતનું લખાણ હતું.[૪૭] પરંતુ આ ખટ-પટનું કાંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. ભરૂચ તરફ કોઈ શત્રુનું આક્રમણ થયું છે એવા સમાચાર મળતાં[૪૮] ચંગીઝખાને એ તરફ પાછા ફરવાનું યોગ્ય ધારી સુલેહ કરી, આથી ટેવોરા દમણ પાછો ગયો. એણે ચંગીઝખાન પાછો ગયો એ બનાવનો લાભ લઇ હોશિયારીથી ખુદાવંદખાનને ઠસાવ્યું કે પોર્ટુ-ગીઝોએ તમને સમયસર મદદ કરી છે અને એ કારણથી એમના ઉપકાર-ના ભાર નીચે તમે દબાયેલા છો. ટેવોરા આ પ્રમાણે દમણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો સરદાર ડી નોરોના મરણપથારીએ પડ્યો હતો.[૪૯]

ચંગીઝખાનની ફરી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવંદખાનને મારી નાખવો

ચંગીઝખાનનું વેર હજી બાકી હતું. એણે ફરીથી સુરત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી. રજબ ખુદાવંદખાને ગોવા વાઇસરોયને લખી મોકલ્યું કે ચંગીઝખાન ફરી યુદ્ધ કરવા આવે છે તે કારણથી જો તમે મને મારાં કુટુંબ અને ખજાના સાથે મારી પસંદ કરેલી જગ્યાએ સલામત પહોંચાડશો તો સુરત બંદર અને કિલ્લો પોર્ટુગલના રાજાને તાબે સોંપી દઇશ આ સમાચાર મળતાં જ વાઇસરોય કોન્સ્ટેટિનોએ ચૌદ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી ડોમ એન્ટોનિયો ડી નોરોનાની સરદારી નીચે સુરત તરફ રવાના કર્યો અને એની સાથે લુઇઝ ડી મેલોને ડી ઓગો નોરોનાની જગ્યાએ દમણની સરદારી લેવા મોકલ્યો. આ કાફલો દમણ આવ્યો ત્યારે ડી સા ચાર વહાણ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એ બધાં વહાણો મળીને સુરત તરફ ગયાં. એમાં ૫૦૦ લડાયક માણસો હતાં. બંદૂકની ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હતો તેમાં થઇ આ માણસો કિનારે ઊતર્યાં અને ચંગીઝખાનનાં ૨૦૦૦૦ માણસોના લશ્કરને હરાવી નસાડ્યું.[૫૦] ખુદાવંદખાનને હવે સુરત બંદરનો સોદો ફિરંગીઓ

૪૭: એ જ, પૃ. 521, ટેવોરાને હુકમ કર્યો કે તારે એવી રીતે દેખાવ કરવો કે બન્ને પોતાનો માને.

૪૮: ભરૂચ ઉપરનું આક્રમણ કોનું હતું તે સ્પષ્ટ નથી, પરન્તુ સિકંદરીના વર્ણન ઉપરથી તે ઇતિમાદખાન તરફથી હશે એમ લાગે છે.

૪૯: Danvers I. P. 521-22. પોર્ટુગીઝ લેખકો પ્રમાણે નોરોના ગરીબ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો, કારણ એણે જે હતું તે પોતાના દેશ અને રાજાની સેવા માટે વાપર્યું હતું! આ ભાવના પોર્ટુગીઝોમાં ખાસ દેખાય છે!

૫૦: એ જ, પૃ. 522. આટલા થોડા પોર્ટુગીઝોએ વીસ હજારને શી રીતે હરાવ્યા એ આ-શ્ચર્ય છે. શિસ્ત એ જ કારણ હશે.

સાથે કરવાનો પરસ્તાવો થયો હતો. એને સલાહ કરનારા લોકો પણ આ વાત જાણી એની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, એટલે એણે ફિરંગીઓને વચન પ્રમાણે સુરત આપી દેવાની ના પાડી. સહાયકોના બળવાથી એ નાસીને કિલ્લાની બહાર જતો હતો એવામાં ચંગીઝખાનના હાથમાં પકડાયો અને એણે એને મારી નાખી પિતાના ખૂનનું વેર વાળ્યું.[૫૧] કારાહસન જહાંગીરખાને ચંગીઝખાન સાથે સલાહ કરી તેથી સુરત એના હાથમાં રહ્યું.

ચંગીઝખાને ભરૂચ પાસે ઇમાદઉલ્મુલ્કનો રોજો બંધાવ્યો

આ વિજય પછી ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન મહી અને નર્મદા વચ્ચેના જિલ્લાઓની એના પિતાની જાગીરનો વારસ હતો. ઇમાદઉલ્મુલ્કને ભલે પોર્ટુગીઝોએ તાત્કાલિક ખંભાતનો રાજા કહ્યો હોય, પરંતુ એનો પુત્ર ચંગીઝખાન તો એક વખત રાજસત્તા હાથ કરી ગૂજરાતના પાટનગરમાં રાજવી ઠાઠથી રહ્યો હતો એ આગળ જોઈશું. એણે ભરૂચ પાસે વેજલપુર ગામની પાસે નર્મદા નદીમાં આવેલા બાબા રૈહાનના નામથી પ્રસિદ્ધ એક ટેકરા ઉપર પોતાના પિતાનો મોટો રોજો બંધાવ્યો.[૫૨] રોજામાં કેટલાક લેખ કુરાનેશરીફનાં વાક્યો સાથે પડેલા છે. મરામત વિના એની સ્થિતિ બહુ સારી નથી, પરંતુ સ્થળ મનોહર છે. એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે બાબા રૈહાન ૩૦૮ હિજરી—ઈ. સ. ૯૨૦-૨૧માં ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ગૂજરાતમાં આવેલા, અને એમના નાના ભાઈ અહમદ અને બીજા ચાળીસ શહીદોની સાથે એ સ્થળે દફન થયેલા, એથી એ સ્થળ પવિત્ર ગણાતું હતું. ઇમાદઉલ્મુલ્કના રોજાનો લેખ ફારસીમાં છે, એમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો ઉપરાંત કેટલીક હકીકત અને બંધાવ્યાની તારીખ આપેલાં છે.

"મહાન અલ્લાહ કહે છે, અલ્લાહને રસ્તે જેઓ મરણ પામેલા છે તેમને મરણ પામેલા કહેવા નહિ, પરંતુ તે જીવતા જ છે. તેઓનું અલ્લાહ

૫૧: એ જ, પૃ. 523. સુરતના લોકોને એ કિલ્લો ફિરંગીઓને સોંપાય એ ગમતું નહોતું અને એમણે ખુદાવંદખાન સામે બળવો કર્યો એ નોંધપાત્ર બીના છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯-૨૦ માં ચંગીઝખાને દમણ ફિરંગીને આપવાનો કરાર પાકો કરી સંજાણ પણ આપવાનું કબૂલી પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એથી ખુદાવંદખાન બહાર નીકળી ચંગીઝને મળ્યો ને માર્યો ગયો એમ લખે છે.

૫૨: રોજામાં મળેલા એક લેખમાં બાબા રૈહાનની આ વિગત આપેલી છે. તેમાં કહે છે કે હિ. ૩૦૮માં એમણે ભરૂચમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, પણ પાછળથી નાસ્તિક ધર્મ પાછો વધ્યો. પ્રો. કોમિ. પૃ. ૪૯૮, નોં. ૨ માં લખે છે કે આ વખતે અણહિલવાડ પાટણમાં છેલ્લો ચાવડા રાજા હતો; પરંતુ ચાવડાઓની ભરૂચ સુધી સત્તા હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી.

પૂરું કરે છે અને તેમાં તેમને આનંદ છે. એમણે જે લોકોને પાછળ મૂકેલા છે અને જેઓ હજી તેમની સાથે જોડાયા નથી તેમનાથી પણ તેમને આનંદ જ છે. તેમને દુઃખ કે ભય કાંઇ હરકત કરી શકશે નહિ. આ ઉમદા સ્થળ અને સુંદર કબર કે જેણે કોઇને ન મળેલું માન મેળવેલું છે અને જેણે ઘણા દર્શનાર્થીઓ માટે બંધ દ્વાર ખોલ્યાં છે, તે ઉદાર, સુંદર, મહાન નસીબદાર, ખકન, ચંગીઝખાને—જેનું રાજ્ય ઇશ્વર સમૃદ્ધ બનાવો—હુકમ કરીને પોતાના પિતા શહીદ ઇમાદઉલ્મુલ્કનું સ્મારક બંધાવ્યું છે. ખુદા એની કબરને આશીર્વાદ આપો અને એને સ્વર્ગમાં વાસ આપો. હિ. સ. ૯૬૭ (ઈ. સ. ૧૫૫૯–૬૦), લેખ કોતરનાર મુહમ્મદ ખત્તાન છે".[૫૩]

સફર ખુદાવંદખાન અને મરજાન શામીનો સુરતમાં રોજો

અહીં ખ્વાજા સફર ખુદાવંદખાનનો રોજો જે સુરતમાં એના પુત્ર રજબ ખુદાવંદખાને બંધાવ્યો હશે એમ મનાય છે એની નોંધ લેવી જોઇએ. આ રોજો અમદાવાદી રોજાના ઘાટનો બંધાવેલો છે અને મરામત પછી સુરતમાં અમદાવાદી સ્થાપત્યના મકાન તરીકે જુદો પડી આવે છે. આ રોજામાં સફર સલમાની ખુદાવંદખાનના નામ સાથે ટૂંકો લેખ છે. પણ આજે એ 'મીરઝાં શમીના રોજા'ને નામે સુરતમાં ઓળખાય છે. એના કારણની નોંધ પણ અહીં લેવી જોઇએ. મરજાન શામી રૂમીખાની નામનો એક વીર પુરુષ ઇમાદઉલ્મુલ્ક, મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અને ચંગીઝખાનની સેવામાં આ સમયમાં આવેલો. ઇ. સ. ૧૫૬૦માં એણે આ અમીરોની નોકરી છોડી દીધી અને ભરૂચથી સ્વયંસેવકોની ટુકડી લઇ પોર્ટુગીઝો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા દમણ તરફ જઇને આસપાસનાં ગામડાં લૂંટી ત્યાં કતલ કરવા લાગ્યો.[૫૪] આમ કરતાં એક ગોળી વાગતાં એનું અવસાન થયું. એના શબને સુરત લઈ જઈ સફર ખુદાવંદખાનના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યું. આ મરજાન શામી મુજાહિદ (યોદ્ધો) અને શહીદ બન્ને રીતે માન પામ્યો હતો, તથા ચમત્કારિક પુરુષ પણ ગણાતો હતો, તેથી શુક્રવારે રાત્રે સુરતના મુસલમાનો અને દરિયાઇ ખારવાઓ એની કબરની ઝિયારત કરતા હતા. આ કારણથી આજે

૫૩: પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ રોજાના લેખનો તરજૂમો અને એનું સુંદર ચિત્ર પૃ. ૪૬૮-૬૯માં આપેલાં છે.

૫૪: હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમાં આ વિગતો આપેલી છે. પ્રો. કોમિ.એ પૃ. ૪૭૧માં આ નોંધ લીધી છે. મરજાન શામીનું ખાસ વેર ફિરંગીઓ તરફ હોય એમ સમજાય છે.

ગૂજરાતના ઇતિમાદખાનના સાથીઓ સુસાખાન અને શેરખાનને ચડાવી ખટપટ આરંભી. ફતેહખાન બલુચ આ ત્રણ બળવાખોરોની સામે ઇતિમાદ-ખાન તરફથી લડતો હતો. રાધનપુર આગળ લડાઈ થઇ તેમાં ફતેહખાન હાર્યો. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા એટલે એ તુરત જ ભરૂચ છોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ દૃઢ કરવામાં રોકાયો. ચંગીઝ-ખાન આ રીતે છૂટી ગયો.[૫૮]

ઇતિમાદખાને સુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમાં આ વખતે ઘણા વિદેશીઓ આવ્યા હતા. ઇતિમાદ-ખાનને ડર હતો કે આ બધી અશાંતિનો લાભ લઈ સુલતાન અહમદ સ્વતંત્ર થવા માથું ઊંચું કરે તો શું કરવું! સુલતાન છોકરવાદ અને દારૂની લતે ચડેલો હતો. એ દારૂના ઘેનમાં કેળનાં થડને તરવાર મારીને 'ઇતિમાદખાનનું માથું ધડથી જુદું કરું છું' એમ બોલતો. એ જ પ્રમાણે 'વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કનાં માથાં પણ જુદાં કરીશ' એમ બોલતો. આ બધી બદલાયેલી બાજી જોઈ ઇતિમાદખાને સુલતાનને જ મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાનને મહેલમાં ખાનગી રીતે સંતાડી એક દિવસ સુલતાનના મુખથી એને મારી નાખવાના શબ્દો સંભ-ળાવ્યા. ઇતિમાદખાને તે વખતે બહાર આવી સુલતાનને કહ્યું કે "તમારા હકમાં મેં શું ખોટું કર્યું છે કે તમે આમ બોલો છો?" સુલતાન હવે ગભરાઈ ગયો હતો.[૫૯] ઇતિમાદના માણસોએ એને મારી નાખ્યો અને એની લાશને સાબરમતી નદીની રેતમાં ફેંકી દીધી. હિ. સં. ૯૬૮ શાબાન માસની પાંચમી તારીખે સોમવારની રાત્રે (૨૧ એપ્રિલ, ૧૫૬૧) આ બનાવ બન્યો. એને માણેકચોકમાં અહમદશાહના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો. મકતુલ શુદ બી ગુનાહ–કાંઇ પણ ગુનાહ વગર એને મારી નાખવામાં આવ્યો, એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી એ તારીખ નીકળે છે.[૬૦]

૫૮: એ જ, પૃ. ૪૨૦-૨૧. ચંગીઝખાનને સુરતથી ભરૂચ પાછા આવવું પડેલું તે આ ચડાઇના સમાચારથી હતું.

૫૯: સિકંદરી, પૃ. ૪૨૧-૨૨. કેળનાં થડ કાપી આ પ્રમાણે સુલતાન બોલતો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીના ખૂબ ટૂંકા વર્ણનમાં પણ પૃ. ૩૯૬માં આપેલું છે. તબકાત પ્રમાણે સુલતાનના દેહને વજીહઉલ્મુલ્કના મહેલની સામેના નદીના ભાગમાં ઇતિમાદે ફેંકી દી-ધેલું, અને એવી વાત ચલાવેલી કે સુલતાન વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યાં કાવાદાવા અને ખટપટ જગાવવા ગયેલો અને ત્યાં ન ઓળખાવાથી માર્યો ગયેલો.

૬૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૨. વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યાં સુલતાન ગયેલો એટલું તો સિકંદરી પણ કબૂલ કરે છે.

સુરતના મુલ્લાં લત્તામાં આવેલો આ રોજો સફરને બદલે 'મરજાન શામી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.[૫૫]

ચંગીઝખાન અને હબસીઓ વચ્ચે વેર

ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથમાં દક્ષિણ ગૂજરાત પૂરતી તો પૂરેપૂરી રાજા જેવી સત્તા હતી, તે હવે એના મરણ પછી એના પુત્ર ચંગીઝખાનના હાથમાં આવી. હબસી અમીરોમાં જુઝારખાન મુખ્ય હતો. એ વખતે મંડલ દિલાવરખાન હબસીને મળેલો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ એના દીવાન યાકૂત સાબિતખાન પાસે હતો. ઈ. સ. ૧૫૫૮માં આ મોટો હબસી અમીર ગુજરી ગયો. એનું શબ સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની સાથે દફન કરવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ્યના બધા મોટા અમીરો અને સુલતાન અહમદ પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો.[૫૬] એના મરણ પછી એનો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ જુઝારખાને યાકૂત હબસીના પુત્ર મુહમ્મદને આપ્યો. આ મુહમ્મદ ઉલુઘખાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખયરતખાનના ખિતાબથી પણ જાણીતો છે. ઉલુઘખાનનો ખિતાબ સલ્તનતના ખિતાબોમાં ઊંચો ગણાતો હોવાથી સુલતાનને તો શું પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના સત્તાધીશ જેવા ગણાતા ચંગીઝખાનને પણ પૂછ્યા વિના જુઝારખાને યાકૂતના પુત્રને આપી દીધો, એ કારણથી ચંગીઝખાનને ખોટું લાગ્યું અને હબસીઓ સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં હબસીઓ હાર્યા. ચંગીઝખાને પોતાના કૂતરાઓને હબસી અમીરોનાં નામ આપી ગળામાં ચિઠ્ઠીઓ બાંધી.[૫૭] આમ ગુસ્સે થયેલા હબસીઓ અમદાવાદ જઇ ઇતિમાદખાનને શરણે ગયા. ઈતિમાદને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ બધું લશ્કર ભેગું કરી ભરૂચ ઉપર ચડ્યો. ચંગીઝખાન આ વખતે કિલ્લામાં ભરાઇ ગયો. સૌરાષ્ટ્રના તાતારખાને આ બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઈતિમાદખાને એને સાંભળ્યો નહિ તેથી તાતારખાનને ખોટું લાગ્યું એટલે એણે ઉત્તર

૫૫: સુરતમાં કિલ્લા સિવાય આ એક જ ઐતિહાસિક મકાન નોંધપાત્ર છે. આજે મલીક ગોપીના નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થળોનો કાંઈ અવશેષ નથી. ખાજા સફર માત્ર રાજદ્વારી પુરુષ હતો. મરજાન શામી ચમત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ હતા. તેથી રોજો એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને મરજાનનું અપભ્રંશ મિરઝાં આજે થઈ ગયું છે.

૫૬: ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ. એનો કર્તા હાજી દબીર ઉલુઘખાનની નોકરીમાં હતો એટલે એને લગતી વિગતો એણે પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી આપી છે. સર ડેનિસન રૉસે ભા. ૨. પ્રસ્તાવનામાં તથા અનુક્રમણિકામાં એ અમીરના નામ સામે નોંધો આપેલી છે.

૫૭: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૦ ૨૧. હબસીઓનો હૃદયમંગલ નામનો હાથી ધ્વજ સાથે ચંગીઝખાને પકડ્યો હતો.

ગૂજરાતના ઇતિમાદખાનના સાથીઓ મુસાખાન અને શેરખાનને ચડાવી ખટપટ આરંભી. ફતેહખાન બલુચ આ ત્રણ બળવાખોરોની સામે ઇતિમાદખાન તરફથી લડતો હતો. રાધનપુર આગળ લડાઈ થઇ તેમાં ફતેહખાન હાર્યો. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા એટલે એ તુરત જ ભરૂચ છોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ દૃઢ કરવામાં રોકાયો. ચંગીઝખાન આ રીતે છૂટી ગયો.[૫૮]

ઇતિમાદખાને સુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમાં આ વખતે ઘણા વિદેશીઓ આવ્યા હતા. ઇતિમાદખાનને ડર હતો કે આ બધી અશાંતિનો લાભ લઈ સુલતાન અહમદ સ્વતંત્ર થવા માથું ઊંચું કરે તો શું કરવું! સુલતાન છોકરવાદ અને દારૂની લતે ચડેલો હતો. એ દારૂના ઘેનમાં કેળનાં થડને તરવાર મારીને 'ઇતિમાદખાનનું માથું ધડથી જુદું કરું છું' એમ બોલતો. એ જ પ્રમાણે 'વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કનાં માથાં પણ જુદાં કરીશ' એમ બોલતો. આ બધી બદલાયેલી બાજી જોઈ ઇતિમાદખાને સુલતાનને જ મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. વજીહઉલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાનને મહેલમાં ખાનગી રીતે સંતાડી એક દિવસ સુલતાનના મુખથી એને મારી નાખવાના શબ્દો સંભળાવ્યા. ઇતિમાદખાને તે વખતે બહાર આવી સુલતાનને કહ્યું કે "તમારા હક્કમાં મેં શું ખોટું કર્યું છે કે તમે આમ બોલો છો?" સુલતાન હવે ગભરાઈ ગયો હતો.[૫૯] ઇતિમાદના માણસોએ એને મારી નાખ્યો અને એની લાશને સાબરમતી નદીની રેતમાં ફેંકી દીધી. હિ. સં. ૯૬૮ શાબાન માસની પાંચમી તારીખે સોમવારની રાત્રે (૨૧ એપ્રિલ, ૧૫૬૧) આ બનાવ બન્યો. એને માણેકચોકમાં અહમદશાહના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો. મકતુલ શુદ બી ગુનાહ–કાંઇ પણ ગુનાહ વગર એને મારી નાખવામાં આવ્યો, એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી એ તારીખ નીકળે છે.[૬૦]

૫૮: એ જ, પૃ. ૪૨૦-૨૧. ચંગીઝખાનને સુરતથી ભરૂચ પાછા આવવું પડેલું તે આ ચડાઇના સમાચારથી હતું.

૫૯: સિકંદરી, પૃ. ૪૨૧-૨૨. કેળનાં થડ કાપી આ પ્રમાણે સુલતાન બોલતો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીના ખૂબ ટૂંકા વર્ણનમાં પણ પૃ. ૩૯૯માં આપેલું છે. તબકાત પ્રમાણે સુલતાનના દેહને વજીહઉલ્મુલ્કના મહેલની સામેના નદીના ભાગમાં ઇતિમાદે ફેંકી દીધેલું, અને એવી વાત ચલાવેલી કે સુલતાન વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યાં કાવાદાવા અને ખટપટ જગાવવા ગયેલો અને ત્યાં ન ઓળખાવાથી માર્યો ગયેલો.

૬૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૨. વજીહઉલ્મુલ્કને ત્યાં સુલતાન ગયેલો એટલું તો સિકંદરી પણ કબૂલ કરે છે.

આ અશાંત સમયમાં વસ્તીની દશા

અનેક ખટપટો અનેક નાનીમોટી લડાઇઓ, અને એ માટે અમીરો તથા તેમનાં લશ્કરોની ગૂજરાતભરમાં દોડાદોડ, ચોતરફની અશાંતિ, ત્રાસ, તથા જાનમાલની ખુવારીવાળા ગૂજરાતના ઇતિહાસના આ કમનસીબ સમયનો નબળા અને નામના સુલતાનના અવસાનથી અંત તો ન આવ્યો. સલ્તનતનો સૂર્ય અસ્ત થતો નીચો ઊતરતો જતો હતો અને અંધકારની છાયાં પડવાની તૈયારી થતી હતી. આ બધી દોડાદોડમાં દેશની મૂળ વસ્તી અને વેપારી વસ્તીની શી હાલત હતી એની નોંધ તો લશ્કરની દોડાદોડનો ઇતિહાસ લખનાર લેખકો લેતા જ નથી. પોર્ટુગીઝોના વર્ણન ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવશે તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વસ્તીએ કાચબાની પેઠે પોતાનાં સામાજિક અંગ સંકોચીને સત્તાધીશોનું મન શામ અને દામથી શાંત રાખીને કપરા સમયમાં બન્યો તેટલો પોતાનો બચાવ કર્યો એમ માનવું પડે. જેમનામાં લડવાનું જોર હતું તે દિલ વગર ભાડૂતીની પેઠે જેમણે પૈસા આપ્યા તેમની તરફથી લડ્યા. શક્તિ નહોતી તે લૂંટાયા કે વેઠે પકડાઇને મજૂરી કરી.[૬૧]

મુઘલ સરદાર બહેરામખાન ખાનખાનાનનું પાટણમાં ખૂન

આ વખતે–ઇ. સ. ૧૫૬૧માં–ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો તેની નોંધ લેવી જ પડે. મુઘલ શહેનશાહ હુમાયુનો સગો અને મુખ્ય સરદાર તથા અકબરનો મુરબ્બી સુપ્રસિદ્ધ બહેરામખાન ખાનખાનાન મક્કા શરીફની હજ કરવા નીકળ્યો હતો. ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાટણ મોટું અને સુંદર સ્થળ હતું એટલે પોતાનાં કુટુંબ અને રસાલા સાથે થોડા દિવસ આરામ લેવા ત્યાં રોકાયો.[૬૨] પાટણમાં ઇતિ-

---

૬૧: આ વિષયની વધારે ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. હિંદુ પ્રજાનાં પોર્ટુગીઝોએ જે થોડાં વર્ણનો કર્યાં છે તે ઉપરથી આ વસ્તુસ્થિતિ સમજાય છે. મુસલમાન સત્તાના સમયમાં "ગુજરાતી" તરીકે જે સામાન્ય ઉલ્લેખો લેખકોએ તથા મુસાફરોએ કરેલા છે તેનો અર્થ "ગૂજરાતી મુસલમાનો" એવો મોટે ભાગે થાય છે. હિંદુઓને માટે પોર્ટુગીઝોએ 'બનિયા–વાણિયા–શબ્દ વાપર્યો છે. અને મુસાફરોએ જેન્ટાઇલ gentiles–શબ્દ વાપરેલો છે. બારબોસા સ્પષ્ટ લખે છે કે એમના રક્ષણનો આધાર કેવળ મુસલમાન ઉપર જ હતો.

૬૨: અબુલફઝલ: અકબરનામા, ભા. ૨. બેવેરિજનો તરજુમો, પૃ.૨૦૦-૨૦૨. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૨૬૮, બદૌની. મનતુખબુત્તવારીખ, ભા. ૨, W.H Lowe.નો તરજુમો, પૃ. ૪૦. ત્રણ લેખકોની મુખ્ય વાત એક છતાં ઝીણી વિગતોમાં સહેજ ફેર છે. અબુલફઝલે લંબાણથી વિગત આપી છે. અબુલફઝલ: અકબરનામા, ૨, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦માં બહેરામખાનનું વર્ણન કરતાં રસમય વાત કરે છે. એ માણસ આમ સારો હતો,

માદખાન તરફથી મુસાખાન ફુલાદી સૂબો હતો. એ વખતે કેટલાક તોફાની અફઘાનો પણ ત્યાં રહેતા હતા. એમાંના એક મુબારકખાન લોહાણી નામના અફઘાનના પિતાને પંજાબમાં મચ્છાવાડાની લડાઈમાં બહેરામખાને મારી નંખાવેલો,[૬૩] એટલે આ અફઘાનને એના પિતાના મરણનું વેર લેવા ઇચ્છા હતી. તે સાથે શેરખાનના પુત્ર સલીમખાનની કાશ્મીરી સ્ત્રી અને એની પુત્રી પણ હજ કરવા જતાં હતાં તે સાથે જ હતાં. બહેરામખાનના ચાર વર્ષના પુત્ર અબ્દુરરહીમખાન સાથે એ કન્યાનું સગપણ કરવું એવી વાત અહીં ચાલી રહી હતી. એમ કહેવાય છે કે અફઘાનોને એ સગપણ પસંદ નહોતું.[૬૪] સૂબા મુસાખાન ફુલાદીએ બહેરામખાનની સારી મહેમાનગીરી કરી હતી, પરંતુ અફઘાનો એનાથી દબાતા નહોતા. પાટણના નિવાસ દરમ્યાન બહેરામ-ખાન ત્યાંના બાગબગીચા અને સહસ્રલિંગ તળાવની સહેલ મારવા જતો હતો. સરોવરના બકરસ્થલમાં એક સુંદર મંડપ હતો ત્યાં નૌકામાં સહેલ કરીને બહેરામખાન પાછો આવ્યો. કાંઠે ઊતરીને એ વાહનમાં બેસવા જતો હતો એવામાં એને માન આપવા આવતા હોય એમ ત્રીસથી ચાળીસ અફઘાનો આવ્યા. એમાંના એકે ખાનને પાછળ બરડામાં એવા બળથી ખંજર માર્યું કે એની અણી આગળ છાતીમાં બહાર આવી, ને ખાન મરણ પામ્યો. બીજાએ તરવારથી એનું માથું જુદું કરી નાંખ્યું.[૬૫] એનો મૃતદેહ ધૂળમાં પડેલો હતો ત્યાંથી કેટલાક ફકીરોએ ઉઠાવી શેખ હીસામની દરગાહમાં એને દફન કર્યો. તા. ૧૪ જમાદીઉલ અવ્વલ હિ. ૯૬૮–ઈ. સ. ૧૫૬૧ જાન્યુ-

---

પણ કુસંગ જે મનુષ્યજાતના દોષોમાં સર્વથી મોટો છે તેનાથી એ બગડ્યો હતો. ખરાબ સોબતીઓ એની વધારા પડતી ખુશામત કરતા તેથી તે પોતાના ગુણ જ ખરા કે ખોટા માત્ર જોતો, દોષ જોઈ શકાતો નહિ. એથી એની પડતી આવી.

૬૩: એ જ પૃ. ૨૦૦. બદૌની, પૃ. ૪૦. બદૌની લખે છે કે મુબારકખાને બહેરામખાનનું ખૂન કર્યું ને એના નામને (મુબારક) ન શોભે એવું એ કાર્ય હતું.

૬૪: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૧-૨૦૩. તબકાત ઇલિયટ, ભા. ૫, પૃ. ૨૬૯. કાશ્મીરી કન્યાની વાત માત્ર અબુલફઝલે અકબરનામામાં જ લખેલી છે, બીજા બે ગ્રંથોમાં નથી.

૬૫: અકબરનામા ભા. ૨ પૃ. ૨૦૧-૨૦૨ અને નોંધ ૧. બદૌની પૃ. ૪૦માં કહે છે કે કાશ્મીરી કુટુંબ હાજીખાન અલવરી સાથે પાટણ નહોતું આવ્યું, પણ હાજીખાન પાટણમાં જ હતો. એણે અને સૂબા મુસાખાને બહેરામખાનને સારું માન આપ્યું, પણ સગપણ આ કોઇને પસંદ નહોતું. સત્કારવા છતાં સૂબો ખાનનું રક્ષણ ન કરી શક્યો એનું કારણ આ હોય એમ ધારવામાં આવે છે. તબકાત ઇલિયટ ભા. ૫, પૃ. ૨૬૮-૬૯માં પાટણનું નામ હિંદીમાં નરા(Nara) છે. તળાવને માટે 'કોલાબી' શબ્દ વાપરે છે, ને 'સહસનક' સહસ્રલિંગ માટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં હજાર મંદિરના જેવું એક રાણામંડ (Ranamand) નામે મંદિર છે એમ લખે છે. આ સમજાય તેવું નથી.

આરી ૩૧ ને રોજ આ બનાવ બન્યો.[૬૬] એના શરીરને પાછળથી મશદ લઈ જઇને ત્યાં દફન કર્યું. મરણ સમયે એનું વય માત્ર ૩૬ વર્ષનું હતું. હજ કરવા જતી વખતનો ઇહરમ—હજનો ખાસ પોશાક એણે ધારણ કરેલો હતો.[૬૭] એના કુટુંબને મુશ્કેલીથી બહુ સંભાળપૂર્વક અમદાવાદ મોકલી દીધું.[૬૮] પાછળથી અકબરના હુકમથી એ લોકોને આગ્રામાં રહેવાનું નક્કી થયું. આ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુરરહીમ ખાનખાનાને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે આગળ જોઈશું.

સોળમી સદીનાં પાટણ અને સહસ્રલિંગની સ્થિતિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અહીં એક નોંધ લેવી જોઇએ કે પાટણમાં હિંદુ રાજપૂત રાજ્યના અંતને આ સમયે (૧૫૬૧) અઢી સદી વીતી ગઈ હતી. મુસલમાન રાજ્ય દૃઢ રીતે પગભર થઈ ગયું હતું. ગૂજરાતનું પાટનગર પાટણ-થી ફેરવાઇને અમદાવાદમાં સ્થપાયે પણ દોઢસો વર્ષ થઇ ગયાં હતાં. પાટણ-માં અમદાવાદથી સૂબા નિમાતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષ તો ટંટા બખેડા અને દોડાદોડીનાં જ ગયાં હતાં, છતાં બંદરનાં નગરો બાદ કરતાં પાટણ હજી પણ અમદાવાદથી બીજી પંક્તિનું શહેર રહ્યું હતું. અમદાવાદના બાદશાહો પાટણ વારંવાર જતા અને મુસલમાન વિદ્વાનોનું પણ એ કેન્દ્ર રહ્યું હતું. તે સાથે ૧૫૬૧ સુધી તો એ બાગબગીચાથી શોભતું રમ્ય શહેર હતું, અને ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં બંદરો તરફ જતા પથિકોને આરામના થોડા દિવસ અહીં પસાર કરવાનું મન થાય એવું મનોહર પણ હતું. સહસ્રલિંગ તળાવ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે એમ પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

૬૬: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૩. કાસીમ અરસલાને કવિતામાં એના મરણની તારીખમાં શહીદ શુદ "મુહમ્મદ બૈરામ" એ શબ્દો લખ્યા છે તે ઉપરથી હિ. ૯૬૮ નીકળે છે.

૬૭: હજ કરવા જતાં પહેરવાના પોશાકને ઇહરામ કહે છે (બદૌની ભા. ૨, પૃ. ૪૧). તબકાત એકલા "મુહમ્મદ બૈરામ" શબ્દ લખે છે, પરન્તુ ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરો છે. અકબરનામા અને મનતુખબુત્તવારીખમાં તારીખ કાઢી આપતી અને ઇહરામ પહેલાના વર્ણનનાં કાવ્યની થોડી લીટીઓ આપી છે. બદૌની પણ બહેરામખાનના ગુણોનાં વખાણ કરે છે, પરન્તુ અબુલફઝલ જે ખામીઓ લખે છે તે કારણથી અકબરને એના ઉપર અણ-ગમો પેદા થયો.

૬૮: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૨૦૪. ખાનખાનાનના કુટુંબનો રસાલો અને સામાન અફઘાનોએ લૂંટી લીધાં. એમના કુટુંબને અમદાવાદ જતાં રસ્તામાં પણ તોફા-નીઓએ સતામણી કરવી ચાલુ રાખી હતી, પરંતુ મુશ્કેલીઓ પડવા છતાં પણ કુટુંબ સલામત અમદાવાદ પહોંચ્યું. ત્યાં થોડો સમય રહ્યા પછી આગ્રા લઈ જવા વ્યવસ્થા થઈ.

એમાં હોડીમાં બેસી સહેલ મારી શકાય એટલું પાણી રહેતું હશે એમ પણ લાગે છે. તળાવની વચ્ચેના બકસ્થલ ઉપર કોઈ મંદિરની જગ્યાએ મુસલમાન સત્તાધીશોએ મંડપ કરાવ્યો હતો એમ સમજાય છે. પાણીમાં રહેલા આવા મંડપને મુસલમાન ફારસી લેખકો 'નિશિમન' કહેતા હતા.[૬૯]

આ સમયના મુખ્ય અમીરો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમાં ખરી રીતે અમીરોનું રાજ્ય હતું એ આગળ કરેલાં વર્ણનો ઉપરથી સમજાશે. એમાં સૈયદ મુબારક બુખારીનું ચરિત્ર જોઈ ગયા. ઇતિમાદખાન સિવાય બીજા મોટા અમીરો પરદેશી હતા અને એમને પોતાનો અંગતસ્વાર્થ સચવાય તો ગૂજરાતની કે એના લોકોની કાંઇ પડી નહોતી. ઇતિમાદખાન પણ સ્વાર્થી હતો. એની સત્તા હજી લાંબી ચાલવાની હતી એટલે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. ઇમાદઉલ્મુલ્ક અરસલાન અને રજબ ખુદાવંદખાન દક્ષિણ ગૂજરાતમાં અને ભરૂચ અને સુરતમાં સ્વતંત્ર જેવા હતા. એમનાં ચરિત્રમાં પણ અંગતસ્વાર્થ અને ખટપટ સિવાય ખાસ કાંઈ ન હોવાથી એમની વિસ્તૃત નોંધ લેવાની જરૂર નથી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તર ગૂજરાતમાં શેરખાન, મુસાખાન, અને સૌરાષ્ટ્રમાં તાતારખાનની પણ ખાસ નોધ લેવાની જરૂર નથી. ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન ભવિષ્યમાં મોટી પદવીએ ચડ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશું. હબશી અમીરોમાં ત્રણ ઉલુઘખાન થઇ ગયા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં છેલ્લો ખયરતખાન મુહમ્મદ ઉલુઘખાન આગળ રાજ્ય ખટપટમાં સારો ભાગ લે છે. એ જ સમયે બિલાલનો પુત્ર જુઝારખાન પણ મોટો હબશી અમીર થયો. એ બન્નેનો ઉલ્લેખ પણ આગળના પ્રકરણમાં કરીશું. અકબરની ચડાઇ વખતે આ બધા અમીરોએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એટલે આ પ્રકરણમાં એમના સામાન્ય ઉલ્લેખ સિવાય વિસ્તારને સ્થાન નથી. એ છેલ્લા મુહમ્મદ ઉલુઘખાનની સાથે ગૂજરાતના બહુમૂલ્ય અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીરનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઇએ. એનો પિતા મૂળ પાટણનો વતની સુલતાન બહાદુરના જનાના અને ખજાના સાથે મક્કા શરીફ ગયેલો. હાજીદબીર મક્કાથી ઇ. સ. ૧૫૧૫માં અમદાવાદમાં

વસ્યો, અને ૧૫૫૮માં ઉલુઘખાનની નોકરીમાં જોડાયો ને ૧૫૭૩ સુધી એની સાથે રહ્યો, એટલે અરબી ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે હકીકત હબસીઓની અને ખાસ કરીને ઉલુઘખાનની આવે છે. મક્કામાં એ આસફખાન પાસે હતો અને ગૂજરાતમાં ઉલુઘખાન સાથે હતો તેથી એનું આખું નામ અબ્દુલ્લા મુહમ્મદ બીન સિરાજુદ્દીન ઉમર, અલ મક્કી, અલ આસફી, ઉલુઘખાની, એવું છે, પણ હાજી અદ્દબીરના નામથી એ પ્રસિદ્ધ છે.[૭૦]

સીદી અલી રેઇસે ૧૫૫૪માં કરેલું ગૂજરાતનું વર્ણન

આ વખતે ઈ. સ. ૧૫૫૪માં સીદી અલી રેઇસ નામનો એક તુર્કીનો નૌકાસેનાપતિ ગૂજરાતમાં આવેલો તેની નોંધ રસમય હોવાથી અહીં લેવી જોઇએ. એ લેખક, કવિ, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખાસ કરીને ભૂગોળ-ખગોળ તથા સમુદ્રને લગતા શાસ્ત્રનો ખાસ જાણકાર હતો. એનું 'અલ મુહિત'– 'મહાસાગર' એ નામનું પુસ્તક એણે ઇ. સ. ૧૫૫૪માં અમદાવાદમાં લખીને પૂરું કર્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી વાત છે. તુર્કીના એક કાફલાના સેનાપતિ તરીકે એ ઇરાની અખાતમાં આવેલો. મસ્કત આગળ ફિરંગીઓના કાફલાનો ભેટો થતાં સખત લડાઇ થઇ એમાં એ હાર્યો અને ગૂજરાતના

૭૦ : હાજી દબીરના વડવાઓ ચૌદમી સદીના અંતમાં ઉત્તર હિંદથી પાટણમાં આવીને વસેલા, અને વિદ્યાનાં અધ્યયન અધ્યાપનમાં ખાસ રસ લેતા હતા, તથા લેખક પણ એ કુટુંબમાં થયા હતા. ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતથી આ રીતે તેઓ ગૂજરાતી થયા હતા. હાજીદબીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને આસફખાને બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો મક્કા લઇ જતી વખતે, પોતાના મુખ્ય કારભારી તરીકે સાથે લીધો હતો. આ ઇતિહાસ-લેખક હાજીનો એ વખતે મક્કામાં ઈ.સ. ૧૫૩૯માં જન્મ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૫૫૫માં એ હિંદ પાછો આવ્યો હતો. આસફખાન જ્યારે ઇજિપ્ત તુર્કી વગેરે સ્થળે ગયો હતો ત્યારે સિરાજુદ્દીન આખા જનાના અને ખજાનાનો રક્ષક હતો. ખજાનો તથા જનાનો કબજે કરી લઇ લેવાનો ઇજિપ્તથી મક્કાના હાકેમ ઉપર હુકમ નીકળ્યો ત્યારે આસફ-ખાને એ રદ કરાવ્યો હતો. એ બધા સમાચાર મક્કામાં સિરાજુદ્દીનને મળ્યા ત્યારે એણે અને જનાનાની સ્ત્રીઓ તથા નોકરોએ જે વિષમ મનોદશામાં રાત્રિ ગાળી હતી તેનું વ-ર્ણન એણે લેખકને કહેલું તે રસમય છે. ગૂજરાતની મીઠાઇઓ અને મુરબ્બાઓના થાળ એણે તે રાત્રિએ એક મજલીસમાં વહેંચેલા તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે. વહાણ મારફતે ખાદ્ય ચીજો પણ દૂર દેશાવર જતી તે રસમય વાત, એ જમાનામાં તો, ગણી શકાય. આસફ-ખાનને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ ગૂજરાત પાછો તેડાવી લીધો ત્યારે એણે બધું સિરા-જુદ્દીનને સોંપ્યું હતું. આ બધું વર્ણન તથા લેખકની શૈલી વગેરેનું વર્ણન સર ડેનિસન રોસે અરબી ઇતિહાસના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે. તેમાં લેખકે પોતાના પિતા-એ કહેલી વાતનો ઉતારો આપ્યો છે. 'બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો' એ મથા-ળાના લેખમાં, નવચેતન માસિકના ૧૯૫૩ની દિવાળીના અંકમાં મેં એ બધી વિગતો વિસ્તારથી આપી છે.

બસો તુર્કી તોપચીઓ સાથે ભરૂચ ઉપર ચડાઇ લઈ ગયો અને બળવાખોર નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવ્યો; એ પછી નાસિરઉલ્મુલ્ક મરણ પામ્યો. સુલતાને ભરૂચથી ખુદાવંદખાન અને કારાહસન જહાંગીરખાનને સુરત મોકલ્યા. અલી રેઇસનો આ અહેવાલ તવારીખોથી જુદો પડે છે, અને અહમદશાહ ત્રીજો લશ્કર લઇને ભરૂચ ઉપર ચડ્યા. એ હકીકત એની બીજી વિગતો જોતાં નવાઇ પમાડે એવી છે.[૭૪] પોર્ટુગીઝોએ ખુદાવંદખાનને દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યું કે સુરત સામે અમારે કાંઇ લડવું નથી, પણ તુર્કી અમીરને અમને સ્વાધીન કરી દો. ખુદાવંદખાને એ બાબત સ્પષ્ટ ના પાડી. તુર્કી સૈનિકો દૂતને મારી નાખવાના હતા, પણ અલીએ પરદેશની ભૂમિ ઉપર કાંઇ સાહસ કરવાની મનાઇ કરી. સુરતમાં ઘણા મહિના રહેવાથી અને બે વર્ષનો પગાર ન મળવાથી તથા સરંજામ ખૂટી પડવાથી એનાં માણસો પણ કંટાળી ગયાં હતાં, એટલે એમને, જર્જરિત વહાણોના કાફલાને અને લશ્કરનો સામાન વગેરે ખુદાવંદખાનને વેચી દીધું. ઘણા તુર્કોએ ગૂજરાતમાં નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને બે સરદારો તથા પચાસ માણસો સાથે દરિયાઇ રસ્તે ઇજિપ્ત જવું અશક્ય થવાથી, જમીનરસ્તે જવાનો નિશ્ચય કરી સુરતથી અમદાવાદ જવા ઊપડ્યા.[૭૫]

સુરતથી અમદાવાદ જતાં જોયેલાં વડવાંદરાં ને વાગોળ

સીદી અલી રેઇસ સુરતથી ભરૂચ, વડોદરા, ચાંપાનેરને રસ્તે અમદાવાદ જવા ઊપડ્યો. રસ્તામાં એણે જે જે વિચિત્રતા જોઇ એનું વર્ણન કર્યું છે. નવાં વૃક્ષો જોયાં તેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તાડનાં ઝાડ, એમાંથી થતી તાડી અને તેનાથી ચડતા કેફનું વર્ણન કર્યું છે. કેટલાંક ઝાડ ઉપર ચાળીસ ઇંચ જેટલી લાંબી ને બે પાંખોવાળી વાગોળોથી એને આશ્ચર્ય ઊપજ્યું છે. રસ્તામાં વડના ઝાડની નવાઇ પણ એને લાગેલી અને જે વર્ણન કર્યું છે તે કબીર વડને લાગુ પડે છે. એની નીચે એક હજાર માણસો બેસી શકે એમ લખે છે. વડવાઇઓ ઉપરથી ઊતરી નીચે મૂળ બની જાય ને મંડપ જેવું થાય એ આશ્ચર્યથી વર્ણવે છે. હનુમાન લંગૂર–કાળા મોંનાં વાંદરાંનું પણ વર્ણન કર્યું છે.[૭૬] ચાંપાનેરથી મહેમદાવાદને રસ્તે અલી રેઇસ અમદાવાદ આવ્યો, અને ત્યાં સુલતાન અહમદ અને એના અમીરોને મળ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક એ વખતે

૭૪: આ તુર્કી અમલદાર અહમદશાહ માટે જે લખે છે, તે તવારીખો જોતાં માનવામાં આવે એવું નથી.

૭૫: એ જ, પૃ. ૪૮૨, ૪૮૫

૭૬: પ્રો કોમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૮૩

મુખ્ય વજીર હતો. તુર્કીના એલચી તરીકે એ સુલતાનને મળ્યો. સુલતાને એને ઘોડો, કેટલાંક ઊંટ અને મુસાફરી માટે નાણાંની મદદ કરી. અલી રેઇસ કહે છે કે એ વખતે પોર્ટુગીઝોનો એક દૂત પણ અમદાવાદ એનાથી વહેલો આવીને વજીરને મળ્યો હતો. એક વાર બધા મજલીસમાં બેઠા હતા અને ગરમાગરમ વાતચીત ચાલી રહી હતી. પોર્ટુગીઝ દૂતે તુર્કીના આ દૂતને સોંપવાની વજીર પાસે માગણી કરી. વજીરે એમ કરવાની સાફ ના પાડી. આ વાતોથી ગુસ્સે થયેલા અલીએ ફિરંગી દૂતને કહ્યું કે "ચૂપ રહે, તું મને અસ્તવ્યસ્ત કાફલાવાળો ગણી બોલે છે, પરંતુ ઈશ્વર કરશે તો અમારા બાદશાહ તને હોરમઝ અને ગોવામાં પણ હરાવશે." એ સાંભળી એ કાફર બોલ્યો કે "આજ પછી એક ઊડતું પક્ષી પણ હિંદના બંદરમાંથી બહાર નહિ જઇ શકે." તુર્કીનો દૂત જમીનરસ્તે જવાનો છે એ જાણી ફિરંગી દૂત બોલતો બંધ થયો.[૭૭] અલી રેઇસ સરખેજ થઇ મુસાફરીએ નીકળ્યો. સુલતાન અહમદે એને ભરૂચની સરદારી આપવા માંડી, પણ એણે તો સ્વદેશ જવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. રસ્તામાં સલામતી માટે એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે બે ભાટ એમને આપવામાં આવ્યા. ભાટ લોકો પોતાના જીવને ભોગે, થોડા પૈસા વળાવાના કામ માટે લઇને રજપૂત તથા કોળીના હુમલાથી મુસાફરોને બચાવે છે તેનું અલી રેઇસે સારું વર્ણન કર્યું છે.[૭૮] પાટણ પહોંચ્યા પછી એ વખતે શેરખાન ફુલાદીના અફઘાનો અને રાધનપુરના ફતેહખાન બલુચની તકરારોનું પણ એણે વર્ણન કરી ગૂજરાતની અશાંત રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે. કચ્છના રણને રસ્તે સિંધ થઇ લાંબે સમયે એ સ્વદેશ પહોંચ્યો એ વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી.

વાણિયા–અંગ્રેજી બનિયા–ઉપરથી વડ, બહનિયું અને બીજાં પડેલાં નામો: એનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ

અહીં વડના ઝાડનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એ વૃક્ષનું આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં રસમય સ્થાન છે તેની નોંધ કરવી જોઇએ. વડનું ઝાડ હિંદનું

૭૭: એ જ, પૃ. ૪૮૫. આ વાત પોર્ટુગીઝોનું સમુદ્ર ઉપરનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. આ વર્ણનમાં પ્રો. કોમિસેરિયેટ કબીરવડનું અને વાંદરાંનું વર્ણન ફોર્બ્સ ઓરિયેન્ટલ મેમોઈર્સમાંથી ઉતારી આપે છે, અને પરિશિષ્ટમાં પણ આપે છે. જોન કપલૅન્ડે કરેલું વર્ણન પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે. આ અઢારમી સદીના અંતસમયનું અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતનું વર્ણન છે. એને અહીં સ્થાન નથી તેથી તેની નોંધ લીધી નથી.

૭૮: ભાટના વળાવાનું વર્ણન અલી રેઇસે બરોબર કર્યું છે. સામાજિક પ્રકરણમાં એ જોઈશું. અહીં એણે ગૂજરાતને માટે વાણિયાની ભૂમિ land of Banians શબ્દ વાપર્યો છે.

એક ખાસ નમૂનેદાર વૃક્ષ છે. બહારના મુસાફરોને વડવાઇઓ બીજાં અનેક મૂળિયામાં ફેરવાઇ વૃક્ષને એક વિશાળ મંડપ જેવું બનાવે છે એ જોઇ આશ્ચર્ય થાય છે. એમાં વડને યુરોપિયનો–બનિયન–Banyan Tree–કહે છે તે વાત ખાસ અગત્યની ગણી શકાય. પશ્ચિમના દરિયાપારના મુસાફરો અને વેપારીઓ અરબી સમુદ્રના આપણા કિનારાના સંપર્કમાં ખાસ પહેલા આવે છે. અહીં વેપારના વ્યવહારમાં એ લોકો વાણિયાના સંપર્કમાં આવતાં હિંદુ વસ્તીને અને ખાસ કરીને વેપારી આલમને વાણિયા–બનિયા–એ નામથી ઓળખે છે. વાણિયાનું સ્થાન પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઇતિહાસમાં ખૂબ જ અગત્યનું છે, અને વડના વૃક્ષ ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓને એ નામ પરદેશીઓએ આપેલું છે એટલે એની નોંધ અહીં લેવી એ અગત્યનું છે.

આપણે વેપારી વર્ગને 'વાણિયા'ના સામાન્ય નામથી જાણીએ છીએ, અને એ શબ્દ ઘણો જૂનો છે. કેટલાક વિદેશી મુસાફરો હિંદમાં મુસલમાનોને મૂર (Moors) અને હિંદુઓને જેન્ટાઇલ્સ (Gentiles) કહે છે,[૭૯] પરંતુ પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલા મુસાફરો હિંદુઓને ઘણે ભાગે વેપારીઓને મળીને જતા હોવાથી વાણિયા-બનિયા-કહે છે.[૮૦] આ વાત આજ સુધી પણ એટલે સુધી ચાલે છે કે પારસીઓ પોતે ગૂજરાતી હોવા છતાં, બીજા ગૂજરાતી હિંદુઓના ગાઢ સંપર્કમાં ન આવ્યા હોય તોપણ એમને બાનિયા કે વાન્યા કહે છે. એટલે જે લોકો ગૂજરાતની સામાજિક ગલીગૂંચીઓથી અનભિજ્ઞ છે તેમને મન આપણા પ્રાંતના લોકો–કહેવાતી હલકી વર્ણો સિવાય–વાણિયા જ લાગે છે. બંગાળ–ખાસ કરીને કલકત્તામાં પહેલાંના વખતમાં દલાલોને અને પેઢીના મુનીમોને બનિયા કહેતા હતા. આખા બંગાળમાં અનાજના વેપારીને પણ બનિયા કહેતા. પહેલાંના યુરોપિયન લેખકો પશ્ચિમ હિંદના હિંદુઓને સામાન્ય રીતે 'બન્યા' કહેતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે.[૮૧]

વડ-"બનિયન ટ્રી"

પરંતુ વેપારી સમાજનું આ નામ અન્ય વસ્તુઓમાં શી રીતે આવ્યું? વડને બનિયન ટ્રી કહે છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે ઇરાનની અખાત ઉપર એક ઝાડની નીચે હિંદુ વેપારીઓએ એક મંદિર બાંધેલું તેથી એ વૃક્ષને

૭૯ : આચારવિચારમાં પોતાને બીજાથી ઊંચા માની અલગ રહી બીજાના સંસર્ગથી પોતાને દૂષિત માને એને જેન્ટાઈલ કહે છે.

૮૦ : અલી રેઈસ પોતે જ ગૂજરાતને વાણિયાની ભૂમિ-land of Banians કહે છે એ પાછળ જોયું, બારબોસા પણ બનિયા શબ્દ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં વાપરે છે.

૮૧ : એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૪મી આવૃત્તિ: Banya શબ્દ.

યુરોપિયનોએ પહેલું જ 'બનિયન ટ્રી' નામ આપ્યું.[૮૨] બીજો મત એવો છે કે વડનાં મોટાં ઝાડ મેળાઓ માટે યોગ્ય સ્થળ હોવાથી પ્રાસંગિક બજારો એવાં વૃક્ષો નીચે ભરાતાં. એ કારણથી એમાં વાણિયા ભેગા થતા હોવાથી વડને "બનિયન" નામ અપાયું. યુરોપિયનો હિંદમાં સૌથી પહેલા પશ્ચિમ હિંદની આપણી ભૂમિ ઉપર આવ્યા અને એમના દેશમાં ન દેખાતું વડનું વિચિત્ર ઝાડ આ ભૂમિ ઉપર જોયું તેથી બનિયા-વાણિયાના દેશનું ખાસ વૃક્ષ ગણી કદાચ એ નામ આપ્યું છે. આમાંથી ગમે તે કારણ હોય છતાં એ નામ વાણિયા શબ્દ ઉપરથી પાશ્ચાત્યોએ આપેલું છે એટલું તો ચોક્કસ છે અને એ દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ પણ છે.

બંડી-પાંજરાપોળ વગેરે

બીજી એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે આપણે હાલમાં જેને ટૂંકી બાંયનું ગંજીફરાક-કહીએ છીએ તેને માટે 'બનિયન' શબ્દ એન્ગ્લો ઇંડિયનો વાપરે છે. વિદેશી પાશ્ચાત્યોએ આપણી ભૂમિમાં આવી બંડી કે કેડિયું પહેરતા હિંદુઓને જોયા હોય એટલે એવા પહેરવાના વસ્ત્રને બનિયન નામ આપ્યું હોય.[૮૩] એ માટે આપણામાં 'બંડી' શબ્દ પણ સૂચક છે અને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ એનું મૂળ જોવું જોઇએ. બીજું અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યમાં ખારવાઓને જે ખોરાક આપવામાં આવતો તેમાં અઠવાડિયામાં બે દિવસ માંસ આપવામાં આવતું નહિ. હિંદુ વેપારીઓની લાગણી ખાતર આમ કરવામાં આવતું અને એ દિવસને Baniyas days–બનિયાના દિવસો–વાણિયાના દિવસો કહેતા.[૮૪] તે સાથે બીજી નોંધ લેવા લાયક એ વાત છે કે પાંજરાપોળને વિદેશી પાશ્ચાત્યો 'બન્યાની હૉસ્પિતાલ–Baniyas Hospital' મશ્કરીમાં કહેતા.[૮૫] આ બે છેલ્લા પ્રયોગો જૈન વેપારી વાણિયાઓને ઉદ્દેશીને હશે. જો કે ગૂજરાતનો વેપારી ગમે તે સંપ્રદાયનો હશે તોપણ અહિંસક જ છે. બારબોસા વગેરે મુસાફરોનાં વર્ણનો જોતાં એમાં હિંદુ બનિયાનું વર્ણન જૈનોના સામાજિક રિવાજોને લાગુ પડે છે. આ બધું જોતાં વાણિયા-બનિયા Baniyas શબ્દ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સમજાશે.

૮૨: એ જ, બનિયા શબ્દ.

૮૩: એ જ, બનિયા શબ્દ. એન્સાઇક્લોપીડિયાના આ ઉલ્લેખ સાથે એક બીજો સંભવ નોંધવાની જરૂર છે. તે એ કે સુરત બાજુ અંદર પહેરવાની ટૂંકી બંડીને બદનિયાન કહે છે. તે પરથી તો બનિયન શબ્દ નહિ પડયો હોય! ભાષાશાસ્ત્રીઓને આ વિચાર કરાવે એવી વાત છે.

૮૪: એ જ, બનિયા શબ્દ.

૮૫: એ જ, બનિયા શબ્દ. એમા animal Hospital ને 'બનિયા હૉસ્પિટલ' કહે છે એમ લખે છે. એ જ પાંજરાપોળ.

પ્રકરણ આડત્રીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન

ઇતિમાદખાને એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડયો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાને પણ કોઇ વારસ નહોતો, એટલે ઇતિમાદખાને એક નાનુ કે નથુ નામના છોકરાને[1] મહમદ ત્રીજાનો પુત્ર છે એવું સોગંદ ખાઇને કહ્યું અને એને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો નામ આપીને હિ. સ. ૯૬૨માં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસાડયો. સુલતાન નાની ઉમ્મરનો હતો એટલે એને નજરકેદ જેવો રાખીને પોતે રાજ્યની બધી સત્તા હાથમાં લીધી. ગત સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાને મારી નાંખ્યો હતો એટલે એનું આ કાર્ય પણ અમીરોને પસંદ પડયું નહિ. જુઝારખાન અને ઉલુઘખાન હબસી સિવાય બીજા અમીરો અંદરથી ઇતિમાદખાન સાથે નારાજ થયા.[2] ગૂજરાતના જિલ્લાઓના ફરીથી ભાગ પાડવાનો સમય આવ્યો. લડાઇઓ, ટંટા અને બખેડા ગયા સુલતાનના સમયમાં હતા તેનાથી પણ વધારે થયા. આ સુલતાનનો સમય શહેનશાહ અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની ગયું તે બધી બીનાઓ સાથે સંકળાયેલો છે. ગૂજરાતના મોટા અમીરોમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન અમીર

૧: ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આ નામ જુદી જુદી જોડણીથી લખે છે. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૯૭) નનું લખે છે. બીજી નકલમાં તનું લખે છે. તારીખે ગુજરાત નટ્ટુ લખે છે. એ ગ્રંથ એવી વાત પણ લખે છે કે એનો પિતા ગોવાળ જાતિનો હતો અને માતાને મહમૂદે જનાનામાં રાખી હતી. તેનું શું કરવું તે નક્કી થતાં પહેલાં નથુનો જન્મ થયો, એટલે એ માત્ર સુલતાનના જનાનામાં જન્મેલો એટલું જ. તબકાત એની માતાનું નામ જારિયા લખે છે અને એ સુલતાનના જનાનામાં હતી એમ પણ કહે છે. ફિરિસ્તા હબ્બુ નામ આપી એ હબીબનું ટૂંકું રૂપ છે એમ લખે છે. સિકંદરી કહે છે કે ઇતિમાદખાને પાક કુરાનના સોગંદ ખાઈ અમીરોને કહ્યું કે નથુની માને સુલતાનના મરણ વખતે દિવસ હતા, અને એણે પાછળથી આ છોકરાને જન્મ આપેલો. એ જ ઇતિમાદખાન પાછળથી ફરી ગયેલો કે નથુ કે નનું સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર નથી. બધું જોતાં ઇતિમાદખાને કોઈ ગમે તેવાને ગાદીએ બેસાડી પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા રજવાડામાં ઘણી વાર બનતું તેમ આ જાતની ખટપટ કરેલી. ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા બે સુલતાનો અને ખાસ કરીને આ છેલ્લા સુલતાનનો વારસો સ્પષ્ટ નથી.

૨: મિરાતે સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૪

રહ્યો નહોતો. ઇતિમાદખાન મુખ્ય અમીર અને રાજ્યનો કુલમુખત્યાર હતો છતાં હલકી વૃત્તિનો, હિંમત વિનાનો, ડરકણ અને ખટપટી હતો એટલે આ છેલ્લા સુલતાનના સમયમાં, અકબરના રાજ્યની વ્યવસ્થા દૃઢ રીતે સ્થપાતાં પહેલાં, દેશમાં શાંતિ રહી નહિ, લોકોને લશ્કરની દોડાદોડીથી પુષ્કળ ત્રાસ પડ્યો, વેપાર ઘટી ગયો. આવા વિષમ સંજોગોમાં શરૂઆતમાં અમીરો સાથે અને પછીથી વર્ષો સુધી અકબર જેવા મોટા બાદશાહ સાથે મુઝફ્ફરે જે સામનો કર્યો તેનો યશ એ સુલતાનને આપવો કે ગૂજરાતના લોકોને આપવો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી

આ સમયને માટે મુસલમાન તવારીખોનાં જેવાં અને જેટલાં સાધનો મળી આવે છે તેટલાં વિગતવાળાં બીજા કોઈ સમય માટે મળતાં નથી. અકબરે ગૂજરાતમાં જે ભાગ ભજવ્યો તે જોતાં એના સમયની તવારીખોમાં પણ વિગતવાર વર્ણન મળી આવે છે. આ વખતના બધા ઇતિહાસગ્રંથો લગભગ સમકાલીન કહેવાય એવા છે, છતાં વિગતોમાં એઓનામાં કાંઇ ને કાંઇ ફેર અને ગૂંચવાડો માલૂમ પડે છે. મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, તારીખે ગૂજરાત, ઝફરૂલવાલેહ, તારીખે ફિરિસ્તા, મનતુખવુત્તવારીખ, અકબરનામા, એ બધા ગ્રંથો સમકાલીન છે. એમાં ત્રણના લેખકોએ તો આ સમયના બનાવોમાં જાતે સક્રિય ભાગ લીધેલો છે. એમાં સિકંદરીના લેખકે અને એના પિતાએ ગૂજરાતના ખાસ વતની તરીકે લીધેલા ભાગને કારણે વિશ્વસનીય ગણાય એવું લખાણ કર્યું છે. આમ છતાં એમણે નાની વિગતોને મોટું રૂપ આપી કેટલીક ગૂંચવણ પણ ઊભી કરી છે અને એમની રીત પ્રમાણે સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદના વર્ણનમાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપી છે. એ જ પ્રમાણે ઝફરૂલવાલેહનો લેખક ઉલુઘખાન હબસીની નોકરીને લીધે એ લોકોની વિગતો વધારે આપે છે. અકબરનામામાં અબુલફઝલ અલંકારયુક્ત ખુશામતમાં તણાય છે, અને બદાઉની મનતુખવુત્તવારીખ, તબકાત તથા અબુલફઝલમાંથી તારવણી કરે છે. તબકાતે અકબરીનો લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતનો બક્ષી હોવાથી અને અકબરના સમયની મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂંચવણ વિનાનું લખાણ કરે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે.[૩] આ સમયમાં અમીરોની અને અકબરના લશ્કરની દોડાદોડીમાં સામાન્ય પ્રજાને તો ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે, તેથી

૩: આ પરિસ્થિતિ હોવાથી તબકાતે અકબરીના લખાણને યોગ્ય ગણી જ્યાં બીજા ગ્રંથોમાંથી નોંધવા યોગ્ય કે ફેરવાયું જણાય ત્યાં ઉલ્લેખ કરી અહીં લખાણ કર્યું છે.

હિંદુ પ્રજાની કોઈ ખાસ નોંધ પ્રાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓએ પ્રવૃત્તિઓ સંકોચીને સમયને અનુકૂળ રહી જેના હાથમાં ડંડો તેને નમસ્કાર કરીને જીવન ગાળ્યું છે એવું સમજાય છે.

ગૂજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા

હવે ઇતિમાદખાનના હાથમાં મધ્યસ્થ સરકારની બધી સત્તા મુખ્ય વજીરના જેવી ચાલુ રહી અને એણે મસનદે આલીનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.[૪] આમ છતાં બધા અમીરોએ ગૂજરાતની ફરી વહેંચણી કરી એમાં ઇતિમાદખાનની સર્વોપરી સત્તા તો માત્ર નામની જ હતી. ઉત્તર ગૂજરાતનો પાટણ અને કડીનો વિભાગ શેરખાન અને મુસાખાન ફુલાદીએ લીધો. રાધનપુર થરાદ મુંજપુર બાજુનો ભાગ ફતેહખાન બલુચને મળ્યો. ઇતિમાદખાનની પોતાની પાસે સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેનો ભાગ રહ્યો. એમાંથી એને બીજા કેટલાક ગૂજરાતી અમીરોને થોડા ભાગ આપવા પડચા. ધોળકા તથા ધંધુકા સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યા. ભરૂચ, સુરત, નાંદોદ, ચાંપાનેર એ બધો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્કના પુત્ર ચંગીઝખાન પાસે ચાલુ રહ્યા.[૫] એમાં ચંગીઝખાનના બનેવી રુસ્તમખાને[૬] ભરૂચ પોતાની પાસે રાખ્યું. સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ અમીનખાન ઘોરી પાસે રહ્યો અને એ અમીર ગૂજરાતી અમીરોની ખટપટથી અલગ રહેવા લાગ્યો. આ બધા અમીરો પોતપોતાની હદમાં સ્વતંત્ર જેવા જ હતા. અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાનના હાથમાં નજરકેદી જેવો સુલતાન મુઝફ્ફર માત્ર નામનો બાદશાહ હતો. આ પ્રમાણે ગત સુલતાનના સમયમાં ગૂજરાતની જે દુર્દશા ચાલુ થઈ હતી તે હવે વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થઈ.

ઇતિમાદખાન અને ફુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ

હવે નાના નાના ઝગડાઓ કરી આ બધા અમીરોએ લડાઇઓ કરવા માંડી એનું વિસ્તૃત અને વિગતવાર વર્ણન સિકંદરી વગેરે તવારીખોમાં આપેલું છે. એ બધું કંટાળાભરેલું છે અને ઉપયોગી પણ નથી, તેથી એની વિગતમાં અહીં ન ઊતરતાં મુખ્ય બનાવોની નોંધ લઈશું. પાટણના ફુલાદી અફ-

---

૪: તબકાતે અકબરી: પૃ. ૩૯૮, ૪૦૧. આ ઉપનામ ખાસ તબકાતમાં મળે છે.

૫: એ જ, પૃ. ૩૯૮. સૌરાષ્ટ્રમાં તબકાત અમીનખાન ઘોરી લખે છે જ્યારે સિકંદરી તાતારખાન ઘોરી લખે છે.

૬: એ જ, પૃ. ૩૯૮. આ રુસ્તમખાનની બાબતમાં ગોટાળો લાગે છે. પ્રો. કોમિ. એને ચંગીઝખાનનો પુત્ર કહે છે, પણ તેનો આધાર આપ્યો નથી. અરબી ઇતિહાસમાં લખાણ ગૂંચવણવાળું છે. તબકાત ઉપર મુજબ સ્પષ્ટ લખે છે. એ વધારામાં લખે છે કે એ કડક સ્વભાવનો હતો અને કદી હસતો નહોતો, મશ્કરીને ધિક્કારતો. (અરબી ઇતિહાસ).

ઘાનો અને રાધનપુરના ફતહખાન બલુચ વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો. ફતહખાને આ બાબત ઇતિમાદખાનને ફરિયાદ કરી, એટલે એ મોટું લશ્કર લઈ પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો. અફઘાનો પાટણના કિલ્લામાં રહી લડવા લાગ્યા અને શેરખાને સુલેહ માટે કહેણ મોકલ્યું; પણ ઇતિમાદખાને એ કબૂલ રાખ્યું નહિ. એટલે પાટણના ઘેરાયેલા લશ્કરમાંથી કેટલાક અફઘાનો મરણિયા થઈ નીકળ્યા અને તેમની પાછળ શેરખાન મુસાખાન પણ જે લશ્કર હતું તે લઇને નીકળ્યા. એ લોકોએ અમદાવાદના મોટા લશ્કર ઉપર જોરદાર હુમલો કરવાથી ઇતિમાદખાન પાછો હઠીને અમદાવાદ ગયો.[૭] એ પછી હાજીખાન નામનો માણસ ઇતિમાદખાનની નોકરીમાં હતો તેની કડી પરગણામાં જાગીર હતી તે માટે ફરી ઊંચાં મન થતાં હાજીખાન ફુલાદીઓ સાથે જોડાયો અને એ લોકોએ લડાઇ માટે હિલચાલ કરવા માંડી. ઇતિમાદખાન ફરીથી તૈયારી કરી લશ્કર લઈ આવ્યો. જોટાણા પાસે લડાઈ થઈ એમાં એ હાર્યો એટલે ભરૂચ ચંગીઝખાન પાસે જઇને એની મદદ માંગી. બધા જોટાણા પાસે ફરી મળ્યા અને ઘણી વાટાઘાટને અંતે સંધિ થઈ એમાં ઇતિમાદખાને હાજીખાનની જાગીર આપી દીધી![૮]

ચંગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઇ અને હાર

દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર સત્તા ભોગવતા ચંગીઝખાનને હવે ગૂજરાતમાં સર્વોપરી થવાની ઇચ્છા થઇ. એણે ઇતિમાદખાન સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. એમાં સુલતાન મુઝફ્ફરને સુલતાન મહમૂદના પુત્ર તરીકે નામનો ગાદીએ બેસાડી તમે તેની પાછળ જ આસને બેસો છો, તમે તથા ગૂજરાતના બધા અમીરો સરખા હોઈ તમારે પણ સુલતાનને નમવુ જોઇએ, વગેરે વચનો લખ્યાં. ઇતિમાદખાને એનો ઉત્તર આપ્યો કે સુલતાનને અમીરોની સામે સોગંદ ખાઇને મેં ગાદીએ બેસાડ્યો છે. એ વખતે તમે તો માત્ર બાળક હતા. તમારા પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક હયાત હોત તો આ વાત જાણતા હોત અને મજલીસમાં સુલતાન સાથે ક્યાં બેસવું એની પણ સાક્ષી પૂરત. સુલતાન આપણા બધાનો બાદશાહ છે એટલે તમારે એની નોકરીમાં તાબે રહેવું જોઇએ.[૯] પાટણ શેરખાન ફુલાદીને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતાં એણે ચંગીઝખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે મસનદે આલી ઇતિમાદખાન

૭: એ જ, પૃ. ૩૯૯-૪૦૦; સિકંદરી, ગુ. ભા પૃ. ૪૨૪-૨૫

૮: એ જ, પૃ. ૪૦૦; સિકંદરી, પૃ. ૪૨૭-૨૮. બન્ને ગ્રંથોમાં વિગતોમાં થોડો ફેર છે, પણ તે નોંધપાત્ર નથી.

૯: એ જ, પૃ. ૪૦૦-૪૦૧

સાથે વેર બાંધવાની ઉતાવળ તમારે ન કરવી જોઇએ. શેરખાન અને ચંગીઝખાન વચ્ચે થોડા સમયથી સારો સંબંધ બંધાયો હતો. બધાની અંદરખાનેથી ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાંખવાની ઇચ્છા હતી, પરન્તુ ઇતિમાદખાનની રાજદ્વારી કુનેહ અને અમીરોને એકબીજા સામે લડાવવાની નીતિથી પરિસ્થતિ લંબાતી હતી. ચંગીઝખાન વીર પુરુષ હતો, અને રાજખટપટમાં બહુ નિષ્ણાત નહોતો, એ વાતનો લાભ ઇતિમાદખાને લીધો. ચંગીઝખાને વડોદરા આવીને ઇતિમાદખાનને લખ્યું કે મારી જાગીર પૂરતી નથી અને એમાં વધારો થવો જોઇએ. ઇતિમાદખાને ઉત્તરમાં સારી ભાષામાં લખી જણાવ્યું કે બુરહાનપુર તથા નંદરબાર મૂળથી ગૂજરાતના ભાગ હતા. ખાનદેશના સુલતાને એ ભાગ ખાલસા કર્યાં છે તે આપણે પાછા મેળવવા જોઇએ. એટલે જો તમે એ જીતી લેશો તો તમારી. જાગીરમાં એટલો વધારો થશે. ચંગીઝખાનને આવી વાત કરવામાં ઇતિમાદખાનની દાનત સારી નહોતી અને જેમતેમ કરી એને દૂર કરવો હતો, અને જો ખાનદેશ સાથેની લડાઇમાં હારે તો એક શત્રુ ઓછો થાય એમ એ સમજતો હતો. ભોળો ચંગીઝખાન આ કાવાદાવા ન સમજ્યો અને છેતરાયો, ભરૂચથી મોટું લશ્કર લઈ એ દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યો અને નંદરબારનો કબજો લીધો, પણ એટલેથી સંતોષ ન પામતાં એણે પાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી. એમાં મીરાં મુબારકશાહના પુત્ર મીરાં મુહમ્મદશાહ સાથે મોટી લડાઈ થઈ. એમાં ચંગીઝખાન હારી ગયો. એના લશ્કર તથા સરંજામની ખુવારી પણ ભારે થઈ. ઇતિમાદખાનનો હેતુ આ રીતે સફળ થયો. ચંગીઝખાન ભરૂચ તરફ નાસી ગયો.[૧૦]

ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬)

ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાતમાં અફઘાનો, તુર્કો (રૂમીઓ) અને હબસીઓ વગેરે પરદેશીઓ જોરમાં આવ્યા હતા. એમાં હવે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું. ઉત્તર હિંદમાં અકબર બાદશાહની સામે બળવો કરી એના સગાઓ—મિરઝાંઓ ગૂજરાતમાં નાસી આવ્યા. આ વખતે ગૂજરાતમાં વાતાવરણ જ એવું હતું કે જે જોર કરીને આગળ પડે તેને જે જોઇએ તે મળતું. ઉત્તર ગૂજરાતમાં અફઘાન ફુલાદીઓ સાથે એમને ફાવ્યું નહિ, એટલે ત્યાંથી એ લોકો

૧૦: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૦-૪૦૩. આ જાતના બંને વચ્ચે સંદેશા તબકાતમાં આપેલા છે. સિકંદરીમાં બહુ ફેર છે. ચંગીઝખાન બહાદુર છતાં આ લડાઇમાં વ્યૂહરચનામાં હાર્યો હોય એમ લાગે છે. ઇતિમાદખાન પાસેથી એણે મદદની આશા રાખી હશે, પણ એમાં એ છેતરાયેલો હોવાથી કાંઈ વળ્યું નહોતું. તબકાત તો લખે છે કે લશ્કર અને સરંજામ મૂકીને ચંગીઝખાન ભરૂચ ચાલ્યો ગયો, પણ એ અતિશયોક્તિ હશે.

ધોળકામાં સૈયદ હામીદ પાસે આવ્યા. એ પછી ચંગીઝખાને એમને બોલાવ્યા એટલે ભરૂચ જઈને રહ્યા.[૧૧] મિરઝાંઓની સહાય આવી મળવાથી ચંગીઝ-ખાનના મનમાં ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાંખવાની ઇચ્છા ફરી જન્મી. પાલનેર આગળ ખાનદેશના સુલતાને એની જે દુર્દશા કરી હતી એમાં ઇતિમાદ-ખાનનો હાથ હતો એ વાત હવે એના જાણવામાં આવી હતી, એટલે એણે ઇતિમાદખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે "ખાનદેશના યુદ્ધમાં તમે મને મદદ ન મોકલી તેથી હાર થઈ. હવે સુલતાનને નમન કરવા હું અમદાવાદ આવું છું એ વખતે બન્નેનાં લશ્કરો ભેગાં થાય તો ઝઘડો થઈ જાય માટે તમે તમારી જાગીરમાં જશો. સુલતાન પણ એથી પોતાના બાપદાદાના રાજ્ય ઉપર સ્વતંત્રતાથી અમલ કરી શકશે." ચંગીઝખાન મહમૂદાબાદ પાસે પોતાના લશ્કર સાથે આવીને પડ્યો હતો. આ બાજુથી ઇતિમાદખાન લશ્કર લઈને સુલતાન મુઝફ્ફરને રાજછત્ર સાથે આગળ કરીને લડવા નીક-ળ્યો. એણે વટવા આગળ પડાવ નાંખ્યો, અને પછી ખારી નદીને કાંઠે લશ્કર ગોઠવ્યું. ચંગીઝખાન મહમૂદાબાદથી આવી પહોંચ્યો. કેટલીક નાની મોટી લડાઈઓ થઈ એમાં ચંગીઝખાનનો વિજય થયો. ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને સાથે લઈ મોડાસા થઈ ડુંગરપુર તરફ નાસી ગયો. મિરઝાં-ઓએ આ વખતે ચંગીઝખાનને સારી મદદ કરી હતી.[૧૨] ઇતિમાદખાને આ વખતે અકબરને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા લખ્યું.

ચંગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને

વિજયી ચંગીઝખાને હવે અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇતિમાદખાનના મહેલમાં મુકામ રાખીને એ રાજમહેલમાં સુલતાનના તખ્ત ઉપર બેઠો.[૧૩]

૧૧: એ જ, પૃ. ૪૦૩. ચંગીઝખાને મિરઝાંઓને ભરૂચ પાસે જાગીરો આપી.

૧૨: એ જ, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪. તબકાતમાં જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ મુઝફ્ફરને લઈ અમદાવાદ ગયા અને પછી એ ઇતિમાદખાન પાસે ગયો એમ લખે છે. સિકંદરી (પૃ. ૪૩૧) ઇતિમાદખાન મુઝફ્ફરને લઈને મોડાસા ગયો એમ લખે છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૯-૩૧માં આ લડાઈનું બહુ વિગતથી વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં તબકાત કરતાં થોડો ફેર પણ છે. સૈયદ હામીદ બુખારી ચંગીઝખાનની સામે હતા એમ એ લખે છે. વર્ણનમાં ઇતિમાદખાન હાર્યો અને ચંગીઝખાન જીત્યો એમ કબૂલ કરવા છતાં એક નાની લડાઈ-માં સૈયદ હામીદે ચંગીઝખાનને હરાવ્યો એમ પણ લખે છે. એ છૂટા પડેલા લશ્કરનું કોઈ નાનું છમકલું હોવું જોઈએ. સૈયદની બહાદુરીનું વર્ણન પણ વિગતથી કરે છે. ફિરિસ્તા ઇતિમાદખાન નડિયાદ સુધી આવેલો અને ડરીને પાછો ગયો એમ લખે છે.

૧૩: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૫. એમાં ઇતિમાદખાનના મહેલમાં રહ્યો એમ લખે છે, જ્યારે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨માં સુલતાનના તખ્ત પર બેઠો એમ લખે છે. એ પોતાના ઘરમાં નથી રહ્યો એ સ્પષ્ટ છે.

આ વખતે ઉત્તર ગૂજરાતના શેરખાન સિવાય બધા અમીરોએ એને નમન કરી એની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો. એણે પોતાના માણસોને ઉદાર બક્ષિસો આપી. શેરખાન ચંગીઝખાન સામે વાંધો ઉઠાવી અમદાવાદની આસપાસનો મુલક સુલતાનની ખાનગી મિલકતમાં ગણાતો હતો તે પડાવી ન લેવો જોઇએ એમ કહેવડાવી લશ્કર સાથે પાટણથી કડી આવ્યો. ચંગીઝખાનને એ સમયે શેરખાન સાથે વેર કરવું ઠીક ન લાગવાથી સંધિ કરી અને છેક સાબરમતીના ઉત્તર કિનારાનો ભાગ શેરખાનને આપ્યો. આમ થવાથી અમદાવાદ શહેરનાં ઉસમાનપુર ખાનપુર વગેરે સામા કાંઠાનાં પરાં શેરખાનના તાબા નીચે આવ્યાં.[૧૪] મિરઝાંઓએ ચંગીઝખાનને ઇતિમાદખાનને હરાવી અમદાવાદ તાબે કરવામાં સારી સહાય કરી હતી અને એના બદલામાં ભરૂચ તરફનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ એણે એમને આપ્યો હતો તે હવે મિરઝાંઓને ઓછો પડવા લાગ્યો અને અસંતોષનાં બીજ રોપાયાં. કેટલાક ખટપટી અને લડાઇ કરાવવામાં સ્વાર્થ સાધનારા લોકો મિરઝાંઓ પાસે ભેગા થવા લાગ્યા. આ સમાચાર ચંગીઝખાનને મળ્યા ત્યારે એણે એમની સામે લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરમાં ઘણા હબસીઓ અને ગૂજરાતીઓ હતા. મિરઝાંઓએ આ લશ્કરમાં ઘણાને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને પકડ્યા, પણ છેવટે ગૂજરાતમાં રહેવાને બદલે એ લોકો ખાનદેશ તરફ ચાલ્યા ગયા.[૧૫] એ પછી એમની હકીકત અકબરની ચડાઈ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાથી એ વખતે વર્ણન કરીશું.

ખાનદેશના સુલતાનની ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ અને ચંગીઝખાને એને હરાવ્યો

મિરઝાંઓના દક્ષિણ તરફ જતાં પહેલાં ચંગીઝખાનને એમણે કરેલી મદદનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ખાનદેશનો મીરાં મુહમ્મદશાહ ચંગીઝખાન ઉપર પહેલાં મેળવેલી જીતથી, અને ઇતિમાદખાને એને ચંગીઝ-ખાન સામે ઉશ્કેરવાથી ગૂજરાત જીતવાની આશાએ અમદાવાદ ઉપર ચડી આવ્યો.[૧૬] મોટું લશ્કર લઇ એણે વડોદરા રોકાઈ મહી ઓળંગી અમદાવાદ

૧૪: આ નોંધ તબકાતમાં છે (પૃ. ૪૦૫). ચંગીઝખાને અફઘાનો સાથે જે જાતની સુલેહ કરી તે વિચિત્ર લાગે છે. કદાચ બધાને શત્રુ બનાવવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય. આ પરાંઓમાં કાલુપુરનું નામ પણ છે તે ખાનપુર જેમ નદી પાર નથી એ નવાઇ જેવું છે.

૧૫: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૬. મિરઝાંઓના મુઘલ સૈનિકો કેળવાયેલા અને હિંમતવાળા હતા, પણ થોડા હતા તેથી દક્ષિણ તરફ ગયાં.

૧૬: એ જ, પૃ. ૪૦૫; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૫. તબકાતમાં આ વર્ણન બહુ ટૂંકામાં છે. સિકંદરીમાં જરા વધારે વિગત છે.

નજીક જેતલપુર ગામ આગળ આવી પડાવ નાંખ્યો. ચંગીઝખાને આ વખતે ઇતિમાદખાનને લખ્યું કે બહારનો માણસ આપણી જન્મભૂમિ ઉપર ચઢી આવ્યો છે એટલે મારી ભૂલો માફ કરી આપ મદદે આવો. આ સંદેશો લઇ એણે સૈયદ હામીદ બુખારીને મોકલ્યા હતા. મીરાં મુહમ્મદશાહે ઇતિ-માદખાનને સંદેશો મોકલાવ્યો કે આ મુલકમાં હું આપને મદદ કરવા આવ્યો છું, એટલે આપણે ભેગા થઇ ચંગીઝખાનને કાઢીએ. ખટપટી ઇતિમાદખાન ગૂંચવાયો. એણે બન્નેને કહેવડાવ્યું કે હું આવું છું.[૧૭] મોડાસાથી નીકળી એ મામુહાબાદ સુધી આવ્યો. આ વખતે શેરખાન ઉત્તર ગૂજરાતમાંથી મીરાં મુહમ્મદશાહને આવીને મળે છે એવો દેખાવ કરી ચંગીઝખાનને મળ્યો.[૧૮] ચંગીઝખાને આ બધા લશ્કર અને મિરઝાંઓની સહાયથી મીરાં મુહમ્મદ-શાહને સખ્ત હાર આપી. લડાઇનો સરંજામ છોડી એ પાછો ખાનદેશ નાસી ગયો. આ વખતે ચંગીઝખાનના લશ્કરમાં રજપૂતો અને કોળીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં હતા. મીરાં મુહમ્મદશાહની હારના સમાચારથી ઇતિ-માદખાન મુઝફ્ફરને લઇ પાછો ડુંગરપુર તરફ ચાલ્યો ગયો.

ચંગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ.સ. ૧૫૬૭)

ચંગીઝખાને આ પ્રમાણે શત્રુઓને દૂર કરી ગૂજરાતના પાટનગર અમ-દાવાદમાં બાદશાહી ઠાઠથી રાજ્ય કરવા માંડ્યું. એણે વહીવટ અને વ્યવસ્થા એવી તો ઉત્તમ રીતે કરી કે લોકો સુખી થયા અને જૂના સુલતાનોનો સારો વખત યાદ કરવા લાગ્યા. ન્યાય સારી રીતે થવા લાગ્યો અને કોઈ કોઈના ઉપર જુલ્મ ગુજારી શકતું નહિ. ચંગીઝખાન સુલતાનના ગુલામનો પુત્ર હતો, પણ એના મુખ ઉપર બાદશાહી નૂર દેખાતું હતું. એક વખત એક મિરઝાં અમીરનો એક દરબારી એક ગરીબ માણસની છોકરીને ઉપાડી ગયો હતો. ચંગીઝખાને મિરઝાંની ઘણી સિપારસ છતાં એ મુજ્રલને ફાંસીએ ચડા-વ્યો. એણે મિરઝાંને સારા શબ્દોમાં કહ્યું કે આજે લાગવગથી એકને છોડી મૂકીએ તો કાલે બીજાને છોડવો પડે. આપ બીજું કાંઈ પણ કહો તે કરું, પણ ન્યાયની બાબતમાં જો આવું થાય તો પરમેશ્વરના લોકોને જીવવું મુશ્કેલ થઈ પડે, માટે આ બાબતમાં મને માફ કરો.[૧૯] એ પછી લશ્કરના કોઇ પણ

૧૭: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૫. ઇતિમાદખાનનો ખરો સ્વભાવ આ બીના વ્યક્ત કરે છે.
૧૮: એ જ, પૃ. ૪૩૫-૩૬. તબકાતમાં તો મિરઝાંઓની મદદની વાત માત્ર છે, શેરખાન અને ઇતિમાદખાનનું નામ નથી. સિકંદરી પણ મિરઝાં શરફુદ્દીન હુસેનની તીરંદાઝની ટુકડીની મદદની નોંધ કરે છે. ચંગીઝખાનના લશ્કરમાં રજપૂતો અને કોળીઓ હતા એમ સિકંદરી લખે છે તે નોંધ પાત્ર છે.
૧૯: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨

માણસે કોઇના ઉપર જુલ્મ કર્યો નહિ. એક વખત એ લશ્કર સાથે કાંકરિયા તળાવ પાસે પડયો હતો ત્યારે આસપાસ જુવારનાં ખેતરો હતાં. એનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇ સૈનિકનો ઘોડો ખેતરમાંથી એક સાંઠો પણ લઈ શકે નહિ. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ દેખાવ મેં પોતે નજરે જોયો હતો.[૨૦]

સિકંદરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન ધોળકાથી સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદને માનથી અમદાવાદ બોલાવી લાવ્યો. લેખકના પિતા મિયાં મંઝુ ઇતિમાદખાનના દોસ્ત હતા તેથી સાથે ગયા નહિ, પણ લેખકના ભાઈ શેખ યૂસુફ જે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા તે સાથે ગયા અને ચંગીઝ-ખાનને ખુશ કર્યો. ખાને મિયાં મંઝુ કેમ નથી આવ્યા એમ પૂછતાં તબિયત સારી નથી એવું શેખ યૂસુફે કહ્યું. આ સાંભળીને ઇતિમાદખાનની મૈત્રીને ઉદ્દેશી ખાને મિયાં મંઝુની મશ્કરી કરતાં કહ્યું કે "એમને કદાચ પાલનું પાણી લાગ્યું હશે".[૨૧] શેખ યૂસુફે ઉત્તર દીધો કે પાલનું પાણી સદતું ન હોવાથી ઇતિમાદખાનની સાથે એના પિતા નહોતા ગયા અને મારે પોતાને જવું પડયું હતું. પાલનું પાણી ગૂજરાતીઓને સદતું નથી અને હારીને નાસેલા અમીરો પાલના જંગલમાં જતા રહે છે એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના ઉલ્લેખો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ચંગીઝખાનની આ મશ્કરી સાંભળી સૈયદ મીરાં બુખારીએ મિયાં મંઝુને શિખામણ આપી કે આજના સંજોગો જોતાં તમારે ચંગીઝખાનને મળવું જોઇએ. એ ઉપરથી સૈયદ સાથે મંઝુ ખાનને મળવા આવ્યા અને ખાને એમનો સારો સત્કાર કરી ખાણું આપ્યું. ખાણામાં ઘણાં અથાણાં કરેલાં હતાં અને મિયાં મંઝુને અથાણાં ખૂબ ભાવે છે એવું હાજીઉલ્મુલ્કે ચંગીઝખાનને કહ્યું, પરંતુ મંઝુ ખટાશને બિલકુલ અડકતા નહિ એ વાત ન કહી. ખાને આગ્રહ કરી કરીને પોતાના હાથથી મંઝુને અથાણાં મૂકવા માંડયાં ને આગ્રહથી ખવડાવ્યાં. જ્યારે ખટાશની બંધીની ખબર ખાનને પડી ત્યારે એણે પસ્તાવો કર્યો અને પહેલી વાત કેમ ન કરી એમ રાઝીઉલ્મુલ્કને કહ્યું. મિયાં મંઝુએ કહ્યું કે આ ખટાશ મને ફાયદો કરશે, કારણ કે તે મિત્રના હાથે અપાઈ છે. એમ કહી એ કવિતા

૨૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨-૩૩

૨૧: એ જ, પૃ. ૪૩૩-૩૪. પાલનાં જંગલોનું પાણી શરીર બગાડે છે એવી ગૂજરાતમાં જૂની માન્યતા હતી, હાલમાં જેવી સોનગઢ વ્યારા માટે કહેવાય છે. પાલ એ રાજ-પીપળાનાં જંગલો અને છેક ગોધરાની બાજુમાં અને પાવાગઢની પાછળનાં જંગલોને માટે જૂનું નામ છે એમ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખ્યું છે.

બોલ્યા: "મિત્રોના હાથથી જે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે છે તે મિત્રો માટે અબ્રાહિમના (સ્વર્ગના) બાગમાં પલટાઈ જાય છે. ચંગીઝખાન ખરો ઉદાર સ્વભાવનો ગૃહસ્થ હતો. તે આ કવિતાથી એટલો ખુશ થયો કે બન્ને સારા મિત્રો થઇ ગયા.[૨૨]

ચંગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વજીર

ચંગીઝખાનની ઉદારતાનાં વખાણ તવારીખોએ ખૂબ કર્યાં છે. એણે ગૂજરાત ઉપર બહુ ટૂંકા સમય માટે સત્તા ભોગવી, પરંતુ એનો એટલો સમય ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે નોંધપાત્ર કહી શકાય એવો છે. એ એક તુર્ક-પરદેશી હતો અને ગુલામમાંથી એનો પિતા ઊંચી પાયરી ઉપર ચઢ્યો હતો, પરંતુ એના ન્યાયી અમલમાં પહેલાંના અનેક ઝઘડા અને લડાઇઓની દોડાંદોડીથી કંટાળેલી પ્રજા સુખી થઈ. એની ઉદારતા કહેવત જેવી થઈ ગઇ હતી અને એને હાતીમતાઇ સાથે સરખાવાય છે.[૨૩] અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો અબ્દુલ્લાખાન ઔરંગ એને શરણે આવ્યો હતો.[૨૪] ચંગીઝખાને એને કિંમતી માલથી ભરેલાં પોતાનાં બે વહાણો બંદરમાં આવ્યાં હતાં તે ભેટ આપ્યાં. એનો એક વાણિયો વજીર હતો એને આ જોઇને લાગી આવ્યું. એણે ખાનને કહ્યું કે "ખાનજી, આપે જો વહાણોના માલ ઉપર એક વાર નજર કરી હોત તો આપ મારી નોકરીની કદર કરી શકત". ખાને એને ઉત્તર દીધો કે "ધારો કે એ વહાણો ચલણી અશરફીઓથી ભરેલાં આવ્યાં હોત તોપણ શું? વહાણો બંદરમાં આવ્યાં ત્યારથી જ તમારી નોકરીની કદર થઇ છે".[૨૫] ગૂજરાતમાં ઘણા મુસલમાન અમીરોના વહીવટદારો

૨૨: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૩-૩૫. રઝીઉલ્મુલ્કે આવી ખોટી વાત કરી અને ચંગીઝખાને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે મિયાં મંઝુ એટલું જ બોલ્યો કે મલીકનું તો એ કામ જ છે. એટલે કે ખોટું બોલવાનું કામ છે. ચંગીઝખાન અને સિકંદરીના પિતા મંઝુનો આ સંબંધી તથા બંનેના સ્વભાવ વ્યક્ત કરતું અને અથાણાંને નિમિત્ત બનાવતું આ વર્ણન સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

૨૩: બદૌની, મનતુખબુત્તવારીખ, ભા. ૨. (Loweનો તરજૂમો) પૃ. ૯૭-૯૮. બદૌની ઈશ્વર જાણે એમ કહી જીન ઉપર સત્તા ધરાવતા એક શાહ આરીફ સફ્લી હુસેની ખૂબ પૈસા વેરતો એમ લખે છે, તે પૈસો એણે ચંગીઝખાન પાસેથી મેળવેલો અને એના ઉપર ખાનના છાપસિક્કા હતા એમ લખે છે.

૨૪: સિકંદરી ઔરંગ લખે છે, જ્યારે તબકાત અને બદૌની ઉઝબેક લખે છે. એ ખરું લાગે છે, કારણ કે અબ્દુલ્લાખાન અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો હતો. અરબી ઇતિહાસ પણ ઉઝબેક લખે છે.

૨૫: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨

થી ગુસ્સે થયેલા બીજલીખાન હબસીએ ઉલુઘખાન અને જુઝારખાન હબસીને ચડાવ્યા અને પહેલાં ચંગીઝખાને એમનાં જે અપમાનો કરેલાં તેની યાદ આપી. એણે એ બન્નેને એવી વાત કરી કે ચંગીઝખાનનો ઇરાદો ચોઘાન ખેલવાને બહાને તમને બન્નેને બોલાવી મારી નાંખવાનો છે.[૨૯] ખરી રીતે ચંગીઝખાનના મનમાં આવો કાંઇ પણ ઇરાદો હતો નહિ. આ હકીકત ખરી છે કે ખોટી તેની સાબિતી માટે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ચોઘાન માટે કાંકરિયાને બદલે ભદ્રના મેદાનમાં રમવાનું કહેવામાં આવે તો દગો થવાનો છે એમ ચોક્કસ માનવું, કારણ કે કાંકરિયાનું મેદાન મોટું હોવાથી ત્યાંથી નાસી શકાય જ્યારે ભદ્રના મેદાનમાંથી નાસવું મુશ્કેલ પડે.[૩૦] હવે થયું એવું કે મૈત્રી થયા પછી ચંગીઝખાને આ બન્ને હબસી અમીરોને ચોઘાન ખેલવાને આમંત્રણ મોકલ્યું અને દરબારમાંથી સીધા ભદ્રના ચોઘાન તરફ ચાલવા માંડયું. આમ થવાથી બન્નેનો વહેમ સાચો પડચો. એમણે બધી તૈયારી રાખી, ચંગીઝખાન એમને મારે તે પહેલાં જ એને પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચંગીઝખાનના મનમાં કાંઇ કપટ હતું નહિ. ભદ્રના મેદાને શાહમાં વચ્ચે ચંગીઝખાન અને એની જમણી બાજુ ઉલુઘખાન તથા ડાબી બાજુ જુઝારખાન ઘોડા ઉપર ચાલતા હતા. થોડા અંગરક્ષક આરબો પાછળ આવતા હતા અને તેમની પાછળ હબસી સૈનિકો હતા.[૩૧] કારંજમાં આવેલી ફરહત-ઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ પાસે આવતાં ઉલુઘખાને ચંગીઝખાનને પોતાનો નવો અરબી ઘોડો તાજો વહાણ ઉપરથી ઊતરેલો તે બતાવ્યો અને તે સાથે જુઝારખાનને નિશાની કરતાં એણે જોરથી તરવાર ચંગીઝખાનને મારી ખભાથી કમર સુધીનો ભાગ ચીરી નાંખ્યો અને માથું જુદું થઈ ગયું.[૩૨] દગાભરેલું અપકૃત્ય કરી હબસીઓ ત્યાંથી નાસી ગયા. એમણે ખાનની માલમિલકત પાછળથી કબજે કરી, ખાનના ડેરાતંબુ વગેરે શહેરના ગુંડાઓએ

૨૯: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૭-૯; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૭-૩૮. આ વર્ણનમાં આ બન્ને લેખકોમાં ફેર પડે છે. કયા મેદાનમાં પોલો-ચોઘાન રમવું એ દગાની નિશાની ઠરી કે ગણવાનું એ વાત તબકાત લખે છે અને એ લાવનાર ગુપ્તચર હતો એમ કહે છે. બીજલીખાન હબસી સાથેના અણબનાવનું અને એણે ઉલુઘખાન તથા જુઝારખાનને ખોટી રીતે ચડાવવા એ વાત સિકંદરી લખે છે.

૩૦: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૮

૩૧: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૮-૩૯; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૯

૩૨: એ જ, પૃ. ૪૩૯; તબકાત પૃ. ૪૦૯. તબકાત કહે છે કે ઘા એવી રીતે કર્યો કે માથું જાણે હતું જ નહિ એમ લાગ્યું.

લૂંટી લીધા.[33] ચંગીઝખાનના બનેવી રુસ્તમખાનનો મૃતદેહ હાથી ઉપર નાંખી શહેરના એના મહેલમાં લઈ જવાને બદલે સીધો ભરૂચ લઇ ગયો, અને ત્યાં એને એના પિતાના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૬૭માં બન્યો.[34]

'મહમૂદી' સિક્કા ને ચંગીઝખાનનું નામ

ચંગીઝખાનનો ટૂંકો અમલ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે એ આ ઉપરથી જણાશે. એમાં એક અગત્યની હકીકતની નોંધ લેવી જોઇએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા બનેલા છે કે રાજ્યકર્તા જ્યારે લોકપ્રિય હોય ત્યારે તેના સમયના ચાલુ સિક્કાઓને તેનું નામ ઘણે ભાગે આપવામાં આવે છે. "વિસલપ્રિય દ્રમ્મ"ની નોંધ પાછળ લીધી છે અને સિક્કા પ્રકરણમાં વધારે ચર્ચા કરીશું. મુસલમાન સુલતાનોના સમયમાં મહમૂદ બેગડો મશહૂર થયો એટલે સલ્તનતના ઘણા સિક્કાને મહમૂદી કહેતા. એના પુત્ર મુઝફ્ફર બીજાના સમયના કેટલાક સિક્કાને થોડો સમય મુઝફ્ફરી નામ મળ્યું હતું, પરંતુ મહમૂદી એ ગૂજરાતનો સર્વમાન્ય સિક્કો હતો. ચંગીઝખાનના સમયમાં જે સિક્કા ચાલુ હતા તેને લોકોએ "ચંગીઝી મહમૂદી" એવું નામ આપ્યું અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ભરૂચ તથા સુરત બાજુ એનું ચલણ વધારે હતું. ગૂજરાત સલ્તનતના અંત પછી પણ કેટલાક સિક્કાઓને "ચંગીઝી મહમૂદી" કહેતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[35] મિરાતે સિકંદરી ચંગીઝખાનના મરણ પછી મિરઝાંઓનો દક્ષિણ ગૂજરાતના પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ કરતાં એ પ્રદેશની આવક "મહમૂદી ચંગીઝી"માં આંકડા લખે છે.[36] મુઘલાઇની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૫૭૭થી ૧૬૧૮ સુધીમાં સુરતમાં પાડેલા સિક્કા-

---

૩૩: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૯. ચંગીઝખાનના માણસોને પણ લૂંટ્યા એમ લખે છે. સિકંદરી પૃ. ૪૩૯માં હબસીઓએ બધું કબજે કર્યું એમ લખે છે. અમદાવાદમાં ગુંડાઓએ દરેક રાજકીય આફતના બનાવ વખતે આ પ્રમાણે કર્યું છે, એ તત્ત્વની વિચિત્રતા નોંધપાત્ર છે.

૩૪: આ રુસ્તમખાનને પ્રો. કોમિસેરિયેટ હજી પણ ચંગીઝખાનનો પુત્ર લખે છે (?) ફિરિસ્તા એક જગ્યાએ એને ભાણેજ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી તબકાતની પેઠે બનેવી લખે છે. સિકંદરી આગળ બીજા બનાવ અંગે લખતાં એને ચંગીઝખાનનો વફાદાર નોકર લખે છે!

૩૫: પ્રો. કોમિ.એ પૃ ૪૯૭માં શ્રી હોડીવાળા, એ માસ્ટર, અને જ્યૉર્જ ટેલરના સિક્કાને લગતા નિબંધોને આધારે ચંગીઝી મહમૂદી ઉપર એક નોંધ લીધી છે. એમણે નવસારીમાં પારસીઓના દસ્તાવેજોમાં એ નામના ઉલ્લેખો જોયા છે એમ લખે છે.

૩૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૨

ઓને પણ લોકો 'મહમૂદી' કહેતા. છેક ૧૬૪૦માં નવસારીમાં પારસીઓએ કરેલાં મિલકતનાં વેચાણખતોમાં ચંગીઝી-મહમૂદીની રકમોના ઉલ્લેખ મળે છે. ચંગીઝખાનનાં મહત્ત્વ અને લોકપ્રિયતા માટે આ એક નોંધપાત્ર દાખલો છે. અમદાવાદ શહેરમાં ચંગીઝ પોળ અને ચંગીઝપુર નામનું પરું પણ આ ખાન-ની યાદ આપે છે.[૩૭] આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં થયેલા એક પરદેશી પ્રસિદ્ધ અમીરને દગાથી મારી નાંખવામાં આવ્યો તેની શિક્ષા જુઝારખાનને અકબરશાહે યોગ્ય રીતે કરી તેની નોંધ આગળ લઈશું.

શેરખાન ફુલાદીએ ભદ્રનો કિલ્લો લીધો

જ્યારે બધા અમીરોને ખબર પડી કે રુસ્તમખાન ભરૂચ ગયો છે ત્યારે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાને ભદ્રના કિલ્લાનો કબજો લીધો. ચંગીઝખાનના સમાચાર શેરખાન ફુલાદીને મળ્યા ત્યારે એ પણ પાટણથી આવ્યો અને નદીને સામે પાર પડાવ નાંખ્યો.[૩૮] એણે ગુપ્તચરો મોકલી અમદાવાદ શહેર-ની પરિસ્થિતિની તપાસ કરાવી અને હબસી અમીરોને કહેવડાવ્યું કે શહેર અમને સોંપી દો અને તમારી જાગીરોમાં જાઓ. શેરખાને નદીની સામે પારથી પોતાના સરદાર સાદાતખાનને ત્રણસો સવારો સાથે મોકલ્યો અને એણે ખાનપુર બાજુથી ભદ્રની દીવાલમાં બાકું પાડી કિલ્લો હાથ કર્યો. હબ-સીઓએ શહેરનો ભાગ કબજે રાખ્યો અને કેટલાક અફઘાનોએ શહેરમાં જઈને પણ લૂંટ કરવા માંડી.[૩૯] આ બધું જોતાં જુઝારખાન વગેરેએ ઇતિ-માદખાનને તાકીદે અમદાવાદ આવવા લખ્યું. ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝ-ફ્ફરને લઇને તુરત આવ્યો અને શેરખાને ભદ્ર ખાલી કરી આપતાં સુલતાન પોતાના મહેલમાં રહેવા લાગ્યો. ચંગીઝખાને કરેલી શરતો મુજબ સાબર-

૩૭: મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં ચંગીઝપુર અને એક એ નામનો રસ્તો એમ ઉલ્લેખ છે. એ પરું નદીની પૂર્વ તરફ છે એટલે ચંગીઝપોળ હોય. હાલ ચંગપોળ કહે છે. નદીપાર પશ્ચિમે તરફ મીઠાખળીની પાસે એક ચંગીઝપુર હતું એ કોનું તેનો નિર્ણય થઈ શકયો નથી.

૩૮: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૯-૧૦; સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૦. એના વર્ણનમાં જરા ફેર છે. ભદ્રની દીવાલ તોડી અફઘાનો પેઠા એમ ન લખતાં સિકંદરી કહે છે કે હબસીઓએ કિલ્લો સોંપી દીધો અને અફઘાનોના વર્તનથી કંટાળી ઇતિમાદખાનને બોલાવ્યો. એણે હુમલો કરી કિલ્લો ખાલી કરાવ્યો.

૩૯: એ જ, પૃ. ૪૧૦. સિકંદરી પૃ. ૪૪૦. તબકાત કહે છે કે શેરખાને સાદાતખાનને આ કામ ઉપર નીમ્યો હતો. તબકાત કહે છે કે ઇતિમાદખાનની વિનંતિ ઉપરથી કિલ્લો ખાલી થયો. સિકંદરી તોપ-ગોફણનો મારો ચલાવવાનું લખે છે. વિનંતિ માને એવો શેરખાન હતો તો નહિ!

મતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાનને આપવાથી એનું સમાધાન થયું.[૪૦]

દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાંઓની સત્તા-ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ

હવે ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરની ચડાઈ થઈ ત્યાંસુધીનાં ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે અમીરોની અંદર અંદરની ખટપટ અને ઇતિમાદખાનની નામની સત્તામાં પસાર થયાં. સુલતાન મુઝફ્ફર નામનો સુલતાન રહ્યો હતો. ઉત્તરમાં શેરખાન ફુલાદી અને મધ્ય ગૂજરાતમાં જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા. એવામાં માળવામાંથી મિરઝાંઓ ગૂજરાતને નધણિયાતું જોઈ ફરી ચડી આવ્યા. ચંગીઝખાનના ખૂનના સમાચાર મળતાં ઈબ્રાહિમહુસેન મિરઝાં અને મુહમ્મદહુસેન વગેરે મિરઝાંઓએ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે ચંગીઝખાનના મુખ્ય મથક ભરૂચ ઉપર ચડાઈ કરી. રુસ્તમખાન રૂમીએ એક વર્ષ સુધી કિલ્લાનો બહાદુરીથી બચાવ કરી અમદાવાદથી ઇતિમાદખાન વગેરે કોઈની સહાય ન આવવાથી તાબે થયો.[૪૧] મિરઝાંઓએ એ પછી વડોદરા સુરત વગેરે છેક ખાનદેશ સુધીનો ભાગ પોતાને તાબે કર્યો અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મહી નદીની દક્ષિણે સ્વતંત્ર જેવા રહ્યા. આ બધું બની રહ્યું હતું ત્યારે મિરઝાંઓને કાઢવા માટે અમીરો ઇતિમાદખાનને સમજાવી રહ્યા હતા. એણે શેરખાનની સલાહ લઈ ત્રણ ભાગમાં લશ્કરને વહેંચી ભરૂચ ઉપર ચડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ કાંઇ પણ કારણ આપ્યા વિના બધી ગોઠવણ પડી ભાગી. આમ બનવાથી જુઝારખાન અને ઉલુઘખાનને દગો થવાનો વહેમ પડ્યો. એમણે ઇતિમાદખાનને લખી જણાવ્યું કે "તમારા બળવાન શત્રુ ચંગીઝખાનને અમે દૂર કર્યો અને તમને તમારી અસલની સત્તાને સ્થાને પાછા લાવ્યા છતાં તમે અમારી સાથે દ્રોહ કરો છો તે ઠીક નથી." આમ જણાવી એમણે અમદાવાદની દક્ષિણનાં પરગણાં પેટલાદ અને ખંભાત સુધી મહીની ઉત્તરનો ભાગ પોતે વહેંચી લીધો.[૪૨] જેમને જાગીરો નહોતી એવા માણસો એની પાસે આવ્યા તેમને પણ પૈસા આપી સંતોષ્યા. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે જુઝારખાનને યુક્તિથી છેતરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જુઝારખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો.[૪૩]

૪૦: આ સમાધાનનો યશ સિકંદરી સૈયદ મીરાંને આપે છે. પૃ. ૪૪૦

૪૧: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૨૧; સિકંદરી પૃ. ૪૪૧. રુસ્તમખાને એક વર્ષ બચાવ કર્યો એ વાત સિકંદરી લખે છે. સિકંદરી એમ પણ લખે છે કે આ વખતે અમદાવાદમાં હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા.

૪૨: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૧-૧૨

૪૩: એ જ, પૃ. ૪૧૧

જુઝારખાનના જવાથી હબસીઓનો પક્ષ જરા નબળો પડચો તેથી ઉલુઘ-ખાન શેરખાન ફુલાદી તરફ ગયો, અને શેરખાનનો પક્ષ મજબૂત દેખાવાથી સુલતાન મુઝફ્ફર પણ એ પક્ષ તરફ જવા નિશ્ચય કરી અમદાવાદ પાસે ગ્યાસપુર ગામમાં પડાવ નાંખી રહેલા ઉલુઘખાનને જઈ મળ્યો. શેરખાન વગેરેએ બતાવવા ખાતર સુલતાનને રીત પ્રમાણે કુરનિસ બજાવી તાબેદાર તરીકે માન આપ્યું, પરંતુ પાછળથી સુલતાનની દશા પાછી નજરકેદી જેવી કરી.[૪૪] આ સમયમાં થોડો સમય હબસીઓ અને ખાસ કરીને જુઝાર-ખાનની સત્તા મધ્ય ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં સારી રીતે જામી. નિરાશ થયેલા ઇતિમાદખાને પોતે જીવનથી કંટાળી એકાંતમાં સાધુ જીવન ગાળવા માંગે છે એવો દેખાવ કરવા માંડ્યો.[૪૫]

ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટપટ અને અકબરને આમંત્રણ

ઇતિમાદખાનના જીવનમાં ખરી રીતે દગો છેતરપિંડી અને એકને એક વાત કરવી ને બીજાને બીજી વાત કરી ભેદ પાડવો એ સિવાય કાંઇ હતું નહિ અને એમ કરીને બધા મોટા અમીરો પાયમાલ થયા છતાં એણે એની સત્તા લાંબો સમય ટકાવી રાખી.[૪૬] હવે એકાંતનો ડોળ કરી એણે દક્ષિણમાં સત્તારૂઢ થયેલા મિરઝાંઓને લખ્યું કે તમે અમદાવાદ આવી શેરખાનના અફઘાનોને હરાવી ગૂજરાતનું રાજ્ય સ્વાધીન કરો. લશ્કરના ખર્ચ માટે એણે એમને દરેક કૂચ માટે દિવસના ૫૦૦) મહોરો આપવા જણાવ્યું.[૪૭] બીજી બાજુ એણે શહેનશાહ અકબર–ખલીફાએ ઈલાહીને ગૂજરાતની સ્થિતિ વર્ણવી દેશ જીતી લેવા આમંત્રણ મોકલ્યું. એ કાર્ય માટે એણે મીર અબુ તુરાબ વલીને સંદેશો લઇને મોકલ્યો. સંદેશામાં એણે બાદશાહને કહ્યું કે તમે આવી અફઘાનોને કાઢો, નહિ તો અમે મિરઝાંઓને ગૂજરાત આપી દઇશું.[૪૮] વળી

૪૪: એ જ, ૪૧૨; સિકંદરી, પૃ. ૪૪૨-૪૩

૪૫: સિકંદરી, પૃ. ૪૪૧. ઇતિમાદખાને વાનપ્રસ્થ થવાનો દેખાવ કર્યો એ નોંધ માત્ર સિકંદરી લખે છે; તબકાતમાં એ બાબતમાં કાંઈ નથી. તબકાત તો એને ખટપટી અને છેતરનાર તરીકે જ વર્ણવે છે.

૪૬: ગત સુલતાન અહમદના સમયથી સત્તામાં રહેલા આ અમીરે અકબરનો સૂબો નિમાયો ત્યાંસુધી ખટપટથી સત્તા ચાલુ રાખી. વીસ વર્ષ એક સત્તા ઉપર આવા અશાંત સમયમાં રહ્યો એ વિધિની વિચિત્રતા છે.

૪૭: તબકાત, પૃ. ૪૧૩, આ વાત ટૂંકામાં લખે છે. સિકંદરી પૃ. ૪૪૩માં આ બધી વિગત આપે છે અને મિરાઝાંઓને કહેવડાવે છે: તમે પાદશાહી કુટુંબના છો માટે આવો અને ગૂજરાતની ગાદી મેળવો.

૪૮: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૩. તબકાત પૃ. ૪૧૩માં ટૂંકામાં લખે છે કે આ વિગત અકબરના વર્ણન વખતે આપીશું.

આટલી ખટપટ ઓછી હોય તેમ એણે શેરખાનને લખ્યું કે "નનુ–(સુલતાન મુઝફ્ફર) ગત સુલતાનનો પુત્ર નથી, તેથી એ ગાદીનો વારસ નથી. એ કારણથી મેં મિરઝાંઓને ગૂજરાતનું પાટનગર હાથ કરવા આમંત્ર્યા છે." આ વિચિત્ર સમાચાર આટલે વર્ષે કબૂલ કર્યાથી શેરખાન એ પત્ર લઈ સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યો. સૈયદે કહ્યું કે "આ છોકરાને ગાદીએ બેસાડતી વખતે એ જ ઇતિમાદખાને પવિત્ર કુરાનના સોગંદ લીધા હતા. હવે વિરુદ્ધ પડવાથી એ ફીલટું બોલે છે". આમ ઇતિમાદખાનની યુક્તિઓ ખુલ્લી પડતી જતી હતી.[૪૯]

મિરઝાંઓ અને અફઘાનો વચ્ચે બખેડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ

આ અરસા (ઈ. સ. ૧૫૭૨)માં સૈયદ મીરાં બુખારીનું અવસાન થયું[૫૦] અને એમના પિતાની પેઠે ગૂજરાતના અમીરોમાં સમાધાન કરાવનાર એક સત્પુરુષ ચાલ્યા ગયા. ઇતિમાદખાનના આમંત્રણથી મિરઝાં મુહમ્મદહુસેન વડોદરાથી ચારસો સવાર લઇને આવ્યો. એણે કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળીના મહેલમાં પડાવ નાંખી થોડા થોડા તીરંદાઝો પાસે શહેરમાં રહેલા અફઘાનો ઉપર હુમલો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને અફઘાનો તેથી કંટાળ્યા. ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં પણ આવી પહોંચ્યો હતો.[૫૧] એ વખતે શહેરમાં અફઘાનો બેદરકાર સ્થિતિમાં હતા, અને શેરખાનનો એક વાણિયો વજીર કીકો બકાલ પાટણથી ત્રણ હજાર સવાર તથા મોટો ખજાનો લઇ આવી રહ્યો છે, દસ માઇલ દૂર હાજીપુર સુધી આવેલો છે, એવી ખબર મિરઝાંઓને મળી. આ વાણિયા વજીરને શેરખાને મુવાફિકઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો હતો.[૫૨] મિરઝાંઓએ એમની સામે મધ્યરાત્રિએ હુમલો કરવાથી

૪૯: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૨-૧૩. ઇતિમાદખાન પહેલાંના સોગંદ આપેલા છતાં ફરી ગયો એ વાત માત્ર તબકાતે નોંધી છે.

૫૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૨. સિકંદરી કહે છે કે એમના ગયા પછી ગૂજરાતના અમીરો છેક હલકી વૃત્તિવાળા થઈ ગયા, અને એની જ્વાળા એટલી વધી કે તેમાં એ બધા છેવટે બળીને ભસ્મ થયા!

૫૧: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૪-૪૫. આ હકીકત તબકાતમાં નથી. અહીં શેરખાન ફુલાદીનો વજીર પણ વાણિયો હતો અને એને મુસલમાન ખિતાબ હતો એ નોંધપાત્ર વાત છે.

૫૨: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૫-૫૦. સિકંદરી આ વર્ણન મૂળ લખાણથી કંટાળો આવે એવી રીતે ગૂંચવીને પાંચ પાનાં ભરીને લખે છે. એમાં સૈયદની નોકરીમાં એ હોવાથી એમની બહાદુરીનું ઝીણું વર્ણન કરે છે. એમાં નોંધપાત્ર વાત માત્ર એટલી જ છે કે ચાલુ લડાઇએ જે સાંઢણીસવાર સંદેશા લાવતા હતા તે રબારી હતા. રબારીઓ આ કામ એ સમયે કરતા હતા, વિશ્વાસુ પણ હતા, જાસૂસી પણ કરતા હતા. સૈયદનું તીર એક જુવાનનું બખતર ચીરી આરપાર નીકળ્યું એવી વાત પણ લખે છે.

અશ્વાનોમાં ગભરાટ ફેલાયો અને મિરઝાંઓ લૂંટનો સામાન લઈ પાછા અમદાવાદ આવ્યા. આ અરસામાં સૈયદ હામીદે પણ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને ઘવાયાથી એમને લડાઇના મેદાનમાંથી ખસેડવા પડ્યા હતા.[૫૩] એ બધા બખેડા ચાલતા હતા એવામાં શહેનશાહ અકબર ગૂજરાતમાં ડીસા સુધી આવ્યો છે એવી ખબર મિરઝાં ઇબ્રાહિમને પડી. એણે ઇતિમાદખાનને મક્કમ રહેવા અને અકબર સાથે લડવા કહેવડાવ્યું, પણ એ ડરકણ અમીરે એ વાત ધ્યાનમાં લીધી નહિ એટલે મિરઝાં દક્ષિણ તરફ ગયો. શેરખાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો, અને સુલતાન મુઝફ્ફર તેનાથી છૂટો પડ્યો.[૫૪] એ બધું હવે પછી જોઈશું.

મિરાતે અહમદીના લેખકની સ્પષ્ટ કડક ટીકા

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઇએ. પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ વર્ણનો લગભગ સમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથોમાંથી લીધાં છે અને એમાંના કેટલાકના લેખકોએ સક્રિય ભાગ આ બધા બનાવોમાં લીધો છે, છતાં એમનાં લખાણમાં ગૂંચવાડો અને વિરોધો પણ છે તે જોઇ ગયા. આ બધા આધાર-ગ્રંથોમાં મિરાતે અહમદી જે છેક મરાઠા સમયની શરૂઆત (૧૭૬૧)માં લખાઈ છે એના લેખકે કેટલીક વધારે સ્પષ્ટ ટીકા કરી લખ્યું છે તે નોંધ-પાત્ર છે. એ ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન આપણે ગયા ભાગના એક પરિશિષ્ટમાં કર્યું છે.[૫૫] સલ્તનતના છેવટના ભાગના આ બધા બખેડાઓ અને અકબરની સવારી માટે અહમદીના લેખક અલિમુહમ્મદખાન કેટલીક ખાસ ટીકા કરે છે, અને એમણે સિકંદરીનો સ્પષ્ટ આધાર લીધો છે છતાં બીજા ગ્રંથો દસ્તા-વેજો અને લોકકથાની સરખામણી એક ઇતિહાસલેખકની દૃષ્ટિએ કરી હશે એમ સહજ સમજાય છે. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોતાં અકબરની સવારી ઈશ્વર-પ્રેરિત હોય એમ જણાવી એ લખે છે કે "જ્યારે ગૂજરાત રાજ્યની પડતી આવી ત્યારે એ લોકોએ (અમીરોએ) રાજ્યની આબાદીના ધર્મને રાજ્યની બરબાદીનાં કાર્યોમાં બદલ કરી નાંખ્યાં, અને સંપરૂપી ક્ષેત્રમાં કુસંપરૂપી બળદને છૂટો મૂકી દીધો; તેમજ એકબીજાની ચામડી ઉતારવાની યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા." એ પછી લેખક કહે છે કે ખુદાની ઇચ્છાથી એ લોકોની

૫૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૫૦ સૈયદ મૂર્છા પામ્યા અને એમને પાલખીમાં સુવાડીને છાવણી-માં લાવવા પડ્યા એમ લખે છે, છતાં વિજયનાં વખાણ કરે છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૪૫૦-૫૧; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૩-૧૪

૫૫: એ પરિશિષ્ટમાં અહમદીના વિશ્વાસપાત્ર લખાણ માટે સર જદુનાથ સરકારનો અભિપ્રાય પણ ટાંકયો છે.

સત્તાની પથારી વીંટાળી લઈ અમીર તૈમૂરના વંશના જલાલુદ્દીન અકબરને સત્તા અપાઈ. અમીરોની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખક કહે છે કે "આ બિનહક્કદાર લોકોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ બધું ભોગવ્યું. **આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહદ દુઃખોનો વરસાદ વરસાવી દીધો.** છેવટે માંહોમાંહે લડી પડવા લાગ્યા".[૫૬] એ પછી લેખક ઇતિમાદખાન, ચંગીઝખાન, મિરઝાંઓ વગેરેની લડાઇઓનો ઉલ્લેખ કરી વિગત માટે સિકંદરીનો હવાલો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે જ્યારે જુઝારખાન સીદીએ ચંગીઝખાનને મારી નાંખ્યો ત્યારે ગૂજરાત દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ,[૫૭] તેથી લાગ જોઈ મિરઝાંઓએ સુરત ભરૂચ વગેરે લઇ લીધું. અકબરે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો કેટલાંક કારણો આપે છે. ઇતિમાદખાનનું આમંત્રણ ગૂજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના છત્ર નીચે દેશની વ્યવસ્થા, અને બળવો કરી આવેલા મિરઝાંઓને સજા કરવાની ઇચ્છા, એવાં કારણો આપે છે.[૫૮] બીજાં બધાં કારણો અકબરના મનમાં કદાચ હશે, પરંતુ અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે "બાદશાહે પ્રજાની સ્થિતિ તથા દેશની હાલત કરતાં વિશેષ લક્ષ મિરઝાંઓનો અગ્નિ હોલવવા ઉપર આપ્યું."[૫૯] અકબરની પહેલી ચડાઇ માટે આ ટીકા સત્ય છે. સામાન્ય પ્રજા દુઃખી થઇ એવું જે સ્પષ્ટ વચન અહમદીકારે લખ્યું છે એવું બીજા લેખકોના લખાણમાં મળતું નથી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે.

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

ઈ. સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બરમાં[૬૦] ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં અકબરે પડાવ નાંખ્યો અને ગૂજરાતી અમીરો એને તાબે થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં કરીશું. ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો જોકે

૫૬: મિરાતે અહમદી–સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી-કૃત ભાષાંતર, ભા. ૧ લો, પૃ. ૯૮, ૧૦૦

૫૭: એ જ, પૃ. ૧૦૦

૫૮: પ્રો. કોમિસેરિયેટ, પૃ. ૫૦૬–આ કારણો આપે છે.

૫૯: અહમદી. પૃ. ૧૦૦ અહમદીનું કારણ જ બધો વિચાર કરતાં સાચું લાગે છે. અકબરની બીજી વારની ચડાઇમાં ગૂજરાતનો મોહ કદાચ હોય તે વધારે બનવા જોગ છે. અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે.

૬૦: અકબર તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામાં થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતાં તા. ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પાટણ આવ્યો. વિગતો આગળ જોઈશું.

લાંબા વખત સુધી અકબર સામે લડ્યો તે પણ જોઈશું.[૬૧] છતાં ગૂજરાત-માંથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો આ વર્ષથી સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો, અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યું. એ બધું વર્ણન કરતાં પહેલાં આ સમયના મુખ્ય પુરુષો તથા બીજી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઇએ.

સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો

નામના સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયના, ખરી રીતે કહીએ તો નધણિયાતા, ગૂજરાતમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ નોંધપાત્ર થઈ છે. એમાં ઇતિમાદ-ખાનના ઉલ્લેખો જોયા અને આગળ હજી જોઇશું; ચંગીઝખાનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારથી જોઈ. ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં એ એક જ અમીર એવો થઇ ગયો કે જેણે બહુ ટૂંકા સમય માટે કેવળ સ્વતંત્ર બાદશાહના જેવી સત્તા અને ઠાઠ અનુભવ્યાં.[૬૧અ] તે સાથે પ્રજાને જુલ્મમાંથી મુક્ત કરી ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કર્યું તે જોઇ ગયા. ઉત્તર ગૂજરાતમાં શેરખાન ફુલાદી વગેરે અફઘાનો સ્વતંત્ર જેવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમાં નોંધપાત્ર કાંઇ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં તાતારખાન ઘોરી અને અમીનખાન ઘોરીને માટે પણ એમ જ કહી શકાય. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદ મોટા અમીરો હતા. સૈયદ મીરાંએ પોતાના પિતાની પેઠે લડતા પક્ષોમાં સમાધાન કરાવી શાંતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યા. એમણે આ સમયમાં સૈયદ મુબારકનો રોજો મહેમદાવાદ પાસે બંધાવ્યો તેની નોંધ આગળ લઇશું. એમના મરણ પછી એમના પુત્ર સૈયદ હામીદે એવું જ શૌર્ય બતાવ્યું છે, તેની નોંધ અકબરના સમયમાં લઈશું. મિરઝાંઓ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સત્તા ઉપર હતા અને એ અકબરના સગા તથા પ્રસિદ્ધ મુઘલ વંશના હતા, પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એમના નામની નોંધ સિવાય વધારે સ્થાન નથી. હબસી અમીરોમાં મુહમ્મદ ઉલુઘખાન[૬૨] અને જુઝારખાન ખાસ નોંધપાત્ર છે. એમણે ગૂજરાતમાં આ સમયના બખેડાઓમાં જે ભાગ લીધો તેની નોંધ

૬૧: અકબરની પહેલી ચડાઈ ૧૫૭૨માં થઈ ને સલ્તનતનો અંત આવ્યો, પણ ઈ. સ. ૧૫૮૪ સુધી સુલતાને લડાઇઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું.

૬૧ અ. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૫૧૬માં કહે છે કે હિ. સ. ૯૭૫માં એ ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો. આ વાત સત્ય છે.

૬૨: ઉલુઘખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હબસી અમીરો થઈ ગયા તેની નોંધ પાછળ લખી છે. એમાં આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અરબી ઇતિહાસલેખક હાજી દબીરનો શેઠ હતો એટલે એ ગ્રંથમાં એની હકીકતની અગણી વિગતને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

સત્તાની પથારી વીંટાળી લઇ અમીર તૈમૂરના વંશના જલાલુદ્દીન અકબરને સત્તા અપાઈ. અમીરોની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખક કહે છે કે "આ બિનહકદાર લોકોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ બધું ભોગવ્યું. **આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહદ દુઃખોનો વરસાદ વરસાવી દીધો.** છેવટે માંહોમાંહે લડી પડવા લાગ્યા".[૫૬] એ પછી લેખક ઇતિમાદખાન, ચંગીઝખાન, મિરઝાંઓ વગેરેની લડાઇઓનો ઉલ્લેખ કરી વિગત માટે સિકંદરીનો હવાલો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે જ્યારે જુઝારખાન સીદીએ ચંગીઝખાનને મારી નાંખ્યો ત્યારે ગૂજરાત દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ,[૫૭] તેથી લાગ જોઈ મિરઝાંઓએ સુરત ભરૂચ વગેરે લઇ લીધું. અકબરે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો કેટલાંક કારણો આપે છે. ઇતિમાદખાનનું આમંત્રણ ગૂજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના છત્ર નીચે દેશની વ્યવસ્થા, અને બળવો કરી આવેલા મિરઝાંઓને સજા કરવાની ઇચ્છા, એવાં કારણો આપે છે.[૫૮] બીજાં બધાં કારણો અકબરના મનમાં કદાચ હશે, પરંતુ અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે "બાદશાહે પ્રજાની સ્થિતિ તથા દેશની હાલત કરતાં વિશેષ લક્ષ મિરઝાંઓનો અગ્નિ હોલવવા ઉપર આપ્યું."[૫૯] અકબરની પહેલી ચડાઇ માટે આ ટીકા સત્ય છે. સામાન્ય પ્રજા દુઃખી થઇ એવું જે સ્પષ્ટ વચન અહમદીકારે લખ્યું છે એવું બીજા લેખકોના લખાણમાં મળતું નથી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે.

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

ઈ. સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બરમાં[૬૦] ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં અકબરે પડાવ નાંખ્યો અને ગૂજરાતી અમીરો એને તાબે થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં કરીશું. ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો જોકે

---

૫૬ : મિરાતે અહમદી–સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી-કૃત ભાષાંતર, ભા. ૧ લો, પૃ. ૯૮, ૧૦૦

૫૭ : એ જ, પૃ. ૧૦૦

૫૮ : પ્રો. કોમિસેરિયેટ, પૃ. ૫૦૬–આ કારણો આપે છે.

૫૯ : અહમદી. પૃ. ૧૦૦ અહમદીનું કારણ જ બધો વિચાર કરતાં સાચું લાગે છે. અકબરની બીજી વારની ચડાઇમાં ગૂજરાતનો મોહ કદાચ હોય તે વધારે બનવા જોગ છે. અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે.

૬૦ : અકબર તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામાં થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતાં તા. ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પાટણ આવ્યો. વિગતો આગળ જોઈશું.

લાંબા વખત સુધી અકબર સામે લડ્યો તે પણ જોઈશું.[૬૧] છતાં ગૂજરાતમાંથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો આ વર્ષથી સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો, અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યું. એ બધું વર્ણન કરતાં પહેલાં આ સમયના મુખ્ય પુરુષો તથા બીજી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઇએ.

સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો

નામના સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયના, ખરી રીતે કહીએ તો નધણિયાતા, ગૂજરાતમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ નોધપાત્ર થઈ છે. એમાં ઇતિમાદખાનના ઉલ્લેખો જોયા અને આગળ હજી જોઇશું; ચંગીઝખાનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારથી જોઈ. ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં એ એક જ અમીર એવો થઇ ગયો કે જેણે બહુ ટૂંકા સમય માટે કેવળ સ્વતંત્ર બાદશાહના જેવી સત્તા અને ઠાઠ અનુભવ્યાં.[૬૧અ] તે સાથે પ્રજાને જુલ્મમાંથી મુક્ત કરી ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કર્યું તે જોઇ ગયા. ઉત્તર ગૂજરાતમાં શેરખાન ફુલાદી વગેરે અફઘાનો સ્વતંત્ર જેવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમાં નોંધપાત્ર કાંઇ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં તાતારખાન ઘોરી અને અમીનખાન ઘોરીને માટે પણ એમ જ કહી શકાય. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદ મોટા અમીરો હતા. સૈયદ મીરાંએ પોતાના પિતાની પેઠે લડતા પક્ષોમાં સમાધાન કરાવી શાંતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યા. એમણે આ સમયમાં સૈયદ મુબારકનો રોજો મહેમદાવાદ પાસે બંધાવ્યો તેની નોંધ આગળ લઇશું. એમના મરણ પછી એમના પુત્ર સૈયદ હામીદે એવું જ શૌર્ય બતાવ્યું છે, તેની નોંધ અકબરના સમયમાં લઈશું. મિરઝાંઓ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સત્તા ઉપર હતા અને એ અકબરના સગા તથા પ્રસિદ્ધ મુઘલ વંશના હતા, પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એમના નામની નોંધ સિવાય વધારે સ્થાન નથી. હબસી અમીરોમાં મુહમ્મદ ઉલુઘખાન[૬૨] અને જુઝારખાન ખાસ નોંધપાત્ર છે. એમણે ગૂજરાતમાં આ સમયના બખેડાઓમાં જે ભાગ લીધો તેની નોંધ

૬૧: અકબરની પહેલી ચડાઈ ૧૫૭૨માં થઈ ને સલ્તનતનો અંત આવ્યો, પણ ઈ. સ. ૧૫૦૪ સુધી સુલતાને લડાઇઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું.

૬૧ અ. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૫૧૬માં કહે છે કે હિ. સ. ૯૭૫માં એ ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો. આ વાત સત્ય છે.

૬૨: ઉલુઘખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હબસી અમીરો થઈ ગયા તેની નોંધ પાછળ લખી છે. એમાં આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અરબી ઇતિહાસલેખક હાજી દબીરનો શેઠ હતો એટલે એ ગ્રંથમાં એની હકીકતની અગ્રણી વિગતને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

પાછળ કરી છે. એમણે સલ્તનતનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં ઇતિમાદખાન અને સુલતાન મુજફ્ફરની હાજરીમાં પણ સ્વતંત્ર અમીરો જેવી વર્તણૂક રાખી હતી, અને મધ્ય ગૂજરાતના કેટલાક જિલ્લાઓ તથા કેટલોક વખત અમદાવાદમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એમાં જુઝારખાનનું નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

જુઝારખાન હબસી

જુઝારખાન હબસીનું નામ મરજાન છે.[૬૩] એણે અમદાવાદમાં જે સત્તા ભોગવેલી તેનાં સ્મરણ જુદી જ રીતે રહેલાં છે. એક એના નામનો રસ્તો અમદાવાદમાં કારંજની બાજુમાં પથ્થર કુઇ પાસે હતો એવી નોંધ મિરાતે અહમદીમાં પણ છે, પણ આજે તેનો પત્તો નથી.[૬૪] બીજું અમદાવાદમાં લાલ દરવાજે જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઈદ સીદીને પોતાના ભાઈ જેવો ગણી એણે ઊંચે ચડાવ્યો, એ વાતની નોંધ શેખના ચરિત્રમાં લઈશું. બધા હબસી અમીરોમાં જુઝારખાનનું માન સારું હતું અને માણસ તરીકે એનામાં કેટલાક ગુણ પણ સારા હતા. એ સાદોસીધો અને વિશ્વાસુ હતો. તે સાથે મજબૂત પ્રભાવશાળી, મુત્સદ્દી, બહાદુર, હિમ્મતવાળો, કુશળ, ડાહ્યો, મહાન ઘોડેસવાર હતો. એનાં વર્તન અને ટેવો પણ સારાં હતાં.[૬૫] એની જિંદગીમાં ચંગીઝખાનને દગાથી પાછળથી ઘા કરી મારી નાખ્યો એ મોટું પાપ થઈ ગયું હતું. પરંતુ તવારીખોનું વર્ણન બરોબર વાંચતાં એમાં ઉલુઘખાને બીજા ખટપટિયાઓની શિખવણીથી એને પ્રેર્યો હતો એ મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. છતાં પણ એવું કાર્ય ન કરવા માટે એણે પોતાનું મનોબળ ન બતાવ્યું એટલી ચારિત્ર્યની ખામી ગણાવી શકાય. ખટપટિયાઓએ એ બન્ને બળવાન હબસીઓના મનમાં ચંગીઝખાન એમને મારી નાખવાનો છે એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો એ પણ કારણ હોઇ શકે. છતાં એ પાપ કાર્યમાં જોખમદારી ઉલુઘખાનની કાંઇક વધારે છે. શહેનશાહ અકબર સુરત જીતી ભરૂચ આવ્યો ત્યારે ચંગીઝખાનના ખૂનની ફરિયાદ કરવામાં

૬૩: એ રૂમીખાનનો ગુલામ હતો તેથી એને રૂમીખાન પણ કહે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનના મરણ પછી એનાં હાથી અને તોપો (પૃ. ૫૧૫) જુઝારખાનને મળે છે. એ હબસી છતાં તુર્કી ભાષા સારી બોલી શકતો. અરબી ઇતિહાસમાં એના નામ આગળ સમરૂઉલ્મુલ્ક ખિતાબ લખ્યો છે, પણ ભૂલ હોય એમ લાગે છે. સમરૂઉલ્મુલ્ક જુદી વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે. અરબી ઇતિહાસમાં જુઝારખાનનું વર્ણન પણ ખૂબ વિગતથી છે.

૬૪: મિરાતે અહમદીની પુરવણી—ચકલાઓ અને રસ્તાઓ—અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મેં એની નોંધ કરી છે.

૬૫: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮

આવી. અકબર સામે એણે અસભ્ય શબ્દો ઉચ્ચારેલા એમ પણ કહેવાય છે, પણ ગુનો કર્યો છે એટલું એણે કબૂલ કર્યું. અકબરના હુકમથી એને હાથીના પગ તળે મારી નાખવામાં આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.[૯૬] ભરૂચથી એના મૃત દેહને અમદાવાદ લાવી સરખેજ આગળ શેખ અહમદ ખટ્ટુના રોજા પાસે એના પિતા બિલાલ જુઝારખાન અને યાકૂત ઉલુઘખાનની કબરો પાસે દફન કરવામાં આવ્યો.

એને સરખેજમાં દફન કર્યો

સરખેજમાં આ રોજો હાલ કયાં છે તે નક્કી થઇ શકયું નથી, પરંતુ અરબી ઇતિહાસમાં હાજી દબીરે એનું વર્ણન કર્યું છે. એ વર્ણન કરતાં એક રસમય વાત લખી છે: કહે છે કે શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની ઝિયારતે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાન એક દિવસ ગયા હતા ત્યારે એ રોજો બંધાવેલો ત્યાં ગયા. વચ્ચે કબરની જગ્યા ખાલી જોઇ જુઝારખાને પૂછ્યું કે અહીં કોણ દફન થશે. ઉલુઘખાને ઉત્તર દીધો કે જેણે આ બનાવ્યું છે તે દફન થશે! ત્યારે જુઝારખાને સામે ઉત્તર વાળ્યો કે આપણા બેમાંથી જે પહેલો અવસાન પામશે તે અહીં દફન થશે.[૯૭] અરબી ઇતિહાસમાં એના રોજાનું વર્ણન કરેલું છે એ ઉપરથી સરખેજના તળાવને કિનારે એ રોજો હોવો જોઇએ. દરગાહનું આંગણું મોટું હતું અને દરવાજો હતો. કબરનો રોજો થાંભલાઓ ઉપર ઘુમ્મટો કરીને બનાવેલો હતો. એની આગળ બે લાંબા ચબૂતરા અને એક બેઠક હતી. ઓરડાની પાસેનો ચબૂતરો હોજ (તળાવ)ને કાંઠે પડે છે. રોજામાં પહેલી બિલાલ જુઝારખાન શહીદની કબર છે. એ પછી ચોથા ઘુમ્મટમાં મંડલ ઉલુઘખાન સુલતાનની કબર છે. ત્રીજા ઘુમ્મટમાં યાકૂત ઉલુઘખાનની અને બીજામાં મરજાન જુઝારખાનની છે. આ રોજા સાથે મસ્જિદનો ઉલ્લેખ નથી એ આ બધી વિગત જોતાં નવાઇ જેવું લાગે છે.[૯૮]

૯૬: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૫૮૧માં એ વર્ણન છે. અબુલ ફઝલના વર્ણનમાં કાંઇક ફેર છે તે આગળ જોઇશું.

૯૭: એ જ, પૃ. ૫૮૨

૯૮: એ જ, પૃ. ૫૮૨-૮૩. રોજાની વિગત આપી છે. સરખેજની શેખ અહમદની દરગાહના મુખ્ય દરવાજા બહાર થાંભલા ઉપર ઘુમ્મટો વાળીને એક ખુલ્લી દરગાહ અમદાવાદી બાંધણીની છે એ પણ કોની છે તે જણાયું નથી, પરંતુ અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન જોતાં એ હબસીઓની નથી એમ સમજાય છે. વળી એની સાથે નાની મસ્જિદ છે, એટલે એની શોધ થવાની જરૂર છે.

મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો રોજો

હવે આ સમયમાં સૈયદ મીરાંએ બંધાવેલા સૈયદ મુબારકના રોજાનું ટૂંકું વર્ણન જોઇએ. ગૂજરાતમાં સુલતાનોના અને અમીરોના જે રોજાઓ છે તેમાં આ રોજો બાંધણીની દૃષ્ટિએ સર્વથી ઉત્તમ છે. એમાં પહેલાંના સુલતાનોના રોજાઓની પેઠે થાંભલા પાટડાની બાંધણી નથી પણ કમાનોની બાંધણી કરીને ઊંચાઇ વધારવાથી મનોહરતા સારી રીતે જળવાઈ છે. પાછળ વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જે જગ્યાએ સૈયદ મુબારકનું અવસાન થયું ત્યાં એમના પુત્રે આ સુંદર રોજો બંધાવ્યો. આજે મહેમદાવાદથી દોઢેક માઇલ છેટે આ રોજો આવેલો છે. આ જાતના રોજાઓની બાંધણીની વટવામાં કુતુબેઆલમ સાહેબનો નવો રોજો બંધાયો તેમાં અને હાલોલમાં સુલતાન સિકંદરના રોજાની બાંધણીમાં શરૂઆત થઇ અને જૂની થાંભલા પાટડાની બાંધણીની રીત ઓછી થઇ ગઇ. જમાલપુર દરવાજા બહાર મીર અબુતુરાબનો રોજો જો કે સાદો છે છતાં એની બાંધણી કમાનો ઉપર કરેલી છે, એટલે પહેલાંના બાદશાહોના રોજાઓ અને પછી આ જાતના રોજાઓમાં સૈયદનો રોજો સલ્તનતના અંતસમયમાં બંધાયેલો અને ગૂજરાતના બીજા રોજાઓ કરતાં વધારે આકર્ષક છે. એની રચનામાં દરેક ભાગની સમાનતા બરોબર જળવાઇ છે, તે સાથે એમાં નકશો (plan) સાદો છે. અંદરની બધી રચના અને વિભાગોની ગોઠવણી પણ ઉત્તમ છે, એટલે સાદાઇમાં બાંધણીની મનોહરતાનો આવો સુમેળ ભાગ્યેજ હિંદની કોઈ દરગાહમાં આનાથી ચડી જાય એવો મળશે. ફર્ગ્યુસન કહે છે તે ખરું છે કે જો આ રોજો કદમાં મોટો હોત તો હિંદના રોજાઓમાં સર્વથી ઉત્તમ ગણી શકાત.[૬૯] પર્સી બ્રાઉન આ રોજાની બાંધણીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે કમાનોની બાંધણી અહીં ગૂજરાતમાં શ્રેષ્ઠ કક્ષાએ પહોંચી છે એમ કહી શકાય. બધા ભાગને જોતાં તેમજ સમગ્રતામાં જોતાં આ રોજાની બાંધણી કરનાર શિલ્પી ગૂજરાતી કારીગરોની જૂની પ્રણાલિકાનો નહિ પણ દિલ્હીની પ્રેરણા લઇ આવેલો હોવો જોઇએ. દિલ્હીમાં લોદી વંશના સુલતાનોની પડતી દશા થઈ તે વખતે ગૂજરાતની પૂરી જાહોજલાલી હતી એટલે ત્યાંના મુસલમાન રીત પ્રમાણે બાંધકામ કરનારા શિલ્પીઓ ગૂજરાતમાં આકર્ષાયા એમ મિ. બ્રાઉનનું માનવું

૬૯: Fergusson: Indian and Eastern Architecture કહે છે કે "There is a simplicity about its plan, a solidity and balance of parts in its design, which has rarely, if ever, been surpassed in any tomb in India." (II. 244–245)

છે. કમાનોની બાંધણી આ રોજામાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી એમ એ માને છે.[૭૦]

વર્ષ માટે મિ. બ્રાઉનની ભૂલ

પરંતુ આપણી સ્થાપત્યકલાના આ વિદ્વાન અભ્યાસીની અહીં એક મોટી ભૂલ થાય છે. એમણે ઇ. સ. ૧૯૪૨માં એમનો સ્થાપત્ય વિશેનો પ્રમાણભૂત ગણાય એવો ગ્રંથ લખ્યો છતાં આ ભૂલ કેમ થઇ તે આશ્ચર્ય જેવું છે. એઓ એમ માને છે કે સૈયદ મુબારકનો રોજો ઇ. સ. ૧૪૮૪માં બંધાયો છે, જ્યારે ખરી રીતે એ ઇ. સ. ૧૫૫૮માં સૈયદના અવસાન પછી એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બાંધ્યો છે. સૈયદ મીરાંનું અવસાન ઇ.સ. ૧૫૭૨માં થયું અને ૧૫૭૩માં સલ્તનતનો અંત આવ્યો, એટલે આ રોજો ઈ.સ. ૧૫૬૦ની લગભગમાં બંધાયો છે. ઈ. સ. ૧૪૮૪માં આ જાતના કમાનોના રોજા બાંધવાનો પ્રચાર નહોતો. છેક ઇ. સ. ૧૫૨૫ સુધી પણ એ રચના ખાસ પ્રચલિત થઇ નહોતી. આજના અવશેષો જોતાં તો ઈ. સ. ૧૫૨૫ પછી સુલતાન સિકંદરના હાલોલના રોજાથી આ જાતના રોજાનો પ્રચાર થયો. એમાં દિલ્હીની અસર ગણવી કે ત્યાંથી આવેલા કારીગર ગણવા એ માટે આધાર મળતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતના કારીગરોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા મિ. બ્રાઉન કમાનોની આ બાંધણી એ કારીગરો ન કરી શકે એમ માને છે તે માટે વધારે આધાર જોઇએ. કમાનો મસ્જિદોના મહેરામાં તો અસલથી વપરાતી હતી. મકાનોની ઊંચાઇ વધારવા માટે એનો ઉપયોગ સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં થયો અને મસ્જિદના લાંબા લિવાન કરતાં ચોરસ રોજાની બાંધણીમાં કમાનો વધારે સારી લાગવા માંડી અને સરળતા પણ સાંપડી.[૭૧]

બાદશાહ જહાંગીરે કરેલું વર્ણન

ઇ. સ. ૧૬૧૮માં બાદશાહ જહાંગીરે આ દરગાહની મુલાકત લીધી હતી અને એની પ્રશંસા કરી હતી. એ પોતાની નિત્યનોંધમાં લખે છે કે "મહેમૂદાબાદની નદીને કાંઠે સૈયદ મુબારકનો રોજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બાંધેલો તે ઉત્તમ છે અને એનું શિખર ઊંચું છે. એને બાંધતાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હશે. ગૂજરાતના સુલતાનોના રોજાઓ જોયા, પણ તે આ રોજાના

---

૭૦ : Percy Broun : Indian Architecture, Islamic P. 54 "...one and all betray the influence of a master mason not drawn from the local guild of temle builders."

૭૧ : ચાંપાનેરનાં મકાનોનો અભ્યાસ કરતાં અને હાલોલના સિકંદરના રોજાને જોતાં કમાનોની બાંધણી ઈ. સ. ૧૫૨૬ પછી આપણા સ્થપતિઓએ અપનાવી એમ માનવું પડે.

દસમા ભાગ જેટલા પણ સારા ન ગણાય. છતાં પણ એ લોકો બાદશાહો હતા અને સૈયદ મીરાં એમના નોકર હતા."[૭૨]

ગુજરાતની સ્થાપત્યકલાના ગૌરવ જેવી–અમદાવાદ લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઇદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઇદની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી, ગૂજરાતનું, ગૂજરાતી કલાનું અને અમદાવાદની કીર્તિ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ સ્થાપત્યકલામાં રસ લેતી દુનિયાભરની આલમમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર મસ્જિદનું અને એના સંસ્કારી બંધાવનારનું વર્ણન જરા વિસ્તારથી કરીએ. દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યકલા એક મહત્ત્વનું અંગ છે એટલે આવી જગપ્રસિદ્ધ કલાકૃતિવાળા મકાનનું વિગતવાર વર્ણન અસ્થાને ન ગણાય.

સીદી સઇદનું ચરિત્ર

અમદાવાદની આ પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઇદ હબસી એ પહેલાં રૂમીખાનનો ગુલામ હતો અને પછીથી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની નોકરીમાં આવ્યો ત્યારથી સુલતાની કહેવાતો હતો.[૭૩] ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઇતિમાદખાનના અમલનાં પાછલાં વર્ષોમાં જ્યારે જુઝારખાન હબસીની સત્તા ખૂબ જામી હતી ત્યારે આ શેખની ચડતી થઈ. જુઝારખાન સાથે એમને એક ભાઇ જેવો સંબંધ હતો. એની મદદથી શેખને જાગીરમાં કેટલાંક ગામ મળેલાં, અને એનો સારો વહીવટ કરી એણે સારો પૈસો સંપાદન કર્યો અને તેનો સદુપયોગ પણ કર્યો.[૭૪] જિંદગીનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં શેખે લશ્કરી નોકરી કરી હતી, જુઝારખાન સાથે રહી લડાઇઓમાં ભાગ લીધેલો. ઉલુઘખાન અને જુઝારખાન વચ્ચે બનેલા બનાવોમાં એ જુઝારખાનના પક્ષે હતો, અને નાસીર દરિયાખાનના એલચી તરીકે એને એક વાર ચંગીઝખાન પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ પછી એણે લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી. જુઝારખાને એને જે જાગીર આપી એમાંથી એને પાંચ લાખ ટકાની આવક થતી હતી એ બધી આવક એ સારાં કાર્યો કરવામાં વાપરતો. એ ગરીબ લોકો અને ગુલામો વગેરે સાથે સારો વર્તાવ રાખતો. એના તબેલામાં ઘોડા તથા ઊંટની સંખ્યા સારી રહેતી. લાલ

૭૨: તુઝુકે જહાંગીરી—અંગ્રેજીમાં રોજર્સ અને બેવરીજનું ભાષાંતર, ૧. પૃ. ૪૩૬.

૭૩: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૬૪૦-૪૧માં એનું ચરિત્ર વિગતવાર આપેલું છે. એ ઇતિહાસ એની મસ્જિદને બદલે રોઝો શબ્દ લખે છે, પણ મસ્જિદનું વર્ણન છે.

૪૭: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧

દરવાજા પાસે જે મસ્જિદ છે ત્યાં જમણી બાજુ એક લંગરખાનું એણે કરાવ્યું હતું. ત્યાં રોજ લગભગ એક હજાર માણસોને ખાવાનું મળતું. રોજનું વીસ મણ અનાજ રાંધી ફકીરોને વહેંચવામાં આવતું. એમને બિછાનું પથારી બેસાડી જમાડવામાં આવતા. આબરૂદાર માણસો માટે જુદી રસોઇ થતી. શહેરના વિદ્વાનો, મિત્રો અને યમન વગેરેથી આવેલા શરીફ લોકોને ખાસ જુદી જગ્યાએ બેસાડી જમાડવામાં આવતા. વિરક્ત લોકો જે ન આવી શકતા હોય તેમને રહેવાની જગ્યાએ ખાણું પહોંચાડવામાં આવતું. શિયાળામાં ફકીરોને કામળા વહેંચવામાં આવતા.[૭૫]

એક સંસ્કારી પુરુષ

શેખ સઈદ સીદી વિદ્યાસંસ્કારને આશ્રય આપનાર હતો અને પોતે પણ જ્ઞાની હતો. એની મજલીસમાં ધાર્મિક પુરુષો, વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનતા પણ આવતાં. શેખ હમીદ બિન કાઝી અબ્દુલ્લાહ સિંધીએ લખેલું જામિયે હુમૈદી નામનું પુસ્તક એણે વ્યવસ્થિત રીતે લખ્યું હતું અને તેનું નામ જામિયે સઇદી રાખ્યું હતું. એને પુસ્તકાલયનો શોખ પણ હતો. એણે મિસર (ઇજિપ્ત)થી ખાજા સલામત મગ્રીબીની સરદારી નીચે એક વહાણ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યું હતું. પુસ્તકોની યાદી પણ સાથે હતી. પરંતુ કમનસીબે અમદાવાદ લાવવા માટે ખંભાતના અખાતમાં આ વહાણ ડૂબી ગયું એમાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો નાશ પામ્યાં અને થોડાં જ બચાવી શકાયાં.[૭૬]

એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન

પરંતુ એની કીર્તિ ચિરંજીવ કરનાર મસ્જિદ એણે જે શોખ અને કલાથી બનાવી છે તે એના આ ચરિત્ર ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ સંસ્કારી માણસ માટે આજ સુધીના ઇતિહાસોમાં કાંઈ નોંધ નહોતી. સર ડેનિસન રોસે ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ–જફરૂલવાલેહ બહાર પાડ્યો એમાંથી એની બધી વિગતો મળે છે. એ ગ્રંથમાં લખે છે કે અમદાવાદ શહેરના દારઉસ્સલ્તનત[૭૭] પાસે શેખ સઇદે પોતાને માટે રોજો બંધાવ્યો હતો. ત્યાં નાની ઈંટોની એક મસ્જિદ

૭૫: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૬૪૦-૪૧માં આ બધું વર્ણન આપેલું છે.

૭૬: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧

૭૭: દારઉસ્સલ્તનત. સલ્તનતની રાજધાની–રાજગઢ–અહીં ભદ્રનો કિલ્લો. આ મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલનો થોડો ભાગ તોડીને બાંધવામાં આવી છે. પશ્ચિમ તરફ સુંદર જાળીઓ છે એટલે કોટ એ તરફ હોવાથી તોડયા વિના છૂટકો નહોતો. જુઝારખાનની મદદ વિના એ બની શકે નહિ.

હતી. એની ડાબી બાજુ રોજો બનાવ્યો હતો. મસ્જિદને વધારી પથ્થરની બનાવી. એની ઊંચાઈ વધારી ઘુમ્મટવાળી અગાસી કરી. એની બાંધણીમાં વપરાયેલા પથ્થરો એકથી બે હાથ લંબાઈના ઊંચી જાતના લાવવામાં આવ્યા. એમાં સુંદર કારીગરીવાળી બારીઓ મૂકવામાં આવી. હિજરી ૯૮૦-ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩માં આ મસ્જિદ બાંધવામાં આવી. શેખ અબ્બન નામનો માણસ જેની કબર શેખ સઇદની સાથે જ છે એણે મસ્જિદનો ચબૂતરો બાંધેલો. ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે ગૂજરાત જીત્યું ત્યારે આ મસ્જિદ બંધાઇ રહી હતી. હિ. સ. ૯૮૪ના શવાલ મહિનાની ૩જી તારીખે (ઈ. સ. ૧૫૭૬-૨૪ ડિસેમ્બર) શેખનું અવસાન થયું અને મસ્જિદની બાજુએ કરેલા રોજામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો.[૭૮]

સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાંધણીના વર્ષની થયેલી ભૂલ

હવે મસ્જિદની બાંધણી, એ બાબતની ચર્ચામાં આપણા સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરેલી ભૂલ, અને એની કારીગરીનાં વિવેચકોએ કરેલાં વખાણ પણ જોઈ જઇએ. આ મસ્જિદ બંધાવવાનું ચોક્કસ વર્ષ અરબી ઇતિહાસમાંથી મળે છે તે જોયું. પરંતુ એ માટે ફર્ગ્યુસન વગેરેથી શરૂ કરીને છેક પર્સી બ્રાઉન સુધીના વિદ્વાન સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોએ વર્ષ નક્કી કરવામાં ભૂલ કરી છે. પર્સી બ્રાઉનનો બીજી રીતે બહુ મૂલ્ય અને સુંદર ગ્રંથ છેક ૧૯૪૨માં લખાયો તેમાં પણ ઇતિહાસને લગતી આવી બાબતોમાં ભૂલ કરે છે. એ ગ્રંથ બહાર પડચો ત્યારે સર ડેનિસન રોસનો સંપાદન કરેલો અરબી ઇતિહાસ બહાર પડચાને વર્ષો થઈ ગયાં હતાં, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમાં (૧૯૩૮) એ ગ્રંથનો ઉપયોગ આ મસ્જિદનું વર્ષ નક્કી કરવામાં આધાર તરીકે કર્યો પણ હતો, એટલે બાંધણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ મિ. બ્રાઉનની ભૂલ ચલાવી ન લેવાય એવી કહી શકાય. ઇતિહાસમાં (૧૯૨૯) મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતાં સ્થાપત્ય-કલાના આ વિવેચકોની ભૂલની મેં ચર્ચા કરી હતી અને એ પ્રમાણે જોતાં બધાંમાંનો સમય, લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય એવો, ચર્ચ્યો હતો. અરબી ઇતિહાસમાંથી હવે એ વાતનો તદ્દન ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર મુજબનો સ્પષ્ટ થયો છે. વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કે એથી વહેલા આ મસ્જિદની બાંધણી ગણે છે એટલે ઇ.સ. ૧૫૧૫ની સાલની પહેલાં

૭૮: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧. વર્ષ માટેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

ગણે છે. આ કેવળ ભૂલ છે. ઈ. સ. ૧૫૨૫ પહેલાં આ જાતની બાંધણી જોવામાં આવી નથી.[૭૯]

એ મસ્જિદનું વર્ણન

આ મસ્જિદ નાની, ૬૮×૩૬ ફીટની લંબાઈ પહોળાઈની છે. એમાં એક થાંભલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારી, ઉપરની ચપટા ઘુમ્મટોની છત બનાવવા માટે ચોરસને કાપીને અષ્ટકોણ બનાવ્યા છે અને ખૂણામાં નાની કમાનોથી ટેકા આપ્યા છે. મુહમ્મદ ઘોસ અને શાહઆલમની મસ્જિદો જે આ સમય પછી બંધાયેલી છે તેને મળતી બાંધણી છે. કમાનો શુદ્ધ અમદાવાદી છે. પાછળની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં પાંચ મોટી કમાનોમાં જાળીઓ કરેલી છે, તેમાં છેડા ઉપરની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે. વચ્ચેની કમાન પથ્થર જડી બંધ કરેલી છે. એની આસપાસની બે ફૂલવેલ અને વનસ્પતિની કારીગરીવાળી જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે. દક્ષિણ તરફ ત્રણ જાળીઓ ભૌમિતિક

૭૯: Percy Brown: Indian Architecture, Islamic. P. 55. જુઓ ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ, પૃ. ૬૨૭-૩૧. એમાં મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અહીં વાંચનારની રજા લઈ એક અંગત નોંધ કરવાની જરૂર છે. અમદાવાદનો ઇતિહાસ ગુ. સાહિત્ય સભાએ ૧૯૨૯માં બહાર પાડયો તે પહેલાં ૧૯૨૭ના કાર્તિકના "વસંત" માસિકમાં આ મસ્જિદની બાંધણી અને એના બાંધનાર માટે મેં વિસ્તૃત ચર્ચા બહાર પાડેલી. અમદાવાદના ઈતિહાસમાં એનો સાર માત્ર લીધેલો. એમાં માત્ર બાંધણીની દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ સ્થાપત્યવિવેચકો ધારે છે એ સમયમાં નહિ પણ સલ્તનતના અંતભાગમાં ૧૫૬૦થી ૧૫૭૦ના દસકામાં બંધાઈ એનાં કારણો આપ્યાં છે. બાંધનાર તરીકે સીદી સઈદનો તે વખતે પત્તો ન લાગવાથી જુઝારખાન હબસીને સીદી શહીદ કલ્પીને એનો બાંધનાર હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કર્યું છે. તે સાથે અમ. ઇતિ. પૃ. ૬૩૧ની નોંધ ૧માં એવી આશા પણ વ્યક્ત કરી છે કે સલ્તનતના અંતમાં બંધાયાનું ચોક્કસ લાગે છે, છતાં બંધાવનાર જુઝારખાન હોય તે બાબત શંકા કે ચર્ચાને સ્થાન છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, અને અરબી ઇતિહાસમાંથી કદાચ આ વાત સ્પષ્ટ થાય તો તે માટે અરબી વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી છે. અરબી ઇતિહાસ જોવડાવી, પ્રો. કોમિ.એ એ વાત સ્પષ્ટ કરી. એમાં સંતોષની વાત એ છે કે વર્ષ–સમય–નિર્ણય લગભગ ખરો નીકળ્યો. જ્યારે બંધાવનાર સીદી સઈદ એ જુદી વ્યક્તિ નીકળી, પણ જુઝારખાન સાથે એનો ભાઈ જેવો સંબંધ અને એને લીધે શેખ સઈદની ચડતી થઈ એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ. 'વસંત'માં લેખ છપાવ્યો ત્યારે પ્રો. કોમિ.સાહેબને મેં એ વંચાવેલો અને અમારે પત્રવ્યવહાર પણ થયેલો. સઈદને બદલે શહીદની માન્યતા માટે વધારે આધાર જોઈએ એમ એમણે મને જણાવેલું. પરંતુ સમય અને જુઝારખાનનો સંબંધ એ બધું અનુમાન ખરું નીકળ્યું તે બાબત ૧૯૩૮માં એમણે અંગ્રેજીમાં ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ જરા લાગે એવું છતાં અનુમાન માટે મને સંતોષ થયો.

છે.[૮૦] ઉત્તર તરફ જાળીઓની કમાનો ખુલ્લી છે. એનું કારણ રાજ્યક્રાંતિના સમયમાં મસ્જિદ અધૂરી રહી છે એ જ કહી શકાય. મિનારા સાદા પણ ઉત્તમ પ્રકારના છે. મસ્જિદને ફરતા કંદોરા મિનારાને પણ ફરતા સળંગ છે એ વિશેષતા છે. આ મિનારા ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અર્ધા ઉપર ઊભા હતા એમ બ્રિગ્ઝે ૧૮૪૭માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ આજે છતની ઉપર એની નિશાની પણ નથી.[૮૧] વચ્ચેની કમાન કરી જ નહિ હોય કે વધારે ઉત્તમ કરવા માટે રહેવા દીધી હશે કે અવ્યવસ્થાના સમયમાં તૂટી ગઈ હશે એ આજે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ કમાન લોર્ડ એલ્જિનના સમયમાં કાઢીને વિલાયત મોકલાઇ છે એવી લોકવાયકામાં સત્ય નથી, કારણ કે એ પહેલાં પણ વચ્ચે કાંઇ નહોતું એવા ઉલ્લેખો છે. મસ્જિદને મરાઠા સમયમાં નુકસાન થયું પણ હોય. અંગ્રેજોએ મામલતદારની કચેરી એમાં કરેલી. એ વખતે મહેરાબોમાં પ્રેસ મૂકેલાં અને મહેરાની કમાનમાં બંધ ન થાય એવો દરવાજો મૂકેલો. એકંદરે મસ્જિદ સારી સ્થિતિમાં કહી શકાય એવી રહી છે એનું માન લોર્ડ કર્ઝનને ઘટે છે.[૮૨]

એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ

પશ્ચિમની દીવાલમાં જે બે પ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે તેની પ્રશંસા યુરોપિયન કલાવિવેચકોએ મુક્ત કંઠે કરી છે. ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આગ્રા અને દિલ્હીમાં ઉત્તમ કારીગરી છે, પણ આટલા વિસ્તારમાં નથી અને આટલું સમતોલપણું પણ નથી. આ તો માણસે કરેલી પથ્થરની કારીગરી કરતાં જાણે કુદરતે જ રચના કરી હોય એવું લાગે છે. રોમ અને ગ્રીસના ઉત્તમ કલાકારોએ કરેલી નકશી કરતાં પણ આ ઉત્તમ છે.[૮૩] સર જહોન માર્શલ જે સામાન્ય રીતે કડક

૮૦: પશ્ચિમ દીવાલમાં બન્ને છેડા ઉપર પણ ભૌમિતિક જાળીઓ છે. એવી જ સરખેજના રોજામાં પૂર્વ બાજુ છે. તે ઉપરથી એ બન્નેનો ઘડનારો એક જ કારીગર હશે એમ ડૉ. બર્જેસ માને છે. પરંતુ એ બન્ને રચાયાની તારીખોમાં મોટું અંતર છે. જાળીઓ ગૂજરાતી કલાકારોનો ખાસ વારસો છે એ બર્જેસ ભૂલી જાય છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૧).

૮૧: બ્રિગ્ઝ: સિટીઝ, પૃ. ૨૩૧. બ્રિગ્ઝ એમ પણ માને છે કે ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ટે શહેર લીધું ત્યારે આ મસ્જિદમાં કચેરી કરેલી, પણ એ ભૂલ છે. કચેરી બ્રિટિશે અમદાવાદ લીધા પછી ૧૮૧૮ પછી કરવામાં આવી.

૮૨: ક્રાઉલી-બાઉલી રિપોર્ટ અને બર્જેસના અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા અંગ્રેજી ગ્રંથમાં આ વિગત આપેલી છે. મસ્જિદને કચેરી બનાવી ત્યારે ચૂનાથી ધોળેલી તેથી ભૂલથી કેટલાક આરસની માનતા. જાળીઓની છાપ લેતાં અને ચકલાંએ માળા કરવાથી થોડું નુકસાન થયેલું છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦).

૮૩: હોપ અને ફર્ગ્યુસનનું અમદાવાદના સ્થાપત્યનું પુસ્તક. અમદાવાદનો ઇતિહાસ,

ટીકાકાર છે તે પણ આ જાળીઓની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે આમાં કોઇ મહાન ગૂજરાતી કલાકારનો હાથ છૂપો રહેતો નથી. આ જાળીઓને લીધે જ આ મસ્જિદ જગપ્રસિદ્ધ ગણી શકાય. વનસ્પતિ અને ફૂલવેલની કારીગરીવાળી જાળીઓ જેવા નમૂના તો હિંદભરમાં કોઇ જગ્યાએ મળે તેમ નથી. સર જ્હોનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કલામાં સાદાઇ એ ગૂજરાતી કલાકારના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, છતાં રાણી સિપ્રીની મસ્જિદની પેઠે આ મસ્જિદમાં સાદાઇ સાથે શ્રેષ્ઠ કલા વપરાઇ છે, આ મસ્જિદ જેવી સુપ્રમાણ અને લાવણ્યવાળી કમાનો અને જાળીઓ શ્રેષ્ઠ છે.[૮૪] રશિયાના સમ્રાટ ઝાર ગઇ સદીના અંતમાં અમદાવાદ આવેલા ત્યારે આ જાળીઓ જોઇ કહેલું કે હિંદનું વનસ્પતિ-સૌંદર્ય અહીં કોતર્યું છે. આ જાળીઓ જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે એક ધૂળિયા શહેરમાં ઊભા છીએ એ ભૂલી જઇએ છીએ.[૮૫] પર્સી બ્રાઉન કહે છે કે સીદી સઇદની એક નાનકડી મસ્જિદને દુનિયાભરમાં એની જાળીઓએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ગૂજરાતમાં જાળીઓ સામાન્ય છે અને શોભા ઉપરાંત હવા અજવાળા માટે કરાય છે, પરંતુ એ બધી નાની છે, અને નાના ચોરસ ભાગ પાડી તેમાં ભૂમિતિની આકૃતિઓ કરીને રચેલી છે; પણ સીદી સઇદની મસ્જિદમાં તો કોઇ અસાધારણ કલ્પનાશક્તિવાળા કલાકારે, બધી જૂની પ્રણાલિકાઓને દૂર મૂકીને પથ્થરના ખરબચડા ટુકડાઓ જાણે પાતળું સુંવાળું કપડું (કેન્વાસ) હોય તેમ ચિત્રકારની પેઠે પોતાના મનની કલ્પના મુજબના અલંકાર કોતર્યા છે. પૂર્વ તરફના વનસ્પતિસૌંદર્યમાં મુખ્ય ગણાતા તાડ વગેરેની કલા તથા સૌંદર્યની ભાવનાને એવી કુશળ કારીગરીથી વ્યક્ત કરી છે કે કોઈ પણ દેશની ઉત્તમ કલા સાથે મૂકી શકાય. આ બતાવી આપે

પૃ. ૬૩૦. આ જાળીઓનું કદ ઊંચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૬॥ થી ૭ ફીટ છે. ફૂલવેલની પ્રસિદ્ધ જાળીઓ પણ કકડા સાંધીને બનાવેલી છે.

૮૪: સર જ્હોન માર્શલ: કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયા ભા. ૩માં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ: પૃ. ૬૧૬. મસ્જિદની સાદાઈનું વર્ણન કરી લખે છે કે: "But though such simplicity is rare in Gujarat, there is no mistaking the Gujarati genius in the graceful well-proportioned arches and superbly designed window-screens. It is these screens that have made the Sidi Sayyidi mosque world famous. ...The other two (Jalis) are adorned with free plant and floral designs, the like of which does not exist in any other monument in India."

૮૫: રશિયાના ઝારની મુસાફરીના વર્ણનનાં બે મોટાં પુસ્તકો છે, તેમાં એકમાં અમદાવાદના વર્ણનમાં આ શબ્દો છે.

છે કે એ સમયમાં અહીં કલા સજીવ હતી.[૮૬] આ પ્રમાણે આ મસ્જિદની જાળીઓની કલા ઉપર ઘણા વિદેશી કલાવિવેચકો મુગ્ધ થયા છે, અને દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ આવડા કદની આટલી સુંદર નકશીવાળી જાળીઓ નથી, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. ગઇ સદીમાં આનો લાકડાનો નમૂનો એક હજાર રૂપિયા ખર્ચીને પરદેશના સંગ્રહસ્થાન માટે બનાવેલો.[૮૭] ઇંગ્લૅન્ડના સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝિયમમાં અને ન્યૂ યૉર્કમાં એની પ્રતિકૃતિઓ છે.[૮૮] ફર્નિચરમાં તો એની ઘણી નકલો થયેલી છે. ચાંદીમાં પણ આ નકશીની નકલ કરવામાં આવે છે.[૮૯] શિલ્પસ્થાપત્ય એ પથ્થરમાં લખેલું સાહિત્ય જ છે, અને સાહિત્યની પેઠે જ એ પ્રજા તથા સમાજની સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરે છે એમ મનાય છે. એ દૃષ્ટિએ સ્થાપત્યકલાનો શોખ ગૂજરાતીઓને—હિંદુઓ કે મુસલમાનોને—સ્વભાવમાં જડાયેલો હતો એની સાક્ષી આખી દુનિયાને આપતી આ મસ્જિદ, આપણાં અન્ય કલામય મંદિરોની પેઠે જ, આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો છે.[૯૦]

સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૫૬૩માં સીજર ફ્રેડરિક નામનો ઇટાલિયન મુસાફર ગૂજરાતમાં આવેલો એ પણ ગૂજરાતને "ખંભાતનું રાજ્ય" કહે છે. છેલ્લા બે સુલતાનોના સમયથી દીવ જીતી લીધા પછી પોર્ટુગીઝોની સત્તા દરિયા ઉપર ખૂબ વધી ગઇ હતી, એમની પરવાનગી વિના કોઇનું પણ વહાણ આવજા કરી શકતું નહિ, ખંભાતથી નાનાં વહાણોમાં માલ દીવ જઇને ચડતો, વહાણના માલિકો મોટે ભાગે ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો હતા, વગેરે વર્ણન એ મુસાફર કરે છે. આયાતનિકાશનું વર્ણન તથા ખંભાત શહેરનું વર્ણન પણ કરે છે તે વેપાર અને વહાણવટાના પ્રકરણમાં આગળ જોઇશું.[૯૧]

૮૬: Percy Brown: Indian Architecture: Islamic, P. 55. એમણે Artist with exceptional vission એ શબ્દો કલાકાર માટે અને કારીગરી માટે with asthetic sensitiveness and technical skill એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

૮૭: અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦-૩૧

૮૮: એ જ, પૃ. ૬૩૧ (બર્જેસમાંથી)

૮૯: અમદાવાદના મિસ્ત્રી સોમનાથે આ અને બીજી મસ્જિદોના નમૂના બનાવ્યા છે. મિ. ચંદુલાલ ગજ્જરે ચાંદીમાં તથા લાકડામાં નમૂના કર્યા છે.

૯૦: પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કહે છે કે (પૃ. ૫૦૫) This lovely and world famous mosque is the last noble specimen of the great creative period of the Muslim architecture of Gujarat.

૯૧: આ મુસાફરની નોંધ પ્રો. કોમિ.એ પૃ. ૫૦૦-૫૦૧માં લીધી છે. એમાંથી જરૂરી નોંધ લઈ બાકીની ચર્ચા સામાજિક અને વેપાર પ્રકરણમાં કરીશું.

સિક્કા કોરી

આ સુલતાનના અમલમાં બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજ્યોના ચલણમાં કોરીનું ચલણ ચાલતું હતું અને એમાં તે તે રાજાઓ ઉપરાંત ગૂજરાતના સુલતાનને સર્વોપરી ગણી એનું નામ પણ આપવામાં આવતું. એવા સિક્કાઓને 'કોરી' કહેતા અને છેક આ જમાના સુધી કોરીનું ચલણ સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને કચ્છમાં ચાલુ હતું. કોરી નામનું મૂળ પણ રસમય છે. એ બાબત આગળ સિક્કાના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું.[૯૨]

એ સમયનો નડિયાદનો લેખ

આ સમયનો એક દસ્તાવેજ વિ. સં. ૧૬૧૮–ઈ.સ. ૧૫૬૨નો મળેલો છે. એ વેપારી ગૂજરાતી ભાષાનો છે તેથી નોંધપાત્ર છે. એમાં કાંઇ પણ વિશેષણ વિના સુલતાન મુદાફર (મુઝફ્ફર)નું નામ છે. અને એના કોઇ વજીર કે મોટા અમલદારોનાં નામ નથી. પંચકુલમાં બે મુસલમાન નામો છે તે પણ સ્થાનિક નાના અમલદારો લાગે છે. લેખ નડિયાદનો છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે માત્ર આચાર તરીકે પણ મુઝફ્ફર સુલતાનનું નામ વપરાતું હતું, અને ખાસ કરીને સાબરમતીથી મહી સુધીનો મધ્ય ગૂજરાતનો ભાગ સુલતાનને માટે ઇતિમાદખાનના હાથમાં હતો એટલે નડિયાદનાં દસ્તાવેજમાં તો એનું નામ આવે જ. પણ ઇતિમાદખાન કે બીજા કોઈ અમીરનું નામ નથી એ સૂચક છે. વિશેષણ વિનાના સુલતાનના નામ ઉપરથી લોકમાં એની સત્તા નથી એવો ખયાલ હતો એટલું સમજાય છે. આ દસ્તાવેજ ભાગ વહેંચી ફારગતી થયાનો છે. ઘર ઉપરાંત દુકાનની વહેંચણી માટે લખે છે કે "તથા બીજૂં સર્વ હાટનૂં લૂગડૂં તથા સરવાઇઉ કરી ઉઘરાણૂ દેવૂ તથા હેમ. રૂપૂ કરડી સૂખડી તથાં બીજૂ જે કાંઇ હતૂં તે સર્વ પ્રીછી વીચી લિધૂં સહી... સરવ પ્રીછી જૂજૂઆ થયા." આમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ, તથા સરવૈયું ઉઘરાણી વગેરે શબ્દો વેપારી સમાજની દૃષ્ટિએ, તથા "મલકત" (મિલકત) જેવા મુસલમાની શબ્દો નોંધપાત્ર છે.[૯૩] એની વધુ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું.

૯૨: તારીખે સોરઠ અને પ્રો. હોડીવાળાના સિક્કા બાબતના લેખ ઉપરથી પ્રો. કોમિ.એ પૃ. ૪૯૯–૫૦૦માં લીધેલી નોંધ. મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી આવા સિક્કા પડતા હતા. તે હવે પછી ચર્ચીશું.

૯૩: લેખપદ્ધતિ, પૃ. ૭૧–૭૨. આ દસ્તાવેજમાં બજારના સામાન્ય શબ્દો આવે છે તે નોંધપાત્ર છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ છે. વેપાર અને સામાજિક પ્રકરણમાં આ સંબંધી ચર્ચા કરીશું. સરવૈયું કાઢવાનો રિવાજ કેટલો જૂનો છે તે બાબત આજના નામાના નિષ્ણાતો ચર્ચા કરી રહ્યા છે. ગૂજરાતમાં આ રિવાજ જૂના સમયથી હતો એમ લાગે છે તે પણ આગળ ચર્ચીશું. સરવૈયાને "સરવાઈઉ" એ રીતે શબ્દ લીધો છે. બધું વેચીને જુદા થયા તે માટે સરવ 'વીચી સાટી જૂજૂઆ થયા' એ શબ્દોનો પ્રયોગ આજે પણ 'વેચી સાટી' શબ્દો વપરાય છે તે જોતાં સૂચક છે.

પ્રકરણ ઓગણચાળીસમું

અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચડાઈ

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ

શહેનશાહ અકબરે ગૂજરાત જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેનાં કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૨, ૨ જી જુલાઈએ એણે આગ્રા–ફતેહપુરથી પ્રયાણ કર્યું. અજમેરના પ્રસિદ્ધ સંત મુઈનુદ્દીન ચિસ્તીને અકબર પૂજ્ય ગણતો એટલે અજમેરમાં એ સંતની દરગાહની યાત્રા કરી પછી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખાન કલાનને દસ હજારનું લશ્કર આપી આગળ મોકલ્યો. અકબર રાજપૂતાનામાં ધીમી કૂચ કરીને આવતો હતો, એવામાં શિરોહીના દેવડા રજપૂતોએ ખાન કલાન ઉપર હુમલો કરી એને ખંજરથી ઘાયલ કર્યો.[1] મારામારી થઈ એમાં બન્ને બાજુ ખુવારી થઈ. આ ખબર અકબરને મળ્યા ત્યારે શિરોહીના રાજપૂતોને સજા કરવા લશ્કર મોકલ્યું. ગૂજરાતની સરહદમાં શહેનશાહનો પહેલો મુકામ ડીસામાં થયો. અહીં એવા સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ફુલાદીએ અમદાવાદનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો છે અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો છે. એના બે પુત્રો એના કુટુંબને લઈને ઈડર તરફ સલામત જગ્યાએ ગયા છે. આ ખબર જાણીને અકબરે રાજા ભગવાનદાસના પુત્ર રાજા માનસિંહને શેરખાનના પુત્રોને પકડવા મોકલ્યો. શેરખાનના પુત્રો આ સમાચાર મળતાં ડુંગરો તરફ નાસી ગયા.[2]

અકબર પાટણમાં

ડીસાથી અકબરની સવારીએ રળિયામણા પાટણ શહેરમાં આવીને પડાવ નાંખ્યો.[3] અકબરના મુરબ્બી બહેરામખાનનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું હતું

૧: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫, પૃ. ૩૪૦–૪૧; મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૧. શિરોહીના રાજાએ તાબેદારી સ્વીકારી ખાન પાસે માણસો મોકલ્યા. પાન સોપારી આપતી વખતે એક રજપૂતે ખાનને જમધર મારી ખભાની આરપાર કાઢ્યું, પણ બહાદુરખાન નામના રક્ષકે એને પકડીને ભોંય પાડ્યો. ખાન પંદર દિવસ માંદો રહી અકબર સાથે જોડાયો. તારીખે અલફીમાં પણ આ વાત છે.

૨: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૨; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫, પૃ. ૩૪૨. સિકંદરીમાં આ વાત નથી, પણ એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે શેરખાન પાસે લશ્કર ચાળીસની સંખ્યા જેટલું જ હતું. બીજા ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે એ સોરઠ તરફ નાસી ગયો.

૩: અબુલફઝલ: અકબરનામા (ભા. ૩, પૃ. ૮–૯)માં પાટણને માટે Pleasant City

તે આગળ જોઈ ગયા છીએ. અહીં એના પુત્ર બાળક અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે બોલાવી એના કુટુંબના અને પિતાના મૃત્યુના બધા સમાચાર પૂછ્યા. એને જાગીર આપવામાં આવી અને એ ઉમ્મરમાં નાનો હોવાથી વહીવટ સૈયદ અહમદખાન બહારાને સોંપવામાં આવ્યો. આ વખતે શેરખાનના પુત્રોને પકડવા કુંવર માનસિંહને મોકલેલો તે ઇડરથી એ લોકો હાથ ન આવવાથી લૂંટનો માલ લઈ પાછો ફર્યો હતો તે બાદશાહને આવી મળ્યો. પાટણમાં આમ એક અઠવાડિયું પસાર કરીને અમદાવાદ તરફ કૂચ કરતાં પહેલો મુકામ જોટાણા પાસે નાંખવામાં આવ્યો.[૪]

સુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો

અહીં સમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર જે શેરખાન ફુલાદી સાથે સોરઠ તરફ નાસી ગયો હતો તે એનાથી છૂટો પડી નજીકના પ્રદેશમાં રખડે છે. આ ખબર સાંભળી અકબરે મીરખાન પેસાવલ વગેરે સરદારોને એની તપાસ કરવા મોકલ્યા. આસપાસ તપાસ કરતાં સુલતાનના રાજચિહ્ન જેવું છત્ર મળી આવ્યું અને ખેતરોના ખળામાં સંતાતો ફરતો સુલતાન પકડાઈ ગયો. મીરખાન એને અકબર પાસે લાવ્યો, અને બાદશાહે એને બીજી કાંઇ ભારે શિક્ષા ન કરતાં કરમઅલીખાનને સોંપી કેદીની પેઠે રાખવા કહ્યું.[૫]

ગૂજરાતના અમીરો અકબરને તાબે

હવે અમદાવાદ આવતાં અકબરને મીર અબુતુરાબ વગેરે ગૂજરાતી અમીરોએ તાબે થઇ અરજ કરી કે ગૂજરાતનો મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન

---

of Pattan લખ્યું છે. પાટણ એ વખતે સુંદર શહેર-રહેવું ગમે તેવું-હોવું જોઇએ એવા ઉલ્લેખો મળે છે. તા. ૭મી નવેંબર ૧૫૭૨ને રોજ અકબરે પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો.

૪: સિકંદરી, તબકાત, અબુલફઝલ વગેરે તવારીખો જોટાણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તા. ૧૩ નવેંબરે જોટાણા મુકામ કર્યો (અકબરનામા).

૫: અકબરનામા III, પૃ. ૮–૯. આ બાબતમાં તવારીખોમાં મતભેદ દેખાય છે. અબુલફઝલ ઉપર મુજબ કહે છે, જ્યારે સિકંદરી શેરખાનથી છૂટો પડી મુઝફ્ફર અકબરના અમલદારો પાસે ગયો એમ ટૂંકે પતાવે છે. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૨) કહે છે કે સુલતાન હિ. ૯૮૦ના રજબ માસની ૯મી ને રવિવારે ખૂબ માનપૂર્વક અકબર પાસે ગયો. બાદશાહે એને પોતાની પાસે આવવા દીધો. અહમદી પૃ. ૧૦૨માં અકબરનામાના શબ્દો જ લખે છે અને સિકંદરીનો ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે મુઝફ્ફર અકબરની પાસેના ગૂજરાતી અમીરોની પેઠે નોકરની માફક રહેવા લાગ્યો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ તા. ૧૫ નવેંબરે એ અકબર આગળ હાજર થયો અને એને શાહમનસૂર વઝીરને સોંપવામાં આવ્યો એમ લખે છે, પણ એમણે એ નામ માટે આધાર આપ્યો નથી. બધું જોતાં સુલતાન અકબરના અમલદારો પાસે કેદી જેવી દશામાં રહ્યો હોય એમ સમજાય છે;

પણ બાદશાહની સેવામાં હાજર થવા તૈયાર છે. અકબરે ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ ઇતિમાદખાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો કે અકબર બાદશાહને તાબે થવામાં લાભ નથી. ગૂજરાત જીત્યા પછી એ બધા અમીરોનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખશે, માટે આપણે એક વાર ભેગા મળી એની સામે લડી ભાગ્ય અજમાવી જોવું. પણ ઇતિમાદખાન સ્વભાવથી જ લડાઈથી ડરનારો હતો; એણે આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, એટલે મિરઝાં દક્ષિણ ગૂજરાત તરફ પોતાની જાગીરમાં ચાલ્યો ગયો.[૬] ઇતિમાદખાન અકબરને નમવા પાટણ તરફ ચાલ્યો. કડી પાસે હાજીપુર આગળ મુકામ નાંખતાં પહેલાં ગૂજરાતના બધા અમીરો બાદશાહની તહેનાતમાં આવી પહોંચ્યા. અકબરે અબુતુરાબ, ઐનઉલ્મુલ્ક હકીમ વગેરે અમીરોને ઇતિમાદખાનને આવકાર આપવા સામા મોકલ્યા. એણે રાજદ્વારી કુનેહથી ઇતિમાદખાનને ગૂજરાત પ્રાંતનો વહીવટ આપવાનું પણ કહ્યું. બીજા અમીરોને ઇનામો આપ્યાં.[૭] ગૂજરાતના અમીરોની જામીનગીરીઓ પણ માગવામાં આવી. ઇતિમાદખાનનો જામીન મીર અબુતુરાબ થયો, અને ઇતિમાદખાન બીજા બધાનો જામીન થયો. હબસી અમીરોનું કોઇ જામીન થયું નહિ તેથી તેમને ગુલામ તરીકે ગણવામાં આવ્યા.[૮] હવે બાદશાહી સવારીએ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ અમદાવાદ પાસે નદીને સામે કાંઠે આવીને પડાવ નાંખ્યો. અમદાવાદ શહેરના લોકોએ બાદશાહને સારો આવકાર આપ્યો અને તે સમયના ચાલ્યા આવતા ત્રાસમાંથી છૂટચા હોય એવો હર્ષ બતાવ્યો. અહીં બાદશાહની તુલા કરવામાં આવી. સોરઠનો અમીનખાન ઘોરી પણ ભેટ લઈ નજર કરવા આવ્યો.[૯] શહેરમાં અકબર શહેનશાહના નામનો ખુતબો પઢવામાં આવ્યો.

પણ બેડી પહેરાવેલા કેદી જેવો નહોતો, માત્ર જાપતામાં રાખવામાં આવ્યો હતો એમ બધી તવારીખો સરખાવતાં લાગે છે. સુલતાન મુઝફ્ફર ગૂજરાત સલ્તનતના એક કિંમતી દસ્તાવેજ જેવો ગણાતો હતો એ અબુલફઝલના એને માટે લખેલા શબ્દો Mozafar Gujarati who was the document of soveriegnity for Gujaratis." સુલતાન તરફની લોકલાગણી પણ બતાવી આપે છે.

૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. ૪૫૦. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે.

૭: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૩. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં ઇતિમાદખાને અમદાવાદ શહેરની ચાવી બાદશાહને આપી એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે અંદર-અંદર ભારે ચર્ચા પછી ગૂજરાતી અમીરો તાબે થયા.

૮: અકબરનામા, ૩. પૃ. ૧૦–૧૧. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં પણ હબસી અમીરો ઉપર જાપતો રાખ્યો એમ લખે છે.

૯: એ જ, પૃ. ૧૧–૧૨; તબકાત (ઇલિયટ) પૃ. ૩૪૩; અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૪. સિકંદરી

અકબર અમદાવાદ થઇને ખંભાતમાં

અમદાવાદની બહાર છાવણી નાંખી અકબરે આશરે બે અઠવાડિયાં વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યાં. પોતાના દૂધભાઈ મિરઝાં અઝીજ કોકા ખાને આઝમને ખાસ વહીવટની દેખરેખ રાખવા ફરમાવ્યું અને ગૂજરાતનો જાણીતો હોવાથી ઇતિમાદખાનને મુખ્ય અમીર તરીકે કામ સોંપ્યું. બાદશાહ વારંવાર શહેરમાં જતો. આમ વગર લડાઇએ આખો ગૂજરાત દેશ અકબરને શરણે આવ્યો.[૧૦] ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ આ વખતે તાબેદારી તરીકે ભેટો તથા પેશકશી મોકલી, પરંતુ અકબરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણ કે ગૂજરાતની આ બધી ગરબડનું કારણ મિરઝાંઓ હતા અને એમના તરફથી લડાઈઓ તથા અશાંતિને ઉત્તેજન મળતું હતું એ બાબતની બાદશાહને ખાતરી થઈ ગઇ હતી. હજી પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના વડોદરાથી માંડીને સુરત સુધીના ભાગના મિરઝાંઓ માલિક થઈને બેઠા હતા, એટલે એમને હરાવી તાબે કરીને પ્રાંતને ત્રાસથી મુક્ત કરવો એ જ અકબરની આ ચડાઇનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.[૧૧] બીજાં કારણો ગૌણ હતાં, એટલે અમદાવાદ શહેરની વ્યવસ્થા કરી દક્ષિણ તરફ ઊપડતાં સૌથી પહેલાં ખંભાત થઇને જવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહી સવારીએ તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ પ્રયાણ કર્યું; અને તા. ૧૨મી ડિસેમ્બરે ખંભાત પહોંચ્યા.[૧૨] ખંભાતના લોકોએ અને વેપારીઓએ સામે આવી આવકાર આપ્યો. રૂમ, સિરિયા, ઇરાન, તુરાન વગેરેના વેપારીઓએ સત્કાર કર્યો. અકબરે દરિયાનાં દર્શન પહેલાં-વહેલાં કર્યાં અને વહાણમાં બેસી સમુદ્રની સહેલ કરી. પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસનો લેખક કાઉટો કહે છે કે ફિરંગી વેપારીઓ પણ અકબરને મળ્યા, અને એણે ફિરંગીઓનો પોશાક ધારણ કર્યો. વેપારીઓએ બાદશાહના હાથ ઉપર ચુંબન કર્યું.[૧૩] ખંભાતથી ઊપડતાં પહેલાં તાબે થયેલા ગૂજરાતી અમીરો

અને અહમદી વધારામાં કહે છે કે અમદાવાદ આવતાં પહેલાં હાજીપુર મુકામે બાદશાહના માણસોએ ગૂજરાતી અમીરોનો સામાન લૂંટયો અને બાદશાહે તેમને પકડી સજા કરી. અકબરનામા તુલા કરી એમ લખે છે. અહમદી બાદશાહને માથેથી ખૂબ સોનું ઉતારીને વહેંચવામાં આવ્યું એમ ઉલ્લેખ કરે છે. રાજાઓ અને ધનાઢયોને માટે આ પ્રમાણે કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો. આજે પણ કોઇકોઇને માટે તુલા કરવામાં આવે છે.

૧૦: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૪. આ બાબત તવારીખો એકમત છે.

૧૧: એ જ, પૃ. ૧૦૫; તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૪૩

૧૨: અકબરનામા-૩, પૃ. ૧૨-૧૩

૧૩: પોર્ટુગીઝ લેખક કાઉટોની આ નોંધ અકબરનામાના ભાષાંતરકારે ફૂટનોટમાં લીધી છે. તવારીખનો ઉલ્લેખ આ માટે નથી, પણ અકબર આવા દેખાવ કરવામાં ડહાપણ સમજતો હતો.

મિરઝાંઓ સાથે ખટપટ કરે છે એવા સમાચાર મળતાં ઇતિમાદખાન વગેરેને બાદશાહની હજૂરમાં હાજર કરવામાં આવ્યા. અકબરે એ લોકોને ભારે સજા ન કરતાં પોતાના વિશ્વાસુ અમીરોને આ લોકોને કેદી તરીકે રાખવા કહ્યું. ખંભાતનો વહીવટ હસનખાન ખજાનચીને સોંપી, ઇતિમાદખાનને શાહબાજખાન અમીરને સોંપવામાં આવ્યો. એણે વફાદારીનાં વચનો કહ્યાં, પણ ગૂજરાતી અમીરો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી એમ અકબરે જણાવ્યું. ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક એકલો નાસી ગયો.[૧૪]

મિરઝાંઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

હવે અકબરે મિરઝાંઓને તાબે કરવા તરફ ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડયો, અને વડોદરામાં પડાવ નાંખ્યો. મિરઝાં અઝીજ કોકાને વહીવટ માટે વડોદરાથી અમદાવાદ મોકલ્યો. અકબરે વડોદરે આવી શાહબાઝખાન, બાઝબહાદુર વગેરેને ચાંપાનેર સર કરવા મોકલ્યા. ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં આ વખતે ભરૂચમાં હતો. એણે ભરૂચના કિલ્લાનો બચાવ કરનાર ચંગીઝખાનના સગા રુસ્તમખાનને અભયદાનના વચનનો ભંગ કરીને મારી નાંખ્યો.[૧૫] બાદશાહની તૈયારીઓના સમચાર સાંભળતાં મિરઝાંઓ ચાંપાનેર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતના ભાગોમાંથી સુરત તરફ ગયા અને સુરતના કિલ્લાને મજબૂત કરી ત્યાં બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ લશ્કરની ટુકડીઓ મિરઝાંઓને પકડવા માટે ચારે બાજુ જવાથી અકબરની પાસે ઘણું ઓછું લશ્કર હતું. આથી જે બાજુએ લશ્કરની જરૂર ન હોય તે બાજુથી પાછું બોલાવી લેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને શાહબાઝખાન મીરબક્ષી વગેરેને ચાંપાનેર તરફથી પાછા બોલાવવા સંદેશા મોકલ્યા.

સરનાલની લડાઈ

આ વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને ખબર કહ્યા કે મહી નદી ઉપરના વાંકાનેરનો ઘાટ ઊતરીને ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ સરનાલમાં (ઠાસરા

૧૪: અકબરનામા-ભા-૩, પૃ. ૧૩; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૪૩. સિકંદરી આ બાબતમાં એક વિચિત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. (ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૨) કહે છે કે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાન અકબરને મળ્યો તેથી નાસીપાસ થઈ કહ્યું કે આ નવી સત્તાનો તાપ મારાથી સહન નહિ થાય; આપ પણ સાથે આવો. પણ ઇતિમાદખાને આ વાત માન્ય ન રાખી. ઇતિમાદખાન હજૂરમાં હાજર થયો છતાં અકબરના અમીરોને ઉપરના કારણથી વિશ્વાસ ન બેઠો અને એને જાપતામાં રાખવા કહ્યું હોય. તે ઉપરથી એને કેદીની દશામાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૫: અકબરનામા ભા. ૩, પૃ. ૧૬. સિકંદરી, પૃ. ૪૫૨માં લખે છે કે રુસ્તમખાનને બાદશાહે બોલાવ્યો તે કારણથી મિરઝાં અને પોતાની વચ્ચે કુરાનના શપથ હતા છતાં તેનો ભંગ કરી મિરઝાંએ એને મારી નાંખ્યો. તબકાત. પૃ. ૩૪૪માં પણ ઉલ્લેખ છે.

પાસે) મુકામ કર્યો છે.[૧૬] આ ખબર સાંભળી અકબરે લશ્કરના આવવાની રાહ જોયા વિના પસંદ કરેલા થોડા શૂરાઓને લઈ એ તરફ કૂચ કરી. અકબર પાસે આ વખતે બસોથી વધારે લડનારા નહોતા અને તેમાં પણ ખરા શૂરા તો બહુ જ ઓછા હતા. તેર સવારો સાથે ઉતાવળી કૂચે અકબરે મિરઝાંને પકડી પાડ્યો.[૧૭] મિરઝાં સરનાલમાં ભરાયો. આ સ્થળ મહી નદીનાં વાંધાને લઈ ખુલ્લી લડાઇને માટે બહુ મુશ્કેલી ભરેલું હતું. તે સાથે ત્યાં થોરિયાનું વન હોવાથી બે ઘોડા પણ એકસાથે જઈ શકે એવું નહોતું. કુંવર માનસિંહ, રાજા ભગવાનદાસ, શાહબાઝખાન વગેરે વીર વફાદાર લોકો બાદશાહની સાથે હતા, મિરઝાં ઇબ્રાહિમ પાસે અકબર કરતાં લગભગ ત્રણગણું વધારે લશ્કર હતું,[૧૮] પરંતુ એક વીર બાદશાહી ટુકડી સરનાલના ગઢના દરવાજા ઉપર ચડી ગઇ. બાદશાહી લશ્કર નાનું છતાં અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી સરનાલમાં પેઠું. વસ્તીથી ભરેલા ગામમાં રસ્તાઓમાં લડાઈ થઇ. રાજા ભગવાનદાસે ઘણી બહાદુરી બતાવી. એનો ભાઈ ભૂપત લડાઇમાં ખપી ગયો. બંને બાજુ ખુવારી ભારે થઇ. પરંતુ આ લડાઇમાં અકબરે પોતે અને તેના માણસોએ જે બહાદુરી તથા હોશિયારી બતાવી એવી દુનિયાના કોઇ દેશના ઇતિહાસમાં, સંજોગો અને લશ્કરની સંખ્યાના પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેતાં, નોંધાયેલી નથી એમ ઇતિહાસલેખક અબુલફઝલ લખે છે.[૧૯] મિરઝાંઓની પૂંઠ પકડવામાં અકબર અને ભગવાનદાસ થોરિયાના સાંકડા રસ્તામાં હતા ત્યારે ત્રણ સવારો એમના ઉપર તૂટી પડ્યા. એક ભગવાનદાસ તરફ

૧૬: મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૭

૧૭: અકબર પાસે કેટલાં માણસો હતાં તે બાબત દરેક લેખકમાં મતભેદ છે. તબકાત વગેરે અકબર પાસે એકસો માણસનું લખે છે. અબુલફઝલ ખાસ માણસો (મુખ્ય) ૪૦ હતા એમ કહે છે, જ્યારે સિકંદરી ૧૩ સવાર હતા એમ લખે છે. ફિરિસ્તા ૧૫૬ લખે છે. બદૌની રાજા માનસિંહ પાસે જ એકસો માણસો હતાં એમ લખે છે.

૧૮: સિકંદરી, પૃ. ૪૫૩માં ૩૦૦ થી ૪૦૦ લખે છે. તબકાત–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૪૫માં એક હજાર લખે છે. સરનાલ ઠાસરાની પાસે મહી નદી ઉપર ટેકરા ઉપર છે. પહેલાં તે મોટો કસબો હતો. અમદાવાદથી માળવાના રસ્તામાં હતું.

૧૯: આ લડાઈની વિસ્તારથી વિગતો અકબરનામામાં આપેલી છે. મિરાતે અહમદી પૃ. ૧૦૮–૧૦૯માં પણ એના ઉપરથી જ લીધેલી લાગે છે. અબુલફઝલ અકબરની ભારોભાર પ્રશંસા દરેક વાતમાં કરે છે કે જે લગભગ ખુશામત કહી શકાય. આગળ એની નોંધ લઈશું. પરંતુ સરનાલની લડાઈમાં કદાચ એની વાત સાચી હોય. અકબરનામા ભા. ૩માં એ લખે છે કે "No one has seen such fighting in the world nor has heard of such from the skilled in History." આ ફારસી બેતનો અંગ્રેજી તરજુમો છે.

ગયો. તેના ભાલાને રોકી એનો હાથ નકામો કરી નાંખ્યો. બે સવાર અકબર તરફ કૂદયા. બાદશાહની સાથેના રક્ષકોને રસ્તાની અગવડને લીધે સહાય માટે દોડી પહોંચવાનો અવસર મળ્યો નહિ, છતાં અકબરે થોરિયાની વાડ કુદાવી એ બંને સવારોને નસાડી મૂકયા.[૨૦] બન્ને પક્ષોને લડવા માટે આ સ્થળે મહીનાં વાંધાં અને થોરિયાને લીધે બહુ જ અગવડ હતી છતાં અકબરના નાના લશ્કરે અને ખાસ કરીને કુંવર માનસિંહ અને રાજા ભગવાનદાસે ખૂબ જોખમ ખેડી વિજય પ્રાપ્ત કરાવ્યો. અકબરની પોતાની હિંમત પણ ઘણી જ હતી. ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં આ પરિસ્થિતિ જોઇ નાસી ગયો. બાદશાહે સરનાલમાં રહી શાહકુલીખાન મહેરમ અને સાદીકખાનની સરદારી નીચે પસંદ કરેલી ટુકડીને એની પાછળ સુરત તરફ મોકલી. અકબરની ગૂજરાતની લડાઇઓમાં આ સરનાલની લડાઇ એ એક જવલંત વિજયવાળું યુદ્ધ હતું. ઇ. સ. ૧૫૭૨ના ડિસેમ્બરની ૨૩મીએ આ યુદ્ધ થયું.

મિરઝાંને તાબે કરવા અકબરનો નિશ્ચય

અકબરે આ યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવનારાઓને ઇનામો આપ્યાં. રાજા ભગવાનદાસને ધ્વજ અને ડંકા નિશાન આપ્યાં.[૨૧] વિજયની ખુશાલીના સમાચાર મુખ્ય છાવણીમાં શાહજાદાઓ અને જનાનામાં મોકલ્યા, ત્યાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો. સરનાલથી બાદશાહ વડોદરે આવ્યો. સુરત મિરઝાંઓનું મજબૂત થાણું હતું અને ઇબ્રાહિમ હુસેનની સ્ત્રી મુબરૂખબાનુ બેગમ જે અકબરના કાકા કામરાનની પુત્રી થતી હતી તે પણ સુરતના કિલ્લામાં હતી. અકબરે સુરત તરફ આગળથી લશ્કર મોકલી પોતે એ બાજુ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ ઇબ્રાહિમ હુસેન ઉત્તર તરફ નાસી ગયો હતો તેવા સમાચાર મળ્યા હતા. એ સરનાલની હાર પછી અહમદનગર અને ઇડર તરફ જઇ ત્યાંથી પાટણની હદમાં જઇ ત્યાં મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં અને શાહ મિરઝાંને મળ્યો. અહીંથી અકબર સામે તૈયારી કરવાની વાટાઘાટમાં એ લોકોનાં મન મતભેદથી ઊંચાં થયાં, એટલે ઇબ્રાહિમ હુસેન આગ્રા તરફ ચાલ્યો ગયો. આ સમાચાર બાદશાહને મળ્યા ત્યારે રાજા ભગવાનદાસ,

---

૨૦: અકબરનામા જેટલી વિગતમાં નહિ, પણ જરા ટૂંકમાં તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ-૫, પૃ. ૩૪૫-૩૪૬)માં આ વર્ણન જરા નામોના ફેર સાથે આપ્યું છે. અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૮-૧૦૯માં વિસ્તૃત વર્ણન છે.

૨૧: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫.પૃ.૩૪૬. રાજા ભગવાનદાસ, એનો ભાઈ ભૂપત અને કુંવર માનસિંહે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી. ભૂપત આ લડાઈમાં ખપી ગયો.

શાહકુલીખાન મહેરમ વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા, અને પોતે સુરત જીતી લેવાની વાતમાં કૃતનિશ્ચયી રહ્યો.[૨૨]

ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાટણમાં મિરઝાંઓ અને શેરખાનનો બળવો

પરંતુ મિરઝાંઓની બીજી ટોળી હજી ખટપટથી દૂર થઇ નહોતી. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં અને શાહ મિરઝાંએ શેરખાન ફુલાદીની સાથે મળી પાટણ ઉપર ચડાઇ કરી. અકબર તરફથી સૈયદ અહમદખાન બારહા પાટણનું રક્ષણ કરતો હતો. આ બળવાખોરો સાથે શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો મુહમ્મદખાન વગેરે ઇડરથી આવીને મળ્યા. જુઝારખાનનો પુત્ર પણ એમાં મળ્યો.[૨૩] અમદાવાદમાં વ્યવસ્થા કરવા રહેલા મિરઝાં અઝીજ કોકાને બાદશાહ તરફથી આ બળવાખોરોનો સામનો કરવાના હુકમ મળ્યા. માળવાથી કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને પણ લશ્કર લઇ ખાન અઝીઝ કોકાની મદદે જવા હુકમ મળ્યો. સૈયદ હમીદ બુખારી ધોળકાથી બાદશાહ હજૂર જવા ઊપડયા હતા તે પણ આ સૈન્યમાં જઇ મળ્યા.[૨૪] પાટણમાં બળવાખોરોનું લગભગ દસ હજાર જેટલું બળ હતું. પાટણનું રક્ષણ કરનાર અહમદખાન મદદ આવતાં સુધી બચાવ માટે પાટણના જૂના કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. બળવાખોરો બીજા કિલ્લામાં પેઠા.[૨૫] આ તરફથી બાદશાહી ફોઝ ખાન અઝીજની સરદારી નીચે બહાદુરીથી લડતી હતી. એક વાર બળવાખોરોની જીત થતી હોય એવું જણાયું, પણ છેવટે બાદશાહી લશ્કરની જીત થઇ. એમાં બે પક્ષના બે મોટા સરદારો માર્યા ગયા.[૨૬] સામા પક્ષે પણ ઘણા શૂરા અફઘાનો માર્યા ગયા.

૨૨: અકબરનામા-૩-પૃ-૩૨-૩૩; અહમદી ગુ.ભા.પૃ.૧૧૧-૧૨-અહમદી જે અકબરનામાને ઘણે ભાગે અનુસરે છે તે આ મિરઝાં ભાઇઓ વચ્ચે મન ઊંચાં થયાં તેથી ઇ. હુ. મિરઝાં હિંદ તરફ ચાલ્યો ગયો એમ લખે છે. પરંતુ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ-૫-પૃ-૩૫૧-૫૩માં લખે છે કે મિરઝાં ભાઈઓ પાટણમાં તોફાન કરે, ઇ. હુ. મિરઝાં ઉત્તરહિંદમાં રાજધાની તરફ તોફાન જમાવે, એવી સમજૂતીથી આ તોફાન થયું હતું. એમાં મુખ્ય કારણ મિરઝાંઓનું મુખ્ય થાણું સુરતમાં હતું ત્યાંથી અકબરનું ચિત્ત બીજી તરફ દોરાય.

૨૩: એ જ, પૃ. ૩૨-૩૩-અને પૃ. ૧૧૧-૧૧૨

૨૪: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ-૧૧૧. સિકંદરી સૈયદ હામીદનું નામ નથી લખતી તે નવાઇની વાત છે. ઇ. હુ. મિરઝાં સરનાલથી ધોળકા ધંધુકાને રાયપુર તરફનો ચકરાવો ખાઇ પાટણ ગયો એમ એ લખે છે એટલે મધ્ય ગૂજરાતમાં બાદશાહનું જોર બરોબર હોવું જોઇએ. તબકાત, પૃ-૩૪૯માં અહમદનગર થઈ પાટણ ગયો એમ લખે છે.

૨૫: સિકંદરી, પૃ-૪૫૩માં આ વખતે પાટણના નવા અને જૂના એમ બે કિલ્લાનો ઉલ્લેખ કરે છે. જૂનું અને નવું પાટણ એક કાળે હતાં, પછી જૂનું ઘસાઇને નાશ પામ્યું.

૨૬: સિકંદરી, પૃ-૪૫૪માં મોટા અમીરો માર્યા ગયા તેનાં નામ આપ્યાં છે. શેખ મુહમ્મદ બુખારીનું નામ તબકાતે પણ આપ્યું છે. આ યુદ્ધમાં કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની છાવણી એકવાર હારી અને લૂંટાઇ, પણ અબુલફઝલ કહે છે કે જીત પણ એને લીધે જ મળી.

શેરખાન ફુલાદી સોરઠ તરફ નાસી ગયો. એનો પુત્ર ઇડરના ડુંગરોમાં નાસી ગયો. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં દક્ષિણમાં નંદરબાર તરફ ગયો. આ સમાચાર સુરત બાદશાહી છાવણીમાં મળતાં આનંદ વ્યાપ્યો[૨૭] આ વિજય તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો.

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ વડોદરાથી સુરત જવા ઊપડ્યો ને તા. ૧૧ જાન્યુ. ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો. એણે સુરતના પ્રસિદ્ધ ગોપીતળાવને કાંઠે પડાવ નાંખ્યો હતો. તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખરબચડી જમીન અને ઝાડી હતી.[૨૮] મિરઝાંઓને કિલ્લાના બચાવ માટે રાતે પોતાના બળ માટે સારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર ઘેરો ઘાલે તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ હુસેનની પત્ની ગુલરૂખ બેગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાંને લઇ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નાસી ગઇ.[૨૯] સુરત આવતાં પહેલાં અકબરે રાજા ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને ઘેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આગળ મોકલ્યો હતો. એના તરફથી પણ બાદશાહને સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો સર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ સરદારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે. આ સમાચાર મળવા છતાં અકબરે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો.[૩૦] નૌકાખાતાનો અનુભવી સરદાર કાસમખાન ચાંપાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા હુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરંગો ગોઠવી વ્યૂહ રચવામાં હોશિયાર

૨૭: અહમદી, પૃ-૧૧૨-અકબરનામા ૩-પૃ-૩૬

૨૮: અકબરનામા, પૃ-૨૬

૨૯: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ-૩૪૬, ૩૪૮. ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાંની આ, અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુલરૂખ બેગમની નાસી જવાની વાત અને એની બહાદુરીનું વર્ણન બધી તવારીખો કરે છે. એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઇ. કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ ફાવ્યા નહિ. અકબરનો સરદાર શાહકુલીખાન ૫૦ ગાઉ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો. એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ બેગમ પકડાઈ નહિ. અહમદી જે મોટે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ બહાદુર સ્ત્રી પુરુષાતન બતાવી નાસી ગઇ'.

૩૦: અકબરનામા, ૩-પૃ-૨૪. અકબરને સુરત જાતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાજા ટોડરમલનો ઈરાદો અકબરને એ જોખમ ખેડતાં રોકવાનો હતો. અહમદી-પૃ-૧૧૦; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ-૩૪૮ અને નોંધ-૧.

હતો.[૩૧] આમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોબર જાળવવા ખાન અઝીઝ કોકા ઉપર પણ સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી. આમ બધે બંદોબસ્ત કરી સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. સુરતનું રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો સરદાર કરતો હતો. એ પહેલાં હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમાં હતો, પણ પાછળથી મિરઝાંઓ સાથે જોડાયો હતો.[૩૨]

સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો

કિલ્લાનો બચાવ પૂરા જોરથી થતો હતો અને બાદશાહી છાવણી ઉપર તોપોના ગોળાનો સતત મારો ચાલતો હતો. આ તરફથી છાવણીથી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચતી બંધ સુરંગોથી હુમલો લઇ જવામાં આવતો.[૩૩] બાદશાહી લશ્કરીઓએ માટીના મોટા ઊંચા ટેકરા બનાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવી કિલ્લામાં પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો હતો.[૩૪] ઘેરો પ્રતિદિન મજબૂત બનાવાતો જતો હતો અને અંદરથી કોઈ પણ કામ માટે અવર-જવર થઇ શકે નહિ એવો પાકો બંદોબસ્ત રખાયો હતો. નદી તરફથી પણ અવરજવર ન થઇ શકે એવી તકેદારી રખાઈ હતી. આમ થવાથી ઘેરાયેલા લશ્કર પાસે સારા પ્રમાણમાં દારૂગોળો હતો છતાં બીજી સામગ્રીની તંગી પડવા લાગી.[૩૫] અંદરના મોટા મિરઝાં સરદારોએ પોતાની મિલકત અને હાથીઓ બાદશાહના હાથમાં આવશે એમ ધારી રાણા રામદેવની જાગીરમાં સલામતી માટે મોકલી આપ્યાં. પરંતુ રસ્તામાં અકબરના લશ્કરીઓ લૂંટના ઇરાદાથી ગયા હતા તેમના હાથમાં આવી ગયાં, અને એ બધી માલ મિલકત બાદશાહની હજૂરમાં લાવવામાં આવી.[૩૬] આમ ઘેરાયેલા માણસોને નિરાશા મળતાં કિલ્લાના સરદાર હમઝખાને પોતાના સસરા મૌલાના નિઝામુદ્દીન લારીને બાદશાહ પાસે માફીની યાચના કરવા મોકલ્યો.

૩૧: એ જ, ૩-પૃ-૨૫-તવારીખોના ભાષાંતરકારો અહીં સુરંગ શબ્દ લખે છે, પરંતુ આ જમીન ઉપરથી કિલ્લા સુધી જતો ઉપર ઢાંકણવાળો બંધ રસ્તો હતો. એનું ઢાંકણ શત્રુઓનાં શસ્ત્રો અસર ન કરે તેવું બનાવાતું. પાછળ એનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. અહમદી, પૃ-૧૧૦

૩૨: એ જ, ૩-પૃ.૨૪; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫-પૃ-૩૪૮. બીજી તવારીખો પણ એ જ નામ આપે છે.

૩૩: અહમદી, ગુ. ભા-પૃ. ૧૧૦-૧૧૨; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૪૬-૫૦-તબકાતમાં આ કિલ્લાનું વિગતવાર—બાંધનાર અને બાંધણીનું—વર્ણન આપેલું છે.

૩૪: તબકાતે અકબરી–૫-પૃ-૩૪૯. તબકાત લખે છે કે ઘેરો એટલો સખત બનાવ્યો હતો કે એક ઉંદર નીકળી શકે એટલું પણ કાણું રખાયું નહોતું.

૩૫: અહમદી, ગુ. ભા-પૃ ૧૧૦-૧૧૨, તબકાત-ઇલિયટ-૫-પૃ-૩૪૯

૩૬: અહમદી-ગુ. ભા-પૃ- ૧૧૦-૧૧૧

શેરખાન ફુલાદી સોરઠ તરફ નાસી ગયો. એનો પુત્ર ઇડરના ડુંગરોમાં નાસી ગયો. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં દક્ષિણમાં નંદરબાર તરફ ગયો. આ સમાચાર સુરત બાદશાહી છાવણીમાં મળતાં આનંદ વ્યાપ્યો.[૨૭] આ વિજય તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો.

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ વડોદરાથી સુરત જવા ઊપડ્યો ને તા. ૧૧ જાન્યુ. ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો. એણે સુરતના પ્રસિદ્ધ ગોપીતળાવને કાંઠે પડાવ નાંખ્યો હતો. તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખરબચડી જમીન અને ઝાડી હતી.[૨૮] મિરઝાંઓને કિલ્લાના બચાવ માટે રાતે પોતાના બળ માટે સારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર ઘેરો ઘાલે તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ હુસેનની પત્ની ગુલરૂખ બેગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાંને લઇ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નાસી ગઇ.[૨૯] સુરત આવતાં પહેલાં અકબરે રાજા ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને ઘેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આગળ મોકલ્યો હતો. એના તરફથી પણ બાદશાહને સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો સર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ સરદારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે. આ સમાચાર મળવા છતાં અકબરે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો.[૩૦] નૌકાખાતાનો અનુભવી સરદાર કાસમખાન ચાંપાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા હુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરંગો ગોઠવી વ્યૂહ રચવામાં હોશિયાર

૨૭: અહમદી, પૃ-૧૧૨-અકબરનામા ૩-પૃ-૩૬

૨૮: અકબરનામા, પૃ-૨૬

૨૯: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ-૩૪૬, ૩૪૮. ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાંની આ, અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુલરૂખ બેગમની નાસી જવાની વાત અને એની બહાદુરીનું વર્ણન બધી તવારીખો કરેછે.એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઇ. કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ ફાવ્યા નહિ. અકબરનો સરદાર શાહકુલીખાન ૫૦ ગાઉ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો. એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ બેગમ પકડાઈ નહિ. અહમદી જે મોટે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ બહાદુર સ્ત્રી પુરુષાતન બતાવી નાસી ગઇ'.

૩૦: અકબરનામા, ૩-પૃ-૨૪. અકબરને સુરત જાતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાજા ટોડરમલનો ઈરાદો અકબરને એ જોખમ ખેડતાં રોકવાનો હતો. અહમદી-પૃ-૧૧૦; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ-૩૪૮ અને નોંધ-૧.

હતો.[૩૧] અમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોબર જાળવવા ખાન અઝીઝ કોકા ઉપર પણ સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી. આમ બધે બંદોબસ્ત કરી સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. સુરતનું રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો સરદાર કરતો હતો. એ પહેલાં હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમાં હતો, પણ પાછળથી મિરઝાંઓ સાથે જોડાયો હતો.[૩૨]

સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો

કિલ્લાનો બચાવ પૂરા જોરથી થતો હતો અને બાદશાહી છાવણી ઉપર તોપોના ગોળાનો સતત મારો ચાલતો હતો. આ તરફથી છાવણીથી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોચતી બંધ સુરંગોથી હુમલો લઇ જવામાં આવતો.[૩૩] બાદશાહી લશ્કરીઓએ માટીના મોટા ઊંચા ટેકરા બનાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવી કિલ્લામાં પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો હતો.[૩૪] ઘેરો પ્રતિદિન મજબૂત બનાવાતો જતો હતો અને અંદરથી કોઈ પણ કામ માટે અવર-જવર થઇ શકે નહિ એવો પાકો બંદોબસ્ત રખાયો હતો. નદી તરફથી પણ અવરજવર ન થઇ શકે એવી તકેદારી રખાઈ હતી. આમ થવાથી ઘેરાયેલા લશ્કર પાસે સારા પ્રમાણમાં દારૂગોળો હતો છતાં બીજી સામગ્રીની તંગી પડવા લાગી.[૩૫] અંદરના મોટા મિરઝાં સરદારોએ પોતાની મિલકત અને હાથીઓ બાદશાહના હાથમાં આવશે એમ ધારી રાણા રામદેવની જાગીરમાં સલામતી માટે મોકલી આપ્યાં. પરંતુ રસ્તામાં અકબરના લશ્કરીઓ લૂંટના ઇરાદાથી ગયા હતા તેમના હાથમાં આવી ગયાં, અને એ બધી માલ મિલકત બાદશાહની હજૂરમાં લાવવામાં આવી.[૩૬] આમ ઘેરાયેલા માણસોને નિરાશા મળતાં કિલ્લાના સરદાર હમઝખાને પોતાના સસરા મૌલાના નિઝામુદ્દીન લારીને બાદશાહ પાસે માફીની યાચના કરવા મોકલ્યો.

૩૧: એ જ, ૩-પૃ-૨૫-તવારીખોના ભાષાંતરકારો અહીં સુરંગ શબ્દ લખે છે, પરંતુ આ જમીન ઉપરથી કિલ્લા સુધી જતો ઉપર ઢાંકણવાળો બંધ રસ્તો હતો. એનું ઢાંકણ શત્રુઓનાં શસ્ત્રો અસર ન કરે તેવું બનાવાતું. પાછળ એનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. અહમદી, પૃ-૧૧૦

૩૨: એ જ, ૩-પૃ.૨૪; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫-પૃ-૩૪૮. બીજી તવારીખો પણ એ જ નામ આપે છે.

૩૩: અહમદી, ગુ. ભા-પૃ. ૧૧૦-૧૧૨; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫.પૃ. ૩૪૯-૫૦-તબકાતમાં આ કિલ્લાનું વિગતવાર—બાંધનાર અને બાંધણીનું—વર્ણન આપેલું છે.

૩૪: તબકાતે અકબરી–૫-પૃ-૩૪૯. તબકાત લખે છે કે ઘેરો એટલો સખત બનાવ્યો હતો કે એક ઉંદર નીકળી શકે એટલું પણ કાણું રખાયું નહોતું.

૩૫: અહમદી, ગુ. ભા-પૃ ૧૧૦-૧૧૨, તબકાત-ઇલિયટ-૫-પૃ-૩૪૯

૩૬: અહમદી-ગુ. ભા-પૃ- ૧૧૦-૧૧૧

એ પુરુષ બોલવાની છટામાં હોશિયાર હતો, એટલે અકબરને દયા માટે યાચના કરતાં એનું મન પીગળ્યું. સરદારોએ એને કહ્યું કે હવે વિજય થવાની તૈયારી છે અને અંદર ઘેરાયેલાઓની સ્થિતિ બહુ ખરાબ થઈ છે. આમ છતાં પણ અકબરે અભયદાનનું વચન આપી યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. અકબરે કાસમઅલી અને ખાજા દૌલત નાઝીરને માણસો સાથે કિલ્લાની અંદરની બધી વસ્તુઓની યાદી કરવા મોકલ્યા. બધા ઘેરાયેલાઓને બાદશાહે માફી આપી, પણ હમઝખાને કાંઈ ખરાબ શબ્દો વાપરેલા હતા તે માટે તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવી. સુરતના કિલ્લાનો ઘેરો એક માસ અને સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યો.[૩૭] તા. ૧૧ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શરૂ થયેલો ઘેરો તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ પૂરો થયો.

મોટી સુલેમાની તોપો આગ્રા મોકલી

અકબરે હવે સુરતના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી એની મરામત કરવાના હુકમો કર્યા. કિલ્લામાં તુર્કોના સુલેમાન પાશાએ દીવ ઉપરની ચડાઈ વખતે જે મોટી તોપો આણેલી હતી તે નિરાશામાં પાછો સ્વદેશ જતાં દરિયા-કિનારે છોડી દીધેલી. આ તોપો ૧૫૪૦માં ખુદાવંદખાન ખાજા સફર સલમાનીએ જ્યારે સુરતનો કિલ્લો બાંધ્યો ત્યારે દીવથી સુરત લાવવામાં આવી. જે થોડી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી તે જૂનાગઢના કિલ્લામાં રાખવામાં આવી હતી તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. અકબરને આ મોટા કદની તોપોની નવાઈ લાગતાં એને આગ્રા લઈ જવા હુકમ કર્યો.[૩૮] સુરતની વ્યવસ્થા અને સરદારી કાલીજખાનને સોંપવામાં આવી. આ વખતે બાગલાણના રાજાએ દસ વર્ષથી બળવો કરી રહેલા સરફુદ્દીન હુસેન મિરઝાંને પકડીને બાદશાહના તાબામાં સોંપ્યો. એને કેદ કરવામાં આવ્યો.[૩૯] આ પ્રમાણે સુરત તથા દક્ષિણ ગૂજરાતનો બંદોબસ્ત કરીને અકબરે વધારે સમય ન બગાડતાં અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરી.

સુરતમાં અકબરના નિવાસ દરમ્યાન કેટલાક બનાવ બન્યા, એમાં કેટલાક સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય છે તે ટૂંકામાં જોઈએ.

૩૭: અહમદી, પૃ. ૧૧૨; તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૯. અહમદી નિઝામુદ્દીન લાહોરી લખે છે, જ્યારે તબકાત લારી લખે છે. અહમદીની ભૂલ લાગે છે. અબુલફઝલ અકબરનામા ૩. પૃ. ૩૯-૪૦માં લારી લખે છે.

૩૮: અહમદી, પૃ. ૧૧૩. અકબરનામું પણ આ નોંધે છે. તબકાત-ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૫૦. આ તોપોનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. એમાં બે જાત લાગે છે. તબકાત એને માટે "દેગ" અને "ઝર્બઝન" શબ્દ વાપરે છે.

૩૯: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૫૧

પોર્ટુગીઝ એલચીઓ

સુરતના ઘેરા દરમ્યાન ગૂજરાતની આવી અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિનો લાભ ફરીથી પોર્ટુગીઝોએ લેવાનો વિચાર કર્યો. ઘેરાયેલા મિરઝાંઓએ એ લોકોને સહાય માટે અને સુરતનો કિલ્લો એમને સોંપી દેવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું હતું,[૪૦] પરંતુ ફિરંગીઓ કાચા નહોતા. એમણે પહેલાંની પેઠે લાગ જોઇ જેને પક્ષે બળ જણાય તેને પક્ષે જવાના નિશ્ચયથી દમણ બંદરે પોતાનો કાફલો મોકલ્યો, અને ત્યાંથી બધી પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી વેપારીઓ અને આડતિયાના રૂપે સુરત જવા વિચાર કર્યો હતો, જેથી કરીને જેમ ફરી બેસવું હોય તેમ ફરી બેસાય. એ પ્રમાણે ગોવાના વાઈસરોયની સૂચના હતી. આ લોકોએ અકબરનું બળ જોઈ લીધું અને મિરઝાંઓની નબળાઇ પણ જોઇ લીધી, એટલે મિરઝાંઓને સહાય કરવાનો વિચાર બદલીને અકબરના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને કિમતી ભેટો નજર કરી.[૪૧] પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસલેખક કાઉટો લખે છે કે અકબરે ગોવાના વાઈસરોયના દરબારમાં પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા. તવારીખોમાં એ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ તા. ૧૮ માર્ચ ૧૫૭૩ની તારીખનું અકબરનું એક ફરમાન પોર્ટુગીઝોને અપાયેલું તેનો તરજુમો કાઉટો આપે છે. આ તારીખે અકબરની સવારી સુરતથી ઊપડી ગઈ હતી, એટલે અમદાવાદ જતાં ભરૂચની નજીકમાં એ ફરમાન અપાયું હશે. વળી પાછળ વર્ણવી ગયા તેમ સમુદ્ર ઉપર હિંદની કોઈ પણ સત્તાનું વર્ચસ હતું નહિ. દીવના યુદ્ધ પછી ગૂજરાતનું કોઇ વહાણ પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતું નહિ. હાજીઓનાં વહાણોને પણ પરવાનગી લેવી પડતી. અકબરની માતા હમીદાબાનુ બેગમ અને ફોઇ ગુલબદનબાનુ વગેરે જનાનાની મુખ્ય સ્ત્રીઓની મક્કા શરીફ હજ કરવા જવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, એ કારણથી પણ પોર્ટુગીઝો સાથે સારો સંબંધ રાખવો પડે એમ હતું. એટલે સામસામી એલચીઓની સભ્યતા ભરેલી આવજા થઇ હતી તે હકીકત સત્ય ઠરે છે.[૪૨]

૪૦: અકબરનામા ૩. પૃ. ૩૭-૩૮; અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૨; Danvers, II

૪૧: એ જ પૃ. ઉપર મુજબ

૪૨: પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૧૫માં આ વર્ણન વિગતથી આપે છે, પરંતુ મુસલમાન તવારીખો અકબરે એલચી મોકલ્યાનું નોંધતી નથી. ફિરંગી લેખક કાઉટોના ઉલ્લેખે અકબરે આપેલા ફરમાનથી ટેકો મળે છે, અને સમુદ્રની સત્તાની જે પરિસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું તે પણ ટેકો આપે છે. બાદશાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ હજ કરવા જાય છે તેનું વર્ણન અકબરનામા ખૂબ વિગતથી આપે છે. હજમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ અને

દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું અનુકરણ

બીજી એક રમૂજી વાત સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બની. બાદશાહ અકબર એક રાત્રે સભામાં રંગમાં બેઠો હતો. દારૂનું ઘેન પણ હતું.[૪૩] એ વખતે રજપૂતોના શૌર્યની વાતો ચાલી રહી હતી. એક વાત એવી નીકળી કે રજપૂતો પોતાના જીવની દરકાર કરતા નથી અને જીવને જોખમમાં નાંખીને બહાદુરીનાં કાર્યો કરી બતાવે છે.[૪૪] એમાં એક વાત એવી હતી કે બે બાજુ તીક્ષ્ણ ફળવાળી એક લાંબી બરછી લઇ એક મજબૂત માણસ એને વચ્ચેથી પકડીને ઊભો રહે છે. પછી સરખા બળવાળા બે રજપૂતો બન્ને બાજુથી ભાલાની અણી છાતીમાં વાગે એવી રીતે સામસામા ધસી આવે છે અને બરછી બન્નેનાં અંગ વીંધીને બહાર નીકળી જાય છે. આ સાંભળી અકબરે ઘેનમાં મસ્તીમાં આવી જઇને કહ્યું કે હું સામે કોઇ જોડિયો રાખતો નથી, પણ રજપૂતોના જેવી બહાદુરી એકલો જ કરી બતાવું છું. એમ કહી એણે પોતાની તરવારની મૂઠને દીવાલ તરફ રાખી અણીને પેટે અડકાડીને રજપૂતની વાતનું અનુકરણ કરવા માંડયું. હાજર રહેલા મોટા સરદારો આશ્ચર્ય અને ભયથી જોઇ રહ્યા, પણ કોઈનામાં વચ્ચે પડવાની હિંમત હતી નહિ. એવામાં રાજા માનસિંહે હિંમત કરી, તરવાર ઉપર જોરથી હાથ એવી રીતે માર્યો કે તરવાર દૂર જઇને પડી. અકબરને આ જોઇને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો અને એણે માનસિંહને બાથમાં લઇને ભોંય પાડીને પછાડયો. આ દેખાવ જોઈ છેવટે સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનના ભાઈ સૈયદ મુઝફ્ફર સુલતાનને બેઅદબીનો ખ્યાલ જતો રહ્યો. બાદશાહના અંગૂઠાને તરવારના ઘાથી લોહી નીકળતું

ગૂજરાતમાં રોકાવું પડેલું અને સામો કરતાં પાછાં ફરતાં જે વિલંબ થયો તે આ પ્રાંતમાં રાજકીય કારણોથી થયેલો વગેરે વર્ણન છે, પણ અહીં તે વર્ણનને સ્થાન નથી.

૪૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૪૩-૪૪. અહમદી પણ એને આધારે પૃ. ૧૧૩-૧૪માં વિગત આપે છે. અકબર દારૂ પીતો હતો એ વાત અબુલફઝલ કબૂલ કરે છે, પણ અહમદીએ એ નોંધ લીધી નથી. ભાષાંતરકાર બીવરીજ પૃ.૪૪ની નોંધમાં દારૂના ઘેનમાં શાહબાઝખાન ગાયનના જલસામાં ન ઊતર્યો તે માટે તેના ખંજરથી હુમલો કરેલો એમ લખે છે.

૪૪: રજપૂતોમાં આવી જોખમ ભરેલી અવિચારી બહાદુરીના ઘણા પ્રસંગો લોકકથામાં છે. સ્વ. શ્રી. મેઘાણી જેને Code of honour કહે છે તે આ જાતનું કહી શકાય.પણ આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પરંતુ એ જમાનામાં આવી વાતો સામાન્ય હતી. ખાસ કરીને રજપૂતો જ આવી રીતે જીવને જોખમમાં નાંખે એવી રમતો કરતા. એટલે ગૂજરાત અને રાજસ્થાન–જે ગૂજરાતી સંસ્કૃતિમાં કહી શકાય, ત્યાં આવી વાતો વધારે બનતી. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર બીના છે. અકબરનામા અને અહમદી સિવાય બીજા લેખકો આ માટે નોંધ કરતા નથી.

હતું, પણ સૈયદે બાદશાહના હાથને મરડીને માનસિંહને છોડાવ્યો. એમાં ઘા જરા વધ્યો, પણ છેવટે થોડા દિવસમાં રુઝાઈ ગયો. માનસિંહે ખરું વફાદારીનું કાર્ય કર્યું હતું.[૪૫]

દસ્તૂરજી મહેરજી રાણાએ અકબરને જરથુસ્તીધર્મ સમજાવ્યો

સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બીજો એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો. ગોપી તળાવને કાંઠે પડાવ નાખીને રહેલો અકબર ત્યાં પારસીઓના સંપર્કમાં આવ્યો. એની ઉદાર નીતિ કાંઇ પણ નવું જ્ઞાન મેળવવા હમેશાં તત્પર રહેતી, તેથી પારસીઓના જરથુસ્તી ધર્મનું તત્ત્વ જાણવાની એને ઇચ્છા થઈ. સુરતમાં એવો કોઈ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ મળ્યો નહિ, પરંતુ નવસારીથી દસ્તૂરજી મહેરજી રાણા નામના સંત પુરુષ અને વિદ્વાને આવીને અકબરને પ્રાચીન જરથુસ્તી ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. નવસારીમાં એવી લોકકથા છે કે મહેરજી રાણાના બોધથી અકબરે કસ્તી સદરો ધારણ કરીને આગ્રામાં આતશ બહેરામ સાહેબની સ્થાપના કરી દેખરેખ રાખવાનું અબુલફ્ઝલને સોંપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૭૬-૭૮માં બાદશાહે આગ્રામાં સર્વ ધર્મોના આચાર્યોની એક પરિષદ બોલાવી હતી ત્યારે પણ મહેરજી રાણાને ખાસ આમંત્રણ આપ્યું હતું.[૪૬] અકબરની ધાર્મિક નીતિ માટે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં આગળ જોઇશું. ગૂજરાતમાંથી એને જૈન અને જરથુસ્તી ધર્મની પ્રેરણા લાધી એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિનો ઉલ્લેખ પણ આગળ કરીશું.[૪૭]

૪૫: એ જ, પૃ. ૪૩-૪૪; અહમદી, પૃ. ૧૧૪. માનસિંહ પર ઘેનમાં અકબર ચિડાયેલો, પણ એનો સ્નેહ સમજતો હતો અને કદર કરતો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ નોંધ લીધી નથી.

૪૬: બદૌની: મનતુખબુત્તવારીખ, Loweનો તરજુમો, II. પૃ. ૨૬૪-૭૦. Religious Policy of the Moghals by Sharma. એમાં અકબરની બીજા ધર્મો માટેની લાગણીનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે. બદૌની ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને અકબરની આ સહિષ્ણુતાની પ્રવૃત્તિનો કટ્ટર વિરોધી હતો. હિંદુ તરફના વલણ માટે એ બીરબલને ખુલ્લી ગાળો લખે છે. શ્રી શર્માએ પણ આ ચર્ચા કરી છે. અકબરનું મન અંદરથી કયા ધર્મ તરફ હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે છેલ્લાં બસો વર્ષથી દિલ્હી અને પ્રાંતીય સલ્તનતોમાં અન્ય ધર્મો તરફ જે અસહિષ્ણુતા બતાવાતી હતી તેમાં અકબરની ઉદાર નીતિથી ઘણો સારો ફેર પડયો અને પ્રજાએ શાંતિ અનુભવી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં પૃ.૫૧૪-૧૫માં મહેરજી રાણાની અને નવસારીમાં ચાલતી લોકકથાની નોંધ લીધી છે તે સાથે જે બીજો ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે Anquetil du Perronનો છે અને તે છેક ૧૭૫૫થી ૧૭૬૧નો એટલે પ્રાચીન નથી.

૪૭: હીરવિજયસૂરિ અને અકબરના જૈન ધર્મ તરફના વલણનાં વિસ્તૃત વર્ણનો જૈન સાહિત્યમાં મળે છેઅને હીરસૌભાગ્યમહાકાવ્યમાં પણ વિસ્તારથી મળે છેતેઆગળ જોઈશું.

અમદાવાદમાં આવી ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરવી

ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે પાટણમાં બળવાખોરો ઉપર (૧૫૭૩ જાન્યુઆરીમાં) વિજય મેળવી ખાન અઝીજ કોકા બાદશાહની હજૂરમાં સુરત આવવા નીકળ્યો હતો તે તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શાહી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો અને અકબર તરફથી સારું માન અને સત્કાર પામ્યો.[૪૮] તા. ૮ માર્ચ ૧૫૭૩ને રોજ બાદશાહી સવારી સુરતથી અમદાવાદ તરફ ઊપડી. ભરૂચ પહોંચતાં પહેલાં પોર્ટુગીઝોને ફરમાન આપ્યું તે ઉલ્લેખ કરી ગયા. હવે ભરૂચમાં અકબરે મુકામ કર્યો ત્યારે ચંગીઝખાનની માતાએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી[૪૯] કે જુઝારખાન હબસીએ ચંગીઝખાનને દોસ્તીનો દેખાવ કરી દગાથી મારી નાખ્યો હતો અને તે માટે આપે ન્યાય કરવો જોઇએ. અકબરે અપરાધીની બરોબર તપાસ કરાવી સાક્ષી પુરાવા તપાસી આરોપ ખરો છે એમ ઠરતાં જુઝારખાનને નાના મોટા લોકોના સમૂહની વચ્ચે હાથીના પગતળે કચરાવી નાંખ્યો. એના શબને અમદાવાદ લઇ જઇને સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની દરગાહમાં દફન કરવામાં આવ્યું.[૫૦]

અકબરની આગ્રા તરફ રવાનગી

હવે અકબરનું મન આગ્રા તરફ જવા તલસી રહ્યું હતું, એટલે ઝડપથી અમદાવાદ તરફ ઊપડયો. તા. ૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩ને રોજ અમદાવાદ પહોંચી શહેર બહાર પડાવ નાખ્યો. શહેરના લોકોએ સામૈયું કરી આવકાર આપ્યો. અહીં દસ દિવસ રોકાઈ ગૂજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી. ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી આખા પ્રાંતનો વહીવટદાર બનાવ્યો. ખાન કલાન નવાબ પીરમુહમ્મદખાનને પાટણ, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદ-

---

૪૮: અકબરનામા-૩. પૃ. ૩૬; અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૨

૪૯: અકબરનામા-પૃ. ૪૬. ૧૫૭૩ તા. ૧૨ માર્ચે ભરૂચ પહોંચ્યો. અહમદી, પૃ. ૧૧૪; બદૌની, ૨-પૃ. ૧૫૧

૫૦: અકબરનામા ૩-માં અને એ જ પ્રમાણે અહમદી પૃ. ૧૧૪માં બીજી તવારીખોમાં આ વાત નોંધાયેલી છે. પરંતુ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનની માની ફરિયાદથી નહિ પરંતુ અકબરે પોતે જ આ વાત જાણતો હોવાથી શિક્ષા કરવા માટે કામ ચલાવ્યું અને ગુનો સાબિત થતાં શિક્ષા કરી. અરબી ઇતિહાસ એક વિચિત્ર વાત એવી નોંધે છે કે ચંગીઝખાનની માએ તો બાદશાહને એમ કહ્યું કે મારા પુત્ર માટે જુઝારખાન જેવા સામે ફરિયાદ શામાટે કરવી. એટલે કે એ સ્ત્રી પોતાના પુત્રને બહુ મોટો અને જુઝારખાનને એક હલકો માણસ ગણતી હતી તેથી એવા હલકા સામે વેર શા માટે લેવું! અરબી ઇતિહાસનો લેખક સીદી અમીર તો સેવક હતો એટલે ચંગીઝખાનની માતાની આ વાતનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર બને છે.

ખાનને ભરૂચ, અને નૌરંગખાનને વડોદરામાં નિમણુક કરી જાગીરો આપી. સૈયદ હામીદ બુખારીને ધોળકા-ધંધુકા આપ્યું. દસ દહાડામાં આ રીતની ગોઠવણ કરી ખાન આઝમ મિરઝાં કોકા મુઘલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતનો પહેલો સૂબો થયો.[૫૧] અકબર ઈદ અમદાવાદમાં ઊજવી તા. ૧૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩–અમદાવાદથી ઊપડી પાટણ અને ઝાલોરને રસ્તે આગ્રા જવા નીકળ્યો. મોટા અમીરો બાદશાહને વિદાય આપવા સાથે ગયા હતા તે સિદ્ધપુર સુધી જઈ પાછા આવ્યા. રાજા માનસિંહની સરદારી નીચે એક લશ્કરને ઈડર, ડુંગરપુર અને ઉદેપુરને રસ્તે થઈ આગ્રા આવી મળવા ફરમાવ્યું, અને એ રસ્તામાં આવી રહેલાં હિંદુ રાજ્યોને અકબરની તાબેદારીના લાભ સમજાવી વફાદારી સ્વીકારવા સામ દામ ભેદ આદિ નીતિથી પક્ષમાં લેવા સૂચના આપવામાં આવી. બાદશાહી સવારી શિરોહી આવી પહોંચી ત્યારે પંજાબમાં ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં પકડાયાના અને માર્યા ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા.[૫૨] રાજા ભગવાનદાસ સાથેના અંગત સારા સંબંધને ધ્યાનમાં લઈ અકબરે સરનાલના યુદ્ધમાં કામ આવેલા ભૂપતનો શોક પ્રદર્શિત કરવા પોતાની માનીતી રાણી–જહાંગીરની માતા–અને રાજાની બહેનને અંબર–જયપુર મોકલી. તા. ૧૩ મે ૧૫૭૩ને રોજ અકબરે અજમેર આવીને એક અઠવાડિયું મુકામ કર્યો; અને ૩ જૂન ૧૫૭૩ને રોજ ફતેહપુરસિક્રી પહોંચ્યો.[૫૩]

ગૂજરાતમાં ફરી બળવો

અકબરના નસીબમાં હજી શાંતિ હતી નહિ. મિરઝાંઓ એના જ સગા હતા, અને ઇબ્રાહિમ હુસેનનો અંત આવ્યો હતો છતાં એના બીજા સંબંધીઓ તોફાન કરવામાંથી નિવૃત્ત થયા નહોતા. ગૂજરાતનાં બીજાં બળવાખોર તત્ત્વોનો પણ એમને સાથ હતો, એટલે બાદશાહી સવારી ગૂજરાતની બહાર જતા જ મિરઝાંઓ સાથે શેરખાન ફુલાદીના અફઘાનો અને અસંતોષી હબસી

૫૧: અકબરનામા ૩–પૃ–૪૯; અહમદી ગુ-ભા-પૃ-૧૧૪-૧૫; સિકંદરી-ગુ-ભા-પૃ. ૪૫૪; તબકાતે અકબરી ઇતિહાસ ૫-પૃ-૩૫૩ અને નોં-૨

૫૨: અકબરનામા ૩-પૃ-૪૭-૪૮; અહમદી, પૃ. ૧૧૫. તબકાત સિદ્ધપુરને બદલે હૈબતપુર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. જાગીદારોમાં પણ એક ગોટાળો એમાં કરેલો છે. અકબરે માળવાના ઉજ્જૈન અને સારંગપુરના જિલ્લા ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરને આપ્યા એમ એ લખે છે, બદૌની પણ એવું લખે છે, પણ એ ભૂલ છે. એ મુઝફ્ફર બીજો માણસ છે. (તબકાત, પૃ. ૩૫૩ અને નોં. ૩)

૫૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૪૯ અને ૫૪-૫૫. ઇ. હુસેન મિરઝાંના પકડાયાના અને પંજાબમાં એ તોફાનના મૂળને અમીરોએ મારી નાંખ્યો એ સમાચાર પણ અકબરને શિરોહીમાં મળ્યા.

અમીરોએ ભેગા મળી બંડ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેન પાટણની લડાઇમાં હારી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો હતો તે હવે ઝડપથી સુરત આવ્યો. પરંતુ સુરતના કિલ્લાનો કલીજખાને મજબૂત બચાવ કર્યો હતો તેથી એ જીતી શકાય એવું ન લાગવાથી એ ભરૂચ તરફ ગયો. ભરૂચમાંથી એ વખતે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વડોદરે ગયો હતો તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ એના માણસો પાસેથી ભરૂચ પડાવી લીધું. ત્યાંથી મિરઝાં ખંભાત ગયો અને હુસેનખાન કરકરા એનો બચાવ ન કરી શકવાથી ખંભાત પણ લઈ લીધું. હુસેનખાન અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો.[૫૪] બીજી તરફ ઇડરમાં ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક સીદી ત્યાંના રાવ નારાયણ સાથે મળી ગયો અને બળવો કર્યો. શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો પણ ઇડરમાં આ બળવાખોરો સાથે મળ્યા,[૫૫] સરહદ ઉપરના જાગીરદારો પણ મિરઝાં મુહીમના જુલમથી કંટાળી કોકાખાન આઝમની પાસે જવા ઊપડયા. આ બધું જોઈ ખાન આઝમ સિદ્ધપુરથી ઊપડેલો તે અમદાવાદ ન જતાં ઈડર તરફ ગયો. બળવાખોરોએ અહમદનગર (હિંમતનગર)ને કબજે કર્યું અને આસપાસનો મુલક તાબે કર્યો. સરહદના જાગીરદારો અહીં ખાનને આવી મળ્યા. કોકાખાન આઝમે એક સુરક્ષિત લડાઇ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક વગેરેનો ઇરાદો એવો હતો કે જો ખાન આઝમ સ્થળ છોડીને ખુલ્લા મેદાનમાં આવે તો યુદ્ધ કરવું, નહિ તો બીજે રસ્તે અમદાવાદ તરફ જઈ એ શહેર ઉપર હુમલો કરવો.[૫૬]

ખંભાત પાસે લડાઇ

હવે મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાંએ ભરૂચ લઇ લીધાના સમાચાર કોકાખાન આઝમને મળ્યા એટલે એણે ઈડર તરફના બળવાખોરો સાથે લડવાને બદલે અમદાવાદ જઇ શહેરનો મજબૂત બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે સાથે એણે ઝડપી સંદેશા મોકલી સૈયદ બુખારી, નૌરંગખાન, બાઝબહાદુર વગેરે મોટા સરદારોને વડોદરેથી આવતા કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની મદદે મોકલ્યા.[૫૭]

૫૪: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૦; અહમદી, પૃ. ૧૧૫. અકબરનામા ઉપરથી અહમદી લખે છે કે હુસેનખાનમાં આવડત નહોતી. અકબર આગ્રા પહોંચ્યે છ મહિના પણ નહોતા થયા એટલામાં આ બળવો જાગ્યો.

૫૫: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૫ અને અકબરનામા-૩; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૦ અને નોં. ૧

૫૬: અહમદી પૃ. ૧૧૫ તબકાત. પૃ. ૩૬૦માં અઝીઝ કોકાખાન આઝમ અહમદનગર તરફ લડવા ગયો એમ લખે છે, પણ સંજોગો બદલાતાં ત્યાં લડાઇ થઇ નહિ.

૫૭: અહમદી, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬; સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૫. તબકાતમાં આ વર્ણન ટૂંકામાં જ પતાવ્યું છે.

મિરઝાં એ વખતે ખંભાતમાં હતો એટલે એ તરફ જવા આ બધી બાજુથી આવતી ટુકડીઓ ધોળકા પાસે આવેલા આસામલી ગામે ભેગી થઇ ગઈ, અને ત્યાંથી ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા ઊપડયા. ખંભાતમાં મિરઝાં પાસે માત્ર ત્રણસો યોદ્ધાઓ હતા. ધોળકાથી સૈયદ હામીદની ટુકડીમાં મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર પણ હતો એટલે આ લડાઈનું વર્ણન એ નજરે જોયેલું લખે છે.[૫૮] શાહી લશ્કરે ખંભાત શહેરને ઘેરીને વ્યૂહરચના કરી. કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાને ભરૂચી દરવાજા તરફથી, નૌરંગખાન વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજા તરફથી અને સૈયદ હામીદે દરિયાના ફુરજા તરફથી હુમલો કરવો એમ ઠર્યું. મિરઝાં બન્ને દરવાજે પોતાનાં માણસો રાખી પોતે ફુરજા તરફ રહ્યો અને બહાર આવી સૈયદ હામીદ સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યો. દરવાજામાંથી બહાર પડી સૈયદ ઉપર એણે ત્રણ વાર બહાદુરીથી હુમલા કર્યા, પણ ફાવ્યો નહિ અને સૈયદે એને પાછો હઠાવ્યો. કોઈ પક્ષને ખાસ વિજય મળ્યો નહિ, પરંતુ મિરઝાં પાસે વધારે સૈન્ય ન હોવાથી સાંજે લડાઈ બંધ પડી પછી, રાતોરાત એ ઇડર તરફથી અમદાવાદ ઉપર ચડી આવતા ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક વગેરેને જઇ મળવા ચાલ્યો ગયો.[૫૯]

બળવાખોરોએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગૂજરાતમાં આમ પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી હતી. કોકાખાન આઝમ પોતે ઈડર અને અહમદનગરથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો હતો અને ઝડપથી શહેરમાં પેસી તેનો બચાવ કરવા મજબૂત તૈયારી કરવા માંડી. બળવાખોરો પણ પોતાના બદલેલા ઇરાદા મુજબ અહમદનગર આગળ ખાન આઝમ સાથે ન લડતાં બીજે માર્ગે અમદાવાદ તરફ આવ્યા. આમ ખંભાતથી આવેલો મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેન, ઈડરથી આવેલો ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક અને જુઝારખાનનો પુત્ર વલીખાન, શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો, કેટલાક લૂંટવાનો ધંધો લઇ બેઠેલા રાજપૂતો, અસંતોષી ગૂજરાતી મુસલમાનો, વગેરે બળ-

---

૫૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૫; અહમદી, પૃ. ૧૧૬. આ આસાસલી ગામ ધોળકાની નજીક સાબરમતીને કાંઠે છે. અહીં ખંભાતના યુદ્ધનું વર્ણન સિકંદરીનો લેખક જાતે હાજર હોવાથી વિગતવાર કરે છે. જ્યારે એ લેખક અકબરનાં બીજાં યુદ્ધો ટૂંકેથી પતાવે છે અને કેટલુંક ગૂંચવણવાળું પણ લખે છે. એટલે બીજાં વર્ણનો એણે માત્ર સાંભળીને લખ્યાં હશે એમ લાગે છે. સૈયદ હામીદ જેમાં ભાગ લે તેની બહુ વિગતો લખે છે. તબકાત ઈડર અહમદનગર વચ્ચે લડાઈ થઈ એમ લખે છે, પણ બન્ને પક્ષે લડાઈ ન કરી એમ અકબરનામા કહે છે તે ખરું છે.

૫૯: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૬-૧૧૭. અકબરનામામાં વિસ્તારથી લખેલું વર્ણન સિકંદરી થોડી લીટીમાં પતાવે છે.

વામાં ભેગા થયા. ઇડરના રાજા રાવ નારાયણે એમને સહાય કરી. બળવાખોરો પાસે આ રીતે વીસ હજાર જેટલું સૈન્ય ભેગું થઈ ગયું. એમણે અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો.[૬૦] આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે અઝીઝ કોકાખાન આઝમે પણ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વગેરે પોતાના મુખ્ય સરદારોને મદદ માટે અમદાવાદ બોલાવ્યા. બાદશાહને પણ આ બધા સમાચાર રોજ ઝડપી સંદેશવાહકો સાથે મોકલ્યા.[૬૧] બળવાખોરોના બળ આગળ અમદાવાદ શહેરમાં ખાન આઝમનું રક્ષક સૈન્ય નાનું હતું. બહારથી આવનારી સહાય ઉપર તાત્કાલિક ભરોસો રખાય તેમ નહોતું, તેમજ અંદરના માણસો ઉપર પણ વિશ્વાસ રખાય તેમ નહોતું, તેથી ખુલ્લી લડાઈ શક્ય નહોતી. એટલે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને પાટણના ખાન કલાનનો પુત્ર ફાઝીલખાન રોજ શહેરમાંથી નીકળી બળવાખોરોના લશ્કર ઉપર હુમલા કરી પાછા અંદર આવતા અને એમની ખુવારી કરતા. એમાં ફાઝીલખાન ભાલો વાગવાથી મરણ પામ્યો.[૬૨] આ બધા સમાચાર અને ખાન આઝમની અરજી મળતાં અકબરે ગુજરાત ઉપર ફરી ચડાઈ કરી બળવાખોરોને પૂરેપૂરા દબાવી દેવાના નિશ્ચયથી આગ્રાથી પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઝડપી તૈયારીઓ કરી ખાસ ચૂંટેલા સરદારો અને ત્રણ હજાર જેટલું લશ્કર લઈ ઉતાવળી ચાલની સાંઢણીઓ અને તેજી ઘોડાઓ ઉપર એ બધા ગૂજરાત તરફ આવવા ઊપડ્યા.[૬૩] અજમેર આદિ સ્થળોએ માત્ર થોડો સમય વિશ્રામ માટે રોકાઈ

૬૦: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૧. બળવાખોરોના લશ્કરની સંખ્યા તથા મુખ્ય કોણ કોણ મળ્યા તે તબકાત લખે છે. કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ભરૂચથી આવી શહેરમાં પેસી ગયો એટલે ખાન આઝમની મદદમાં આવ્યો. સિકંદરી સૈયદ હામીદ બુખારી પણ શહેરમાં પેઠા એમ લખે છે. તબકાતનો રજપૂતોનો ઉલ્લેખ લડાઈનો ધંધો કરનાર રજપૂતો હશે એમ સૂચવે છે.

૬૧: અહમદી પૃ. ૧૧૭ ખાન આઝમે અકબરને જબરી સહાય મોકલવા અરજી સુલતાન ખાનની સાથે મોકલેલી. તબકાત માત્ર સંદેશા મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ-૩૬૧). અકબરે જતી વખતે બળવાખોરો કાંઈક કરે તો સંદેશો મોકલવો એમ પાટણમાં ખાન આઝમને શિખામણ આપેલી.

૬૨: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫-પૃ. ૩૬૧

૬૩: આ વર્ણન અકબરનામા અને અહમદીમાં વિગતથી આપ્યું છે. કયે દિવસે ક્યાં કેટલો વખત મુકામ કર્યો એ પણ નોંધ્યું છે. અકબર સાથે આવેલા લશ્કરની સંખ્યામાં મતભેદ છે. તબકાત પૃ. ૩૬૪માં ત્રણ હજારની સંખ્યા કહે છે અને બળવાખોરો વીસ હજાર હતા એમ કહે છે. વળી હાથી વગેરે રીતસરનું લશકર લેવાને બદલે ઝડપી કૂચ માટે સાંઢણી અને ઘોડા લીધા એમ અહમદી લખે છે તે ખરું છે. કેટલીક તવારીખોમાં ગાડીઓના ઉલ્લેખ છે તે બરોબર નથી. તબકાત કેવી રીતે તૈયારી કરી તેનું વર્ણન કરે છે તે નકામું છે.

શાહી સૈન્ય માત્ર નવ દિવસમાં આગ્રાથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યું. વિશ્રામનાં સ્થળોએ એક આખો દિવસ પણ ખગાડ્યો નહિ. ડીસામાં આવતાં પાટણના સૂબેદારખાન કલાનના માણસ શાહઅલીએ સત્કાર કરી બાદશાહને પાટણમાં મુકામ કરવા વિનંતિ કરી, પણ અકબરને કોઈ જગ્યાએ થોભવું પાલવે તેમ જ નહોતું. એણે જ્યાં જ્યાંથી વફાદાર સરદારો આવી શકે તેમ હતું ત્યાં ત્યાં સંદેશા મોકલી લશ્કર સાથે આવી મળવા ફરમાવ્યું.[૬૪]

કડી પાસે છમકલું

આ પ્રમાણે બની શકે તેટલી રાત્રે પણ મુસાફરી ચાલુ રાખી જરૂર જેટલો જ આરામ લઈ, કોઈ જગ્યાએ એક દિવસ પણ થોભ્યા વિના આગ્રાથી નવ દિવસમાં આમ બાદશાહ અમદાવાદ નજીક આવી પહોંચ્યો. પાટણ ન થોભતાં જોટાણા પાસે ખબર મળી કે બળવાખોરોની એક ટુકડી કડીના કિલ્લા-માં રહી લડવા માટે તૈયાર થયેલી છે. એનો સરદાર શેરખાન ફુલાદીનો ખાસ માણસ હતો. એ લોકો કિલ્લાની બહાર નીકળી બાદશાહી સૈન્ય સામે થવા રાહ જોતા હતા. અકબરે એક ટુકડી આગળ મોકલીને એ લોકોને બને તેટલી ખુવારી સાથે પાછા હઠાવી ત્યાંથી પાછા વળવા હુકમ કર્યો. અમદાવાદ તાકીદે જઇ મોટું કામ કરવાનું હતું તેથી કડી જેવા નાના સ્થળના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી લશ્કરી બળ અને સમયનો વ્યય કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ. કડીના બળવાનો સામનો કરવા આગળથી જે ટુકડી મોકલવામાં આવી હતી તેની પાછળ જ મુખ્ય લશ્કરથી છૂટા પડી પાંચસો પસંદ કરેલા યોદ્ધાઓ લઈ અકબર પોતે આગળ વધતો હતો.[૬૫]

અમદાવાદની લડાઇની વ્યૂહરચના

અમદાવાદ પહોંચતાં પહેલાં અકબરે વ્યૂહરચના કરવા માંડી. બહેરામ-ખાનનો પુત્ર ખાનખાનાન જે હજુ નાની વયનો હતો પરંતુ બુદ્ધિ અને હિંમતમાં પ્રથમ પંક્તિનો હતો તેને મધ્યમાં રાખી મુખ્ય સરદારી આપી. એની સહાયમાં મુહમ્મદખાન બદરા, સુજાતખાન અને સાદીકખાનને નીમ્યા. જમણી પાંખની સરદારી ખાન કલાન મીર મુહમ્મદને આપી અને ડાબી

૬૪: અહમદી, પૃ-૧૧૮. અજમેર, મેડતા, સોજત, ઝાલોર, એ રજપૂતાનાની હદમાં થઈ ડીસામાં ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી બાલીસણા થઈ કડી થઈ અમદાવાદ આવ્યો. રાતરે પણ મુસાફરી કરી હતી. દોડતે ઘોડે મજલ કાપી હતી. અહમદીમાં દરેક વારે ક્યાં કેટલો મુકામ કર્યો તેના વર્ણનમાં જરા ગોટાળો છે.

૬૫: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૯; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૪-૬૫. અહમદી કડી પાસે જોટાણા લખે છે જ્યારે બીજા કડી જ લખે છે.

પાંખની વજીરખાનને આપી. લશ્કરનો આગલો ભાગ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાનાની સરદારી નીચે આપ્યો. બાદશાહે પોતાની સાથે કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલા થોડા માણસો રાખ્યા અને જે બાજુ નબળી જણાય તેની સહાયે જવાનું પોતાને માથે રાખ્યું. અમદાવાદમાં ઘેરાયેલા અઝીઝ કોકાખાન આઝમને અકબરે સમાચાર તો મોકલ્યા હતા,[૯૬] પરંતુ હવે આ બધી તૈયારી સાથે અમદાવાદથી ત્રણ ગાઉ ઉપર મુકામ કર્યો ત્યારે આસફખાનને શહેરમાં મોકલી પોતે જાતે લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો છે એવા સમાચાર કહેવડાવ્યા અને બની શકે તો શાહી સૈન્ય સાથે જોડાવાની સૂચના પણ કરી.[૯૭] અકબરના સમયના બધા ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે નવ દિવસમાં છસો ગાઉની મુસાફરી કરીને લશ્કર તથા સરંજામ સાથે આવી પહોંચવું એ ઇતિહાસમાં એક નવાઈ ભરેલી બીના હતી. તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ અકબર આ ગૂજરાત ઉપર બીજી સવારી લઈ અમદાવાદ પહોંચ્યો.[૯૮]

અકબરના આગમનથી મિરઝાં વગેરેને થયેલું આશ્ચર્ય

આ વખતે બળવાખોરો પાસે વીસ હજાર જેટલું બળ હતું, પણ લશ્કર રીતસર તૈયાર નહોતું. અકબર લશ્કર લઈ આટલી ઝડપથી આવી પહોંચે એમ કોઈ માનતું નહોતું. બાદશાહી લશ્કરનાં રણવાદ્ય સાંભળી પોતાના બળના મદમાં ઊંઘતા બળવાખોરો આ સૈન્ય કોનું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું કે એ તો શેરખાન ફૂલાદી આવ્યો છે. એ લોકો શેરખાનની રાહ જોતા હતા એટલે એ માન્યતા એમને અનુકૂળ હતી. કોઈએ કહ્યું કે અઝીઝ કોકાખાન આઝમને મદદ કરવા પાટણથી ખાન કલાન સૈન્ય લઈ આવ્યો છે. અકબર જાતે આવ્યો છે એ વાત પણ ઊડી રહી હતી, એટલે મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેન થોડાં માણસ સાથે લઈ જાતે ખાતરી કરવા ગયા.

---

૯૬ : તબકાતે અકબરી : ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૪. બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલરહીમખાનને નાની ઉમ્મરમાં અકબરે મન્યમાં નીમી બહુમાન આપ્યું.

૯૭ : તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૫. અહમદી, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦માં એક રસમય વાતની નોંધ કરે છે : કહે છે કે અમદાવાદ પાસે આવતાં અકબરે બખતર પહેર્યું અને "નૂરબેઝા"-શ્વેત પ્રકાશ-નામના ઘોડા ઉપર સવાર થયો ત્યારે એ ઘોડો બેસી ગયો. ત્યારે રાજા ભગવાનદાસે આવી કહ્યું કે ત્રણ શુભ શુકન થયાં છે : એક ભાગ્યશાળીનો ઘોડો બેસી જાય, બીજું લશ્કરની પૂંઠે પવન વાય જે સામા શત્રુની સામે વાતો જણાય, ત્રીજું વખતે લશ્કર સાથે ગીધ કાગડા ચાલે (ઉડે). આથી આપણો વિજય ચોક્કસ છે. અકબર આ સાંભળી ખુશ થયો. યુદ્ધમાં કેવા વહેમો આવતા એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું કહેવાય.

૯૮ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૩-૭૪

અકબર આ વખતે સાબરમતીને સામે કિનારે પડચા હતો. મિરઝાંને સુભાન-કુલી તુર્કે કહ્યું કે શહેનશાહ જાતે મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો છે. મિરઝાંએ આ વાત ન માનતાં સામું પૂછ્યું કે મારા જાસૂસોએ ચૌદ જ દિવસ ઉપર બાદશાહને ફતેહપુરમાં જોયો છે તો લશ્કર સાથે અહીં શી રીતે આવી શકે. વળી એ લશ્કરમાં શાહી હાથીદળ નહોતું એ પણ શંકાનું કારણ હતું. પરંતુ સમયનો વ્યય કર્યા વિના ઝડપથી કૂચ કરવાની હતી તેથી ધીમે ચાલતા હાથીદળને ન લેતાં અકબર તેજી ઘોડા અને ઝડપી સાંઢણીઓ લઇને જ ચાલ્યો હતો. શહેરમાં ઘેરાયેલો કોકાખાન આઝમ પણ બાદશાહ આટલી ઝડપથી આવી શકે એમ માનતો નહોતો.[૬૯] આ વખતે સરખેજ તરફથી ભૂલી પડેલી શત્રુની એક નાની ટુકડી આવતી દેખાઇ. તે લોકો ઉપર બાદશાહી દળના શાલિવાહન, રણજીત વગેરે યોદ્ધાઓએ અકબરના હુકમથી ગોળીઓ છોડીને નસાડી મૂકચા.[૭૦]

ગૂજરાતનું શાહી સૈન્ય જોડાયું નહોતું છતાં નાના સૈન્યથી યુદ્ધનો અકબરે કરેલો નિર્ણય

બળવાખોરોને આ રીતે આશ્ચર્યમાં નાંખી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં અને ગભરાટમાં નાંખ્યા હતા. એમના ઉપર એ સ્થિતિમાં હુમલો ન કરવો એવી કોઇએ અકબરને સલાહ આપી. બીજાએ એવી સલાહ આપી કે સાથેનું લશ્કર શત્રુઓના મુકાબલે નાનું છે તેથી પાટણથી ખાન કલાન અને બીજા સાથીઓ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી રાહ જોવી. પરંતુ અકબરની સમયસૂચકતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ આ રીતે સમય બગાડે એમ હતું નહિ, તેથી એણે નદી ઊતરી શહેરને ઘેરી રહેલા બળવાખોરો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૭૧] મિરઝાંએ પણ શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખાતરી થતાં આશ્ચર્ય અને ગભરાટ-માં ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને પાંચ હજાર માણસ સાથે શહેરમાંથી ખાન આઝમ બહાર નીકળી ન શકે તેવી તકેદારી રાખવા કહ્યું.[૭૨] પોતાની વ્યૂહરચનામાં મિરઝાંએ જુઝારખાનના પુત્ર વલીખાનને જમણી પાંખની સરદારી આપી; અને કેટલાક સીદીઓ તથા ગૂજરાતી સિપાઇઓ તેની સાથે રાખ્યા. શેરખાન ફુલાદીના પુત્ર મુહમ્મદખાનને ડાબી પાંખની સરદારી સોંપી, અને લશ્કરી

૬૯: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૩-૭૫; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ: ૫. પૃ. ૩૬૫-૬૬; અહ-મદી; પૃ. ૧૨૦-૧૨૧

૭૦: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૦

૭૧: અકબરનામા. ૩. પૃ. ૭૫

૭૨: તબકાતે અકબરી–ઈલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૬

કવાયતની તાલીમ લીધા વિનાના અફઘાનોને તેની સાથે રાખ્યા. ૧૫૦૦ ખાસ ચૂંટી કાઢેલા પોતાના માણસો તથા શાહ મિરઝાં અને કેટલાક બદક્ષીઓ તથા તુર્કોને પોતાની સાથે રાખ્યા. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરી મિરઝાં લડવા બહાર પડ્યો.[૭૩] અકબર આ વખતે એક ઊંચી જગ્યા ઉપર ઊભો રહી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. બાદશાહને ઘણાખરા અમીરો ઉતાવળ કરીને સહાય આવી મળ્યા પહેલાં સાહસ કરી લડાઇ કરવાની ના પાડતા હતા, પણ અકબરે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી નદી ઊતરી શત્રુને સામા મળવાનો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હતો. આ વખતે શહેરમાંથી આસફખાને આવી, ખાન આઝમને શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખબર નહોતી પણ હવે ખરી વાત જાણીને તે બહાર આવીને જોડાશે, એવા સમાચાર આપ્યા. પરંતુ અકબરની ઇચ્છા એ બધાની રાહ જોઇને શત્રુને સમય આપવાની નહોતી. નદી ઊતરતી વખતે એણે પોતાનું બખતર રાજા દિસચંદને આપેલું તે પાછળ ભૂલીને આવ્યો હતો. એ વાતને અકબરે શુભ શુકન માન્યાં કે ભાગ્યનો રસ્તો ખુલ્લો છે. વળી એક સૈનિકે શત્રના સૈનિકનું માથું કાપી બતાવ્યું તે પણ શુભ શુકન મનાયાં.[૭૪] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં પોતાના લાલ વાવટાવાળા સૈન્યને લઇ ધસી આવતો દેખાયો, એટલે અકબરે પણ પોતાના મુખ્ય સરદારોને આગળ ધપવા હુકમ કર્યો.[૭૫]

અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેનની લડાઇ

આમ એ વખત હુમલો કરવા માટે અનુકૂળ જણાતાં બન્ને પક્ષ સામસામા આવ્યા અને ખૂનખાર લડાઈ ચાલુ થઈ. અકબર પોતે ધીમેથી ઘોડા ઉપર આવતો હતો. અકબરના સરદારોને લાગ્યું કે ગમે તેવા માણસો

૭૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૬. મુ. હુ. મિરઝાંની વ્યૂહરચના અકબરનામાએ આપી છે. તબકાત પૃ. ૩૬૬માં મિરઝાની પોતાની પાસે ૧૫૦૦ ખાસ મુઘલો હતા એમ લખે છે. તબકાત વધારામાં લખે છે કે અકબરે ડાબી બાજુથી નહિ ઊતરવા વઝીરખાનને ફરમાવ્યું. સર્વથી આગળ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાના હતો તેના ઉપર મુ. હુ. મિરઝાં તૂટી પડચો. અને હબસી તથા અફઘાનોએ વઝીરખાન ઉપર હુમલા કર્યા. અહીં અહમદી પૃ. ૧૨૨માં વિગતો આપે છે તેમાં બળવાખોરો પાસે બિનકવાયતી લશ્કર પણ હતું એ ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે અને યુદ્ધની તાલીમ ઉપર સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કરે છે.

૭૪: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૧-૧૨૨—શુભાશુભ શુકન માટે આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૭૫: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૭. એ સમયની લડાઈઓમાં એક પક્ષ આ પ્રમાણે એક રંગના વાવટા લઈ ચાલે એવા ઉલ્લેખ બહુ ઓછા મળે છે. આગળ લશ્કરી તાલીમના વર્ણનમાં એ ચર્ચા કરીશું.

આગળ જઈ હુમલો કરે તેના કરતાં મુખ્ય સરદારોએ જ આગળ ધપવું જોઇએ. એમની સાથે એક હામા ચારણ નામનો ભાટ હતો તેણે પણ બાદશાહને એ જ વખતે ઘોડો ડેકવી હુમલો કરવા કહ્યું.[૭૬] આ બધું એવું તો એકી સાથે થયું કે મિરઝાંને સામનો કરતાં ભારે પડી ગયું. અકબર અને એના માણસો યામુઇન અને અલ્લાહુ અકબરના રણનાદથી લડતા હતા.[૭૭] એવામાં દુશ્મનોએ કરહક બાન્હા—એક જાતની હવાઇ—બાદશાહી સૈન્યમાં ગભરાટ ફેલાવવા માટે છોડી. એ હવાઇ કાંટાની એક જાળમાં ભરાઈ અને ત્યાં ફૂટતાં એવો વિચિત્ર અવાજ થયો કે બળવાખોરોનો એક હાથી એનાથી ભડકીને નાસભાગ કરવા લાગ્યો, અને શત્રુઓમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો, અને બળવાખોરો પણ અવ્યવિસ્થત થતાં બાદશાહી સૈન્યે તેમને હઠાવ્યા.[૭૮] આ વખતે અકબર જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં તારાચંદ અને ખિલાવરખાન સાથે હતા. આમ અરક્ષિત બાદશાહને જોઈ, મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાંના એક સરદારે આવીને શાહી ઘોડાને તરવાર મારી. અકબરે ઘોડાની લગામ ખેંચી એને ભાલો માર્યો, તે એને ખભામાં વાગ્યો અને ભાલાનું ફળ ભાગી ગયું. બીજાએ બાદશાહની સાથળ ઉપર ઘા કર્યો તેનો એણે હોશિયારીથી બચાવ કર્યો. ત્રીજો અકબરને ભાલો મારવા આવ્યો ત્યારે એક ગુર્જરે એને ઘાયલ કર્યો. આમ અંગત ઝપાઝપી થતી હતી ત્યાં બીજી શાહી ટુકડીઓ આવી પહોંચી અને તે જોતાં શત્રુઓ નાસી ગયા.[૭૯] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં નાસવા જતાં એનો ઘોડો કાંટાની વાડમાં ભરાઇને પડી ગયો. એની પાછળ પડેલા ગાદાઅલી નામના તુર્કે એને પડેલો જોઇ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઊતરી એને કેદ કરી લીધો.[૮૦] એને એક દરબારીના તાબામાં

૭૬: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૭; અહમદી, પૃ. ૧૨૩. ચારણો યુદ્ધમાં કેવો ભાગ લેતા તેનો આ દાખલો નોંધપાત્ર છે.

૭૭: એ જ, પૃ. ૭૭-૭૮. યામુઈન એ અજમેરના મીરનું નામ યુદ્ધમાં અકબર બોલતો. કોઇ એનો અર્થ જુદો કરે છે. પણ કેટલાક ચોખ્ખું અજમેરી અજમેરી એમ પણ બોલતા તેથી એ મીરના નામનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

૭૮: અકબરનામા ૩. ૭૭-૭૮. હવાઈનું નામ Kahak banha લખે છે. અહમદી બાણના અવાજથી હાથી ભડક્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અબુલફઝલ આ બનાવને ઈશ્વરી મદદ કહે છે.

૭૯: અહમદી, પૃ. ૧૨૬-૨૪. અકબર પાસે બહુ થોડા માણસ હતા. તારાચંદ અને ખિલાવરખાન તથા ગુર્જર ખાસ હતા.

૮૦: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ: ૫. પૃ. ૩૬૭. આ ગાદાઅલી બદક્ષી પાટણના ખાન કલાનનો નોકર હતો.

આપ્યો. મિરઝાંએ પાણી માંગ્યું તે શાહી સેવકોએ ન આપતાં અકબરે પોતાનું પાણી એને આપ્યું. હવે વિજયી સવારીએ શહેરમાં જવા ધાર્યું, પરંતુ કોકાખાન આઝમ હજી આવ્યો ન હતો તેથી અકબરનું મન સ્વસ્થ નહોતું. ઘાયલ મિરઝાંને હાથી ઉપર નાંખી શહેરમાં લાવવા રાયસિંહને હુકમ કર્યો.[૮૧] આ વખતે જે કેદીઓ પકડાયેલા તેમાં એક મર્દ અઝમાઇશાહ નામનો હતો તે ઇબ્રાહીમ હુસેનનો કોકા–દૂધભાઈ કહેવાતો હતો. એણે સરનાલની લડાઈમાં રાજા ભગવાનદાસના ભાઇ ભૂપતને મારી નાંખ્યો હતો, એટલે અકબરે ત્યાં જ એને પોતાનો ભાલો મારીને મારી નાંખ્યો.[૮૨] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાંને કેદ કરી જ્યારે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એક કરતાં વધારે સૈનિકોએ એને પકડવાનો યશ લેવા માંડ્યો. તે સાંભળી પાસે બેઠેલા રાજા બિરબલે પૂછ્યું કે 'એને કોણે પકડ્યો?' ખરા પકડનાર ગાદાઅલીએ ઉત્તર દીધો કે "શહેનશાહ ઉપર અપકાર કરનારાએ."[૮૩] અકબરે શરૂઆતમાં મિરઝાં ઉપર જે દયા બતાવી હતી તે પાછળથી રાજા ભગવાનદાસ વગેરે મુખ્ય સરદારોની સલાહથી બદલી અને મિરઝાંને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યો.[૮૪]

ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક અકબર ઉપર ચડી આવ્યો

હવે આ વિજયથી શાહી સૈનિકો આરામ શોધવા લાગ્યા હતા અને બેદરકાર રહી ફરતા હતા, એવામાં શહેર તરફથી એક સૈન્ય તૈયાર થઈ આવતું દેખાયું. કેટલાક સમજ્યા કે શહેરમાંથી કોકાખાન આઝમ હવે નીકળીને મળવા આવે છે. કેટલાકે શાહ મિરઝાં લડવા આવે છે એમ ધાર્યું. પણ એ તો મહેમદાવાદ તરફ નાસી ગયો હતો. છેવટે આ લશ્કર ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક

૮૧: અહમદી, પૃ. ૧૨૪; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૬૭

૮૨: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૭. આ માણસનું નામ શાહમદાદ પણ કોઈ લખે છે. એને અકબરે જાતે ભાલો મારી વીંધી નાંખ્યો તેનું કારણ ભૂપતનું વેર લેવાનું હતું એમ પણ બધા આધારો લખે છે, પરંતુ અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪માં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે શાહમદાદ સામે એની બહેન સાથે નાલાયક હોવાની ફરિયાદ હતી તેથી મારી નાંખ્યો. ડૉ. બર્ડના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ વાત નથી, પણ બળવાખોરોના ટેકેદાર તરીકે શિક્ષા કરી એમ લખે છે. નામ પણ શેખ મકુબો છે, એટલે બન્ને તરજુમામાં નકલો જુદી હોય કે કાંઇ ભૂલ હોય એમ માનવું પડે. બર્ડ: અહમદી, પૃ. ૩૩૭.

૮૩. તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૭માં આ ઉલ્લેખ છે. બીરબલ સાથે હતો તે નોંધપાત્ર છે.

૮૪: એ જ, પૃ. ૩૬૮. અહમદી લખે છે કે રાજા ભગવાનદાસે મિરઝાં તોફાનનું મૂળ છે તેને દૂર કરવા સલાહ આપી હતી. તબકાત એને રાયસિંહ રજપૂતે હાથી ઉપરથી પાડી ભાલાથી માર્યો એમ લખે છે.

સીદીનું છે અને એ લડવા માટે આવી રહ્યો છે એવા ખબર મળ્યા. અકબરે આરામ શોધતા પોતાના સૈનિકોને ઝડપથી ભેગા થઇ તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને રણવાદ્ય તથા નગારાં વગાડવાનો પણ હુકમ આપ્યો. આ વખતે એના સૈન્યમાં ભયથી એવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ હતી કે મુખ્ય નગારચીએ ઢોલ ગભરાટમાં ન વગાડ્યો તેથી અકબરે જાતે એને ભાલાની અણીથી જાગ્રત કર્યો ત્યારે વગાડ્યો.[૮૫] ઝડપથી શાહી સૈનિકો તૈયાર થઇ ગયા અને લડવા માટે આગળ વધ્યા. ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક થોડાં માણસો લઈ આગળ ધપ્યો અને બાદશાહ સામે આવતો હતો, એવામાં તોફાનનો મુખ્ય નાયક મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં પકડાયો છે એ સમાચાર મળતાં એના લશ્કરમાં નાસીપાસી ઉત્પન્ન થઇ. સોરાબબેગ તુર્ક નામનો અકબરનો તીરકામઠાંની ટોળીનો સરદાર એને જોઇ એની પૂંઠે પડ્યો હતો. એ જોઇ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક નાસવા જતો હતો એવામાં એનો ઘોડો પણ થોરિયાના કાંટામાં પટકાયો અને એ પોતે પડી ગયો. સોરાબ તીરંદાઝે એનું માથું કાપી નાંખ્યું.[૮૬] ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક પાંચ હજાર માણસોથી કોકાખાન આઝમને ઘેરીને રસ્તા બંધ કરીને બેઠો હતો તેની આ દશા થતાં એનું લશ્કર વિખેરાઇ ગયું, એટલે ખાન આઝમને હવે બહાર આવવામાં અંતરાય રહ્યો નહિ. શત્રુનાં બારસો ઉપર માણસો આ લડાઇમાં મરણ પામ્યાં જ્યારે શાહી લશ્કરનાં આશરે એક સો જેટલાં મરાયાં હતા.[૮૭] હવે શહેર તરફથી એક વ્યવસ્થિત સૈન્ય આવતું જણાયું તે ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝ કોકાનું હતું. અકબર

૮૫: અહમદી, પૃ. ૧૨૫-૨૬; તબકાત–ઇલિયટ–૫. પૃ. ૩૬૭-૬૮. અકબરનામા પણ આ વર્ણન કરે છે.

૮૬: અહમદી, પૃ. ૧૨૫-૨૬; તબકાત, પૃ. ૩૬૭-૬૮; અકબરનામા ૩. પૃ ૮૬. અકબરનામામાં અબુલફઝલ અકબરના દરેક વિજયમાં કાંઇક દૈવી ચમત્કાર અને ઈશ્વરી મદદ તથા ભાગ્યનું બળ છે એમ વર્ણવે છે. ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક મોટું લશ્કર લઈ આવે છે તે જાણી જ્યારે અવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે અકબરે કહ્યું કે ફિકર નહિ, એનું માથું જશે. આ શબ્દો શૂર ચડાવવા માટે પણ હોય. પણ માથું આવ્યું ત્યારે એને અબુલફઝલ અકબરની વચનસિદ્ધિ જેવું રૂપ આપી દે છે. અબુલફઝલ લખે છે કે સૈયદ ખાન કોકાની સ્ત્રી દર વખત પુત્રીને જ જન્મ આપતી તેથી એ ગુસ્સે થતો. અકબરે હવે પુત્ર થશે કહ્યું ત્યારે પુત્ર જન્મ્યો. રાજાઓમાં આવી વચનસિદ્ધિ તથા તેમની બાધા રાખવાનું છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી ચાલતું હતું.

૮૭: અકબરનામા ૩. પૃ. ૮૭. ખુવારીના આ આંકડામાં આટલો મોટો ફેર વિચિત્ર લાગે છે. બળવાખોરોના સૈન્યમાં કવાયત વિનાના માણસોને લીધે એમ હોય. પરંતુ મિરઝાંના મુઘલો બહાદુર હતા.

અને ખાન આઝમ બન્ને દૂધભાઇઓ વિજયના હર્ષમાં ભાવથી ભેટયા.[૮૮] આ વખતે સોરાબ ઇખ્તિયારઉલ્‌મુલ્કનું માથું લઇ હાજર થયો. એના શૌર્યનાં વખાણ થયાં અને ઇનામ મળ્યું. અકબરે શત્રુઓનાં બધાં મળી આશરે બે હજાર માથાંનો એક મિનારો કરાવી લટકાવ્યાં.[૮૯] હવે અકબરના સગાઓએ કરેલો બળવો શમી ગયો અને લગભગ ઘણાખરા માર્યા ગયા. એકલો શાહ મિરઝાં જીવતો રહ્યો હતો તે રખડતો થઇ ગયો. એને પકડવા માટે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને નૌરંગખાનને ભરૂચ અને ચાંપાનેર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા.[૯૦]

અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને ગૂજરાતની ફરી વ્યવસ્થા

હવે અકબરે ભારે દાઠથી અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભદ્રના કિલ્લાના બાદશાહી મહેલોમાં ઉતારો કર્યો. હવે ગૂજરાતનો પાકો બંદોબસ્ત કરવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કરી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતે ગૂજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષો અને વિદ્વાનો પાસે બળવાખોરોની માલ મિલકત છે તથા એમની સાથે એ લોકો સંબંધ ધરાવતા હતા એવા સમાચાર મળવાથી એવા લોકોને હજૂર સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા. એમાં ખાનપુરમાં આજે જેમની દરગાહ સુપ્રસિદ્ધ છે એ શાહ વજીહુદ્દીન જે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કમાં નિષ્ણાત હતા તેમને પણ હાજર કરવામાં આવ્યા. તપાસ કરતાં લાગવગ અને શરમાશરમથી એવી મિલકત એમની પાસે લાવવામાં આવેલી, બાકી કાંઇ સંબંધ નહોતો એમ સાબિત થયું. અકબરે એ બધાને છોડી દીધા અને શાહ વજીહદ્દીનને સારું માન આપ્યું.[૯૧] ભદ્રના મહેલમાં અકબરે પાંચ દિવસ ગાળ્યા. તે પછી શહેરની મધ્યમાં આવેલી ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં જઇને ગૂજરાતના એ જૂના અનુભવી પાસેથી વહીવટને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરી.[૯૨] રાજા ભગવાનદાસ, શાહ કુલી મહેરમ, મીરબક્ષી લશ્કરખાનને સૈન્ય આપી ઇડરના રાવે બળવાખોરોને મદદ કરેલી તેની સજા કરી ત્યાં

૮૮: એ જ, પૃ. ૮૭-૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૮

૮૯: એ જ, પૃ. ૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત, પૃ. ૩૬૮. બે હજાર માથાંની સંખ્યા તબકાત લખે છે.

૯૦: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૯

૯૧: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૬

૯૨: અકબરનામા ૩. પૃ. ૮૮-૮૯; અહમદી, પૃ. ૧૨૭-સુલતાનના ભદ્રના મહેલોમાં પાંચ દિવસ અને ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં પાંચ દિવસ ગાળ્યા એમ તવારીખો કહે છે. તબકાત પૃ. ૩૬૮માં આ નોંધ કરતાં લખે છે કે ઇતિમાદખાનની હવેલી શહેરની મધ્યમાં હતી. એની જગ્યાનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પાંચ દિવસની નોંધ બદૌની લખે છે.

ત્યાં વ્યવસ્થા કરી મેવાડને રસ્તે આગ્રા જવા ફરમાન કર્યું.[૯૩] બાદશાહની આ વખતની સવારીનું વર્ષ કાઢવા માટે એક ગૂજરાતીએ "કહેર બ ગૂજરાત આમદ" "ગૂજરાતમાં કેર આવ્યો" એવું વાક્ય યોજ્યું હતું. તેને હજૂરમાં પકડી લાવવામાં આવ્યો. હાજરજવાબીથી એ માણસે "શહ બ ગૂજરાત આમદ" "ગૂજરાતમાં બાદશાહ ભલે આવ્યા" એવું વાક્ય મેં યોજ્યું હતું એમ કહ્યું તેથી તેને છોડી મૂક્યો.[૯૪] વજીરખાન જેણે આ લડાઇમાં બહાદુરી કરી હતી તેને ધોળકા અને ધંધુકાની જાગીર આપવામાં આવી, અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઇ કરી ત્યાં સત્તા જમાવી બેઠેલા અમીનખાન ઘોરી પાસેથી દેશ લઇ લેવો એવો હુકમ કર્યો. અમદાવાદમાં રહેલા કોકાખાન આઝમને મદદ કરવાનું પણ એને કહેવામાં આવ્યું. પાટણ ખાન કલાનના હાથમાં કાયમ રહ્યું. સૈયદ હામીદ બુખારીને અકબરે પોતાની સાથે આવવા કહ્યું.

અકબરનું આગ્રા તરફ પ્રયાણ

વિજય પછી અગિયાર દિવસમાં ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી તેની સમજણ સૂબા ખાન આઝમને પાડી પોતે મહેમદાવાદ તરફ ઊપડયો.[૯૫] રસ્તામાં વટવામાં કુતબેઆલમ સાહેબની દરગાહમાં જે પ્રસિદ્ધ ચમત્કારિક લોહલક્કડનો પથ્થર હતો તે જોયો અને આશ્ચર્ય પામી એમાંથી અરધો કપાવી પોતાની સાથે રાજધાનીમાં લઇ જવા સાથે રાખ્યો.[૯૬] મહેમદાવાદમાં તા–૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના પ્રસિદ્ધ મહેલમાં ઉતારો કર્યો,[૯૭] અને ત્યાંથી બીજે દિવસે ધોળકા જઈ મુકામ કર્યો.[૯૮] આ ચડાઇમાં સારું કામ કરનાર ગ્યાસુદ્દીન અલી કઝવે બક્ષીને કોકાખાન આઝમ સૂબાના હાથ નીચે નીમી ગૂજરાતના સૂબાનો પ્રથમ દીવાન બનાવ્યો, અને એને આસફખાનનો ખિતાબ આપ્યો.[૯૯] આ બધી વ્યવસ્થા

૯૩: અહમદી, પૃ. ૧૨૭; તબકાત–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૯; અકબરનામા-૩. પૃ. ૯૦

૯૪: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૭. ખુશામતનો પ્રભાવ કેવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે.

૯૫: એજ પૃ. ૧૨૮. સૈયદ હામીદને કુટુંબ તથા મિલકત સાથે પોતાની સાથે લીધાં એમ સિકંદરી લખે છે.

૯૬: એ જ, પૃ. ૧૨૮

૯૭: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૯. આહુખાનાના મોટા મહેલનો ઉલ્લેખ તબકાતમાં છે.

૯૮: અકબરનામા-૭. પૃ. ૯૦. અબુલફઝલ ધોળકાને ખુશનુમા pleasant place જગ્યા કહે છે તે નોંધપાત્ર છે. ધોળકા એક વખત રમણીય હશે?

૯૯: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૯. તબકાત એને દીવાન અને બક્ષી બે પદ મળ્યાનું લખે છે.

કરી ધોળકાથી બાદશાહ સીધો કડી અને સિદ્ધપુરને રસ્તે આગ્રા તરફ જવા નીકળ્યો. રાજા ભગવાનદાસે ઈડરમાં વ્યવસ્થા કરી શેરખાન ફુલાદીનો ગુલામ રાવળિયો વડનગરમાં છે એવાં સમાચાર મળતાં વડનગરનો કિલ્લો સર કર્યો. રાવળિયો જોગીને વેશે નાસી ગયો.[૧૦૦] શિરોહી થઇ બાદશાહ તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ના રોજ અજમેર પહોંચ્યો. ઇતિહાસમાં આ ઝડપી ચડાઇ અને વિજય, તથા ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને પાછા આગ્રા પહોંચવું એ બધું મળીને કુલ ૪૩ દિવસમાં પરવારી જવા માટે અકબરની કાર્યશક્તિની ઘણી પ્રશંસા થઇ છે, અને આવી વિજયયાત્રાની નોંધ કોઇ ઇતિહાસમાં નથી એમ કહેવાયું.[૧૦૧] રાજા ભગવાનદાસ ઈડર અને ઉદેપુરના રાણાઓએ સ્વીકારેલી તાબેદારીના સમાચાર લઇને આવ્યો અને રાજા ટોડરમલને બાદશાહે નવા જિતાયેલા ગૂજરાતમાં જઈ ત્યાં જમીનની માપણી કરી જમીનમહેસૂલની જમાબંધીના હિસાબ કરવા મોકલ્યો. ટોડરમલ જ્યારે કેટલોક સમય ગૂજરાતમાં જઈ મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો ત્યારે બાદશાહે ખુશ થઇ એને પોતાની તરવાર ભેટ આપી.[૧૦૨] અકબરે મિરઝાં અઝીઝ કોકોખાન આઝમ ગૂજરાતનો સૂબો હતો છતાં પોતાને ગૂજરાત જીતવાનું આમંત્રણ મોકલનાર અને દેશના અનુભવી ઇતિમાદખાનને એકહજારી મનસબ આપી ખાનનો સલાહકાર નીમ્યો. એના પુત્ર શેરખાનને ચારસોની મનસબ આપી રાજ્યમાં નોકરી આપી.[૧૦૩] આ વખતે ખાન આઝમને અકબરે હજૂરમાં બોલાવ્યો તેથી ગૂજરાતના સૂબાની દીવાનગીરી ઉપર વજીહઉલ્મુલ્ક ગૂજરાતીની નિમણૂક કરવામાં આવી.[૧૦૪]

૧૦૦: અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૦–૯૧. એમાં ફુલાદીના માણસનું નામ રાવળિયો છે, જ્યારે અહમદી ઓલિયા લખે છે, પૃ. ૧૨૮. તબકાત, પૃ. ૩૬૯. એમાં ધોળકાથી રાતરે કડી સુધી મુસાફરી કરી ત્યાંથી સીતાપુર જઈ ત્યાંથી ભગવાનદાસ અને શાહ કુલી મહેરમને વડનગર લેવા મોકલ્યા એમ લખે છે.

૧૦૧: અકબરનામા ૩. ૯૨.

૧૦૨: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૭૧; અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૨. એમાં અબુલફઝલ લખે છે કે ભગવાનદાસ ઈડર અને ઉદેપુરના રાજાઓની તાબેદારીના સ્વીકારની નિશાનીરૂપે એ બન્નેના પુત્રોને સાથે લાવ્યો હતો. વળી અકબરને આગ્રા જતાં રસ્તામાં રાણાએ મળીને ખુશામત કરી હતી એ પણ લખે છે.

૧૦૩: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૯. અહમદી અહીં ઇતિમાદખાનને ગંભીર સ્વભાવનો લખે છે. એવો ઉલ્લેખ બીજે મળતો નથી.

૧૦૪: એ જ, પૃ. ૧૨૯. પહેલાં નીમેલા દીવાનને કેમ બદલ્યો અગર આને બીજું કામ સોંપ્યું એ બાબતનો કાંઈ ઉલ્લેખ કે કારણ આપ્યું નથી.

ગૂજરાત સલ્તનતનો સત્તાવાર રીતે આવેલો અંત

આમ ૧૫૭૩ની સાલની આખર સુધીમાં ગૂજરાત પ્રાંત અકબરના અમલ નીચે સત્તાવાર આવ્યો અને દિલ્હીથી બાદશાહી સૂબેદારો નિમાવા લાગ્યા. ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલનો હવે સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો હતો; જોકે ગૂજરાત સલ્તનત હિ. સ. ૧૦૦૦ સુધી ટકશે એવી સંતપુરુષની આગાહીને થોડાં વર્ષની વાર હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી અકબરની સત્તા સામે મોટો બળવો જગાવી પોતાની વંશપરંપરાની ગાદી ઉપર એક વખત બેસવાનો હતો. સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત હજી જિતાયો નહોતો. ત્યાં જૂના ગૂજરાતી અમીર અને બીજા રાજાઓની સત્તા હજી કાયમ હતી અને સુલતાન મુઝફ્ફરને ત્યાં જ આશ્રયસ્થાન મળવાનું હતું. સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી છેલ્લા ત્રણ સુલતાનોના સમયની નબળી દશા અને અમીરોની ખટપટને લીધે દેશમાં છેલ્લાં સાડત્રીસ વર્ષથી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી. એમાંથી અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે શાંતિનું વાતાવરણ જામતું જતું હતું. પહેલા મુઝફ્ફરથી છેલ્લા મુઝફ્ફર સુધીનાં એકસોને સિત્તેર વર્ષની સલ્તનતના સમયમાંથી આ સાડત્રીસ વર્ષ બાદ કરતાં દેશે એક વખત એ સમયની દુનિયામાં રાજસત્તા અને વેપારથી નામના મેળવી હતી. ઈ.સ. ૧૫૭૩થી હવે ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર દેશ તરીકે નામ રહ્યું નહિ, અને દિલ્હીના મહારાજ્યના એક ભાગ તરીકે હવે રહેવાનું નિર્માણ થયું હતું.

પ્રકરણ ચાળીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેવટનાં વર્ષો

અકબરની સત્તા સામે બળવો અને થોડા વખત માટે ગૂજરાતની ગાદીએ બેસવું

અકબરની સત્તા

ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને શાંત વહીવટ માટે પાકો બંદોબસ્ત કરી, ગૂજરાતને હમેશને માટે મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી, પોતાના દૂધભાઇ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને પહેલા સૂબા તરીકે નીમી, એક વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાત ઉપર બે વાર સવારી કરી, કેટલાંક અસાધારણ શૌર્યનાં કાર્યો કરી અકબર પોતાની રાજધાની ફતેપુર–સિક્રી ગયો; પરંતુ હજી એના નસીબમાં શાંતિ લખાયેલી નહોતી. મિરઝાંઓના બંડનો હજી પૂરેપૂરો અંત આવ્યો નહોતો. ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અકબરના કેદી તરીકે હતો તે છૂટીને હજી પોતાના દેશમાં આવી ગૂજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો હતો ગૂજરાત તળની વ્યવસ્થા અકબરે બરોબર કરી હતી; પાટણ, ધોળકા, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતમાં વિશ્વાસુ મુઘલ સરદારો નિમાયા હતા. અમદાવાદથી વહીવટની દોરીનો સંચાર થતો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયું નહોતું. જૂનાગઢમાં અમીનખાન ઘોરીની સત્તા સર્વોપરી હતી. ફુલાદીઓ અને એમના જૂના ગૂજરાતી અફઘાન બળવાખોરો ગૂજરાતમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઇ ત્યાં બળવાખોર તત્ત્વોનો સાથ શોધી રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર અને કચ્છના રાજાઓ તથા બીજા રજપૂત ઠાકોરો જે તરફ લાભ જણાય તેને ટેકો આપવાની રમત રમી રહ્યા હતા. અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને લીધે સામાન્ય પ્રજા કાંઇક શાંતિ અનુભવી રહી હતી. સલ્તનતનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અમીરોનાં ત્રાસ અને અવ્યસ્થાને લીધે જે અશાંતિ વ્યાપી હતી તેનો અંત આવ્યો હોય એવો આભાસ થતો હતો.

એ સમયે દેશની સ્થિતિ

છતાં આ રાજ્યપરિવર્તનથી હજી પ્રજાના મનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું વાતાવરણ જામ્યું નહોતું. ગૂજરાતની જનતામાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન કાળથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત સુધીમાં બે વર્ગ હતા: એક વેપારી વર્ગ—હમેશ

સમયને અનુસરીને ચાલનારો, જેના હાથમાં દંડો હોય તેને નમનારો, સત્તા-વાળાઓને ગમે તે રીતે સંતોષીને પોતાના જાનમાલનું રક્ષણ ઇચ્છનારો, બલહીન, ઢીલો; બીજો મોટે ભાગે કોળી અને ગરાસિયાથી બનેલો, કોઈ વાર વચનની ખાતર કે કોઇ વાર માત્ર લાભની ખાતર પ્રાણની દરકાર ન કરનારો, જે પૈસા આપે તેને પક્ષે રહી લડનારો ભાડૂતી સૈનિક જેવો, ધર્મને માટે સંકુચિત માનસવાળો અને દેશને માટે શૂન્ય વૃત્તિ સેવનારો, કાંઇ ન મળે તો તોફાન અને લૂંટમાં સમય ગાળનારો. આમ આ બે જાતના વર્ગોને લશ્કરી છાવણીની પેઠે રાજ્ય રચનારા મુસલમાન સુલતાનો અને અમીરોની સત્તાના સમયમાં એક કે બીજી રીતે અનુમોદન મળ્યા કરતું. એથી એમનું ધર્મ અને દેશને માટેનું માનસિક બળ ધીમે ધીમે ઘસાતું ગયું હતું. સમૂહશક્તિ આમે ઓછી હતી, તે છેક ઓછી થતી ગઈ. રાજ્યપલટાની અશાંતિ અને નાની નાની સત્તાઓમાં દેશ વહેંચાઈ જવાથી આ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી. આવા વાતાવરણમાં મુઘલ સત્તાને ટેકો આપવો કે સુલતાન મુઝફ્ફરને તે પ્રજાને માટે એક ગંભીર પ્રશ્ન હતો. વેપારી વર્ગનું કાંઇ ચાલે તેમ નહોતું તેથી એ વર્ગ બધું સહન કરી નસીબને અધીન થઇ, મહાજનોથી રક્ષાઇને સમય પ્રમાણે ચાલવાનું પસંદ કરીને બેઠો હતો. બીજા વર્ગને આવું વાતા-વરણ અનુકૂળ હતું તેથી એ બંને પક્ષને ટેકો આપવા છતાં પોણાબસો વર્ષથી સત્તા ભોગવતા સલ્તનતના પ્રતિનિધિ તરફ વધારે આકર્ષાયો. સુલ-તાન મુઘલોની પેઠે બહારથી આવેલો નહોતો એટલું રૂઢિચુસ્ત માનસને વધારે ફાવે તેવું હતું, એટલે ગૂજરાતમાંથી અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાંથી સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો આવકાર મળે એ અસંભવિત નહોતું. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમા સુલતાન મુઝફ્ફર અકબર જેવા બળવાન શહેનશાહની સામે એક દસકા સુધી સામનો કરી શકયા એ માત્ર સામાન્ય બીના ન કહી શકાય.[1]

કિશોરં અબ્દુર્રહીમખાન સૂબો અને વઝીરખાન નાયબ સૂબો

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરતાં પહેલાં અકબરના રાજ્ય-ની શરૂઆતમાં ગૂજરાતમાં બનેલા કેટલાક નાના પણ અગત્યના બનાવોની

---

૧ : આ ચર્ચા આધારો સાથે જરા વિસ્તારથી આગળ સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું. અહીં એક સલ્તનતનો અંત અને બીજીનો પ્રારંભ એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિનાં સંક્રાંતિ-કાલ હોવાથી આટલું વર્ણન કરવાની જરૂર હતી. સમાજમાં બે વર્ગ ઉપરાંત એક ત્રીજો વર્ગ–મહેનત મજૂરી કરનાર વર્ગ–પણ હતો, પરંતુ એની સ્થિતિ–જમીનદારો, અમીરો, સરદારો કે શેઠિયાઓની, ગુલામી કહી શકાય એવી વેઠ કે મજૂરી કરવા જેવી જ હતી. એ ચર્ચા ગુલામીના ખાસ પ્રકરણમાં કરીશું.

નોંધ કરવી જોઇએ. મિરઝાં અઝીઝ કોકા પહેલો સૂબો નિમાયો હતો તે કેટલાંક કારણોને લીધે ઉદાસીન થઇને આગ્રા ગયો અને સૂબાગીરીનું રાજી-નામું આપવાની ઇચ્છા બાદશાહને કહી.[2] એ ઉપરથી બહેરામ ખાનખાનાનના કિશોર પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે ગૂજરાતનો બીજો સૂબો નીમ્યો. એ સાથે ગૂજરાતના વિશ્વાસુ મુઘલ અમલદારો, જેમાં વઝીરખાન મુખ્ય હતો, તેમને હુકમ લખવામાં આવ્યો કે અબ્દુર્રહીમખાન હજી નાનો છે અને આ એનો પહેલો અધિકાર છે, માટે દેશનો બંદોબસ્ત તમારે બધાએ મળીને જોવો અને ખાનને દોરવણી આપવી. મિરઝાં કોકાના દીવાન વજીહઉલ્મુલ્કને બદલી દીવાની પ્રાગદાસ નામના વિશ્વાસુ અને અનુભવી મુત્સદ્દીને આપવામાં આવી.[3] વઝીરખાનના હાથમાં નાયબ સૂબા જેટલી સત્તા હતી. એણે શિરોહી, ઈડર અને નાંદોદમાં જાગેલાં બંડનાં તોફાનો લશ્કર મોકલીને શમાવ્યાં, ઈડરના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી કેટલાક મરણિયા થયેલા રજપૂતોએ એનો સામનો કર્યો. એમાં શાહી લશ્કરની સારી ખુવારી થઇ, પરંતુ છેવટે તો ઈડરવાળા હાર્યા.[4]

બાદશાહી જનાનાને હજ કરવા ફિરંગીઓનો પરવાનો મેળવવામાં ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ

બીજી બાજુથી સૌરાષ્ટ્રમાં હજી શાહી સત્તાની કાંઈ જ અસર નહોતી. ઈડર તરફ હજી બંડ થયા કરતાં હતાં. વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરો-બર રાખી શકાતો નહોતો. એ વખતે પાછી દેશમાં અશાંતિ શરૂ થઈ. શહેનશાહના જમાનાની વડીલ બાનુઓની ઇચ્છા મક્કા શરીફની હજ કર-વાની થવાથી એમને માટે મક્કાના દ્વાર—ગૂજરાત—સુરતમાં બધો બંદોબસ્ત કર-વાનો હતો. ઉપર જોઇ ગયા તેમ સમુદ્રયાન ફિરંગીસત્તાના હાથમાં હતું અને હાજીઓનાં વહાણ સલામત આવજા કરી શકે તે માટે એમની પરવાનગીની જરૂર હતી. અકબરે ગોવાનો સંબંધ તાજો કર્યો હતો તે પણ જોઈ ગયા. ગૂજરાતને સર કર્યાં પછી દર વર્ષે એક મોટા અમલદારને મીર હાજી—યાત્રાનો સંઘવી—નીમી હજની વ્યવસ્થા કરવાનો અકબરે નિશ્ચય કર્યો હતો.[5] આ

૨: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૦

૩: એ જ પૃ. ૧૩૦: અકબરે વઝીરખાનને પોતાના ઘરના માણસ જેવો ગણ્યો છે. મીર અલ્લાઉદ્દીન અને પ્રાગદાસને પણ વિશ્વાસુ ગણ્યા છે. અહમદીના ગુ. ભા.માં આ પ્રાગ-દાસને વ્યાકદાસ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે.

૪: એ જ પૃ. ૧૩૧, અકબરનામા ૩–પૃ. ૨૬૯ અને પૃ. ૨૮૦. રજપૂતો હાર્યાં છતાં અબુલ-ફઝલ એમનાં વખાણ કરે છે.

૫: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ ૫–પૃ. ૩૯૧–૯૨. અકબરનામા પૃ. ૨૭૩ (ભા.-૩)માં હવા અનુકૂળ ન હોવાથી હાજીઓ અમદાવાદ થોભ્યા એમ લખે છે.

વખતે તો અકબરની ફોઈ ગુલવદનબાનૂ, અકબરની મા હામીદા બેગમ અને સલીમા સુલતાન બેગમ વગેરે શાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વ્યવસ્થા થઇ હતી અને ખાસ અમલદારો નિમાયા હતા. અકબર આ વખતે ઉદેપુરમાં હતો. એને કાને ફિરંગીઓનાં સમુદ્રનાં તોફાનોની વાતો આવી રહી હતી, તેથી એણે સુરતનો રક્ષક કલીજખાન જે આ વખતે ઇડરનાં તોફાનો શમાવવા ઉત્તર ગૂજરાતમાં હતો તેને હજની વ્યવસ્થા કરવા સુરત જવા હુકમ કર્યો.[૬] બે વહાણો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીઓ સલીમા નામના વહાણમાં અને સુલતાન ખાજા વગેરે અમલદારો ઇલાહી નામના વહાણમાં ઊપડ્યાં. કેટલાક ભાવિક ગરીબ યાત્રાળુઓની પણ એમની સાથે સગવડ કરવામાં આવી. પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવામાં ખંભાતના વેપારી કલ્યાણદાસની લાગવગનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.[૭] આ જનાનાને હિંદ પાછા ફરી આગ્રા પાછા જતાં ત્રણથી સાડાત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય થયો હતો. એડન આગળ એમનું વહાણ ભાંગ્યું હતું. હવા અનુકૂળ ન હોવાથી ગૂજરાતમાં પણ રોકાવું પડ્યું હતું. પાછાં વળતાં સુલતાન મુજફ્ફરે અકબરની સત્તાને હલાવી નાંખી હતી એટલે આગ્રા જવાનો રસ્તો સલામત નહોતો, અને લાંબો વખત ગૂજરાતમાં રોકાવું પડ્યું હતું, વગેરે વિગતોનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. ગૂજરાત મક્કાનું દ્વાર, ફિરંગી સાથે અકબર જેવાને ખંભાતના ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો પડે, અને દેશમાં જૂની સલ્તનતના પ્રતિનિધિએ શાહી સત્તા ઢીલી કરી હતી તેની અશાંતિ હતી, એટલી બીનાઓ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.[૮]

૬: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૩-૭૬; તબકાતે અકબરી. ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૯૨. તબકાતનો લેખક કહે છે સામાન્ય લોકોને દર વર્ષે હજ કરવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કોઈ પણ બાદશાહે પહેલાં કરી નહોતી. બદૌની કહે છે કે એ વ્યવસ્થા છ વર્ષ ચાલી.

૭: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬. મીર હાજીનું નામ સુલતાન ખાજા હતું. અકબરનામામાં અબુલફઝલ આ વર્ણન વિગતથી આપે છે. પાછા ફરતાં નવાં વહાણો વગેરેનાં બધાંનાં નામો આપે છે.

૮: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬-૭૮. અબુલફઝલ લખે છે કે શાહી હાજીઓની સગવડ કરવાના કામથી પોર્ટુગીઝો બહુ ખુશી થયા, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એનાથી જુદી હતી. કાંઈ કારણસર પરવાનો મળતો નહોતો. તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ-૫ પૃ. ૪૦૨ અને બદૌની, ભા. ૨, પૃ. ૨૪૯)માં સ્પષ્ટ લખે છે કે પરવાના માટે કલીજખાનને ખંભાતના વેપારી કલ્યાણદાસને લઇને પોર્ટુગીઝ અમલદારને મળવું પડેલું. ફારસી ઇતિહાસલેખકની રીત પ્રમાણે કલ્યાણદાસનું બકાલ નામ લખે છે. વાણિયા માટે છેક ગઈ સદીના અંત સુધી બકાલ શબ્દ લોકમાં તેમજ દસ્તાવેજોમાં ચાલુ હતો.

બાજુ પોતાના વિશ્વાસુ માણસો તરીકે દીવાન પ્રાગદાસ અને બાઝબહાદુર-ખાનને થોડા સૈન્ય સાથે બેગમની સામે મોકલ્યા. પોતે અમદાવાદના દરવાજા બંધ કરી રક્ષણ કરવા ઊભો. ગુલરૂખ બેગમ અને એના બળવાખોર સાથીઓ વડોદરાથી અમદાવાદ તરફ આવતાં બાઝબહાદુર અને પ્રાગદાસના લશ્કર સાથે સરનાલ મુકામે ભેગા થયા. ત્યાં યુદ્ધ થયું તેમાં શાહી માણસોએ હાર ખાધી અને એથી બળવાખોરની હિંમત વધી.[૧૧] વઝીરખાનનો સંદેશો મળતાં રાજા ટોડરમલ ઝડપથી અમદાવાદ આવ્યો અને ખાનને બહાર કાઢી બંને પોતાનાં લશ્કરો ભેગાં કરી શત્રુ સામે જવા ઊપડ્યા. આ સમાચાર બળવાખોરોને મળતાં એ લોકો ખંભાત તરફ ગયા અને એ બંદરને ઘેરો ઘાલ્યો. સૈયદ હાસમ ખંભાતનો બચાવ કરતો હતો, પણ એની પાસે બળ નહોતું.[૧૨] શાહી સેના બળવાખોરોની પાછળ પડી હતી તે આવે છે એવા સમાચાર જાણી ખંભાતનો ઘેરો ઉઠાવી શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર તરફ જતા હતા ત્યાં શાહી લશ્કરે પૂંઠ પકડી ધોળકા પાસે એમને પકડી પાડ્યા. અહીં બન્ને સૈન્યોનું યુદ્ધ થયું. એમાં ગુલરૂખ બેગમે બહાદુરી બતાવી. કેટલીક સ્ત્રીઓને પુરુષોના પોશાક પહેરાવી તીરો છોડાવ્યાં, પરંતુ એમની ખુવારી થઈ અને કેટલાંક નાસી ગયાં તથા કેટલાંક કેદ પકડાયાં. કેટલીક સ્ત્રીઓને રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે શાહી હજૂરમાં મોકલી. એને લાગ્યું કે હવે તોફાનો શાંત થયાં છે અને માપણીનું કામ પૂરું થયું છે એટલે પોતે પણ શાહી રાજધાની તરફ ઊપડ્યો.[૧૩]

મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાંએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુલરૂખ બેગમનો પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં નાનો હતો છતાં બહાદુર હતો. રાજા ટોડરમલ ગયો છે એવા સમાચાર જ્યારે તેણે જાણ્યા ત્યારે એણે ફરીથી વઝીરખાન સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. લૂંટની આશાથી

---

૧૧ : એ જ. પૃ. ૧૩૩; તબકાત, ઇલિયટ–૫. પૃ. ૪૦૫. એમાં દીવાન પ્રાગદાસને બદલે બાવા ગદાઇ નામ આપે છે.

૧૨ : સૈયદ હાસમ રક્ષણ કરતાં ઘાયલ થયો હતો. અહમદી, પૃ. ૧૩૩. તબકાત મિરઝાં ઉપર નંદરબાર આગળ હુમલો થયો એમ લખે છે તે ભૂલ છે; ખંભાત પાસે થયેલો છે. બદૌની પેટલાદ લખે છે. તબકાત પૃ. ૪૦૫ નોં. ૧

૧૩ : અહમદી, ગુ. ભા. ૧૩૩–૩૪; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૦૫. ગુલરૂખ બેગમને માટે અહમદીની ગુજરાતી અને ડૉ. બર્ડની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ફેર છે. ગુજરાતી-માં એક બેત આપી છે તે રમૂજી છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં તે નથી. બેત કહે છે કે નર હોય કે માદા પણ સ્વભાવ સરખો છે. વાઘ અને વાઘણ બન્ને ફાડી ખાનારાં છે!

ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા તોફાનીઓ એને જઈ મળ્યા. ખંભાત ધનવાન વેપારીઓથી વસેલું બંદર હોવાથી આવા લોકોને ત્યાં લૂંટ કે ધમકીથી સારો પૈસો મળી જતો. એ લોકોએ ખંભાતમાં તોફાન કર્યું અને વઝીરખાને એ તરફ જવા ધાર્યું,[૧૪] પરંતુ એનાં માણસો હજી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવાં નહોતાં. કેટલાંક તો શત્રુને જઇને મળ્યાં પણ ખરાં. શહેરમાં શત્રુ તરફનું વલણ બતાવતા માણસોને કેદ કર્યા. પોતે શહેર બંધ કરી વિશ્વાસુ માણસોથી બચાવ કરવા લાગ્યો. શાહી મદદ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી કિલ્લામાં રહી નવા નવા મોરચા ગોઠવી માણસોની હિંમત જાળવી રાખી. આ તરફથી મિરઝાં મુઝફ્ફરે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એનો સરદાર મહેરઅલી કિલ્લામાં પણ બળવાખોરોને સાથ આપનારા છે એવી સમજથી નિસરણીઓ મૂકી અંદર જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ અંદરથી બંદૂકની એક ગોળી એને અકસ્માત વાગવાથી એ મરણ પામ્યો. કિલ્લા ઉપર જે માણસો ચડી ગયાં હતાં તે આ બનાવથી ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યાં. આમ અકસ્માત થવાથી વઝીરખાનને વિજય મળ્યો. મિરઝાં મુઝફ્ફર હુસેન દક્ષિણ તરફ નાઠો. આ રીતે મિરઝાંઓના હુલ્લડનો અંત આવ્યો.[૧૫]

શહાબુદ્દીન અહમદખાન—સૂબો એણે કરેલો બંદોબસ્ત

વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર જળવાઇ શક્યો નહિ તેથી એની બદલી કરી એને ઈડર તરફ તોફાનો શમાવવા મોકલ્યો અને માળવાથી શહાબુદ્દીન અહમદખાનની ગૂજરાતના ત્રીજા મુઘલ સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી. આ સૂબાએ તોફાનો શાંત કરી મોડાસાના પ્રદેશમાં સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેના કેટલાક ભાગોમાં તોફાનીઓથી પ્રજાને પડતી હાડમારી ધ્યાનમાં લઈ બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા અને તેમાં થાણાં મૂક્યાં. કેટલીક જગ્યાએ જમીનની માપણીથી લોકમાં અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો ત્યાં બીજી વાર માપણી કરી. થોડો વખત દેશમાં વ્યવસ્થા જળવાઇ રહી.[૧૬]

૧૪: અહમદી, પૃ. ૧૩૪–૩૫; તબકાત ૪૦૫–૬. તબકાત આ વર્ણન બહુ ટૂંકામાં પતાવે છે.

૧૫: એ જ પૃ. ૧૩૫; તબકાત પૃ. ૪૦૫. મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો તેને આસીર બુરહાનપુરના રાજા અલી ફારૂકીએ પકડ્યો. અકબરને આ ખબર પંજાબમાં મળી. મિરઝાંને એણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. (તબકાત, પૃ. ૪૦૮)

૧૬: અહમદી ગુ. ભા. ૧૩૬, ૧૩૯; અકબરનામા ૩–પૃ. ૩૦૬ અને સિકંદરી પૃ. ૪૫૭. શહાબુદ્દીનને સૂબાગીરી આપી ત્યારે વઝીરખાનને ઈડર તરફ મોકલ્યો. પૃ. ૨૮૧માં જણાવે છે કે કલીજખાનને ઈડરથી સુરત જનાનાના હાજીઓ સાથે મોકલ્યો તે પછી ત્યાં ફરી તોફાનો થયાં. ઈડરના રાવ તરફથી આશા રાવળે માણસો ભેગાં કરી લડાઇ કરી.

સૌરાષ્ટ્રમાં અમીનખાન અને જામના સૈન્યે શાહી સૈન્યને હરાવ્યું

આ વખતે તાતારખાન ઘોરીના પુત્ર અમીનખાન ઘોરીના હાથમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો અને જૂનાગઢમાં એની રાજધાની હતી. અકબરના અમલદારોના મનમાં બળવાખોરોના આશ્રય જેવો ગણાતો આ પ્રદેશ જીતી લેવાની ઈચ્છા રહ્યા કરતી. એવામાં અમીનખાન ઘોરીનો મુખ્ય સરદાર ફતહખાન શેરવાણી કોઇ કારણથી અમીનખાનથી રિસાયો અને સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાન પાસે આવી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ બાદશાહને તાબે કરી આપું એવી વાત કરી.[૧૭] ફતહખાન શેરવાણી શૂરો સરદાર હતો. એના જવાથી અમીનખાનની હિંમત ઓસરી ગઇ હતી. સૂબા શહાબુદ્દીને પોતાના ભત્રીજા મિરઝાંખાન સાથે ચાર હજારનું લશ્કર ફતહખાનને આપી સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવા એને જૂનાગઢ તરફ મોકલ્યો. અમીનખાને ગભરાઇને સુલેહ માટે પોતાનો એલચી મોકલી કહેવડાવ્યું કે જૂનાગઢનો કિલ્લો જો મારી પાસે રહેવા દેવામાં આવે તો બીજો મુલક શાહી સૈન્યને સોંપી દેવા હું તૈયાર છું. પરંતુ આવો કેન્દ્રમાં રહેલો મોટો અને અગત્યનો કિલ્લો છોડી દેવા મિરઝાંખાને ના પાડી, એટલે અમીનખાન કિલ્લો બંધ કરી રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો. આ અરસામાં જેના ઉપર સૌરાષ્ટ્ર જીતવાની આશા હતી તે ફતહખાન માંદો પડચો અને થોડા સમયમાં જ મરણ પામ્યો. કિલ્લામાં ઘેરાયેલા અમીનખાને જામનગરના રાજાની મદદ માંગી, એટલે જસો જામ ચાર હજાર સવારો લઈ એની મદદે આવ્યો. મીરઝાંખાન આ પરિસ્થિતિને લીધે જૂનાગઢનો ઘેરો ઉઠાવી માંગરોળ સર કરવા એ બંદરને ઘેરો ઘાલી રહ્યો હતો. અમીનખાન જામનું લશ્કર મદદે આવી પહોંચતાં કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી મીરઝાંખાનની પાછળ માંગરોળ તરફ ગયો; એટલે મીરઝાંખાન ત્યાંથી કોડીનાર તરફ ગયો. અમીનખાન એની પાછળ પડચો. હવે બન્ને લશ્કરોને લડચા વિના છૂટકો નહોતો એટલે યુદ્ધ થયું એમાં મીરઝાંખાનનું

અકબર મહી સુધી આવ્યો હતો (ડુંગરપુરની સરહદની મહી નદી?). કલીજખાનને હાજી સાથે ઈડર રસ્તે અમદાવાદ જવાનું હતું. ઈડરમાં આવતાં રાણો ડુંગરોમાં નાસી ગયો હતો, છતાં મંદિરમાં ભરાયેલા રજપૂતો કપાઈ ગયા ત્યાંસુધી લડચા. અબુલફઝલ આ વીરતાનાં જ વખાણ કરતો હશે. તવારીખોનાં વર્ણનો–નામો વગેરેમાં આમ ફેર પડે છે. ઈડરે અકબરનો લાંબા વખત સુધી ભારે સામનો કર્યો એમ સમજાય છે. ઘડીમાં તાબેદારી સ્વીકારી જરા તક મળતાં માથું ઊંચું કર્યું છે.

૧૭: અહમદી, પૃ. ૧૩૮–૩૯; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૭–૫૮. સિકંદરીએ અકબરના સમયના ઘણા બનાવોની નોંધ લીધી નથી કે બહુ ટૂંકો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કરના આ પરાજયનું વર્ણન ઠીક કર્યું છે.

શાહી લશ્કર હાર્યું અને મોટી ખુવારી થઇ. એમનો સરંજામ અમીનખાન અને જામે લૂંટી લીધો. ઘવાયેલાં માણસો લઇ મીરઝાંખાન મુશ્કેલીથી અમદાવાદ પહોંચી શક્યો.[૧૮]

અબુતુરાબ મક્કાથી પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાંનો પથ્થર આગ્રા લઈ ગયો

આ સમય દરમ્યાન એક બીજો બનાવ પણ નોંધપાત્ર છે. ઉપર જોયું તેમ અકબરે દર વર્ષે એક અમીરને મીર હાજી નીમીને મક્કા શરીફની હજ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને શાહી જનાનો પણ યાત્રા કરવા ગયો હતો. હવે મીર અબુતુરાબ જે મીર કમાલુદ્દીનનો પુત્ર થતો હતો અને અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવામાં ઇતિમાદખાનનો સંદેશવાહક હતો તેને મીર હાજી નીમી મક્કા જવા પરવાનગી આપી. આ વખતે ઇતિમાદખાન પણ હજૂરમાં હતો અને તેની યાત્રા માટે તીવ્ર ઈચ્છા હતી તેથી એને પણ પરવાનગી મળી. હવે અબુતુરાબ મક્કાથી પાછો વળતાં એક ભારે મોટો પથ્થર સાથે લાવ્યો હતો તે સુરત બંદરે ઉતાર્યો. એ પથ્થર ઉપર કદમે-રસૂલ શરીફ–પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં–દેખાતાં હતાં. અબુતુરાબ આ પથ્થરને અંબાડીવાળા હાથી ઉપર મૂકી દબદબાથી સાથે સાતસેં એંશી હાજીઓનું સાજન લઇ રાજધાની ફતેહપુર-સિક્રી તરફ ગયો અને બાદશાહને પોતે કરેલા પવિત્ર કાર્ય બાબત અરજી મોકલાવી.[૧૯] અકબરે આ લોકો રાજધાનીથી એક મજલ દૂર આવે ત્યારે ખબર કરવા કહ્યું અને જ્યારે તે ખબર મળ્યા ત્યારે પોતે અમીરોને લઈ સામૈયું કરવા ગયો, દરબાર ભર્યો ને નાના મોટા ગરીબ ધનવાન બધાંને દર્શનનો લાભ લેવા દીધો. પછી અમીરો તથા પોતે ખભા ઉપર મૂકી સો ડગલાં ચાલ્યા, એ રીતે પગલાંને રાજધાનીમાં લાવ્યા અને દર્શનનો લાભ આપવા મહેલની પાસે પધરાવ્યાં.[૨૦]

અબુતુરાબે આ પવિત્ર પગલાં અમદાવાદ લાવી આશાવલમાં પધરાવ્યાં

થોડો સમય આમ વીત્યા પછી અબુતુરાબે વિનંતિ કરી કે ગૂજરાત મક્કાનું દ્વાર છે તેથી આ પવિત્ર પગલાંને ત્યાં લઈ જઈ એના ઉપર ઘુંમટવાળું

૧૮: અહમદી અને સિકંદરી, નોં. ૧૭ મુજબ

૧૯: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૬–૩૮; બદૌની મનતુખવુત્તવારીખ ભા. ૨ (Lowe) પૃ. ૩૨૦. બદૌની શાહ અબુતુરાબ અને ઇતિમાદખાન હજથી પાછા આવ્યા એમ સ્પષ્ટ કહે છે, અને પથ્થર એટલો ભારે હતો કે હાથી ઉપર લઇ જવો પડે એમ લખે છે. અકબરે રાજધાનીથી ચાર કોશ દૂર જઈ સામૈયું કર્યું એમ લખે છે. એ પછીની હકીકત બીજી કોઈ તવારીખોમાં નથી. બદૌની આ પગલાં માટે એક બેત પણ લખેછે. અકબરનામા ૩-પૃ. ૩૦૬

૨૦: અહમદી અને બદૌની નોં. ૧૯ મુજબ

મકાન બાંધી તેમાં પધરાવવાની પરવાનગી મળવી જોઇએ. અકબરે ખુશીથી એ પરવાનગી આપી. અબુતુરાબ પગલાં અમદાવાદમાં લાવ્યો ને આશાવલમાં પોતાના ઘરની પાસે એને માટે મોટું મકાન બંધાવ્યું; એ મકાન ૭ વર્ષમાં પૂરું થયા પછી એમાં પગલાંની પધરામણી કરી. આ બધાં વર્ણનનું એક પુસ્તક લખાયું તેનું નામ 'રિસાલે કદમિયા' રખાયું. મિરાતે અહમદી-નો લેખક કહે છે કે આશાવલમાં મેં પગલાંનાં દર્શનનો લાભ લીધેલો. તે પછી મરાઠાઓના સમયમાં આશાવલ ઉજ્જડ થયું ત્યારે મીરના વંશજોએ એ પગલાંને શહેરમાં પધરાવ્યાં. અહમદીનો લેખક કહે છે મારા સમયમાં અબુતુરાબના વારસોના ઘરમાં એ પગલાં હતા.[૨૧] ગૂજરાતના—ખાસ કરીને અમદાવાદના–સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો ગણી શકાય. મીર અબુતુરાબનું ઘર આશાવલમાં હતું. ત્યાં જ એનો રોજો આજે કેલિકો મિલની પાછળ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઊભો છે.

શહાબુદ્દીનને બદલી ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીમ્યો

ગૂજરાતનો જૂનો અને લાગવગવાળો અમીર ઇતિમાદખાન અકબરને ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં પહેલો હતો અને અકબર પ્રત્યે એણે વફાદારીનો દરેક રીતે દેખાવ ચાલુ રાખ્યો હતો. આમ છતાં અકબરની ખંભાતની મુલાકાત વખતે અમીરોની શંકા અને ફરિયાદ ઉપરથી એને કેદ રાખવામાં આવેલો, અને છેવટે અબુતુરાબ સાથે મક્કા હજ કરી આવ્યો, પછી અકબરની તહેનાતમાં હાજર થયો એ જોઇ ગયા. શહાબુદ્દીન અહમદખાન જ્યારે ગૂજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે હજૂરમાં ઇતિમાદખાન ગૂજરાતના વહીવટમાં કરકસર કેવી રીતે થઇ શકે તે બાબત બાદશાહને કહ્યા કરતો હતો. ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાત જીતી આપવામાં નિમિત્ત થયેલા જૂના ગૂજરાતી અમીરના આ પ્રમાણે કહ્યાથી

૨૧ : અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૯–૩૮. અહમદીની પુરવણીના જુદા ગ્રંથમાં અમદાવાદ-ના વર્ણનમાં પણ આ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિ-હાસ-કદમે રસૂલ શરીફ) અકબરે આ પગલાંને જે આવકાર આપ્યો અને પૂજ્ય ભાવ બતાવ્યો તે માત્ર એની મુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી કે તેમને ખુશ કરવા કરેલું કે ખરી ધાર્મિક લાગણીથી કરેલું તે માટે અકબરની દીને ઈલાહી તથા બીજા ધર્મો પ્રત્યેની લાગણી જોતાં એક પ્રશ્ન થાય છે. શંકા કરનાર કહે છે કે એમ હોય તો આટલા ભાવ અને દબદબાથી લાવેલો પથ્થર અબુતુરાબને ગૂજરાતમાં પાછો કેમ લઈ જવા દે. આ બાબત કેટલીક ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. અમદાવાદમાં અબુતુરાબનો રોજો જૂના આશાપલ્લીના સ્થળનિર્ણયમાં અગત્યનો ગણી શકાય.

એની શુભ નિષ્ઠા અકબરને જણાઈ. અકબરના બીજા હિતચિંતક અમીરોને પસંદ ન હોવા છતાં બાદશાહે એની નિમણૂક ગૂજરાતના સૂબા તરીકે કરી અને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને હજૂરમાં પાછા ફરવા હુકમ મોકલ્યો.[૨૨] ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની સાથે જ મીર અબુતુરાબને અમીનની પદવી આપી, ખાજા અબુલકાસીમને દીવાની આપી,[૨૩] અને ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ–તબકાતે અકબરીના લેખકને બક્ષીગીરી આપી.[૨૪] એ સિવાય બીજા ઘણા અમીરોને પોશાક અને ઘોડાની બક્ષિસ આપી નવા સૂબા સાથે ગૂજરાત જવાનો હુકમ કર્યો. બાદશાહી મહેલખાતાના ઉપરી ખાનગી ભરોસાદાર કારભારી જેવા કરમઅલી બીન રમજાનને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો.[૨૫] આ વખતે મિરઝાંઓના વખતના કેટલાક તોફાની લોકો જે વઝીરખાનના વખતમાં પણ અસંતોષ બતાવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા અને જેમના કારણથી વઝીરખાનના કાર્યમાં સફળતા મળતી નહોતી, એ લોકો તકનો લાભ લઇ જે સૂબા સત્તા ઉપર આવે તેનો લાભ લેતા હતા. અકબર પાસે આ ફરિયાદ જ્યારે ગઇ ત્યારે એણે આવા લોકોને બરતરફ કરવા ફરમાન મોકલેલું, પણ ઇતિમાદખાને પાછળથી એ હુકમ પ્રમાણે કરેલું નહિ. આ તોફાની ટોળી ખરી રીતે કોઇને વફાદાર નહોતી, તેથી શહાબુદ્દીનની બદલી અને ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની

૨૨: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૦; અકબરનામા ૩–પૃ. ૫૯૬; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૨૮. ઇતિમાદખાન મીઠાબોલો, તકસાધુ, અને બોલવામાં મુત્સદ્દી જેવો હતો. એણે વહીવટી લાભ બતાવી અકબરનું મન જીત્યું. તબકાતના લેખક પ્રમાણે ગૂજરાતનો અનુભવી હોવાથી આવક વધારશે એ ઈરાદાથી એની નિમણૂક થઈ.

૨૩: એ જ પૃ. ૧૪૦; તબકાત પૃ. ૪૨૮–૪૩૦. તવારીખોમાં એની સાથે નિમાયેલા અમલદારોની લાંબી યાદી આપી છે. અહીં માત્ર મુખ્ય નામ લીધાં છે. પહેલવાન અલી સિસ્તાની અમદાવાદનો કોટવાલ નિમાયો (તબકાત પૃ. ૪૩૦).

૨૪: તબકાતે અકબરીના લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની મુખ્ય બક્ષી તરીકે આ વખતે નિમણૂક થઈ, અને ગૂજરાતનો બધો અહેવાલ એ રીતસર બાદશાહને સીધો લખી મોકલતો, તેથી મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં એણે લખેલી હકીકતને વધારે વજન આપવું પડે. એ પોતે લીધેલા ભાગનો દરેક વખતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એટલે જ્યાં પોતાનો ઉલ્લેખ હશે ત્યાં 'લેખક' શબ્દ અહીં વર્ણનમાં વાપરીશું. અહમદી ઘણે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે છતાં ગૂજરાત માટેની ખાસ નોંધ બીજેથી પણ લીધી છે.

૨૫: અહમદી પૃ. ૧૪૦. શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા અકબરે ઘરનો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ મોકલ્યો તે સૂચક બીના છે. ઇતિમાદખાનની નિમણૂકનો બીજા અમીરોએ વિરોધ કરેલો તે કારણ કદાચ હોઇ શકે, જેથી શહાબુદ્દીનને ખરાબ ન લાગે, પણ એને ખરાબ લાગ્યું તો ખરું જ.

વાત સાંભળતાં એ લોકોએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી, શહાબુદ્દીનની સામે બંડ કરી સત્તા પોતાને હાથ કરવાનો ઇરાદો કર્યો.[૨૬]

અકબર પાસેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગુજરાતમાં આવવું

સુલતાન મુઝફ્ફર ગૂજરાતી આ સમય દરમ્યાન અકબરના અમીરો પાસે બંદીવાન હતો. અકબરની સવારી પંજાબ બાજુ જતાં અને સૂબાગીરીની અદલાબદલી સાંભળતાં એ છુપાઇને ઇ. સ. ૧૫૮૩માં નાસી છૂટચો અને ગૂજરાતમાં આવી રાજપીપળા તરફ આવીને રહ્યો, પરંતુ ત્યાં અકબરના અમીર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનના ડરથી રહી શકાયું નહિ અને સૌરાષ્ટ્ર બાજુ નાસી ગયો.[૨૭]

શહાબુદ્દીનના ચાલ્યા ગયા પછી વધેલી અશાંતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા શાહી સૈનિકો મુઝફ્ફરને મળ્યા.

શહાબુદ્દીન અહમદખાન બાદશાહી હુકમને વશ થઇ ઇતિમાદખાનને અમદાવાદનો કબજો સોંપવા ઘોડા અને પોશાક લઇ સામો ગયો અને નદી પાર ઉસમાનપુર પાસે જઈ પડાવ નાંખ્યો.[૨૮] અમદાવાદના કિલ્લાની કૂંચી ઇતિમાદખાનને સોંપી પોતે હજૂરમાં જવા માટે કડી તરફ ચાલ્યો. ઇતિમાદખાન અમદાવાદમાં આવ્યો તે પછી બે દિવસમાં જ એને ખબર મળી કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનના નાસી આવેલા માણસો, બન્નેનો પ્રયત્ન છતાં સમજ્યા નથી અને મીર આબિદ બદક્ષીની સરદારી નીચે એ લોકો ખુલ્લા વિરુદ્ધ પડી

૨૬: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૦૭. તબકાત પ્રમાણે ઇતિમાદખાને આ બળવાખોર સૈનિકો-ને શાંત કરવા યોગ્ય લાગ્યાથી લેખકને વાટાઘાટ માટે મોકલ્યો, પણ તેમાં સફલતા મળી નહિ. સિકંદરી જાુદું જ લખે છે. તેના પ્રમાણે આઠસો બળવાખોરો ઇતિમાદખાન પાસે આવ્યા. એણે માસિક દસ રૂપિયાનો પગાર આપીશ એમ કહ્યું તેથી એ લોક મુઝફ્ફરને જઈ મળ્યા.

૨૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮. બદૌની કહે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરનું મોસાળ હતું તેથી તે ત્યાં જઈ રહ્યો-અબુલફઝલ તો એને ખોટો બેસાડેલો સુલતાન જ કહે છે. પોર્ટુગીઝના અહેવાલમાં (Danvers II-53) મુઝફ્ફર અકબરની કેદમાંથી બૈરાંના વેશે કે બૈરાંની મદદથી નાઠો. સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલાં અકબરના સુગંધીદ્રવ્યોના દરોગા કરમઅલી પાસે કેદી હતો, પછી મુનીમખાન પાસે હતો. મુનીમખાનના મરણ પછી એ આગ્રામાં દરબારના દીવાન ખાન મનસૂરની નજર તળે હતો. અકબરના રાજ્યારોહણ-ના ૨૩ મા વર્ષમાં એ નાઠો એમાં રક્ષક અમલદારોની બેકાળજી કારણ હતી એમ અબુલ-ફઝલ લખે છે. (અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૦૮)

૨૮: અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૨; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૦. તબકાત ઉસમાનપુરનું નામ સ્પષ્ટ લખે છે અને તે ખરું લાગે છે. અહમદીના લખાણ પ્રમાણે શહેરમાં દરબાર ભરી ઇતિમાદખાનને કૂંચી સોંપી એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવી રહ્યા છે. શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાંખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળીના એક જહાંગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને ખબર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદાસીન થઇ ભયગ્રસ્ત થયું હતું.[૨૯] આબિદ બદક્ષીના મીઠા શબ્દો ઉપરથી આ કારણથી એને વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો. આબિદ બદક્ષી અને એના મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા. આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શહાબુદ્દીને સાબરકાંઠા વગેરે પ્રદેશમાં બંદોબસ્ત માટે જે એંશી થાણાં બેસાડ્યાં હતાં ત્યાંના કોમી ગરાસિયાઓ પણ તોફાને ચડ્યા અને થાણાં તોડી પાડ્યાં.[૩૦] આ વખતે મીર આબિદ બદક્ષીએ વટવાના નાળા પાસે પડાવ નાંખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી શકીએ તેમ નથી. જો અમને પહેલાં-ની આવક અને જાગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામાં હાજર થઇએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ખાને બુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છું એમ કહેવડાવ્યું. પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યું કે તમને લોકોને રાહત મળે તે માટે હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઇ ખલીલ બેગ અને મુહમ્મદ યૂસુફ પાસે માતર ગયા અને મુઝફ્ફરને આમત્રણનો પત્ર લખ્યો.[૩૧]

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાતે યુદ્ધના કંટાળાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ગૂંચવણમાં પડ્યો. એને લાગ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બન્નેએ થઇ બની શકે તે કરવું. શહાબુદ્દીનને જતો રોકવા એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,[૩૨] પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યું નહિ. એણે

૨૯: અહમદી: પૃ. ૧૪૧; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮–૫૯; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૦૯. અહમદી અને સિકંદરીમાં આ બળવાખોરોનાં નામોની યાદી આપી છે.

૩૦: અહમદી, પૃ. ૧૪૨

૩૧: એ જ પૃ. ૧૪૨: લખે છે કે એમની માંગણી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે. સિકંદરી પૃ. ૪૫૮–૫૯. એમાં દસ રૂપિયાના પગારની વાત લખી છે, જે બીજે મળતી નથી. આમ છતાં પોતાથી બનતું કરવાની લાલચ ઇતિમાદખાને આપી તેની નોંધ અહમદી કરે છે.

૩૨: અહમદી પૃ. ૧૪૨–૪૩. એમાં મીર અબુતુરાબ અને તબકાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તબકાતનો લેખક એને પોતાને સમ-જાવવા મોકલ્યો એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

કહેવડાવ્યું કે શાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરો ન આપી શકો તો પછી જે લશ્કર હોય તે લઇ તેમનો સામનો કરો, કારણ કે એ લોકો હજી તૈયાર થઇ શક્યા નથી. પરંતુ સામનો યુદ્ધથી કરવો એ તો ઇતિમાદખાનના સ્વભાવમાં નહોતું, તેથી એણે લેખકને બીજા બે જણા સાથે એને સમજાવવા અને શહેરમાં પાછો ફરવા ફરી વિનંતિ કરી.[૩૩] શહાબુદ્દીને રસાલો અને જનાના સાથે ખર્ચ માટે દેવું કરી નીકળ્યો છું માટે હવે પાછો ન ફરું એમ ફરી કહ્યું ત્યારે ઇતિમાદખાને સરકારી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું અને વાટાઘાટ કરી રકમ પણ ઠરાવી, પરંતુ શહાબુદ્દીનને શંકા હતી કે આ મીઠાબોલો કામ થઇ રહ્યા પછી પોતાનું વચન બરોબર ન પણ પાળે,[૩૪] એટલે છેવટે એ કડી તરફ ઊપડી ગયો. ઇતિમાદખાને કેટલાક કાગળો પણ લખ્યા, પરંતુ એની કાંઇ અસર થઇ નહિ. આ બાજુથી માતરમાં ભેગા થયેલા બળવાખોરો સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરને મળવા ઊપડયા. મુઝફ્ફર આ વખતે ખેરી ગામમાં લૂણોજી કાઠીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા. લૂણોજી કાઠીને પણ જો એ સાથે જોડાય તો લૂંટ ચલાવવાની પરવાનગી આપવાનું વચન આપી સાથે આવવા ઠરાવ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી આ લોકો ધોળકા આવી પહોંચ્યા.[૩૫]

ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે ગભરાઇને શહાબુદ્દીનને પાછો તેડી લાવવા જાતે જવા નિશ્ચય કર્યો. એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને સાથે લીધા. શત્રુ ધોળકા જેટલે છેટે જ છે તે વખતે શહેર છોડી કડી જેટલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કરવાનો પાકો બંદોબસ્ત ન કરવો એ ડહાપણ નહોતું. આવી પરિસ્થિતિમાં પાસે રહેલા શત્રુને અવગણી દૂર રહેલા મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ યોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનને

૩૩: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૦-૩૧. લેખક એક વાર પાછો આવ્યો ત્યારે બીજા બે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો. એમાં કદાચ મીર અબુતુરાબ હોય. અહમદીમાં એ લોકોનો સંવાદ આપેલો છે.

૩૪: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૩

૩૫: એજ પૃ. ૧૪૩-૪૪. મુઝફ્ફરે શું કરવું તેનો વ્યૂહ ધોળકામાં વિચાર્યો. ખંભાત લૂંટી પૈસો મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ. છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા ધાર્યું. તબકાત-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૧. કાઠી સરદારને અહમદી લૂણિયો કહે છે જ્યારે સિકંદરી લુંભો કહે છે. લૂણિયો નામ ખરું છે.

મુઝફ્ફર સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવી રહ્યા છે. શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાંખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળીના એક જહાંગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને ખબર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદાસીન થઇ ભયગ્રસ્ત થયું હતું.[૨૯] આબિદ બદક્ષીના મીઠા શબ્દો ઉપરથી આ કારણથી એને વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો. આબિદ બદક્ષી અને એના મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા. આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શહાબુદ્દીને સાબરકાંઠા વગેરે પ્રદેશમાં બંદોબસ્ત માટે જે એંશી થાણાં બેસાડચાં હતાં ત્યાંના કોમી ગરાસિયાઓ પણ તોફાને ચડચા અને થાણાં તોડી પાડચાં.[૩૦] આ વખતે મીર આબિદ બદક્ષીએ વટવાના નાળા પાસે પડાવ નાંખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી શકીએ તેમ નથી. જો અમને પહેલાં-ની આવક અને જાગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામાં હાજર થઇએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ખાને બુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છું એમ કહેવડાવ્યું. પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યું કે તમને લોકોને રાહત મળે તે માટે હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઇ ખલીલ બેગ અને મુહમ્મદ યૂસુફ પાસે માતર ગયા અને મુઝફ્ફરને આમત્રણનો પત્ર લખ્યો.[૩૧]

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાતે યુદ્ધના કંટાળાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ગૂંચવણમાં પડચો. એને લાગ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બન્નેએ થઇ બની શકે તે કરવું. શહાબુદ્દીનને જતો રોકવા એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,[૩૨] પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યું નહિ. એણે

૨૯: અહમદી: પૃ. ૧૪૧; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮–૫૯; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૦૯. અહમદી અને સિકંદરીમાં આ બળવાખોરોનાં નામોની યાદી આપી છે.

૩૦: અહમદી, પૃ. ૧૪૨

૩૧: એ જ પૃ. ૧૪૨: લખે છે કે એમની માંગણી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે. સિકંદરી પૃ. ૪૫૮–૫૯. એમાં દસ રૂપિયાના પગારની વાત લખી છે, જે બીજે મળતી નથી. આમ છતાં પોતાથી બનતું કરવાની લાલચ ઇતિમાદખાને આપી તેની નોંધ અહમદી કરે છે.

૩૨: અહમદી પૃ. ૧૪૨–૪૩. એમાં મીર અબુતુરાબ અને તબકાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તબકાતનો લેખક એને પોતાનં સમ-જાવવા મોકલ્યો એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

કહેવડાવ્યું કે શાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરો ન આપી શકો તો પછી જે લશ્કર હોય તે લઇ તેમનો સામનો કરો, કારણ કે એ લોકો હજી તૈયાર થઇ શકયા નથી. પરંતુ સામનો યુદ્ધથી કરવો એ તો ઇતિમાદખાનના સ્વભાવમાં નહોતું, તેથી એણે લેખકને બીજા બે જણા સાથે એને સમજાવવા અને શહેરમાં પાછો ફરવા ફરી વિનંતિ કરી.[૩૩] શહાબુદ્દીને રસાલો અને જનાના સાથે ખર્ચ માટે દેવું કરી નીકળ્યો છું માટે હવે પાછો ન ફરું એમ ફરી કહ્યું ત્યારે ઇતિમાદખાને સરકારી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું અને વાટાઘાટ કરી રકમ પણ ઠરાવી, પરંતુ શહાબુદ્દીનને શંકા હતી કે આ મીઠાબોલો કામ થઇ રહ્યા પછી પોતાનું વચન બરોબર ન પણ પાળે,[૩૪] એટલે છેવટે એ કડી તરફ ઊપડી ગયો. ઇતિમાદખાને કેટલાક કાગળો પણ લખ્યા, પરંતુ એની કાંઇ અસર થઇ નહિ. આ બાજુથી માતરમાં ભેગા થયેલા બળવાખોરો સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરને મળવા ઊપડયા. મુઝફ્ફર આ વખતે ખેરી ગામમાં લૂણોજી કાઠીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા. લૂણોજી કાઠીને પણ જો એ સાથે જોડાય તો લૂંટ ચલાવવાની પરવાનગી આપવાનું વચન આપી સાથે આવવા ઠરાવ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી આ લોકો ધોળકા આવી પહોંચ્યા.[૩૫]

ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે ગભરાઇને શહાબુદ્દીનને પાછો તેડી લાવવા જાતે જવા નિશ્ચય કર્યો. એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને સાથે લીધા. શત્રુ ધોળકા જેટલે છેટે જ છે તે વખતે શહેર છોડી કડી જેટલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કરવાનો પાકો બંદોબસ્ત ન કરવો એ ડહાપણ નહોતું. આવી પરિસ્થિતિમાં પાસે રહેલા શત્રુને અવગણી દૂર રહેલા મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ યોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનને

૩૩: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૦-૩૧. લેખક એક વાર પાછો આવ્યો ત્યારે બીજા બે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો. એમાં કદાચ મીર અબુતુરાબ હોય. અહમદીમાં એ લોકોનો સંવાદ આપેલો છે.

૩૪: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૩

૩૫: એજ પૃ. ૧૪૩-૪૪. મુઝફ્ફરે શું કરવું તેનો વ્યૂહ ધોળકામાં વિચાર્યો. ખંભાત લૂંટી પૈસો મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ. છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા ધાર્યું. તબકાત-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૧. કાઠી સરદારને અહમદી લૂણિયો કહે છે જ્યારે સિકંદરી લુંભો કહે છે. લૂણિયો નામ ખરું છે.

કેટલાક નીતિજ્ઞ પુરુષોએ સમજાવ્યું, પરંતુ ગભરાટમાં એણે કોઇનું કહ્યું માન્યું નહિ.[૩૬] શહેરનું રક્ષણ એણે પોતાના પુત્ર શેરખાનને સોંપી એની મદદમાં અમીર માસુમ બખરીને મૂક્યો. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો.[૩૭] ઇતિમાદખાને કડી પહોંચી શહાબુદ્દીન અહમદખાનને બાદશાહના શત્રુને સાથે મળીને જીતવો જોઇએ એમ સમજાવ્યું. શહાબુદ્દીનને એની જૂની જાગીરનાં પરગણાં તથા બે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા જણાવ્યું. ઇતિમાદખાન પાસે પોતાને મદદ માટે પાછો બોલાવવા માટેનો લિખિત પત્ર શહાબુદ્દીને માગ્યો તે પણ એણે લખી આપ્યો.[૩૮] આમ દરેક વાત કબૂલ કરી ઇતિમાદખાન અને શહાબુદ્દીન અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા. બીજી બાજુ ઇતિમાદખાન શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા કડી ગયો તેને કેટલાક લોકોએ ભયથી નાસી ગયો છે એવું સ્વરૂપ આપ્યું અને વાત ચલાવી.[૩૯] ઇતિમાદખાન શહેરમાંથી ગયો એ જ દિવસે ધોળકાથી મુઝફ્ફર સુલતાન કાઠીઓ વગેરે સાથીઓ સાથે અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં રાયખડ દરવાજાનો ભાગ ઠીક મરામત કરેલો નહોતો અને એનું રક્ષણ મુજાહિદખાન ગૂજરાતી કરતો હતો.[૪૦] સુલતાને આ બાજુથી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા ધાર્યું. ઇતિમાદખાનના નાસી જવાની ચાલતી વાતથી ધોળકાથી અમદાવાદ આવતાં ઘણા તકસાધુ તોફાનીઓ મુઝફ્ફરના લશ્કરમા ભળ્યા હતા અને એ કારણથી એનું સૈન્ય વધી રહ્યું હતું. સુલતાનના માણસો સાથે લડતાં શહેરનો કોટવાલ

૩૬: અહમદી પૃ. ૧૪૪; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૧૦

૩૭: અહમદી પૃ. ૧૪૪; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૧. તબકાતના લેખકનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો હતો તે બીજા ગ્રંથમાં નથી, પણ લેખક પોતે જ લખે છે.

૩૮: અહમદી પૃ. ૧૪૩; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૧; અકબરનામા ભા. ૩ પૃ. ૬૧૦; મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૯–૬૦. સિકંદરી આ બાબતમાં જરા જુદું લખે છે. કહે છે કે શહાબુદ્દીને ઇતિમાદખાન પાસે એવું લખાણ માગ્યું કે દુશ્મન ગૂજરાત લેવાની તૈયારીમાં છે અને તેનું રક્ષણ કરવાની મારામાં તાકાત નથી તેથી શહાબુદ્દીનને મેં મુલક પાછો સોંપ્યો છે, જેથી તે પહેલાંની પેઠે વ્યવસ્થા કરે. સિકંદરીનો લેખક પણ સમકાલીન છે. તે આગળ લખે છે કે ઇતિમાદખાને આવી જાતનું લખાણ કરી આપ્યું ત્યારે શહાબુદ્દીન પાછો ફર્યો. તબકાતનો લેખક તો જાતે આ કાર્યમાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો, પણ આની મતલબનું એણે લખ્યું નથી; જો કે ઇતિમાદખાનનું ચારિત્ર્ય જોતાં એ સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું કરે તેવો હતો.

૩૯: અહમદી, પૃ. ૧૪૪

૪૦: એજ પૃ. ૧૪૪–૪૫. અકબરનામા ધોળકાને બદલે ખંભાતથી મુઝફ્ફર આવ્યો એમ લખે છે. તબકાત પૃ. ૪૩૧. રાયખડનો ભાગ બરોબર નહોતો એ લખાણ સિકંદરીમાં છે.

પહેલવાન અમી માર્યો ગયો.[૪૧] શહેરના લોકોએ પણ આ લોકોનો સામનો કર્યો નહિ. ઇતિમાદખાનનો પુત્ર શેરખાન, માસુમ બખ્ખરી, ઝૈનુદ્દીન કંબુ વગેરે રાતોરાત શહેર છોડી નાસી ગયા. લેખક નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર જે શહેરમાં રહ્યો હતો તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું.[૪૨] શેરખાન વગેરે નાસી ગયેલા અમલદારોએ મધરાત્રે શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાન જે શહેર તરફ આવી રહ્યા હતા તેમને આ માઠા સમાચાર કહ્યા. એ લોકો વિચારમાં તો પડ્યા, પણ હજી શત્રુઓને માત્ર એક જ દિવસ મળ્યો છે તેથી જીતી શકીશું એમ ધારી આગળ કૂચ ચાલુ રાખી. સુલતાન મુઝફ્ફર ભદ્રના કિલ્લામાં આવ્યો અને પોતાના તખ્ત ઉપર તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૩ના રોજ ફરીથી આરૂઢ થયો. એના માણસોએ શહેરમાં લૂંટ ચલાવી.[૪૩]

શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદાવાદ ઉસ્માનપુર પાસે લડાઈ

શહાબુદ્દીન અહમદખાન ઇતિમાદખાન વગેરે સાથે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. બધા નદીને સામે કાંઠે ઉસમાનપુર પાસે છાવણી નાંખી તંબુ વગેરેની સગવડ કરવામાં રોકાયા.[૪૪] શહાબુદ્દીન પોતાના જનાનાને કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે રાખીને આવવાને બદલે સાથે લઇને આવ્યો હતો એ એક મોટી ભૂલ થઈ હતી, અને એની વ્યવસ્થા તથા રક્ષણમાં એનું મન રોકાયેલું હતું. એનાં માણસો શત્રુને જઈ મળ્યાં હતાં એ ઉપર જોઈ ગયા છતાં એને આશા હતી કે ગૂજરાતની સૂબાગીરી ઉપર પોતે પાછો આવતાં એ લોકો બળવાખોરો પાસેથી નીકળી એની પાસે પાછા ફરશે.[૪૫] શહેર મુઝફ્ફરે લઈ લીધું છે એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો, પણ જો શત્રુઓ બહાર નીકળશે તો લડાઈ કરીશું, નહિ નો ઘેરો ઘાલી શાહી મદદ આવી મળતાં સુધી સમય પસાર કરીશું એમ એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અહીં સમયનો વ્યય કરવાને બદલે ઝડપી કાર્ય કરવાનું હતું, પરંતુ તેમ ન કરતાં શહાબુદ્દીન નદીને સામે પાર વ્યૂહરચનાના વિચારમાં રહ્યો, અને ઠંડે કાળજે

૪૧: એ જ પૃ. ૧૪૪-૪૫

૪૨: તબકાતે અકબરીમાં જ આ ઉલ્લેખ છે. (ઇલિયટ-૫ પૃ. ૪૩૨)

૪૩: એ જ પૃ. ૪૩૨; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૨; અહમદી પૃ. ૧૪૭; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧

૪૪: અહમદી પૃ. ૧૪૫-૪૬; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૧. એમાં ઉસમાનપુરની લડાઈનું વર્ણન આપેલું છે. સિકંદરી પૃ. ૪૬૦માં ઉસમાનપુરને બદલે 'બારીચા' (બારેજા!) લખે છે, પણ તે ભૂલ છે. બીજા બધા ગ્રંથો ઉસમાનપુર જ લખે છે. ખાનપુરની સામે છે તેથી એ વાત ચોક્કસ છે.

૪૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬

કામ લેવા માંડયું, અને એના લશ્કરના બધા માણસો હજી સુસજ્જ થયા નહોતા એટલામાં સુલતાન મુઝફ્ફરને શહેરમાં આ સમાચાર મળ્યા. એને પણ ડર હતો કે ફૂટેલા મુઘલો દગો કરી પોતાને પકડે તો શું થાય. પરંતુ એ લોકોએ અમીરી મળવાની લાલચમાં વફાદારીના સોગંદ કુરાને શરીફના નામે ખાધા.[૪૬] મુઝફ્ફર એ હજારનું લશ્કર આ રીતે લઇને કાઠીઓ તથા મુઘલો સાથે ખાનપુર દરવાજેથી શહેરની બહાર લડવા માટે નીકળ્યો. આ તમાશો જોવા શહેરના લોકો પણ ઘણા બહાર નીકળ્યા.[૪૭] શહાબુદ્દીનના માણસો આ બધાને બળવાખોરોનું લશ્કર ધારી ગભરાટમાં પડયા. સુલતાન મુઝફ્ફર પોતે સૈન્યની જમણી પાંખની સરદારી કરતો હતો અને લૂણિયો કાઠી પણ હતો; બીજા મુઘલ સરદારો પણ હતા. આ વખતે પણ સબક નામનો શહાબુદ્દીનનો સરદાર સોગંદ ખાધેલા હતા છતાં અંદરથી ફૂટેલો હતો અને શત્રુને મદદ કરતો હતો, બીજા પણ એને છોડી શત્રુને જઈ મળ્યા હતા, એટલે શહાબુદ્દીન હિંમત રાખી લડવા આગળ આવ્યો, પણ એ ફાવ્યો નહિ.[૪૮]

શાહી સરદારો હાર્યા, ઇતિમાદખાનનું ડરકણપણું, શાહી છાવણી લૂંટાઈ

શહાબુદ્દીન આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં લડવા જતાં એના ઘોડાને તીર વાગવાથી ઘવાયો અને એના જ એક ફૂટેલા અમલદારે એને દગો કરી તરવારનો ઘા માર્યો, પણ એ બચી ગયો. બીજી બાજુ ડરકણ ઇતિમાદખાને એવો ડોળ કર્યો કે શત્રુ નદી પાસે ન આવે તે માટે ઉસમાનપુરના ઘાટને પોતે સુરક્ષિત બનાવી રહ્યો છે. મીર અબુતુરાબ પણ એની સાથે હતો. ખરી રીતે એ બન્ને સંતાઈ જવાની તક શોધતા હતા.[૪૯] લેખક નિઝામુદ્દીને આ બધા હિંમત હારી ગયેલા લોકોને ધૈર્ય આપવા બનતું કર્યું, પણ બધાએ

૪૬: અહમદી પૃ. ૧૪૬; સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧. શહાબુદ્દીન અહમદને હજી પણ એમ લાગતું હતું કે મુઝફ્ફર શહેર છોડી નાઠો એવા ખબર આવશે.

૪૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૧. શહેરના લોક જોવા નીકળ્યા અને તેમને સામાવાળા લશ્કર સમજ્યા એ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. અકબરનામા અહમદી વગેરે આ લડાઇનું વર્ણન કરે છે. તબકાત ટૂંકેથી પતાવે છે કે શાહી પક્ષ હાર્યો ને પાટણ તરફ નાસી ગયો. ઇતિમાદખાનના ડરકણપણાનું વર્ણન પણ એમાં નથી. લેખક પોતે પણ નાઠો હતો તેથી આ શરમભરેલું વર્ણન એણે નહિ કર્યું હોય ને ટૂંકે પતાવ્યું હશે.

૪૮: અહમદી પૃ. ૧૪૬-૧૪૭. ફૂટેલા નિમકહરામ સૈનિકોનું વર્ણન અહમદીમાં નામ સાથે વિગતવાર આપેલું છે. શહાબુદ્દીન પાસે છેવટે ચાળીસ સવારો રહ્યા હતા છતાં એણે હિંમત ખોઈ નહોતી. છેવટે એનાં માણસો એને બહાર કાઢી લાવ્યાં. એ ઘવાયો હતો.

૪૯: ઇતિમાદખાનની આ શરમભરેલી વર્તણુક અહમદીમાં લખેલી છે (પૃ. ૧૪૬). કહે છે કે કયે રસ્તે નાસી જવાશે એ ખાન જોયા કરતો હતો.

નાસી જઈ પાટણ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો એટલે એ પણ લાચાર બની સાથે જવા ઊપડચો.[૫૦] આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ સુલતાનની સાથે આવેલા કાઠી વગેરે લોકોએ મુઘલોની છાવણીમાં લૂંટ કરી, જનાનાની સ્ત્રીઓને બેઆબરૂ કરી અને જે મળ્યું તે લૂંટી લીધું. આ વિજય મળ્યા પછી મુઝફ્ફરે શહેરમાં જુમા મસ્જિદમાં પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી પોતાની આણ વર્તાવી, પોતાને મદદ કરનારા મુઘલ સરદારો વગેરેને અમીરોની પદવી આપી, જાગીરો આપી.[૫૧] લેખક નિઝામુદ્દીને આ સમાચાર બાદશાહને લખ્યા.

અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના તાબામાં

આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા જમાવ્યા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ટૂંકા સમયમાં જે કાર્યો કર્યાં તે જોતાં ગૂજરાતી અમીરોની સત્તા નીચે રહેલો આ સમય પહેલાંનો બાળકબુદ્ધિનો મુઝફ્ફર નથી એમ સહજ લાગે એવું છે. અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી થયા પછી અને ગૂજરાતના સુલતાનનો સમૂલ નાશ થયા પછી લખાયેલી તવારીખોમા મુઝફ્ફરને માટે એની આ પાછલી સત્તામાં કરેલાં પરાક્રમોનો ન્યાયયુક્ત ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થયા છે. એવા પ્રયત્ન અબુલફઝલ જેવા અકબરની ખુશામત કરનારા લેખકો કરે તે બની શકે, પરંતુ મિરાતે સિકંદરી અને છેક મરાઠા સમયમાં લખાયેલી અહમદીમાં પણ મુઘલોની ખુશામત કરતું વલણ દેખાય છે તે જરા આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે.[૫૨] અકબરની કેદમાંથી સફાઈથી નાસી

૫૦: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૨. શહાબુદ્દીન અહમદ અને ઇતિમાદખાન પાટણ નાસી ગયા એટલું જ લખે છે. અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૧; સિકંદરી પૃ. ૪૬૧.

૫૧: અહમદી પૃ. ૧૪૭; સિકંદરી પૃ. ૪૬૧-૬૨; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૧-૧૨. સિકંદરીમાં ઇલ્કાબોની લાંબી યાદી આપી છે.

૫૨: અબુલફઝલ (અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૨) એનાં ખુશામતભરેલાં લખાણો માટે જાણીતો છે, એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ લડાઇઓમાં અકબરની હાજરી નહોતી એટલે હાર થઈ એવા ભાવાર્થવાળું લખાણ કરતાં મુઝફ્ફરે શહેર કબજે કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતાં અબુલફઝલ લખે છે કે: "તારાને ડુબાવવા સૂર્યની જરૂર છે. દીવાથી રાત્રિ દિવસ થતી નથી." અહીં અકબર સૂર્ય છે અને એ હાજર નહોતો એવો ભાવાર્થ છે. સિકંદરીમાં મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓની સત્તા થઈ તે માટે એક કવિતામાં લખે છે કે "એક રાત્રે એક ઉંદરે સ્વપ્નમાં પોતાને ઊંટ થયેલો જોયો અને તેનો મદ તેને ચડચો, વગેરે વગેરે. કવિતનું લંબાણ કરવાની જરૂર નથી, પણ જહાગીરના સમયમાં લખનાર આ લેખકની મનોવૃત્તિ બતાવે છે. અહમદી પણ મુઝફ્ફરને માટે આ વિજય પછી હલકી બુદ્ધિવાળો વગેરે શબ્દો વાપરે છે. અહીં એટલું કહેવું જોઇએ કે નિઝામુદ્દીનની તબકાતે અકબરીમાં આવી ખુશામત દેખાતી નથી, જોકે એ આ લડાઇઓમાં ભાગ લેનાર હતો અને અકબરનો નોકર હતો.

છૂટી, ગૂજરાતમાં એના સૂબાઓ સામે સફળતાથી લડાઇઓ કરી પોતાની મૂળ ગાદી ઉપર બેસવા માટે દસ દસ વર્ષ સુધી સામનો કરનાર મુઝફ્ફરને છેક અવિચારી કે છોકરવાદી ગણી લેવામાં તવારીખકારોની કાં તો ખુશામતની વૃત્તિ હોય કે ભૂલ થતી હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદ લીધા પછી મુઝફ્ફર શાંત બેઠો નથી; એને ચારે બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. બાદશાહી સરદારો અને સૂબો પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાના પક્ષનાં માણસો ભેગાં કરી સામનો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આ તરફથી સુલતાન મુઝફ્ફરે પોતાને મૂળથી ટેકો આપનાર શેરખાન ફુલાદી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્દશામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો તેને બોલાવ્યો. એ અફઘાન સરદાર થોડા સવારો ભેગા કરી પોતાના જૂના બાદશાહને આવી મળ્યો.[૫૩] એ મૂળથી જ પાટણનો અધિકારી હતો, તેથી મુઝફ્ફરે એને બીજું ચાર હજારનું લશ્કર આપી પાટણમાં રહેલા શાહી અમલદારો સામે મોકલ્યો. શેરખાને કડીથી એક ટુકડી આગળથી પાટણ તરફ મોકલી. તેનો સામનો લેખક નિઝામુદ્દીને આવીને જોટાણા મુકામે કર્યો. શેરખાનની ટુકડીને હરાવી ત્યાં મીર મહીબુલ્લાને રક્ષણ માટે મૂકયો.[૫૪] અમદાવાદની લડાઈમાંથી નાસી ગયેલા શહાબુદ્દીન અહમદખાન અને ઇતિમાદખાન પાટણથી ઝાલોર તરફ જઇ આગ્રા તરફ જવાના હતા તેમને લેખક નિઝામુદ્દીને સમજાવી પાટણમાં રોકયા હતા.[૫૫] મધ્ય ગૂજરાત અને પાટનગર મુઝફ્ફરના હાથમાં હતાં. વડોદરાથી દક્ષિણનો ભાગ હજી શાહી અમલદારોના હાથમાં હતો, એટલે પાટણથી ઝૈનુદ્દીન કંબુને મોકલી ભરૂચ અને વડોદરાના સરદાર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને આ બધા સમાચાર કહેવડાવ્યા, અને દક્ષિણથી લશ્કર લઇ અમદાવાદ ઉપર ચડાઇ કરવાનું ફરમાવ્યું. ઝૈનુદ્દીને ભરૂચથી કુતુબુ ીનને વડોદરે લાવી તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ શહેરના રક્ષણ માટે મીર આબિદને મૂકી પોતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ રહેલા શાહી શત્રુઓ સામે લડવાની તૈયારી કરી. એને ચૌદથી પંદર હજારનું લશ્કર ભેગું થઇ મળ્યું. પાટણના શાહી અમલદારો પાસે બે હજાર માણસો હતાં. શાહી મદદની રાહ જોતા એ લોકોએ પાટણના

૫૩: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૧૩; અહમદી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૭–૪૮; તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૨

૫૪: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ–૫–પૃ. ૪૩૨

૫૫: એ જ પૃ. ૪૩૨–૩૩. અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૩

કિલ્લાને મજબૂત કરી રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.[૫૬]

ઉત્તર ગૂજરાતમાં શાહી લશ્કરની નબળાઇ અને લેખક નિઝામુદ્દીનની બહાદુરી

શેરખાન ફુલાદીએ હવે જરા ભારે તૈયારી કરી. જોટાણામાં એના માણસ રાવળિયા ખાસખેલે લડાઇ શરૂ કરી. એની સામે બેગમુહમ્મદખાન રજપૂતને છાજે એવી વીરતાથી લડયો.[૫૭] આ લોકો હવે મેસાણા તરફ આગળ વધ્યા. શેરખાનનો જમાઇ હુસેન એમાં મુખ્ય સરદાર હતો. નિઝામુદ્દીન અહમદના સમજાવ્યાથી પાટણમાં રોકાયેલા શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાને પોતાના પુત્ર શેરખાન વગેરે કેટલાક સરદારો સાથે શેરખાન ફુલાદીના લશ્કર સામે લડવા સૈન્ય મોકલ્યું. અહીં ખૂનખાર લડાઇ થઈ તેમાં ફુલાદીનો જમાઇ હુસેન મરણ પામ્યો. તવારીખકાર શાહી છત થઇ એમ લખે છે, પરંતુ ખાસ કાઇ છત્યું હોય એમ જણાતું નથી; ફુલાદીના લશ્કરની ખુવારી વધારે થઇ હોય એટલું માત્ર સમજાય છે. શાહી લશ્કરે આટલો સામનો પણ નિઝામુદ્દીન બક્ષીની કુનેહ અને બહાદુરીથી કર્યો હતો. ઉત્તર ગૂજરાતમાં થયેલી આ લડાઇનું ખાસ પરિણામ તો એ હતું કે વડોદરા તથા ભરૂચ તરફ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન સામે સુલતાન મુઝફ્ફર મોટું લશ્કર લઈ ગયો હતો ત્યાં શાહી લશ્કર પાટણથી સહાય માટે આવી શકયું નહિ અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સુલતાનનું બળ વધતું ગયું. પાટણના બાદશાહી અમલદારો અમદાવાદ સુધી આવવા પણ શક્તિ ભેગી કરી શકયા નહિ. લેખક નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા સલાહ આપી, પણ પાટણના ઢીલા સરદારોએ માન્યું નહિ.[૫૮] આ બધા સમાચાર અકબરને મળી રહ્યા હતા એટલે એણે મિરઝાં

૫૬: એ જ પૃ. ૪૩૨; અહમદી પૃ. ૧૪૮. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે જે લશ્કર ઊભું થયું હતું તેમાં રજપૂતો અને કોળીઓ મુખ્ય હતા. આ લશ્કરનો ઉલ્લેખ કરતાં અહમદીનો લેખક એ બધા જોડાનારાઓને ગૂજરાતના ગપ્પીઓ કહે છે. આમાં એટલી વાત સાચી કે મુઝફ્ફરને જોડાયેલું લશ્કર નિયમિત રીતે કેળવાયલું નહોતું અને ઘણા તો લૂંટ મળવાના લોભથી જોડાયા હતા. મોટું લશ્કર છતાં નાના બાદશાહી લશ્કરથી આખરે સુલતાનની હાર થઈ તેનું કારણ આ હોઈ શકે. પરંતુ આ છેલ્લી લડાઇઓનાં વર્ણન જોતાં મુઝફ્ફર સુલતાન હવે હોશિયાર થઈ ગયો હતો એટલું તો લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

૫૭: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૩. શેરખાનના માણસનું નામ અહમદી ઓલિયો લખે છે તે ભૂલ લાગે છે. અકબરનામામાં ઉપર મુજબ નામ છે. અકબરનામા આ વર્ણનમાં લખે છે કે બેગમુહમ્મદખાન (ભોકાઇ) રજપૂતની પેઠે દઢ નિશ્ચયથી in a determined manner લડયો એ શબ્દો સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે અને રજપૂતોની લડવાની રીત બતાવી આપે છે.

૫૮: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૩. બદાૈની પણ આ વાતને ટેકો આપે છે કે

અબ્દુર્રહીમખાનની સરદારી નીચે રાય દુર્ગાદાસ, રાય મુનકરણ, મેદનીરાય વગેરે હિંદુ સરદારોને નીમી એક લશ્કર મોકલ્યું. કલીજખાનને માળવાથી મદદ મેળવવા મોકલ્યો અને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને ભરૂચમાં તાકીદે મદદ મળે એવો હુકમ કર્યો.[૫૯]

વડોદરાની લડાઈ

ખંભાતમાં સૈયદ દોલતે નાણાંની મોટી રકમ ભેગી કરી ચાર હજાર સવારનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એણે મુઝફ્ફરને નાણાંની મદદ મોકલી. સુલતાને એને રુસ્તમખાનનો ખિતાબ આપી જ્યારે બોલાવે ત્યારે આવવા તૈયાર રહેવું એમ કહેવડાવ્યું.[૬૦] હવે જ્યારે સુલતાને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ઉપર લડાઈ કરવા વડોદરા તરફ કૂચ કરી ત્યારે સૈયદ દોલત નડિયાદ આવીને મળ્યો. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે આ વખતે રજપૂતો અને કોળીઓનું આશરે વીસ હજાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઇ ગયું હતું. કુતુબુદ્દીન પાસે વધુ બળ હતું નહિ, અને મુઝફ્ફર મહી નદી પાર કરી શકે નહિ તે માટે બે અમલદારોને એક હજાર માણસો આપી ખાનપુર વાંકાનેરના ઘાટ ઉપર રક્ષણ માટે નીમ્યા.[૬૧] પોતે જેટલાં માણસો હતા તેને સાથે રાખી વડોદરાના કિલ્લાને મજબૂત કરી શાહી મદદ આવે ત્યાંસુધી ઘેરો ટકાવી રાખવા તૈયારી કરી, પરંતુ એના માણસોમાં એ વિશ્વાસ રાખી શકે એમ હતું નહિ. માણસો અંદરથી ફૂટતા જતા હતા અને મુઝફ્ફર સાથે સંદેશા ચલાવતા હતા. મુઝફ્ફર મોટા લશ્કર સાથે ઘેરો ઘાલવા આવ્યો હતો અને પોતાની સાથે અમદાવાદથી તોપો પણ લાવ્યો હતો.[૬૨] તોપમારા સામે કુતુબુદ્દીનથી ટકી શકાય એમ હતું નહિ.

અમદાવાદ જવાની જરૂર ખૂબ જ હતી. અબુલફઝલ: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૪માં માત્ર એટલું જ લખે છે કે "અમદાવાદ જવું જોઈતું હતું તે ન ગયા." તબકાત તો તેના લેખકે અમદાવાદ નાસી ગયેલા શેરખાનની પૂંઠે જવા પોતે ખૂબ આગ્રહ કરેલો પણ ઇતિમાદખાન વગેરેએ માન્યું નહિ એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

૫૯: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૧૩–૧૪

૬૦: અહમદી પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૧૩–૧૪. સૈયદ દોલતને કલ્યાણદાસ બકાલનો નોકર કહ્યો છે. એણે લૂંટથી ખંભાતમાંથી મોટી રકમ ભેગી કરી. એમાંથી ચૌદ લાખ ખાજા ઇમાદુદ્દીન હુસેન (રોઝતતાહીરીનના લેખકનો પુત્ર) ભરૂચ લઈ ગયો અને કુતુબુદ્દીનખાનને આપ્યા.

૬૧: અહમદી: ૧૪૮–૪૯; અકબરનામા ૩. પૃ–૩૨૭. એમાં સૈયદ દોલત ચાર હજાર-ના લશ્કર સાથે નડિયાદ આવ્યો એમ કહે છે. તબકાતમાં આ વર્ણન બરોબર નથી કરેલું.

૬૨: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૪–૬૫. એમાં વડોદરાનો કિલ્લો તોપોથી જમીનદોસ્ત કર્યો એમ લખે છે. અહમદી પૃ. ૧૪૯–૫૦માં ફૂટેલા માણસોના સંદેશાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આમ શાહી સરદારે વીસ દિવસ સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો. છેવટે પોતાનું બળ નથી એમ ખાતરી થઈ. ચરકાસ રૂમી વગેરે શાહી લશ્કરના માણસોએ મુઝફ્ફરને છૂપા સંદેશા મોકલાવ્યા કે સુલેહને બહાને પોતાને તથા ઝૈનુદ્દીન કંબુ અને સૈયદ જમાલ વગેરેને બોલાવી પોતાને કેદ કરવાનો દેખાવ કરી કંબુને મારી નાંખવો, એટલે કુતુબુદ્દીન લડાઈ ચાલુ રાખવાની હિંમત કરશે નહિ.[૬૩]

સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ લીધું

સુલતાન મુઝફ્ફરે આ ફૂટેલા માણસોના કહેવા પ્રમાણે કુતુબુદ્દીનખાનને સંદેશો મોકલ્યો, અને એ પ્રમાણે સુલેહ માટે પાંચ જણને મોકલવામાં આવ્યા. ચરકાસ રૂમીની સલાહ મુજબ પાંચેને સુલતાને કેદ કર્યા. એમાં ઝૈનુદ્દીન કંબુને બીજે દિવસે હાથીના પગતળે કચરાવી નાંખ્યો, સૈયદ જલાલને સૈયદ અહમદ બુખારીએ લાગવગ વાપરી બચાવી લીધો.[૬૪] વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત જોઈ કુતુબુદ્દીનખાને હવે જાતે તાબે થવાનું યોગ્ય માન્યું અને જો સુલતાન મને અભયદાન આપે તો હું હજ કરવા યાત્રાએ જઈશ એમ કહી પરવાનગી માંગી. આ અભયદાન પવિત્ર કુરાનના સોગંદ ખાઇને મુઝફ્ફરે આપ્યું.[૬૫] કુતુબુદ્દીનખાને વડોદરાનો કિલ્લો સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ બન્યો. આ લડાઇમાં વડોદરાનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત થયો.[૬૬] આમ છતાં જ્યારે કુતુબુદ્દીનખાન મુઝફ્ફર પાસે હાજર થયો ત્યારે કેટલાક માણસોના ચડાવ્યાથી એને એના ભાણેજ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ સાથે કેદ કરીને બેઉને થોડા સમય પછી મારી નાખ્યા.[૬૭] સુલતાન બે દિવસ વડોદરામાં રહી કુતુબુદ્દીનખાનની માલમિલકત ભરૂચમાં હતી તે હાથ કરવા ભરૂચ ગયો. ભરૂચના કિલ્લામાં પણ માણસો ફૂટીને મુઝફ્ફર સાથે

૬૩: અહમદી પૃ. ૧૪૯–૫૦; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૭. તબકાતમાં કુતુબુદ્દીન વીરની પેઠે ન લડ્યો તેથી હાર્યો એમ લખે છે.

૬૪: અહમદી ગુ. ભા પૃ. ૧૫૦; અકબરનામા ભા. ૩–પૃ. ૬૨૮; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૩; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૪

૬૫: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૮; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૩. ઝૈનુદ્દીન કંબુ મોરચા ગોઠવવામાં એકદિલથી કામ કરતો હતો.

૬૬: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૮; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૪. તોપોથી વડોદરાનો કિલ્લો તોડી પાડયાનું સિકંદરીમાં લખે છે. વડોદરાનો આ કિલ્લો કયાં હશે તેનો પત્તો લાગ્યો નથી.

૬૭: અહમદી પૃ. ૧૫૦; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૮; સિકંદરી પૃ. ૪૬૪; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૩. તબકાતમાં કુતુબુદ્દીનને રાજપીપળાના રાજાના કહેવાથી મારી નાખ્યો એમ લખે છે અને એનું નામ તરવારી લખે છે. બદૌની લખે છે કે મુઝફ્ફરે કુતુબુદ્દીનને પહેલાં તો સારું માન આપ્યું, પણ પછીથી મારી નંખાવ્યો.

મળી ગયેલા હતા. કોટવાલે કિલ્લાની કૂંચીઓ સુલતાનને સોંપી દીધી. કુતુબુદ્દીનખાનનો મોટો ખજાનો અને ખંભાતથી જે નાણાંની રકમ ભરૂચ આવી હતી તે બધું સુલતાનના હાથમાં આવ્યું. મુઝફ્ફર પંદર દિવસ ભરૂચમાં રહ્યો.[૬૮] આ બધા ખબર અકબરને મળ્યા હતા અને એના હુકમથી મિરઝાં અબ્દુર્રહીમખાન લશ્કર લઈ આવી રહ્યો હતો. ગૂજરાતના લશ્કરનો ઘણો ભાગ મુઝફ્ફરને મળી ગયો હતો. નવરંગખાનની મા પણ ભરૂચમાં રહેતી હતી. તેનાં માણસો પણ મુઝફ્ફરને મળી ગયા. આ સમાચાર સુલતાનને ભરૂચ મુકામે મળતાં એણે તુરત અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા કૂચ કરી. સુલતાને અમદાવાદમાં રહી રક્ષણની તથા પોતાની માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરી.[૬૯]

મિરઝાંખાનનું શાહી લશ્કર સાથે આવવું

મિરઝાં અબ્દુર્રહીમખાન ઝાલોર થઈ શિરોહી થઈ ગૂજરાત તરફ આવી રહ્યો હતો. રસ્તાનાં સ્થળોમાંથી બાદશાહી સરદારો એની મદદમાં આવી રહ્યા હતા. તબકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ પાટણથી મિરઝાંખાનને ઝડપથી આવવાના પત્રો લખતો હતો. મિરઝાં શિરોહી સુધી આવી પહોંચ્યો છે એ ખબર મળતાં લેખક નિઝામુદ્દીન એને સામો મળીને તેડી લાવવા શિરોહી તરફ ગયો.[૭૦] મિરઝાંએ વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ પાટણ આવી, પાટણમાં માત્ર એક જ દિવસ રોકાઈ, અમદાવાદ તરફ ઝડપી કૂચ કરી. ઇતિમાદખાન પાટણમાં જ રહ્યો. વડોદરા અને ભરૂચની હકીકત તથા કુતુબુદ્દીનખાનની થયેલી દુર્દશાની એને ખબર મળી હતી, પરંતુ એણે કુનેહ વાપરી એ માઠા સમાચાર એના લશ્કરના બીજા સરદારોને કહ્યા નહિ, જેથી લશ્કરમાં નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય નહિ. કલીજખાનના તાબામાં સુરતનો કિલ્લો હતો તેને માળવાના લશ્કર સાથે મળીને, સુલતાને

૬૮: અહમદી પૃ. ૧૫૦; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૨૯. એમાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાતથી મુઝફ્ફરે લૂંટ કરીને પૈસા મેળવ્યા હતા. આ વાત ખરી હોય તોપણ તેને બીજો આધાર નથી. મુઝફ્ફર તરફ લોકોનો ભાવ હતો એટલે એ પ્રજાની ખુલ્લી લૂંટ કરે એ મનાતું નથી. છતાં બીજું કોઈ લૂંટે તો રોકવાની શક્તિ એનામાં હતી નહિ. તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૩-૩૪. તબકાત તો લખે છે કે ખંભાતમાં શાહી તિજોરીમાં ચૌદ લાખ રૂપિયા હતા તે ભરૂચ લાવવામાં આવેલા તે મુઝફ્ફરે લીધા. સિકંદરી પૃ. ૪૬૫.

૬૯: અહમદી પૃ. ૧૫૧. એમાં સુલતાનની મિલકત આડીઅવળી થઈ ગઈ હતી એમ લખે છે. એકંદરે જેને જે મળ્યું તે લૂંટવાનું માનસ એ સમયે ગૂજરાતમાં બધે હોય એમ લાગે છે. તબકાત પૃ. ૪૩૪.

૭૦: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ-૪૩૪. એમાં લેખક પોતે ગયો એમ લખે છે. અહમદી: પૃ. ૧૫૧. એમાં ખાજગી તાહીરને સામો મોકલ્યો એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર ભરૂચમાં હતો ત્યારે, દક્ષિણ તરફથી ચડાઇ કરવા ફરમાન આવેલું, પરંતુ એ સૈન્ય સુલતાનના ભયથી નંદરબાર–સુલતાનપુર આગળ અટકી ગયું હતું.[૭૧] ઈડરનો નારાયણદાસ આ વખતે બાદશાહી લશ્કર સાથે હતો. બાદશાહી લશ્કર પાસે હાથીની સંખ્યા સારી હતી.[૭૨]

સુલતાન અને મિરઝાંખાન વચ્ચે સરખેજ પાસે લડાઈ

સુલતાન મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કર મિરઝાંખાનની સરદારી નીચે આવી રહ્યું છે એ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ પોતાનું બળ એકઠું કરી, શહેરમાંથી નદી ઊતરી ઉસમાનપુર પાસે આવેલા મહમૂદનગર આગળ લડાઈ માટે તૈયાર થઇને ઊભો. એની જમણી પાંખની સરદારી શેરખાન ફુલાદી પાસે હતી અને ડાબી પાંખની લૂણોજી કાઠી પાસે હતી, તોપો પણ સારા પ્રમાણમાં રાખી હતી.[૭૩] બીજી બાજુથી મિરઝાંખાન સીધો સરખેજ બાજુ ગયો અને ત્યાં છાવણી નાખી. શાહી લશ્કરે શત્રુઓમાં ભય ફેલાવવા અને પ્રજામાં વિશ્વાસ પ્રેરવા ઉત્સાહ પ્રેરતું એક ખોટું શાહી ફરમાન બનાવ્યું અને અકબર પોતે સૈન્ય લઇને આવે છે એવી વાતો ચલાવી. બીજી બાજુથી માળવાથી શાહી લશ્કર મદદ માટે આવી રહ્યું છે એવી વાતો પણ ચલાવી.[૭૪] આ બધી વ્યૂહરચનાઓ થતી હતી, માળવાનું લશ્કર આવ્યું નહોતું, અને મિરઝાંખાન કરતા મુઝફ્ફર પાસે લશ્કરી બળ વધારે હતું. મિરઝાંખાને સરખેજ પાછળ રક્ષણ માટે કાચા કિલ્લાના જેવો બંધ બાંધી પોતાની છાવણીમાંથી હુમલા કરવાની યોજના કરી હતી.[૭૫] આ જોઈ મુઝફ્ફરે મહમૂદ-

---

૭૧: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૪.

૭૨: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૩૧–૩૩. અકબરની સામે આજ સુધી બળવો કરી રહેલો ઈડરનો રાજા આ વખતે મુઝફ્ફર સાથે જોડાવાને બદલે અકબરને પક્ષે રહ્યો એ જરા નવાઈ જેવું છે. ઇતિમાદખાન પાટણ રહ્યો ને શાહી લશ્કર સાથે ન આવ્યો એ એના ચારિત્ર્યનું ખાસ સૂચક ચિહ્ન છે. ડરને લીધે કે મુઝફ્ફર કદાચ વિજય પામે તો ફરી બેસાય એ કારણે ન આવ્યો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એને માટે બન્ને શક્ય છે.

૭૩: એ જ, પૃ. ૬૩૩

૭૪: એ જ, પૃ. ૬૩૩

૭૫: એ જ, પૃ. ૬૩૩. બન્ને પક્ષે કેટલી સંખ્યામાં લશ્કર હતું તે નક્કી થતું નથી. તવારીખો જુદા જુદા આંકડા લખે છે. અકબરનામા એક જગ્યાએ શાહી લશ્કરની સંખ્યા ઓછી લખી બીજી જગ્યાએ દસ હજારની લખે છે. એ જ પ્રમાણે એ ગ્રંથ મુઝફ્ફર પાસે પણ ઓછી સંખ્યા કહી પછી ચાળીસ હજાર સૈનિકો અને એકલાખ પાયદળ હતું એમ (પૃ. ૬૮૫) લખે છે. એ અર્થ વગરનું લાગે છે. એટલી મોટી સંખ્યા હોવાનો સંભવ જ નથી. સૈનિકો અને પાયદળનો ભેદ પાડયો નથી. લશ્કરી મજૂરો, વેઠિયા વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હશે. અબુલફઝલનો ઈરાદો સમજાય તેવો છે. એ લખે છે કે આવડું મોટું લશ્કરછતાં સુલતાન હાર્યો.

નગરથી સૈન્ય ઉઠાવી નદી ઓળંગી સરખેજની સામેપાર શાહવાડી પાસે આવેલી શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે પડાવ નાંખ્યો. સામસામી ટુકડીઓ છૂટી પડી એકબીજા ઉપર હુમલા કરતી, આમ કરવામાં રીતસરનો ગોઠવાયેલા વ્યૂહ પ્રમાણેનો હુમલો થઈ શક્યો નહિ. મુઝફ્ફરની સેનામાં કાંઈ વ્યવસ્થા જેવું રહ્યું નહિ. બાદશાહી લશ્કરને પણ વહેંચાઈ જવું પડયું.[૭૬] સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાના સૈન્યની સંખ્યાના બળમાં વિશ્વાસ રાખતો હતો ને મિરઝાંખાન સાથે લડાઇમાં સામો આવ્યો. મિરઝાં પાસે આ વખતે ત્રણસો સવાર અને સો હાથી હતા. બીજા સાથીદારોની સલાહ નહોતી છતાં પણ એણે હિંમતથી લડાઇમાં ઝંપલાવ્યું. લેખક નિઝામુદ્દીનને સરખેજની જમણી બાજુથી ફરીને મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યો. રાય દુર્ગાદાસ ડાબી પાંખ તરફથી લડી રહ્યો હતો તેનો ટેકો નિઝામુદ્દીનને મળ્યો.[૭૭] લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં મિરઝાંખાનના કેળવાયેલા હાથીઓમાંથી કેટલાક છૂટા પડીને મસ્તીએ ચડયા, એથી મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ ફેલાયાં. એક શેરમાર નામના હાથીએ અને બીજા કેટલાક હાથીઓએ ખૂબ બહાદુરી કરી. ખુવારી બન્ને પક્ષે સારી થઇ. મિરઝાંખાનનો વકીલ ખઝર આગા અને સૈયદ હાસિમ માર્યા ગયા. સુલતાનના પક્ષની ખુવારી ભારે હતી. આ લડાઇમાં આખરે સુલતાન હાર્યો, અને અમદાવાદ તરફ ન જતાં મહી નદીને કાંઠે આવેલા મામુરાબાદ તરફ નાઠો. આમ બુધવારે શરૂ થયેલી લડાઈ શુક્રવારે એટલે લગભગ ત્રણ દિવસમાં પૂરી થઈ.[૭૮] મિરઝાંખાન વિજય મેળવી અમદાવાદ શહેરમાં આવ્યો અને પ્રજાજનના સંતોષ ખાતર સર્વેને માફી આપતો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો. તા. ૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ આ વિજયથી અમદાવાદમાં ખુશાલી થઇ રહી અને હર્ષના પોકાર થઈ રહ્યા.[૭૯]

૭૬: અહમદી પૃ. ૧૫૨. મોટું લશ્કર છતાં મુઝફ્ફરના માણસો યુદ્ધની તાલીમ વિનાના હતા; શાહી લશ્કર કેળવાયેલું હતું.

૭૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૪-૩૫. લેખક યુદ્ધમાં પોતે લીધેલા ભાગનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજી તવારીખોમાં એ નથી.

૭૮: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૩૪-૩૫; અહમદી પૃ. ૧૫૨-૫૩. લડાઈની બન્ને પક્ષની છાવણીઓની તારીખો અને સામસામી યુદ્ધ ચાલ્યું તેની તારીખો ઈસ્લામી મહિના પ્રમાણે અહમદીમાં આપેલી છે.

૭૯: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૫. એમાં આ ઢંઢેરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વિજયને બીજે જ દિવસે સવારે મિરઝાંખાને અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અકબરનામા, ૩૩૫-૩૬.

શાહી લશ્કરનો વિજય—મધ્યગૂજરાતમાંથી બળવાખોરોને હાંકી કાઢયા

હવે માળવાથી જે લશ્કર ગૂજરાતના શાહી લશ્કરની મદદ માટે આવી રહ્યું હતું તે ખરા યુદ્ધ વખતે તો કામ લાગ્યું નહિ. મુઝફ્ફર શાહ સરખેજ આગળ હાર્યો તે જ દિવસે માળવાનું સૈન્ય વડોદરા આવી પહોંચ્યું. એમાં કલીજખાન, નવરંગખાન, શરીફખાન વગેરે મોટા શાહી સરદારો હતા. મિરઝાંખાનની અમદાવાદ પાસે થયેલી ફતેહના સમાચાર મળતાં આ લશ્કરે વડોદરામાં મુકામ કર્યો. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક માળવાના લશ્કરમાં હતો.[૮૦] મહીના કાંઠા ઉપર મામુરાબાદમાં, વડોદરામાં રહેલું માળવી લશ્કર અને અમદાવાદથી મિરઝાંખાનનું લશ્કર આવી ચડે તો વચ્ચે રહેલા એ સ્થળમાં રહેવું સુલતાન માટે સલામત નહોતું, એટલે એ રહેલા માણસો સાથે ખંભાત ગયો. ખંભાત એનું મુખ્ય થાણું હતું અને ત્યાંથી એને પૈસા તથા માણસોની મદદ મળ્યા કરતી. ખંભાતમાં સુલતાન પાસે પાછા મોટી સંખ્યામાં સૈનિકો ભેગા થઈ ગયા.[૮૧] શાહી સરદારોએ સુલતાનને આ પ્રમાણે ખંભાત જવાની તક આપી અને એનો પીછો ન પકડયો એ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એક રાજદ્વારી ભૂલ થઇ હતી. નવરંગખાનનું હિત ઝડપથી ભરૂચ જવામાં હતું, એટલે શરીફખાનના પુત્ર મિરઝાં ઝાહિદને લઇ એ વડોદરાથી ભરૂચની મુક્તિ માટે ઊપડયો. ભરૂચનો કિલ્લો મુઝફ્ફરના તરફથી હાજી સમકખાન, ચરકાસ રૂમી, તથા નસીરખાનના હાથમાં હતો. નવરંગખાનને આવતો જાણી એ લોકોએ કિલ્લાને બંધ કરી અંદરથી તોપોનો મારો ચાલુ કર્યો. નવરંગખાન પંદર દિવસ પ્રયત્ન કરવા છતાં ભરૂચ લઈ શકયો નહિ.[૮૨]

આ બધા સમાચાર મિરઝાંખાનને અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે એણે સુલતાનની પાછળ પડવા નિશ્ચય કર્યો. નવરંગખાનને એણે ભરૂચથી પાછો

૮૦: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૬. આ વખતની લડાઇઓમાં બે તવારીખકારોએ ભાગ લીધો છે. બન્ને જુદી જુદી ટુકડીઓમાં હતા, સમકાલીન પણ હતા, છતાં બન્નેની વિગતોમાં કાંઈક ફેર દેખાય છે, તેથી ગૂંચવાડો ઉભો થાય છે. તબકાતમાં (પૃ. ૪૩૫) કલીજખાન અમદાવાદ ગયો અને મુઝફ્ફર વડોદરા ગયો એ સમાચાર બરોબર લાગતા નથી. વડોદરાના માળવી લશ્કરને લગતી આ વિગતોમાં સિકંદરીનું લખાણ ખરું લાગે છે, જ્યારે પોતે ભાગ લીધો છે એવા યુદ્ધમાં નિઝામુદ્દીનનું લખાણ બરોબર છે.

૮૧: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ ૪૩૫. એમાં ખંભાતમાં દસ હજાર માણસ ભેગાં થયાં એમ લખે છે, જ્યારે બદૌની બે હજારની સંખ્યા લખે છે. આમ લશ્કરની સંખ્યામાં આધારગ્રંથોમાં બહુ ફેર દેખાય છે.

૮૨: સિકંદરી પૃ. ૪૬૬. અકબરનામામાં અબુલફઝલ સુલતાનને ખંભાત જવા દીધો તે ભૂલ થઈ એવી નોંધ કરે છે. અહમદી, પૃ. ૧૫૩.

ફરી ખંભાત તરફ આવવા લખ્યું. મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કરની સામે સૈયદ દોલતને મોકલ્યો. તે ધોળકા આવ્યો, જ્યારે બીજી ટુકડીને મામુરાબાદ તરફ મોકલી. માળવાના લશ્કરનો અમદાવાદ આવવા ઊપડેલો ભાગ મિરઝાંખાનને બારેજા મુકામે ભેગો થયો. શાહી લશ્કરની આ બધી હિલચાલ અને બન્ને લશ્કરના ભેગા થવાના સમાચાર જ્યારે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં મળ્યા ત્યારે એ હિંમત હાર્યો અને વાસદના અચલ પરમાર પાસે ગયો.[૮૩] શાહી લશ્કર હવે બધી બાજુએ મુઝફ્ફરની ટુકડીઓની પાછળ પડવા તૈયાર થયું હતું. મિરઝાંખાન પોતે વાસદ તરફ ગયો. સૈયદ દોલતની સામે પણ શાહી ટુકડી નવરંગખાન સાથે મોકલવામાં આવી. મુઝફ્ફરશાહ હવે નાસીને રાજપીપળાના ડુંગરો તરફ ગયો. મિરઝાખાને વડોદરા જઈ કાલીજખાન વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા અને પછી પોતે પણ ઊપડચો. તા. ૧ માર્ચ ૧૫૮૪ને રોજ આ બીજો વિજય મળ્યો.[૮૪] પરંતુ હજી લડવાનું બાકી હતું. આ યુદ્ધો દરમ્યાન સૈયદ દોલતે શાહી રક્ષકોને હાંકી કાઢી ખંભાતનો ફરી કબજો લીધો. પરંતુ ખ્વાજમ બુરદી નામના મિરઝાંખાનના સરદારે પેટલાદથી ઊપડી ખંભાત એના પાસેથી લઇ લીધું. હવે બળવાખોરો રાજપીપળાનાં જંગલોમાં હતા.[૮૫]

નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય

આ વખતે મિરઝાંખાને મુઝફ્ફરની શક્તિનો નાશ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો. સામે પક્ષે અર્ધ કેળવાયેલા અને ઘણે અંશે વફાદારીની લાગણી વિનાના લોકોની સહાયથી લડતા, મુઝફ્ફરે પણ શાહી અમલદારોનો ગમે તે રીતે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કેટલીક જગ્યાઓમાં તો સ્થાનિક સામાન્ય લોકોની સહાનુભૂતિ નવા આવેલા મુઘલો કરતાં જૂના બાદશાહ તરફ પણ વળતી.[૮૬] આમ છતાં પણ એક બે અપવાદ સિવાય

૮૩: તબકાતે અકબરી–ઈલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૫; અહમદી. ૧૫૩–૫૪; સિકંદરી. પૃ. ૪૬૬.

૮૪: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૩૯–૪૨. વાસદમાં અચલ પરમાર મુઝફ્ફર અને મિરઝાંખાન બન્નેને સાથ આપતો હોવો જોઇએ એ માટે વધુ વિગત મળી નથી.

૮૫: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૫–૩૬; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૪૦–૪૧; સિકદરી પૃ. ૪૬૬. એમાં આ ડુંગરોનું નામ ઝાંપા લખ્યું છે, જ્યારે અહમદી–પૃ. ૧૫૪માં ઝાંખા લખ્યું છે. ગૂજરાતી તવારીખોમાં આ નામ છે, જે અકબરની તવારીખોમાં નથી.

૮૬: અહમદી પૃ. ૧૫૩માં લેખક એક સૂચક વાકચ લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં દસબાર હજાર માણસ મળી ગયાં. એમાં પ્રજા એને જૂનો બાદશાહી વારસ જાણી પ્રજાધર્મની લાગણી બતાવી રહી હતી. મુઝફ્ફરની લડાઇઓમાં ગૂજરાતે જે સાથ આપ્યો તેમાં આ નોંધ ખાસ મહત્ત્વની ગણાય. અબુલફઝલ–અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૩૯માં મુઝફ્ફરે ખંભાત-

જે લોકો ખાસ કરીને લશ્કરમાં જોડાઇ સુલતાનને સહાય કરવા મળતા તેમનો ઇરાદો અંગત લાભ માટે જ હતો, એટલે નર્મદાકાંઠે નાંદોદ પાસે મુઝફ્ફરની સહાયમાં પાછું લશ્કર ભેગુ થઇ ગયું.[૮૭] આ બાજુથી મિરઝાંખાને વડોદરેથી પોતાના સરદારોને એની સામે મોકલી પોતે પણ તૈયારી કરવા માંડી. ઉત્તર અને મધ્ય ગૂજરાતમાં આમ તો બળવાખોરો દેખાતા નહોતા, છતાં પણ ભરૂચનો કિલ્લો હજી પણ જીતી શકાયો નહોતો. નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરના વધતા જતા જોરનો સામનો ત્વારાથી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. ગૂજરાત અને માળવાના શાહી લશ્કરની બળવાન ટુકડીઓને સુલતાનની સામે મોકલવામાં આવી.

હવે નાંદોદ પાસેના નર્મદાકાંઠાના ડુંગરોમાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ વખતે શાહી લશ્કરમાંથી અતાલીક બહાદુર મુઝફ્ફર સાથે મળી ગયો એટલે મિરઝાંખાને એની સાથે સંબંધ ધરાવતા સાન બહાદુર ઉઝબેકને કેદ કર્યો.[૮૮] આ યુદ્ધની વ્યૂહરચનામાં શરીફ્ખાન અને નવરંગખાનને જમણી બાજુ અને ટોલકખાન તથા કલીજખાનને ડાબી બાજુ નીમ્યા. પાઝન્દ મુહમ્મદખાનને અગ્ર ભાગમાં રાખ્યો. તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીનને શત્રુના ઉપર કઈ બાજુથી હુમલો કરવો ઠીક પડશે તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો.[૮૯] માળવાથી આવેલા લશ્કરે પહેલાં થયેલી લડાઇઓમાં ભાગ લીધો નહોતો એટલે એનો મોટો ભાગ આ યુદ્ધમાં ઉપયોગમાં આવ્યો. જંગલ અને ડુંગરાઓમાં ભારે ઝપાઝપી થઈ.[૯૦] મુઝફ્ફરના માણસોએ પણ સારી બહાદુરી બતાવી, અને બંદૂકની ગોળીઓ તથા તીરોના વરસાદથી બન્ને બાજુ સારી ખુવારી થઇ. લેખક નિઝામુદ્દીને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા માણસો સાથે લઇ ડુંગર બાજુ સુલતાનના સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને પોતાના થોડા માણસોને

માં વેપારીઓ પાસેથી જુલમથી પૈસો લીધો એમ લખે છે. આમાં અહમદીની ઉપરની નોંધ જોતાં કેટલું માનવું તે મુશ્કેલ છે.

૮૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૬. આ વખતે નવરંગખાન સાથે એક ટુકડી સૈયદ દોલત સામે મોકલવામાં આવી હતી, કારણ કે એ સૈયદે ખંભાતમાં ફરી સત્તા જમાવી હતી.

૮૮: એ જ. પૃ-૪૩૬

૮૯: એ જ. પૃ-૪૩૬. આ લડાઈ સામાન્ય ઝપાઝપી કરતાં વધારે મોટી અને ગંભીર જણાય છે. સરખેજ આગળની લડાઇ જેટલું જ એનું મહત્ત્વ છે. આ યુદ્ધનું વર્ણન સિકંદરી અહમદી વગેરેએ ટૂંકામાં પતાવ્યું છે. તબકાતમાં વિગત વધારે છે.

૯૦: સિકંદરી, પૃ. ૪૬૬

મોકલી કલીજખાન જલદીથી સહાય માટે આવે એમ કહેવડાવ્યું. કલીજ-ખાનના આવવાથી સુલતાન જરા પાછો તો પડયો, પણ એને બીજી સહાય આવી મળવાથી ટોલકખાન તથા કલીજખાનને એણે પાછા હઠાવ્યા. આ વખતે શાહી લશ્કરની સ્થિતિ બગડતી હતી એટલે કુનેહ વાપરીને લેખક નિઝામુદ્દીને મિરઝાંખાનને સંદેશો મોકલ્યો: તોપોવાળા હાથીઓને જલદીથી મોકલો જેથી ડુંગરોમાં લડવાનું ફાવી શકે. આ હાથીનું તોપદળ જ્યારે આવી પહોંચ્યું ત્યારે મુઝફ્ફર જ્યાં રહી લડતો હતો તેના ઉપર શાહી સરદારોએ તોપમારો ચલાવ્યો. બીજી બાજુથી નવરંગખાન મદદે ધસી આવ્યો. આ તોપમારાથી મુઝફ્ફરનું લશ્કર ભાગીને વિખેરાઈ ગયું.[૯૧] ખુવારી તો બન્ને પક્ષે મોટી થઇ હતી છતાં સુલતાનનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં. સુલતાન હિંમત હારીને ઉત્તર ગૂજરાત તરફ નાઠો અને પાછળ પડેલા શાહી સૈન્ય સામે ન ટકી શકવાથી છેવટે સૌરાષ્ટ્રમાં લૂણાજી કાઠી પાસે જઇને રહ્યો.[૯૨]

ગૂજરાતમાં ટૂંકા વખત માટે શાંતિ

આમ શાહી સૈન્યને ગૂજરાતમાં તાત્કાલિક વિજય તો પ્રાપ્ત થયો. ગૂજરાતના બળવાના સમાચાર અકબરને મળ્યા ત્યારે પ્રયાગ તીર્થમાં ત્રિવેણી સંગમ ઉપર એક મોટો કિલ્લો એણે બંધાવેલો તેમાં એણે ચાર માસ નિવાસ કર્યો હતો અને એ જગ્યાનું નામ ઇલાહાબાદ (અલ્લાહાબાદ) આપ્યું હતું. ગૂજરાતના માઠા સમાચાર, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનનું અવસાન વગેરે સમાચાર બાદશાહને ત્યાં મળ્યા ત્યારે એણે આગ્રા પાછા જઈ ગૂજરાત પોતે જાતે જવાનો વિચાર કર્યો.[૯૩] એવામાં મિરઝાંખાનના આ વિજયના શુભ સમાચાર મળ્યા. વિજયની ખુશાલીમાં એણે મિરઝાંખાનને પાંચહજારી મનસબ અને

૯૧: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૬. એમાં લેખકે ખાસ ભાગ લીધાના પોતે ઉલ્લેખો કરે છે. એમાં ડુંગરી લડાઈમાં હાથીનું તોપખાનું મંગાવ્યું અને એનાથી સુલ-તાનનું લશ્કર વિખેરાયું એ યુદ્ધની એ સમયની રીતમાં એક નોંધપાત્ર બીના છે. મોટી તોપો કિલ્લો તોડવા વપરાતી, જ્યારે આ તોપો નાની હતી. એને માટે હાથીનાલ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. હાથીઓ પણ એના અવાજથી અને આંચકાથી ટેવાયેલા હોવા જોઇએ.

૯૨: અહમદી–પૃ. ૧૫૫માં ઈડર તરફ નાઠો એમ લખે છે. સિકંદરી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો એમ ટૂંકેથી પતાવે છે, જ્યારે તબકાત–પૃ. ૪૩૭માં ચાંપાનેર થઈ, વીરપુર થઈ, ઉત્તર ગૂજરાતમાંથી ઝાલાવાડ તરફ જઈ ગોંડલમાં જઇને રહ્યો એમ લખે છે. સિકંદરી લૂણિયા કાઠીના ખેરી ગામમાં જઇને રહ્યો એટલું જ લખે છે (પૃ. ૪૬૭).

૯૩: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૭. અકબરે આગ્રાથી વહાણમાં અલ્લાહાબાદ

એના પિતાનો ખાનખાનાન ખિતાબ આપ્યો. બીજા અમીરોને પણ સંતોષ્યા. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પગાર વધારી એક ઘોડો અને ઝભ્ભો ભેટ આપ્યા.[૯૪] ગૂજરાતમાં આમ તત્કાલ બળવો શાંત થયો હતો છતાં ભરૂચ હજી મુઝફ્ફરના માણસોના હાથમાં હતું. સાત મહિનાથી કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો, પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહોતું. મિરઝાંખાને નવરંગખાન, કલીજખાન વગેરે સરદારોને ભરૂચ તરફ મોકલ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ નસીરખાન તથા ચરકાસખાન રૂમી કરી રહ્યા હતા. કિલ્લાની અંદરના લોકો લાંબા ઘેરાથી કંટાળી ગયા હતા. એક ફૂટેલા માણસે અંદરથી આવી શાહી સરદારોને ખબર કહી કે તમે હિમ્મત કરી દરવાજા સુધી આવો તો અમે દરવાજો અંદરથી ખોલી દઈશું. છેવટે એ પ્રમાણે થયું. ચરકાસ રૂમી નાસવા જતાં એનો ઘોડો નર્મદાના કાદવમાં ફસાયો અને એ પકડાયો. એને દેહાન્તની શિક્ષા કરવામાં આવી. નસીરખાન અધમૂઆ જેવો નાસી ગયો. ભરૂચનો કિલ્લો શાહી અમીરોના હાથમાં આવ્યો.[૯૫]

આ પ્રમાણે તળ ગૂજરાતમાં બળવો શમ્યો એમ જણાયું. શાહી અમીરો એવું ધારીને અમદાવાદ પાછા ફર્યા. આ આખાયે વર્ષમાં નાની મોટી લડાઈઓ અને અશાંતિને લીધે નાની મોટી જાગીરોની વસૂલાત પણ ઓછી આવી હતી અને સરકારી અમલદારો અને સિપાઈઓની હાલત પણ બગડી હતી.[૯૬] ખાનખાનાન મિરઝાંખાનને દેશની વ્યવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું હતું; અને અમદાવાદ આવી એણે પ્રથમ એ કાર્ય હાથમાં લીધું.[૯૭] મુઝફ્ફર અને એના માણસો મીર આબિદ વગેરેએ નાસતાં નાસતાં મહુધા ગામ પાસે પણ તોફાન કર્યું હતું, પણ ખાનખાનાને શાદમાન બેગ તથા મકસૂદ આગાને

આવી ચાર માસ નવા કિલ્લામાં ગાળ્યા. ગૂજરાતના બળવાની ચિંતામાં એણે શિરાઝના અમીર ફતહઉલ્લા નામના નજુમી–જોશીને પૂછ્યું. જોશીએ એ વર્ષમાં બે વિજયો મળશે એમ કહ્યું. ગૂજરાતનો વિજય મળ્યો પણ ખરો. (અબુલફઝલ–અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૪૩)

૯૪: તબકાત, પૃ. ૪૩૭. મિરઝાંખાનના ખિતાબ માટે બીજા ગ્રંથો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

૯૫: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ.૪૩૭; સિકંદરી ગુ.ભા. પૃ-૪૬૭; અહમદી પૃ-૧૫૫. ભરૂચનો કિલ્લો લેવામાં શાહી સરદારોમાં જૂનો સૂબો શહાબુદ્દીન અહમદખાન પણ હતો એમ જણાય છે. ભરૂચના કિલ્લામાંથી ફૂટીને આવેલા માણસે શહાબુદ્દીનને સમાચાર કહ્યા એમ અહમદી કહે છે. સિકંદરી પણ શહાબુદ્દીનનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ભરૂચથી એને માળવા જવાનો બાદશાહી હુકમ મળ્યો હતો એમ વધારામાં કહે છે.

૯૬: અહમદી, પૃ-૧૫૪-૧૫૫

૯૭: એ જ, પૃ-૧૫૪

તે તરફ મોકલી શમાવી દીધું હતું.[૯૮] આ તરફ સુલતાનનો જૂનો સાથી શેરખાન ફુલાદી ધોળકા તરફ હતો તેની સામે લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યો. શેરખાન બકલાના ગરાસિયા પાસે આશ્રય લેવા ગયો.[૯૯] ગુજરાતમાં તાત્કાલિક શાંતિ દેખાવા છતાં મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં નાસી ગયો તે પછી અકબરની સત્તા સામે ફરી ચક્રો ગતિમાન થવા લાગ્યાં.

---

૯૮ : એ જ, પૃ. ૧૫૪-૫૫

૯૯ : એ જ, પૃ. ૧૫૫. નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ અહમદીમાં છે, પણ એ લેખક પોતે એ બાબત કાંઇ લખતો નથી.

પ્રકરણ એકતાળીસમું

અકબરના સૂબાઓ–સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનાં છેલ્લાં વર્ષો (ચાલુ)

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ

ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સમ્રાટ અકબરની સત્તા ગૂજરાતમાં જામી તો હતી, પરંતુ સલ્તનતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર બાદશાહી સૂબાઓને શાંતિથી સત્તા ભોગવવા દે એવું વાતાવરણ હજી સર્જાયું નહોતું. સૌરાષ્ટ્રમાં હજી અકબરની સત્તા પ્રસરી નહોતી. એ તરફનાં ઘણાંખરાં બળો પોતાના જૂના બાદશાહને કાંઈક અંશે વફાદારીના કારણે, કાંઈક અંશે અંગત સ્થાનિક લાભને કારણે અને કાંઈક અંશે સુલતાનની તથા મુઘલોની સત્તામાંથી આખરે કંઈ સંપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરશે તે શંકાને કારણે, બળવો કરવાની હમેશાં તૈયારી રાખતાં. એમાં બધા સહાયકોનાં દિલ સાફ નહોતાં. વખત આવ્યે જે બાજુનું જોર જણાય તે તરફ ફરી બેસવાનો પણ કેટલાંક બળોનો ઈરાદો હતો. તળગૂજરાતમાં ખુલ્લી રીતે સુલતાન સાથે જોડાય એવાં બળો હવે દેખાતાં નહોતાં. મિરઝાંખાનની રાજ્યવ્યવસ્થા અને અકબરશાહની ઉદાર નીતિની અસર સામાન્ય લોકો ઉપર કેટલેક અંશે થઈ હતી, છતાં આ રાજ્યક્રાંતિના સમયમાં લોકોને હજી પૂરતો વિશ્વાસ બેસતો ન હોતો. એમાં તોફાની તત્ત્વો પરિસ્થિતિને બગાડવામાં ઉમેરો કરતાં હતાં. સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાંથી બળ ભેગું કરી ગૂજરાતની મુઘલ સત્તા સામે ફરીથી યુદ્ધ કરવા આવે છે તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં આ સમયની થોડી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિની નોંધ લઈએ.

અકબરના દરબારમાં જૈનોની પ્રતિષ્ઠા

સમ્રાટ અકબર એની ધાર્મિક ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. એ માટેની કેટલીક ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું.[૧] સુરતના ઘેરા વખતે બાદશાહે પારસી દસ્તૂરજીની પાસેથી જરથુસ્તી ધર્મનાં તત્ત્વો જાણ્યાં હતાં

૧: અકબરે એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી, એણે બધા ધર્મોના આચાર્યોને બોલાવી ચર્ચાઓ કરી તેમાંથી સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, વગેરે વર્ણનો ખૂબ મળે છે. આ ઉદાર નીતિ એ માત્ર રાજદ્વારી કુનેહ પૂરતી હતી કે અંતઃકરણથી હતી, અને અકબરનું વલણ ખરી રીતે કયા ધર્મ તરફ હતું એ ચર્ચા આગળ કરીશું. પહેલાંના મુસલમાન સુલતાનો કરતાં એનું વલણ ખૂબ જ ઉદાર હતું એટલું નિશ્ચિત છે.

તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. હિંદુ ધર્મના રામાયણ મહાભારતાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ફારસીમાં ભાષાન્તર કરવાના હુકમો અપાયા હતા. રાજા બીરબલ જેવાના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ ધર્મનાં કોઈ કોઈ તત્ત્વો તરફ એનું આકર્ષણ થયું હતું, પરંતુ ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં નોંધપાત્ર ગણાય એવો પ્રસંગ આ દસકામાં–મુઝફ્ફરશાહનાં યુદ્ધોની અશાંતિ દરમ્યાન–બન્યો તે મહત્ત્વનો છે. જૈનોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. એમણે જેવી વેપારની પ્રગતિ સાધી છે, તેવી જ ઉત્તમ પ્રકારના સ્થાપત્યની તથા વિદ્યાસંસ્કારની વૃદ્ધિની પ્રગતિ પણ વિકટ સંજોગોમાં સાધી છે. અકબરશાહની ઉદારનીતિમાં એ પ્રવૃતિએ સારો વેગ લીધો, એમના મહાન પ્રભાવક આચાર્યોમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ આ સમયમાં થયા, અને અકબર પાસે એમણે જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી તે જોતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એમના વ્યક્તિત્વનો મહિમા મોટો છે.

જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ

શ્રીહીરવિજયસૂરિ જૈનોના તપાગચ્છના ૫૮મા પટ્ટધર આચાર્ય થયા. વિ. સં. ૧૫૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૭)માં ઓશવાળ કૂંરાશાહને ત્યાં પાલણપુરમાં એમનો જન્મ થયો, એટલે જન્મે પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. એમની માતાનું નામ નાથીબાઈ. વિ. સં. ૧૫૯૬માં દીક્ષા, ૧૬૦૭માં પંડિતપદ, અને ૧૬૧૦માં આચાર્યપદ મેળવ્યું. દીક્ષા લીધા પછી હીરહર્ષ નામ રાખ્યું અને આચાર્યપદ પછી હીરવિજય નામ રાખ્યું. એમના ગુરુ શ્રી વિજયદાનસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી એ તપાગચ્છના પટ્ટધર થયા.[2]

સૂરિજીના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનો જન્મ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલની શરૂઆતમાં થયો, દીક્ષા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં મળી, પંડિતપદ પણ એ જ સુલતાનના અમલના અંતભાગમાં મળ્યું, આચાર્યપદ મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં મળ્યું. આચાર્યપદ મળ્યા પછીનાં આશરે અઢારથી ઓગણીસ વર્ષ સુલતાન અહમદ ત્રીજા અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં અમીરોની આપખુદ સત્તાના વખતમાં પસાર થયાં. એમના જીવનનાં છેલ્લાં લગભગ તેવીસ વર્ષ સમ્રાટ અકબરના સમયમાં પસાર થયાં. આ છેલ્લા સમયમાં પણ પોણો ભાગ તો અકબરના સૂબાઓની મિરઝાંઓ સાથેની અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં પસાર થયો, એટલે સૂરિજીના જીવનનાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો બાદ

૨: તપાગચ્છ પટ્ટાવળી: શ્રી ધર્મસાગરજી વિરચિત–સંપાદક: શ્રી કલ્યાણવિજયજી. મૂળ સાથે ગુ. ભાષાંતર–પૃ. ૨૨૪

કરતાં, ઘણોખરો સમય ગૂજરાતમાં યુદ્ધો, લશ્કરની દોડધામ, બળવા વગેરેને લીધે પુષ્કળ અશાંતિના વખતમાં જ પસાર થયો.[૩] આ સમયમાં લોકની જાનમાલની સલામતી જ ઓછી હતી, એટલે ધાર્મિક વ્યવસાયમાં પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય. બહાદુરશાહના વખતમાં એક જીર્ણોદ્ધાર શત્રુંજય તીર્થમાં થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આમ છતાં ધાર્મિક બાબતોમાં શાંતિ કે કનડગત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા અમીરના વલણ ઉપર આધાર રાખતી હતી. આવા અશાંતિના સમયમાં કેટલાંક ધર્મનાં સ્થાનો ભ્રષ્ટ થયાં, કેટલાંક ખંડિત થયાં, અને કેટલાંક જીર્ણ થઈ ગયાં. જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય પણ આ સમયમાં શક્ય નહોતું. બ્રાહ્મણોનાં ધાર્મિક સ્થળોની શી દશા થઇ તે જાણવાનાં સાધનો નહિ જેવાં છે, પરંતુ જૈન જેવી ધનવાન કોમે આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં બની શકે તેટલું સ્થળોનું રક્ષણ કર્યું. એમ કરવામાં વિધર્મી સત્તાવાળાઓને ધન વગેરેથી સંતોપવાનું પણ કરવું પડતું હતું.[૪] ગૂજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ વિષમ કાળ હતો, ક્રાંતિનો કાળ પણ હતો, અનવસ્થામાંથી અકબરની ઉદારનીતિમાં પરિવર્તન પામતો કાળ હતો.

સૂરિજીના જીવનકાર્યનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ

આવા વિષમ સમયમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિએ જે જે કાર્યો કર્યાં તેનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ ઘણું છે. અકબરનો સમય આવતાં જ હજારોની સંખ્યામાં થયેલા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો અને જીર્ણોદ્ધારના લેખો મળી આવે છે. તે પહેલાંના બહુ જ થોડા, નહિ જેવા મળે છે. તે જોતાં અકબરની નીતિનો લાભ અન્ય ધર્મોએ અને ખાસ કરીને જૈનોએ મોટા પ્રમાણમાં લીધો છે એમ લાગે છે. યાત્રાઓમાં પડતા ત્રાસ પણ આ સમયમાં ઓછા થઈ ગયા.[૫] આ કાર્યોમાં, આ સમયમાં યુગપ્રધાન વ્યક્તિ તે શ્રીહીરવિજય સૂરિ;—એટલે જ એકલા

૩: સૂરિજીની પટ્ટાવલીમાં આપેલી સાલવારી જોતાં એમનું બાલ્ય બહાદુરશાહના સમયમાં ગયું. અને તે પછી આચાર્ય સુધીનો સમય મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં ગયો. એમની ખરી કારકિર્દી મુઝફ્ફર અને અકબરના અશાંત સમયમાં પસાર થઈ.

૪: યાત્રા કરવા માટે સ્થાનિક અધિકારી મન ફાવે તેમ મોટી રકમ લેતા એવા દાખલા છે. બહાદુરશાહનું ફરમાન છતાં મુજાહિદખાનને શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર માટે સંતોપત્રો પડેલો. ઉપર ખંભાતનો દાખલો પણ નોંધ્યો છે. બ્રાહ્મણોને પોતાનાં સ્થળો માટે પૈસા ન હોવાથી રક્ષણ ઓછું મળ્યું છે. વૈષ્ણવોએ મંદિરો હવેલીઓમાં કર્યાં.

૫: શ્રીહીરવિજય સૂરિએ કહેલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પટ્ટાવલી આદિમાં નોંધેલી છે. જૈન સ્થળોના વધારેમાં વધારે જીર્ણોદ્ધાર અકબરના સમયમાં થયાની નોંધો મળે છે. બ્રાહ્મણોએ પણ એ સમયમાં શાંતિનો શ્વાસ ખાધો હશે એની ખાસ નોંધ નથી.

જૈન સમાજમાં જ નહિ, પરંતુ આખાયે મહાગૂજરાતમાં, અને આપણી સંસ્કારિતાના જ ભાગ જેવા મારવાડ–મેવાડમાં, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૂરિજી અને એમનો સમય મહત્ત્વનો છે. ઔરંગઝેબના અમલનાં કેટલાંક વર્ષો બાદ કરતાં, સૂરિજીના સમયમાં થયેલાં ધાર્મિક કાર્યો આજ સુધી જોવા મળી આવે છે. સૂરિજીના જીવનનું મહત્ત્વ એમના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ ઉપરાંત તે સમયના સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતાં એટલું ભારે છે કે એમનાં ગુણગાન કરતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી ગ્રંથો પણ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.[૬] એ બધા ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. એ એક મોટું કાવ્ય છે. એની રચના અલંકારોથી ભરેલી અને સુંદર છે. એ સમયનું ગૂજરાતનું તથા મુખ્ય સ્થળોનું જૈનોનું, અકબર બાદશાહનું વગેરે જે જે વર્ણન છે તે મહત્ત્વનાં છે. ગૂજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મહાકાવ્ય ભૂષણરૂપ છે. એમને માટે રચાયેલા બીજા ગ્રંથો છે, પરંતુ આ એક મહાકાવ્ય જ એવું છે કે જે એમનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે પૂરતું છે.[૭] આ બધું જોતાં શ્રીહીરવિજય સૂરિ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક જ્યોતિર્ધરનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

સત્તાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને સતાવ્યા હતા

અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમાં—ખાસ કરીને સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનના અમલ દરમ્યાન—સૂરિજીને અમલદારો સાથે જરા અથડામણમાં આવવું પડયું હતું. ખંભાતમાં એક આઠ વર્ષના છોકરાને દીક્ષા આપવાની

૬ : અહીં નોંધેલી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૯માં સૂરિજી માટેના સાહિત્યની નોંધ પાદટીપમાં છે. તેમાં હીરવિજયસૂરિ રાસ, લાભોદયરાસ, કર્મચંદ્ર ચોપાઇ, કૃપારસ કોશ, ખંભાતની તીર્થમાળા, હીરવિજયસૂરિ કથાપ્રબંધ, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જગદ્‌ગુરુ કાવ્ય, જૈન રાસમાળા—ભા. ૧, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વગેરે. વળી સૂરિજીએ પોતે રચેલા ગ્રંથોની પણ યાદી છે. તપાગચ્છ પટ્ટાવળી એક સંસ્કૃતમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાં ઉપર લખ્યા તે ગ્રંથમાંથી સૂરિજીને લગતી વિગતો સંપાદકે ગૂજરાતીમાં લખી છે તે અહીં નોંધી છે. (પૃ. ૨૨૪થી ૨૩૯) બીજી પટ્ટાવળી જૂની ગુજરાતીમાંથી જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છે. બન્નેમાં થોડો થોડો ફેર પણ છે.

૭ : દેવવિમલ ગણિવિરચિત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સંસ્કૃતમાં એક મોટો ગ્રંથ છે. (કાવ્યમાલા ૬૭) ટીકા સાથે એનાં ૯૧૮ પાનાં છે. ૧૭ સર્ગ છે. ખૂબ અલંકારથી ભરેલા શ્લોકો છે. ગૂજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યોની પંક્તિમાં ભટ્ટિકાવ્ય અને શિશુપાલવધ કાવ્ય પછી આ કાવ્યની ગણના થઈ શકે. આચાર્ય આણંદશંકરભાઇને આના કોઇ શ્લોકોમાં કાલિદાસના ભણકારા લાગેલા. તેમાંનો એક શ્લોક આ ગ્રંથના પહેલા ખંડના પૂઠા ઉપર છાપ્યો છે. મહાકાવ્યનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોવાળું આ સંપૂર્ણ કાવ્ય છે.

બાબતમાં ફરિયાદ થવાથી ત્યાંના હાકેમ શિતાબખાને સૂરિજીને પકડવાનો હુકમ કાઢેલો, અને એમને ત્રેવીસ દિવસ ગુપ્તવાસ કરવો પડેલો.[૮] એવી જ અથડામણ બોરસદના હાકેમ સાથે સૂરિજીને થઈ હતી. એ વખતે ત્યાંના શ્રાવકોએ પૈસા વેરીને એમનો બચાવ કર્યો હતો.[૯] એ જ પ્રમાણે પાટણમાં બીજા સાધુઓએ ઈર્ષાથી ત્યાંના સૂબાને ચડાવ્યાથી એણે સૂરિજીને પકડવાને માટે ઘોડેસવારો છોડયા. તે વખતે સૂરિ વડાલી ચાલ્યા ગયા હતા અને બચ્યા હતા.[૧૦] અમદાવાદમાં પણ સૂબા શહાબુદ્દીન અમહદખાનને કોઇએ સૂરિજી વિરુદ્ધ ભંભેર્યો હતો. તે વખતે કુંવરજી નામના જૈન શેઠે સમજાવ્યાથી સૂરિને ઉપાશ્રયે જવાની છૂટ મળી હતી, પરંતુ શેઠને એક તુર્કી સિપાઇ સાથે તકરાર થતાં સિપાઇએ સૂબાને ફરી ભંભેર્યો. સૂબાએ સૂરિને પકડવા સિપાઇઓ મોકલ્યા, અને અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડમાં સૂરિજીને પકડયા. તે વખતે પણ લોકોએ વચ્ચે પડી એમને છોડાવ્યા, અને એમને નાસી જવું પડયું હતું.[૧૧] વિ. સં. ૧૬૩૪માં સૂરિજી બોરસદ અને ખંભાત જઈ રહ્યા હતા. એમ એમનો વિહાર ચાલુ હતો.

શ્રીહીરવિજય સૂરિને અકબરનું આમંત્રણ

એમ કહે છે કે આગ્રામાં દોશી કૃષ્ણચંદ્રની સ્ત્રી ખીમાએ દોઢમાસના ઉપવાસ કર્યા. તેનો ધામધૂમથી વરઘોડો ચડ્યો અને ઉત્સવ થયો તેથી અકબરને કુતૂહલ થયું. એણે પોતાના અમલદારોને મોકલી તપાસ કરાવી ત્યારે માત્ર ગરમ પાણી પીને દોઢ માસના ઉપવાસ સાંભળીને એને આશ્ચર્ય થયું. ખીમાના ગુરુ ગૂજરાતમાં છે અને એમનું નામ હીરવિજય સૂરિ છે એ જાણીને તેમને મળવાના ઈરાદાથી બાદશાહે શહેરના જૈનોને સૂરિજીને આમંત્રણ મોકલવા કહ્યું અને પોતે પણ તે બાબત ગૂજરાતના સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનને લખ્યું.[૧૨] કહે છે કે શાહી ફરમાનથી શહાબુદ્દીનને પોતે સૂરિને

---

૮ : પંન્યાસ કલ્યાણવિજયજી-સંપાદિત તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ. ૨૨૫-૨૬. આ શીતાબ-ખાનનું નામ તવારીખોમાં મળ્યું નથી.

૯: એજ.પૃ.૨૨૬.એમાં ઘોડેસવારોને પાછા કાઢયા એ ઉલ્લેખતાં 'દામનીતિ' શબ્દ વાપર્યો છે.

૧૦: એજ પૃ. ૨૨૭. એમાં પાટણના સૂબાનું નામ કલાખાન પટ્ટાવલીમાં નોંધ્યું છે તે ખાનકલાન છે, જેનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રકરણમાં કર્યો છે.

૧૧ : એજ પૃ. ૨૨૭. એમાં વચ્ચે પડનાર કુંવરજી, રાઘવ નામનો ગંધર્વ, સોમસાગર-નાં નામો અને આશ્રય આપનાર દેવજી લોંકાનાં નામો આપ્યાં છે. આ છેલ્લી કનડગત વિ. સં. ૧૬૩૫માં થઈ.

૧૨ : એજ પૃ. ૨૨૮ થી ૨૩૨. આ પટ્ટાવલીમાં બાઈનું નામ ચાંપા માલિકા આપ્યું છે, જ્યારે શ્રી જિનવિજયજી-સંપાદિત પટ્ટાવલીમાં ખીમા નામ છે. એમાં દોઢ માસના ઉપ-

કનડગત કરેલી તેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિજી ખંભાત પાસે ગાંધાર બંદરે હતા ત્યાં સમાચાર પહોંચાડ્યા.[૧૩] સૂરિએ પણ બાદશાહી આમંત્રણ સ્વીકારી આગ્રા જવાની તૈયારી કરી, વિહાર શરૂ કર્યો અને સોજિત્રા, માતર, બારેજા થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના સંઘમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો. સૂબા શહાબુદ્દીને સૂરિજીનો હવે સત્કાર કર્યો. અમદાવાદથી પાટણ થઈ સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ફતેહપુર સિક્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં વિમલહર્ષ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા.[૧૪]

શ્રી સૂરિ અને અકબર : અહિંસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સૂરિને સારું માન આપ્યું. અબુલફઝલ સાથે પણ એમને જ્ઞાનગોષ્ઠિથી સારો સંબંધ થયો. અકબરના દરબારમાં સૂરિજીએ કેટલાક ચમત્કારો પણ બતાવ્યા.[૧૫] આ પહેલાં પણ સુંદરગણિ નામના યતિએ જૈન

વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છ માસ ઉપવાસનું લખ્યું છે. એમાં મંગલ ચોધરી અને કમરૂખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ટોડરમલ્લને પણ પૂછ્યું એમ લખે છે. આ જોતાં શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવળી વધારે વિશ્વાસવાળી લાગે છે.

૧૩ : એજ પૃ. ૨૨૯. ગામનાં અને માણસોનાં નામોમાં બંને પટ્ટાવલીની વિગતોમાં ફેર છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં બીજા ગ્રંથોની વિગતો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડયો લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી એક રીતે રસમય છે. એ જૂની ગુજરાતીમાં હોવા ઉપરાંત અકબરે સૂરિજી વગેરે સાથે વાત કરી તે જે બોલ્યો તે હિંદી ભાષામાં ઉલ્લેખ્યું છે.

૧૪ : એજ પૃ. ૨૨૯–૩૦. આ પટ્ટાવલીમાં વિ. સં. ૧૬૩૯ લખી છે જ્યારે જિનવિજયજીવાળીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આગ્રાથી પાછા ફરતાં એ જ વર્ષમાં સૂરિજી ઉપર મહારાણા પ્રતાપનો પત્ર એ જ પટ્ટાવલીમાં છાપ્યો છે તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસો માસ આપ્યો છે. તે જોતાં પટ્ટાવલીની ગૂજરાતીમાં લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજીવાળી ખરી લાગે છે.

૧૫ : એજ પૃ. ૨૩૧. ચમત્કારોમાં પણ બન્ને પટ્ટાવલીઓમાં ફેર છે. જિનવિજયજીવાળી નોંધમાં પહેલાં તો કહે છે કે સૂરિજીએ ગલીચા ઉપર પગ ન મૂક્યો તેનું કારણ અકબરે પૂછ્યું ત્યારે છેડો ઉપાડી નીચે કીડીઓ બતાવી. પછી બાદશાહે એક ખાડો કરી એમાં સગર્ભા બકરી મૂકી, તેને ઢાંકી ઉપર આસન મૂકી સૂરિને બેસવા વીનવ્યું. સૂરિ તે ઉપર ન બેઠા અને નીચે જીવ છે એમ કહ્યું. કેટલા જીવ છે એમ પૂછતાં ત્રણ જીવ કહ્યા. ખાડો ઉઘાડી જોતાં બકરી વિયાયેલી અને સાથે બે બચ્ચાં હતાં. આ દેખી બાદશાહે એ સચ્ચા પીર હૈ એમ કહ્યું. દ્વેષથી મુલ્લાંઓએ બીજી કરામતો બતાવવા કહ્યું તે પણ સૂરિએ બતાવી. સૂરિને ગૂજરાતમાં થયેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતાં જરા અસંગતપણું કદાચ લાગે. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ અસ્થાને કોઈને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ જાતના ચમત્કારો બતાવી શકે છે તે મારા જાતઅનુભવની વાત છે–તટસ્થપણે જોયેલી છે, એટલે એ જમાનાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આની નોંધ અસ્થાને નથી.

ધર્મનાં કેટલાંક પુસ્તકો ભેટ આપેલાં તે બાદશાહે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં. સૂરિએ એ ગ્રંથો આગ્રામાં જ એક ભંડાર સ્થાપિત કરીને રાખવાનું નક્કી કર્યું.[૧૬] સૂરિજી સાથેની ચર્ચાની અસર અકબર ઉપર સારી થઇ. સૂરિના કહેવાથી બાદશાહે પર્યૂષણ પર્વના દિવસોમાં જીવહિંસા બંધ કરવા રાજ્યમાં ફરમાનો કાઢ્યાં, તીર્થસ્થાનોમાં લેવાતો મૂંડકાવેરો બંધ કર્યો અને જઝિયાવેરો પણ બંધ કર્યો.[૧૭] આમ આગ્રામાં સમય ગયા પછી ગૂજરાતથી સૂરિજીના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી એમને ગૂજરાતમાં પાછા પધારવા આગ્રહભર્યાં પત્રો આવ્યા. સૂરિ પોતાના એક વિદ્વાન શિષ્ય શાંતિચંદ્રજીને દરબારમાં રાખી પોતે ગૂજરાત તરફ ઊપડ્યા. આ વખતે સૂરિજીને જગદ્‌ગુરુનું બિરુદ મળ્યું. અબુલફઝલ, ફૈઝી અને બીરબલને સૂરિજીનો મેળાપ થયેલો એમ પણ કહેવાય છે.[૧૮] શાંતિચંદ્ર પછી જગતચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર દરબારમાં રહ્યા. તે પછી સૂરિના પટ્ટ શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ વિ. સં. ૧૬૪૯ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૨ને દિવસે લાહોર મુકામે બાદશાહને મળ્યા. એમણે પણ અકબર ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. શ્રીહીરવિજય સૂરિ આગ્રાથી પાછા ફરતાં ભિન્નમાલ, રાધનપુર, પાટણ વગેરે સ્થળોએ થઇ અમદાવાદ આવીને વજીરપુર પરામાં રહ્યા.[૧૯] ત્યાંથી ખંભાત ગાંધાર વગેરે સ્થળોએથી શ્રી સિદ્ધાચલની યાત્રા યોજી, એ યાત્રામાં (વિ. સં. ૧૬૫૦) ઘણા દેશોમાંથી જૈનો હજારોની સંખ્યામાં ભાગ લેવા આવ્યા. બે લાખ યાત્રીઓ આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે.[૨૦] વિ. સં. ૧૬૫૧માં દીવ પાસે ઊના નગરમાં શ્રી સૂરિએ ચાતુર્માસ કરવા નિવાસ કર્યો. ત્યાં એમની તબિયત બગડી અને વિ. સં. ૧૬૫૨ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમને જે જગ્યાએ અગ્નિ-સંસ્કાર થયો તે જગ્યાના ચમત્કારો કહેવાય છે.[૨૧]

૧૬: કલ્યાણવિજયજીની પટ્ટાવલી પૃ. ૨૩૧. અકબરે પોતાને ઉપયોગી નહિ એવો ભંડાર સૂરિને આપ્યો અને સૂરિએ આગ્રામાં જ એ રાખ્યો એમાં બન્નેની કુનેહ જણાઈ આવે છે.

૧૭: એજ પૃ. ૨૩૧–૨૩૩.

૧૮: એજ પૃ. ૨૩૨–૨૩૩.

૧૯: આ સ્થળોનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છે. સ્થળોની બાબતમાં ફેર પડે છે. આ પટ્ટાવલી પ્રમાણે સૂરિ ગૂજરાત તરફ આવતાં ભિન્નમાલ આવેલા. ભિન્ન-માલ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે. ત્યાંથી રાધનપુર આવી આગ્રા જતા પોતાના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિને ગચ્છની પાટે નીમ્યા અને પોતે પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા.

૨૦: કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી, પૃ. ૨૩૬. જિનવિજયજીની પટ્ટાવલીમાં પણ આ વાતને સમર્થન મળે છે.

૨૧: એજ પૃ. ૨૩૬–૩૭. એ પટ્ટાવલીમાં સંપાદક લખે છે કે એ સ્થળે એ રાત્રિએ નાચ-

કનડગત કરેલી તેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિજી ખંભાત પાસે ગાંધાર બંદરે હતા ત્યાં સમાચાર પહોંચાડયા.[૧૩] સૂરિએ પણ બાદશાહી આમંત્રણ સ્વીકારી આગ્રા જવાની તૈયારી કરી, વિહાર શરૂ કર્યો અને સોજિત્રા, માતર, બારેજા થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના સંઘમાં ઉત્સવ થઇ રહ્યો. સૂબા શહાબુદ્દીને સૂરિજીનો હવે સત્કાર કર્યો. અમદાવાદથી પાટણ થઇ સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ફતેહપુર સિક્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં વિમલહર્ષ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા.[૧૪]

શ્રી સૂરિ અને અકબર: અહિંસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સૂરિને સારું માન આપ્યું. અબુલફઝલ સાથે પણ એમને જ્ઞાનગોષ્ઠિથી સારો સંબંધ થયો. અકબરના દરબારમાં સૂરિજીએ કેટલાક ચમત્કારો પણ બતાવ્યા.[૧૫] આ પહેલાં પણ સુંદરગણિ નામના યતિએ જૈન

વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છ માસ ઉપવાસનું લખ્યું છે. એમાં મંગલ ચોધરી અને કમરૂખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ટોડરમલ્લને પણ પૂછયું એમ લખે છે. આ જોતાં શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવળી વધારે વિશ્વાસવાળી લાગે છે.

૧૩: એજ પૃ. ૨૨૯. ગામનાં અને માણસોનાં નામોમાં બંને પટ્ટાવલીની વિગતોમાં ફેર છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં બીજા ગ્રંથોની વિગતો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડયો લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી એક રીતે રસમય છે. એ જૂની ગુજરાતીમાં હોવા ઉપરાંત અકબરે સૂરિજી વગેરે સાથે વાત કરી તે જે બોલ્યો તે હિંદી ભાષામાં ઉલ્લેખ્યું છે.

૧૪: એજ પૃ. ૨૨૯-૩૦. આ પટ્ટાવલીમાં વિ. સં. ૧૬૩૯ લખી છે જ્યારે જિનવિજયજીવાળીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આગ્રાથી પાછા ફરતાં એ જ વર્ષમાં સૂરિજી ઉપર મહારાણા પ્રતાપનો પત્ર એ જ પટ્ટાવલીમાં છાપ્યો છે તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસો માસ આપ્યો છે. તે જોતાં પટ્ટાવલીની ગુજરાતીમાં લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજીવાળી ખરી લાગે છે.

૧૫: એજ પૃ. ૨૩૧. ચમત્કારોમાં પણ બન્ને પટ્ટાવલીઓમાં ફેર છે. જિનવિજયજીવાળી નોંધમાં પહેલાં તો કહે છે કે સૂરિજીએ ગલીચા ઉપર પગ ન મૂકયો તેનું કારણ અકબરે પૂછયું ત્યારે છેડો ઉપાડી નીચે કીડીઓ બતાવી. પછી બાદશાહે એક ખાડો કરી એમાં સગર્ભા બકરી મૂકી, તેને ઢાંકી ઉપર આસન મૂકી સૂરિને બેસવા વીનવ્યું. સૂરિ તે ઉપર ન બેઠા અને નીચે જીવ છે એમ કહ્યું. કેટલા જીવ છે એમ પૂછતાં ત્રણ જીવ કહ્યા. ખાડો ઉઘાડી જોતાં બકરી વિયાયેલી અને સાથે બે બચ્ચાં હતાં. આ દેખી બાદશાહે એ સચ્ચા પીર હૈ એમ કહ્યું. દ્વેષથી મુલ્લાંઓએ બીજી કરામતો બતાવવા કહ્યું તે પણ સૂરિએ બતાવી. સૂરિને ગુજરાતમાં થયેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતાં જરા અસંગતપણું કદાચ લાગે. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ અસ્થાને કોઈને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ જાતના ચમત્કારો બતાવી શકે છે તે મારા જાતઅનુભવની વાત છે–તટસ્થપણે જોયેલી છે. એટલે એ જમાનાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી નોંધ અસ્થાને નથી.

ધર્મનાં કેટલાંક પુસ્તકો ભેટ આપેલાં તે બાદશાહે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં. સૂરિએ એ ગ્રંથો આગ્રામાં જ એક ભંડાર સ્થાપિત કરીને રાખવાનું નક્કી કર્યું.[૧૬] સૂરિજી સાથેની ચર્ચાની અસર અકબર ઉપર સારી થઇ. સૂરિના કહેવાથી બાદશાહે પર્યૂષણ પર્વના દિવસોમાં જીવહિંસા બંધ કરવા રાજ્યમાં ફરમાનો કાઢયાં, તીર્થસ્થાનોમાં લેવાતો મૂંડકાવેરો બંધ કર્યો અને જઝિયાવેરો પણ બંધ કર્યો.[૧૭] આમ આગ્રામાં સમય ગયા પછી ગૂજરાતથી સૂરિજીના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી એમને ગૂજરાતમાં પાછા પધારવા આગ્રહભર્યાં પત્રો આવ્યા. સૂરિ પોતાના એક વિદ્વાન શિષ્ય શાંતિચંદ્રજીને દરબારમાં રાખી પોતે ગૂજરાત તરફ ઊપડયા. આ વખતે સૂરિજીને જગદ્ગુરુનું બિરુદ મળ્યું. અબુલફઝલ, ફૈજી અને બીરબલને સૂરિજીનો મેળાપ થયેલો એમ પણ કહેવાય છે.[૧૮] શાંતિચંદ્ર પછી જગતચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર દરબારમાં રહ્યા. તે પછી સૂરિના પટ્ટ શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ વિ. સં. ૧૬૪૯ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૨ને દિવસે લાહોર મુકામે બાદશાહને મળ્યા. એમણે પણ અકબર ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. શ્રીહીરવિજય સૂરિ આગ્રાથી પાછા ફરતાં ભિન્નમાલ, રાધનપુર, પાટણ વગેરે સ્થળોએ થઇ અમદાવાદ આવીને વજીરપુર પરામાં રહ્યા.[૧૯] ત્યાંથી ખંભાત ગાંધાર વગેરે સ્થળોએથી શ્રી સિદ્ધાચલની યાત્રા યોજી, એ યાત્રામાં (વિ. સં. ૧૬૫૦) ઘણા દેશોમાંથી જૈનો હજારોની સંખ્યામાં ભાગ લેવા આવ્યા. બે લાખ યાત્રીઓ આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે.[૨૦] વિ. સં. ૧૬૫૧માં દીવ પાસે ઊના નગરમાં શ્રી સૂરિએ ચાતુર્માસ કરવા નિવાસ કર્યો. ત્યાં એમની તબિયત બગડી અને વિ. સં. ૧૬૫૨ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમને જે જગ્યાએ અગ્નિ-સંસ્કાર થયો તે જગ્યાના ચમત્કારો કહેવાય છે.[૨૧]

૧૬: કલ્યાણવિજયજીની પટ્ટાવલી પૃ. ૨૩૧. અકબરે પોતાને ઉપયોગી નહિ એવો ભંડાર સૂરિને આપ્યો અને સૂરિએ આગ્રામાં જ એ રાખ્યો એમાં બન્નેની કુનેહ જણાઈ આવે છે.

૧૭: એજ પૃ. ૨૩૧–૨૩૩.

૧૮: એજ પૃ. ૨૩૨–૨૩૩.

૧૯: આ સ્થળોનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છે. સ્થળોની બાબતમાં ફેર પડે છે. આ પટ્ટાવલી પ્રમાણે સૂરિ ગૂજરાત તરફ આવતાં ભિન્નમાલ આવેલા. ભિન્ન-માલ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે. ત્યાંથી રાધનપુર આવી આગ્રા જતા પોતાના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિને ગચ્છની પાટે નીમ્યા અને પોતે પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા.

૨૦: કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી, પૃ. ૨૩૬. જિનવિજયજીની પટ્ટાવલીમાં પણ આ વાતને સમર્થન મળે છે.

૨૧: એજ પૃ. ૨૩૬–૩૭. એ પટ્ટાવલીમાં સંપાદક લખે છે કે એ સ્થળે એ રાત્રિએ નાચ-

શ્રીહીરવિજય સૂરિનું અવસાન: એમના પછી પટ્ટધર શ્રીવિજયસેન સૂરિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિના અવસાન સમયે એમના પછી ગચ્છાધિપતિ-પદે આવનાર એમના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીવિજયસેન સૂરિ લાહોરથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી શકે તેટલો સમય નહોતો, તેથી ગુરુશિષ્યનો મેળાપ થયો નહિ. શ્રીવિજયસેન સૂરિ પણ પ્રતાપી હતા. શ્રીહીરવિજય સૂરિને મેવાડના મહારાજા પ્રતાપે પત્ર લખેલો, અને શ્રીવિજયસેન સૂરિને આગ્રાના સંઘે અકબરના મરણ પછી જહાંગીરની શરૂઆતના વખતમાં પત્ર લખેલો તે ધાર્મિક સમાજની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના ગણાય તેવા છે. આગ્રાના જૈન વેપારીઓની હિંદીમિશ્રિત ગૂજરાતી ભાષા અને પ્રતાપના પત્રની મેવાડની ભાષા ખાસ નોંધપાત્ર છે. આગ્રાના પત્રની ભાષા વેપારી લોકો કેવી લખે તે બતાવી આપે છે. એ પત્ર તો લાંબો અને સચિત્ર છે. એનાં ચિત્રો દરબારી ચિત્રકાર શાલિવાહને દોર્યાં છે. તે પહેરવેશ અને રિવાજો સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે.[૨૨] આ બધું વર્ણન સૂરિજીને લગતા અનેક ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. અહીં માત્ર બહુ ટૂંકામાં લખતાં પણ જરા લંબાણ થયું છે. પરંતુ અકબર જેવાની ઉદાર નીતિના સમયમાં સમાજ અને ધર્મના પ્રવાહો કેવા હતા, એ સમય પહેલાંના અશાંતિના સમયમાં તકલીફો કેવી હશે, રાજ્યકર્તા સારો કે ગમે તેવો હોય છતાં સ્થાનિક અમલદાર ઉપર

ગાન થતાં પાસેના ખેડૂતોએ સાંભળેલાં! વળી એ સ્થળે મોસમ નહોતી છતાં આંબા ઉપર કેરીઓ થઈ તે સ્થાનિક શ્રાવકોએ, બીજાં શહેરોના અગ્રગણ્ય જૈનોએ લીધી હતી અને વધારામાં અકબરને તથા અબુલફઝલને મોકલવામાં આવી હતી! સૂરિજીનાં સંયમ અને સાદાઇનાં ઉદાહરણો પૃ. ૨૩૭–૩૮માં નોંધેલાં છે.

૨૨: શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૪માં રાણાનો પત્ર છાપ્યો છે. તેની તારીખ આસો સુદ ૫ ગુરુવાર વિ. સં. ૧૬૩૫ છે. ભાષા જૂની મેવાડી છે. જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં (પુ. ૧લું પૃ. ૨૧૨)માં વિ. સં. ૧૬૬૭માં આગ્રાના સંઘે શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર લખેલો સાંવત્સરિક પત્ર છે. એ પત્ર ૧૩ ફૂટ લાંબો અને ૧૩ ઇંચ પહોળો છે. બધા પ્રસંગોનાં ચિત્રો બાદશાહી ચિત્રકાર પાસે દોરાવ્યાં છે. તેની સમજૂતી પણ નીચે લખી છે. શ્રી જિનવિજયજીએ એ પત્રની છબી ચિત્રો સાથેની આપી છે. મૂળ અને આજની ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર પણ આપ્યું છે. આગ્રામાં વસતા જૈનો હિંદીના સંપર્કવાળા છતાં ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા હતા તે બહુ સૂચક છે, વળી મેવાડની અને ગૂજરાતની (આગ્રામાં લખાયેલી) ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલો ને કેવો ફેર છે તે પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે. ઉત્તર ગૂજરાત અને મારવાડની ભાષા સમજવામાં લોકોને કાંઇ મુશ્કેલી નહોતી તે સમજાય તેવું છે. વેપારીઓની ભાષા તો એક જેવી જ હતી. ચિત્રોમાં આગ્રાની ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ પણ જોવા જેવો છે.

બધો આધાર છે તે વાત પણ જણાઈ આવે છે. લોકો અધિકારીઓને કેમ વશ રાખતા, સંપ્રદાયોમાં પણ અંદર અંદર કેવી ઈર્ષાઓ ચાલતી અને સાધુ પુરુષોને કનડગત થતી એ બધું પણ જણાઇ આવે છે. એટલે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણન મહત્ત્વનું છે એ જણાશે. રાજકીય સંજોગોને અનુસરીને કોઈ વાર સંકોચાયેલા, તો કોઈ વાર વિકસેલા, ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રવાહો વિધર્મી રાજસત્તા નીચે પણ ચાલ્યા કરતા હતા, અને કોઈ વાર દબાયેલું તો કોઈ વાર ખીલેલું લોકજીવન ચાલ્યા કરતું એ પણ જણાઈ આવે છે.

સુલતાન મુઝફ્ફરની ફરીથી યુદ્ધની તૈયારી

હવે પાછા સુલતાન મુઝફ્ફરની વાતને ફરી જોઈએ. ગૂજરાતમાંથી એ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો અને જૂનાગઢમાં ગયો અને ત્યાં અમીનખાન ઘોરીએ સુલતાનને ગોંડલ રહેવા માટે આપ્યું.[૨૩] અહીં અમીનખાન ઘોરી અને જામ છત્રસાલ સમય જોઇને સુલતાન સાથે રમત કરી રહ્યા હતા. અમીનખાને કહેવડાવ્યું કે સુલતાન જો બે લાખ મહમૂદી આપે તો લશ્કર સજ્જ કરી સેવામાં હાજર થઈ શકું. સુલતાને એને એ રકમ અને રત્નજડિત ખંજર આપ્યાં.[૨૪] જામ છત્રસાલને પણ સારી રકમ મોકલી પક્ષમાં લીધો. હવે સુલતાન પાસે લગભગ ત્રણ હજારનું લશ્કર ભેગું થયું હતું. ભેટ અને નાણાં લીધા છતાં આ બે માણસોએ પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ તેમ સ્પષ્ટ વાત પણ કરી નહિ. પહેલેથી જ તેમના મનમાં દગો હતો તેમજ બાદશાહી સૂબાનો ડર હતો તેથી એ લોકો બન્ને બાજુથી ઢોલકી વગાડવાનું યોગ્ય ધારતા હતા. મુઝફ્ફરે જ્યારે અમીનખાનને તૈયાર થઈ જોડાવાનું કહેવડાવ્યું ત્યારે એણે પહેલાં જામ પાસે જઈ તેને લઈ આગળ વધવાનું જણાવ્યું; પોતે લશ્કર સામાન અને પુરવઠો ભેગો કરી પાછળ આવી પહોંચશે એમ કહ્યું.[૨૫] મુઝફ્ફર હવે જામ પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો. એણે મુઝફ્ફરને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા કહ્યું અને પોતે તુરત પાછળ આવી પહોંચે છે એવી ખાતરી આપી.[૨૬] સૌરાષ્ટ્રમાં થતી આ બધી ચળવળ અને

૨૩: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ ૫. પૃ. ૪૩૮; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૮. સિકંદરી લખે છે કે ગોંડલ એ વખતે વેરાન જેવું હતું.

૨૪: તબકાત એ જ. પૃ. ૪૩૮; સિકંદરી: પૃ. ૪૬૮. તબકાત એક લાખ મહમૂદી લખે છે. ખંજરની વાત સિકંદરીમાં નથી. જામનું નામ છત્રસાલ બહૌની લખે છે. તબકાતમાં નામ ખોટું લખ્યું છે. સિકંદરી માત્ર જામ લખે છે.

૨૫: તબકાત: ઇલિયટ ૫. પૃ. ૪૩૮. સિકંદરી માત્ર વચન પાળ્યું નહિ એમ લખે છે.

૨૬: એ જ પૃ. ૪૩૮.

તૈયારીના સમાચાર અમદાવાદમાં ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એણે સ્થાનિક બધી વ્યવસ્થા કરી સુલતાનનો સામનો કરવાની ઝડપી તૈયારીઓ કરી.[૨૭]

સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસભાગ

હવે મુઝફ્ફર પોતાની સાથેનાં માણસો સાથે વીરમગામ સુધી ધસી આવ્યો ત્યાંસુધી પણ અમીનખાન કે જામ બેમાંથી કોઈની સહાય આવી પહોંચી નહિ.[૨૮] ખાનખાનાન સૈન્ય લઇને આવે છે એ સમાચારથી ઊલટા એ લોકોએ પોતાના એલચીઓને વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે અમે મુઝફ્ફરને સ્થાન આપ્યું નથી. ખાનખાનાને કુનેહ વાપરી ઉત્તર વાળ્યો કે અમે તમને ઇજા કરીશું નહિ, પરંતુ તમારે મુઝફ્ફરને આશ્રય આપવો નહિ તેમજ તમારા મુલકમાંથી તેને રસ્તો પણ આપવો નહિ. આ સમાચાર જ્યારે સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એ હતાશ થઈ બરડાના ડુંગરોમાં જઇ ભરાયો. અમીનખાને મીર અબુતુરાબની લાગવગ વાપરી પોતાના પુત્રને ખાન પાસે મોકલ્યો અને વફાદારી વ્યક્ત કરી.[૨૯] જામે મુઝફ્ફરની જગ્યા શાહી લશ્કરને બતાવી દોરવાનું વચન આપ્યું. જામના ભોમિયાઓ સાથે શાહી લશ્કર બરડાના ડુંગરોમાં ગયું, પણ ત્યાં મુઝફ્ફરનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ દ્વારકા તરફ ગયો હતો અને ત્યાંથી જામના મુલકમાં થઈ ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. ખાનખાનાનનું સૈન્ય માત્ર લૂંટ કરીને પાછું ફર્યું.[૩૦] મિરઝાંખાને હવે પોતાના સૈન્યના ચાર ભાગ કરી એકની સરદારી પોતે રાખી બાકીના ત્રણની જુદી જુદી, નવરંગખાન, તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષી અને દોલખાન લોદીને આપી. એ લોકોને સૌરાષ્ટ્રનો આ તરફનો મુલક લૂંટીને તારાજ કરવાનો હુકમ કર્યો. મુઝફ્ફર જામના મુલકમાંથી પસાર થઇને અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો છે તથા પોતાના પુત્રને જામ પાસે મૂકતો ગયો છે એવા સમાચાર મળતાં, જામે કરેલી સંધિના ભંગ માટે એને શિક્ષા

૨૭: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૬. ખાનખાનાને અમદાવાદનું રક્ષણ કલીજખાનને સોંપ્યું. પાટણ સૈયદ કાસીમને સોંપ્યું. પોતે તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન, નવરંગખાન, તથા ખાજા અબુલ કાસીમને સાથે રાખી લશ્કર લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ઊપડચો. તબકાતના લેખકે આ વિગત નોંધી નથી; સિકંદરીમાં પણ નથી.

૨૮: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫ પૃ. ૪૩૮. આ વખતે સાથીદારોની રાહ જોઈ તે ન આવ્યા તે દરમ્યાન મુઝફ્ફરે રાધનપુર લૂંટયું એમ અહમદી પૃ. ૧૫૬ ઉપરથી સમજાય છે. તવારીખોનાં વર્ણનો અહીં ગૂંચવણવાળાં છે.

૨૯: એ જ, પૃ. ૪૩૮. અહમદી પૃ. ૧૫૬.

૩૦: એ જ, પૃ. ૪૩૮.

કરવા મિરઝાંખાન એ તરફ ઊપડયો.[૩૧] જામે લડાઈ કરવા લશ્કર તો તૈયાર કર્યું, પરંતુ છેવટે મિરઝાંખાનની માફી માંગી સમાધાન કર્યું, અને તે માટે હાથી તથા કચ્છી ઘોડા ભેટ તરીકે નજર કર્યાં. આ કાર્યમાં એણે શાહી લશ્કરના હિંદુ સરદારો રાય દુર્ગાદાસ તથા કલ્યાણરાયને વચ્ચે નાંખ્યા હતા.[૩૨]

મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં

સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં આ રીતનો દગો થયાથી ઝડપથી ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. એની સાથે થોડા ફૂટેલા મુઘલ તથા થોડા સૌરાષ્ટ્રી સવારો હતા. સાબરમતીની બીજી બાજુના ડુંગરોમાં કોળી ઠાકોરોની એને સહાય મળે તેમ હતું. પ્રાંતીજ બાજુથી ઉથના તથા દાંતાના પહાડોમાં એને કોળીઓનો સાથ મળી રહ્યો.[૩૩] એ તરફનાં શાહી થાણાંઓના રક્ષકોએ એનો સામનો કર્યો. પાટણથી સૈયદ કાસમ એની સામે પ્રાંતીજ તરફ આવ્યો તથા હડાળામાં રાખેલું લશ્કર પણ ઝડપથી મદદે આવ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં મિરઝાંખાનને મુઝફ્ફર અમદાવાદ ગયો છે એવા ખબર મળતાં એ ઝડપથી ગૂજરાત તરફ પાછો ફર્યો. શાહી સામનો બધી બાજુથી થવાથી મુઝફ્ફર હાર્યો અને રાજપીપળા તરફ નાઠો. ધંધુકા પાસે એણે સાવચેતી માટે ખંભાત તરફ જતા મહામાર્ગ ઉપર પણ એક લશ્કરી ટુકડી રાખી.[૩૪] ગૂજરાતમાં આ

૩૧: અહમદી, પૃ. ૧૫૬. તબકાત: પૃ. ૪૩૯. જામ પાસે વીસ હજારનું લશ્કર લડવા તૈયાર હતું એમ તબકાત લખે છે, જ્યારે બદૌની આઠ હજાર માત્ર લખે છે. જામની દાનત શુદ્ધ નહોતી એમ પણ લખે છે. તવારીખોમાં સૈન્યના આંકડામાં હમેશાં મોટો ફેર માલૂમ પડે છે. વ્યૂહરચનામાં ખાનખાનાન નિષ્ણાત હતો એ આ ઉપરથી સમજાશે. સિકંદરી, પૃ. ૪૬૯માં સોળ હજાર સવાર ને ૨૦ હજાર પાયદળ લખે છે. જામના રજપૂતો કેસરિયાં કરવા તૈયાર થયા એમ લખી એને માટે તે સમયનો મુસલમાની શબ્દ **લઙ્ગ્હા** એવો લખે છે. પરંતુ આ યુદ્ધ થયું લાગતું નથી.

૩૨: અહમદી, પૃ. ૧૫૬–૧૫૭. તબકાત, પૃ. ૪૩૯માં કચ્છીને બદલે અરબી ઘોડા અને ત્રણ હાથી લખે છે. બદૌની લખે છે કે કચ્છી ઘોડા અરબી ઘોડા જેવા જ સારા છે. ઘોડાની બાબતમાં આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૩૩: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭. સાબરકાંઠાનો ઓથલિયાના એક કોળી ઠાકોરનું નામ તબકાત "ભાઇ" લખે છે તે મુઝફ્ફરનો ખાસ મળતિયો હતો. નામ સ્પષ્ટ થતું નથી, પણ સાબરકાંઠાના કોળી ઠાકોરોનો સુલતાનને સારો ટેકો હતો એટલું તો સમજાય છે. આ બખેડાઓમાં ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ હોવા છતાં આસપાસનાં થાણાંના રક્ષકોએ સામનો કર્યો એ ખાનખાનાનની વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવે છે.

૩૪: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૩૯. સૌરાષ્ટ્રથી ખંભાતનો મહામાર્ગ હડાળા–ધંધુકા–થી જતો હતો એમ તબકાતનું લખાણ સ્પષ્ટ છે. High road to Kambay એવા શબ્દો એણે વાપર્યા છે. ખંભાતમાં મુઝફ્ફર તરફના લોકો હતા એ જૂનો અનુભવ હતો તેથી તે તરફનો રસ્તો ખાનખાનાને બંધ કર્યો એ પણ એની લશ્કરી વ્યૂહરચનાની કુનેહ બતાવી આપે છે.

રીતે ન ફાવવાથી મુઝફ્ફર પાછો સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો. ખાનખાનાન અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. એ દરમ્યાન એને બાદશાહ અકબરે દરબારમાં તેડાવ્યો એટલે એ ઝડપી કૂચથી આગ્રા તરફ ગયો. અમદાવાદ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કલીજખાનને સોંપી.[૩૫] તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન પણ એની સાથે હતો.

મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગૂજરાતમાં હિલચાલ

આમ એક વર્ષ લગભગ વીતી ગયું. નાસીપાસ થયેલો સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ પાછો તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. જામ અને અમીનખાનના કૃત્યથી એ નિરાશ થયો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને બીજા જમીનદારોનો એને સાથ મળ્યો[૩૬] એટલે મુઝફ્ફરે અમીનખાન ઉપર ચડાઈ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદમાં જાણવામાં આવ્યા ત્યારે કલીજખાન અમદાવાદના રક્ષણ માટે રહ્યો અને નિઝામુદ્દીન અહમદ સૈયદ કાસીમ બહારા તથા મેદિનીરાયને લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો. આ બાદશાહી સરદારો હડાળા પહોંચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરને પોતાની સલામતી બરોબર ન લાગવાથી અમીનખાન સાથેની લડાઈ બંધ કરી ઘેરો ઉઠાવી લઈ કચ્છ તરફ નાસી ગયો.[૩૭] નિઝામુદ્દીને અમીનખાન અને કલીજખાનને પોતાની સાથે રહી મુઝફ્ફરની પૂંઠ આખર સુધી પકડવાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો અને એ લોકો મોરબી તરફ ગયા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી જેસલમેર તરફ ગયો છે એવા એમને ખબર મળ્યા.[૩૮] અમીનખાન અને જામે પોતાના પુત્રને શાહી લશ્કર સાથે

૩૫: તબકાત, પૃ. ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭-૫૮. ખાનખાનાન અકબરનો સગો હતો અને એને થોડા વખત માટે શાહજાદા મુરાદના લગ્નપ્રસંગે બોલાવવામાં આવ્યો હતો એમ સમજાય છે.

૩૬: અહમદી (પૃ. ૧૫૬) આ બીના નજીવી હોય એવા હલકા શબ્દોમાં લખે છે અને લુચ્ચા માણસો મુઝફ્ફર પાસે ભેગા થયા એમ જણાવે છે. પણ તબકાતમાં નિઝામુદ્દીન સ્પષ્ટ લખે છે કે (ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦) અમીનખાને મોટી રકમ લીધી છતાં સહાય ન કરી તેથી મુઝફ્ફરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને જમીનદારોનો એને ટેકો હતો–Supported by the people of Kathiawar and the Zamindars–આ અમીનખાન આ વખતે અમરતલીમાં કિલ્લામાં ભરાયો હતો એમ તબકાત લખે છે. તે અમરેલી કે અમરતવેલી તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

૩૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦. એમાં લખે છે કે મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવા નિઝામુદ્દીને અમીનખાનને કહેવડાવ્યું. અહમદી, પૃ. ૧૫૬.

૩૮: એ જ, પૃ. ૪૪૦. જેસલમેર તરફ જવાની ગપ ચલાવી જણાય છે, જેથી કરીને શાહી લશ્કર પાછું જાય. બીજી તવારીખોમાં જેસલમેરનું નામ નથી. મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી ગૂજરાત તરફ ગયો હતો.

મોકલ્યા અને નિઝામુદ્દીન વગેરે સૈન્ય સાથે પાછા વીરમગામ આવ્યા,[૩૯] એટલામ ખાનખાનાન આગ્રાથી પાછો ફરીને ગૂજરાત તરફ આવે છે એવા ખબર આ સરદારોને મળ્યા. રસ્તામાં ઝાલોરના ગઝનીખાન અને શિરોહીના રાજા સાથે અથડામણ થઈ હતી. નિઝામુદ્દીન સૈયદ કાસીમ સાથે ખાનખાનાનને સામા જઈ મળવા તથા મદદ કરવા નિશ્ચય કરી ઉત્તર તરફ સૈન્ય લઈ ઊપડ્યા.[૪૦] આખરે બધા અમદાવાદ આવ્યા. આ વખતે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દક્ષિણમાં લશ્કર સાથે હતો તે નંદરબાર આવીને છાવણી નાંખીને પડ્યો હતો. ખાન આઝમની બહેન ખાનખાનાન સાથે પરણાવી હતી એટલે આ બે શાહી મુઘલ અમીરો સાળા બનેવી થતા હતા. ખાન આઝમે દક્ષિણથી ખાનખાનાનને સહાય માટે લખ્યું હતું, પરંતુ પોતાનું લશ્કર નંદરબાર રાખીને પોતે એકલો અમદાવાદ તરફ સગાંઓને મળવા આવી રહ્યો હતો. સહાયનો કાગળ મળતાં જ ખાનખાનાને લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને બીજા અમીરો સાથે મદદે જવા મોકલ્યો હતો તે મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો.[૪૧] આ સમાચાર ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એ ખાન આઝમનો સત્કાર કરવા ઝડપથી અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને નિઝામુદ્દીને પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાં જ મહેમદાવાદમાં બંને ખાન મળ્યા. અહીંથી ખાન આઝમ નંદરબાર તરફ ગયો અને ખાનખાનાને નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પોતે પાછળ તૈયાર થઈ આવે ત્યાં સુધી ખાન આઝમની સહાયાર્થે વડોદરા જઈ રાહ જોવા જણાવ્યું. ત્યાંથી એ લોકો ભરૂચ ગયા ત્યારે ખાન આઝમનો પત્ર મળ્યો કે વર્ષા ઋતુને લીધે યુદ્ધ બંધ રહ્યું છે અને પોતે માળવા તરફ જઈ રહ્યો છે. ખાનખાનાન હવે અમદાવાદ પાછો ફર્યો.[૪૨] હવે ખાનખાનાનને કાબુલ તરફ જઈ રહેલા અકબર બાદશાહ સાથે જોડાવાની ઇચ્છા થઈ એટલે બાદશાહે એને બોલાવી લીધો. લેખક નિઝામુદ્દીન કલીજખાન અને નવરંગખાન પોતપોતાની જગ્યાઓએ કાયમ રહ્યા.[૪૩]

૩૯: એ જ, પૃ. ૪૪૦.

૪૦: એ જ, પૃ. ૪૪૦. તબકાત પ્રમાણે ગઝનીખાને ખાનખાનાન તરફ સભ્યતા બતાવી નહોતી અને ઉદ્ધત વર્તણૂક રાખી હતી તેથી પાછા વળતાં એને શિક્ષા કરવા કેદ કર્યો હતો.

૪૧: તબકાત–ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૪૨. નિઝામુદ્દીને મહેમદાવાદમાં સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના મહેલમાં ઉતારો કર્યો હતો.

૪૨: એ જ, પૃ. ૪૪૨.

૪૩: એ જ, પૃ. ૪૪૩. ખાનખાનાનના ગયા પછી અને બીજો સૂબો આવતાં સુધી તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતની શાહી લશ્કરી હિલચાલનો મુખ્ય નિયામક હોય એવું સમજાય છે.

ઝાલાવાડનો રાયસિંહ અને એનાં લોકગીતો

ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફર સામે યુદ્ધો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક બનાવની નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. એ વખતે ઝાલાવાડમાં રાયમાનસિંહ નામે ઠાકોરની સત્તા હતી. એના પુત્ર રાયસિંહને જામ અને કચ્છના ખેંગાર સાથે સારો બનાવ નહોતો. રાયસિંહ બહાદુર હતો. એણે જામ, ખેંગાર તથા આસપાસના બીજા જમીનદારોને વશ કર્યા હતા. એક વખત ખેંગારના ભત્રીજાઓ રાયત અને સાયત ઝાલાવાડના રાયસિંહ સામે લડવા આવ્યા. મોરબી માળિયા સુધી કચ્છના રાવની સત્તા હતી, તેથી ઝાલાવાડની સરહદે જ યુદ્ધો થતાં. આ લડાઈમાં સાયત માર્યો ગયો, બન્ને બાજુએ ભારે ખુવારી થઈ. રાયસિંહ ઘવાયો હતો તેથી રણ-સંગ્રામના મેદાનમાં પડી રહ્યો હતો. ત્યાં થઈને જતા જોગીઓના ઝુંડે એને ઉપાડી લીધો અને પોતાની સાથે બંગાળ બાજુ લઈ ગયા. બે વર્ષ પછી જોગીની દશામાં એ સ્વદેશ પાછો આવ્યો ત્યારે નિરાશ્રિત દશામાં હતો. ખાનખાનાન મુઝફ્ફર સામે સૌરાષ્ટ્રમાં વીરમગામને રસ્તેથી ગયો હતો ત્યારે રાયસિંહે પોતાની વીતેલી વાત કહી. ખાનખાનાને ઝાલાવાડના જાણીતા માણસોને બોલાવી રાયસિંહની ઓળખ કરવા કહ્યું. રાયસિંહ ખરો હક્કદાર છે એમ નક્કી કરી એને ઝાલાવાડની ગાદી અપાવી. આમ રાયસિંહ શાહી અમીરોનો સાથી થયો અને જામ તથા ખેંગાર વગેરે સામે ઉપયોગમાં આવ્યો.[૪૪] આ રાયસિંહની વીરતા અને શૌર્યનાં લોકગીતો એ સમયે ઝાલા-વાડમાં ગવાતાં હતાં અને એની પ્રસિદ્ધિ સારી હતી.[૪૫] એણે હળવદ તાબે

૪૪: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૪૩. આ હકીકત નિઝામુદ્દીને તબકાતમાં આપી છે. બીજી તવારીખોમાં નથી. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પ્રમાણે લોકકથા વગેરેને આધારે આમાં સહેજ ફેર પડે છે. પણ વાત સાચી છે. જોગીનું નામ મકન ભારથી અતીત હતું. તબકાત બંગાળ લઈ ગયાનું લખે છે. ગેઝેટિયરમાં દિલ્હી ગયાનું લખે છે. રાયસિંહ બે વર્ષ દિલ્હીમાં રહ્યો અને ત્યાં બાદશાહી અમલદારોનો સંપર્ક થયો. આ રાયસિંહને ધ્રોળનો જસોજી પોતાનો મામો થતો હતો. તેની સાથે ડંકો વગાડવાની ચડસાચડસીમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં જસોજી મરાયો. તેનું વેર કચ્છના સાહેબજીએ રાયસિંહ ઉપર લીધું. ખોટી ચડસાચડસી ને હુંપદમાં રજપૂતો આમ ખુવાર થયા છે. ચારણોએ એમાં ઉમેરા કર્યા છે તે આગળ જોઈશું. રાયસિંહના પિતા માનસિંહની માસી વાંકાનેરના રાજાની પુત્રી થતી હતી તે સુલતાન બહાદુર સાથે પરણી હતી. માસીના કહ્યા છતાં માનસિંહ સુલતાન સાથે બહારવટું કરતો હતો.

૪૫: આ લોકગીતોની વાતનો તબકાત પૃ. ૪૪૩માં લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જમાનામાં મુસલમાન સમકાલીન લેખકે લોકગીતોની લીધેલી નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણી શકાય. લોકગીત મેળવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં નમૂનો મળ્યો નથી.

કર્યું. આ વખતે એના વિરોધીઓ લડવા આવ્યા. એ ચોગાન ખેલતો હતો તે વખતે આ સમાચાર મળવાથી રાત્રે ચંદ્રને અજવાળે લડવા આગળ ધસ્યો. એ વખતે સામે બળવાખોરોએ દગાથી કહ્યું કે જો તું ખરો રાયસિંહ હોય તો રાત્રે લડાઈ કરવા આવે નહિ. આ સાંભળી એ રાત્રિનું યુદ્ધ બંધ કરી આરામ લેવા ગયો. બળવાખોરોએ વહેલી સવારે એને એના એંશી સાથીદારો સાથે કાપી નાંખ્યો.[૪૬]

જમીનદારો, વાંટાદારો, કોળી ગરાસિયા વગેરેમાં અશાંતિ : મુઝફ્ફરને મળતી સહાય

અકબરના સૂબાઓનો ઘણોખરો સમય મુઝફ્ફરશાહની સામે યુદ્ધો કરવામાં તથા રાજ્યક્રાંતિનો સમય હોવાથી જૂના જમીનદારો તથા બીજાં તોફાનીઓની સામે લડવામાં ગયો. રાજા ટોડરમલ્લે જમીનની માપણી કરી મહેસૂલ નક્કી તો કરેલું, પરંતુ એ બધું સરકારી ચોપડાઓમાં જ રહ્યું હતું, અમલમાં ખાસ કંઈ આવ્યું હોય એમ દેખાતું નહોતું. સલ્તનતના સમયમાં લશ્કરી વ્યવસ્થા માટે રજપૂતો અને કોળી ઠાકોરોને ગામમાં વાંટા કરી આપ્યા હતા અને સરકારી ભાગ તળપદ તરીકે રહ્યા હતા. આ વ્યવસ્થા પણ સીધી રીતે તો બહાદુરશાહના સમય સુધી ચાલી. મહમૂદ ત્રીજાએ એના પ્રધાન આસફખાનની સલાહથી ઘણા વાંટા રદ કરી રજપૂત કોળી સરદારોની કતલ કરેલી તે પાછળ જોઈ ગયા. પરંતુ ગૂજરાતમાં અમીરોની સત્તાના વખતમાં તથા અકબરના સમયની ક્રાંતિમાં વ્યવસ્થા તુટી પડી હતી. જયાં જેને લાગ ફાવ્યો ત્યાં વાંટાદારો તળપદની જમીનો પચાવી પડયા. મોટા જમીનદારોએ જે હાથ લાગે તે પચાવવા માંડયું બિનલડાયક પ્રજા પોતાની જમીનોના ટુકડા સાચવવા માટે લડાયક વાંટાદારો માથાભારે કોળી રજપૂતો વગેરેના રક્ષણના બદલામાં જમીનોના નાના ટુકડા આપી સંતોષવા લાગ્યા. અમલદારો પણ મનફાવે તેવા લાગા લેવા મંડયા. મુસલમાનોનો એક વર્ગ દરેક ગામમાં પોતાની જમીનો ઉપરાંત રક્ષણ માટે મળતી જમીનો લઇને સમાજના શંભુમેળાનું એક અંગ બન્યો.[૪૭] જૂનું એટલું

૪૬: તબકાત, ઇલિયટ: ૫, પૃ. ૪૪૩-૪૪. ગેઝેટિયર કહે છે કે રાયસિંહને લોકોએ ગાદી તો આપી, પણ એની રાણીઓએ એનો પતિ તરીકે સ્વીકાર ન કર્યો, માત્ર વાવના ચૌહાણની કુંવરીએ સ્વીકાર કર્યો, તેથી રૂઢિ વિરુદ્ધ લાગવાથી ઝાલાઓ નાંદોલા ચૌહાણોની કન્યા આજે પણ લેતા નથી. ગૂજરાતી સમાજમાં આવી કંઈક શાખાઓ ને તડો હલકાં ઊંચા ગણાઈ ગયાં છે.

૪૭: અહમદી, ગુ.ભા. પૃ. ૧૭૪ થી ૭૭ એમાં આ વર્ણન લંબાણથી છે. એમાં એ વખતની વહીવટી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

સોનું માનનારો સમાજનો વર્ગ આવા સ્વાર્થસાધકો સાથે મળતાં સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો ટેકો લોકો તરફથી મળી રહ્યો હતો. નાના અમલદારો સામે મોટા પાસે અને મોટા સામે છેક શાહી દરબાર સુધી ફરિયાદો જવા લાગી. આમ મુઝફ્ફરને માટે અનુકૂલ વાતાવરણ હતું, અને બાદશાહી અમીરો યુદ્ધની દોડાદોડીમાં વહીવટી વ્યવસ્થા બરોબર જાળવી શક્યા નહિ.[૪૮]

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની પૂંઠે નિઝામુદ્દીન બક્ષીની દોડાદોડી

ખાનખાનાનના ગયા પછી, રીત પ્રમાણે, ઇસ્માઇલ કુલીખાનની સૂબાના પદ માટે નિમણૂક થઈ,[૪૯] પરંતુ તે ટૂંક સમય માટે જ રહી હતી. લશ્કરી સત્તા કલીજખાન અને નિઝામુદ્દીન અહમદ પાસે હતી. ખાનખાનાન ગૂજરાતમાંથી ગયાના સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફરે એક પ્રયત્ન ફરીથી કરવા માંડ્યો. ઉપર જોયું તેમ હળવદમાં રાયસિંહને દગાથી મારી નાંખ્યો તે માટે કલીજખાનને અમદાવાદમાં રાખી સૈયદ કાસીમને લઇને નિઝામુદ્દીન હળવદ ગયો. એણે ત્યાંથી મેદિનીરાયને એક ટુકડી આપીને મોરબી-માળિયા તરફ મુઝફ્ફર સામે મોકલ્યો. જામે રાયસિંહને મરાવી નંખાવ્યા બદલ દિલગીરી દર્શાવી. મુઝફ્ફર મધ્યસૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો એટલે નિઝામુદ્દીન બક્ષી અમદાવાદ આવ્યો,[૫૦] કલીજખાન સુરત જવા ઊપડ્યો. આ તકનો લાભ લઈ મુઝફ્ફર ધોળકા અને ખંભાત હાથ કરવા કાઠી અને જાડેજાઓની ટુકડીઓ લઇને આવ્યો.. મેદિનીરાય આ વખતે ધોળકે હતો. એણે અમદાવાદ સમાચાર લખ્યા. નિઝામુદ્દીન સૈન્ય લઇ સરખેજ પાસે પડાવ નાંખી તૈયારી કરતો હતો. કલીજખાન સુરત જવાને બદલે પાછો ફરી એને મળ્યો. મુઝફ્ફર ધોળકાથી ચાર ગાઉ હતો ત્યાં એણે આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે શાહી લશ્કરના ડરથી મોરબી તરફ પાછો ચાલ્યો ગયો.[૫૧] નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ આવી વીરમગામને રસ્તે મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવાના ઇરાદાથી ઝડપની કૂચ કરી. મુઝફ્ફરને ડરાવવા માટે ત્યાંથી થોડા ઘોડેસવારોને ઢોલનગારા સાથે આગળ મોકલ્યા અને શાહી સૈન્ય આવે છે એવો દેખાવ કરવા કહ્યું. આ યુક્તિ સફળ થઈ, અને મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા

૪૮: અહમદી, ગુ. ભા. ૧૭૫-૭૬. આમાં સરકારી અધિકારીઓ પણ કેવી રીતે ખાઈ જતા તેનું વર્ણન કર્યું છે. આગળ વહીવટી પ્રકરણમાં તેની વિગતો લખીશું.

૪૯: એ જ, પૃ. ૧૭૨. એના અમલમાં દીવાની ખાજા અબુલ કાસીમની હતી.

૫૦: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ: ૫, પૃ. ૪૪૪.

૫૧: એ જ, પૃ. ૪૪૪-૪૫.

એટલે નિઝામુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો.[૫૨]

કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઇ કરે છે. નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાસિયાને વશ કરે છે.

આમ ચાર માસ પસાર થયા. એવામાં કચ્છમાં ખેંગારના ભત્રીજાઓએ એક હજાર ઘોડા અને દસ હજારનું પાયદળ ભેગું કરી રણ તરફથી ગૂજરાતમાં રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરી.[૫૩] અમદાવાદમાં આ સમાચાર મળતાં જ નિઝામુદ્દીન લશ્કર લઈ એ તરફ ગયો એટલે એ લોકો પાછા રણ ઓળંગીને કચ્છમાં ચાલ્યા ગયા. આ વખતે નિઝામુદ્દીને નિશ્ચય કર્યો કે આ બધાં તોફાનોનો હમેશ માટે અંત લાવવો જોઇએ. એટલે શાહી લશ્કર કચ્છમાં ગયું અને ત્યાં ત્રણસો ગામો તારાજ કર્યાં તથા પુષ્કળ લૂંટ મેળવી. ત્યાંથી બાર કોસની ખાડી ઓળંગી એ લોકો સામી બાજુ મોરબી તરફ આવ્યા. આ ખાડીમાં કેડસમું પાણી રહેલું હતું. મોરબી અને માળિયા કચ્છના તાબામાં હતાં તે પરગણાં તારાજ કર્યાં. નિઝામુદ્દીન મોરબીમાં ત્રણ દિવસ રોકાયો. ત્યાંથી કચ્છના રાજાને એણે લખ્યું કે તમારા ભત્રીજાનાં કાર્યોને તમારી સંમતિ નહોતી એમ સાંભળ્યું હતું તેથી કચ્છને જોઇતી શિક્ષા કરી નથી, નહિ તો ભૂજ ઉપર પણ ચડી આવવા નિશ્ચય હતો. કચ્છના રાવે માફી માગી.[૫૪] આ વખતે જ અમીનખાનનો પુત્ર બાપની વિરુદ્ધ પડીને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો. એને શિક્ષા કરવા નિઝામુદ્દીન રાજકોટ તરફ ગયો ત્યારે કેટલાક જમીનદારો બળવાખોરોનો પક્ષ છોડી શાહી પક્ષમાં જોડાયા. અમીનખાન અને જામે પોતાના બીજા પુત્રોને શાહી પક્ષમાં રહેવા મોકલ્યા. નિઝામુદ્દીન બક્ષી હવે અમદાવાદ આવ્યો.[૫૫] નાના જમીનદારો, ગરાસિયાઓ વગેરે પણ અવ્યવસ્થામાં ઉમેરો કરી રહ્યા હતા અને પ્રજાને પણ ત્રાસ હતો તે ઉપર જોઈ ગયા. એમાં મહી અને સાબરકાંઠાના ગરાસિયાઓ ખૂબ માથાભારે થયા

૫૨: એ જ, પૃ. ૪૪૫. વીરમગામમાં ખબર પડી કે ત્યાંથી ચાર ગાઉ દૂર આવેલા અધાર ગામે મુઝફ્ફરે સૈયદ જલાલના પુત્ર સૈયદ મુસ્તફાને કુટુંબ સાથે કેદ કર્યો હતો.

૫૩: એ જ, પૃ. ૪૪૫. કચ્છના રાવના આ ભત્રીજાઓનાં નામ તબકાતમાં જસા અને અજાઈ એવાં આપ્યાં છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૪૪૫-૪૬. તબકાતનો લેખક પોતે આ ટુકડીમાં હાજર હતો અને તે કચ્છના રણની આ તરફના ભાગનું વર્ણન કરે છે. કેડ સમા પાણીમાંથી લશ્કર મોરબી આવ્યું. કચ્છમાં લશ્કર લઈ જવા લાવવાની મુશ્કેલીઓ છેક બ્રિટિશ સમયની શરૂઆત સુધી હતી. નિઝામુદ્દીને કચ્છના રાજાને જે પત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આવી લશ્કરી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં લઈ સમાધાનીનો રસ્તો લેવા માટે લખેલો હોવો જોઈએ.

૫૫: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૬.

હતા. મુઝફ્ફરને પણ એ ભાગમાં જ આશ્રય મળતો તે જોઈ ગયા. એટલે નિઝામુદ્દીન અહમદે સૈન્ય સાથે એ તરફ જઈને પ્રાંતીજ, અહમદનગર વગેરે ભાગનાં કોળી ગરાસિયાનાં લગભગ પચાસ ગામો તારાજ કર્યાં. રક્ષણ માટે એ તરફ સાત કિલ્લા બાંધી થાણાં મૂકર્યાં. ત્યાંથી નીચે ઊતરીને મહીને કાંઠે વાંકાનેર અને સરનાલના બળવાખોરોને વશ કર્યા. ત્યાંના ચૈયત રાવતને મારી નાંખ્યો, કર્મી કોળી, કૃષ્ણો કોળી અને લાખો રજપૂત એ તરફ તોફાન કરવામાં મુખ્ય હતા તેમને પકડી દૂર કર્યા અને એમનાં સ્થાનોમાં પોતાની રક્ષણ-ટુકડીઓ મુકી દીધી.[૫૬] બીજે વર્ષે ઇસ્માઈલ કુલીખાનને બદલી ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝકોકાને ગૂજરાતની સૂબેદારી મળી. નિઝામુદ્દીનને હવે શાહી હજૂરમાં જવાનું ફરમાન આવ્યું.[૫૭]

સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને તાબે કરવાની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ

ખાન આઝમે સૂબેદાર થયા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં આશ્રય મેળવી રહેલા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓને વશ કરી એ બાજુની અશાંતિનો કાયમને માટે અંત લાવવા અને આજ સુધી અલગ રહેલા સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી લેવા છેવટનો મોટો પ્રયત્ન આરંભ્યો. ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરના અમલની શરૂઆતથી અને ખાસ કરીને ૧૫૮૩થી મુઝફ્ફરના બળવાનો આરંભ થયા પછી ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર બન્ને દેશોમાં આ સૈન્યોની દોડાદોડી એટલી બધી વધી પડી હતી કે સામાન્ય પ્રજાને શાંતિ જેવું કાંઈ રહ્યું નહોતું. એટલે ખાન આઝમનો આ નિશ્ચય અકબર શાહના દૃષ્ટિ બિંદુથી જોતાં યોગ્ય જ હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢનો અમીનખાન ઘોરી, નવાનગરનો સતોજી જામ અને ખેરડીનો લૂણોજી ખુમાણ કાઠી ગૂજરાતી

૫૬: એ જ, પૃ. ૪૪૬–૪૭. અહમદીએ ગરાશિયા, બાંટાદાર, જમીનદારો વગેરેએ ઊભી કરેલી મુશ્કેલીઓનું વર્ણન કર્યું છે તે ઉપર નોંધી ગયા. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીને પોતે એ લોકોને દબાવી ઠેકાણે લાવવા જે લશ્કરી હિલચાલ કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે અને ખાસ જમીનદારોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. નિઝામુદ્દીને કયા કયા કિલ્લા બાંધ્યા તે લખ્યું હોત તો વધારે ઉપયોગી નોંધ ગણાત.

૫૭: એ જ, પૃ. ૪૪૭. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન લખે છે કે હિ. ૯૯૬માં બાદશાહે ખાન આઝમ (મિરઝાં અઝીઝ કોકા)ને ગૂજરાતની સૂબેદારી આપી અને એને હજૂરમાં બોલાવી લીધો. આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. આગળ એને ૯૯૮માં હજૂરમાં બોલાવ્યો એમ લખે છે તે ખરું છે. એક વાર જઇને પાછો આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આ બાબતમાં અહમદીએ જે ભૂલ કરી છે તે આગળ જોઈશું.

સુલતાનના ખાસ ટેકેદારો હતા,[૫૮] પરંતુ એમાં પહેલા બે શાહી સૂબાના ડરથી મુઝફ્ફરનો ખુલ્લો પક્ષ લઈ શકતા નહિ, અને ઘણી વાર બન્ને બાજુની રમત રમતા હતા. એમાં કચ્છનો રાવ પણ ભાગ લઈ રહ્યો હતો. દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ખાન આઝમને સગાંઓ તરફથી કેટલીક અંગત મુશ્કેલીઓ હતી તે લક્ષ્યમાં ન લેતાં એણે બાદશાહી હિત ધ્યાનમાં લઇ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરવાના નિશ્ચયથી ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦માં વીરમગામ જઈને છાવણી નાંખી અને નવરંગખાન તથા સૈયદ કાસીમ બહારાને આગળ મોકલ્યા તે મોરબી જઈને અટક્યા. આ સૈન્યમાં મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર હાજર હતો એટલે બીજા ગ્રંથો કરતાં એની વિગત કાંઈક વધારે આધારભૂત ગણાય તેવી છે.[૫૯] અમીનખાન ઘોરી આ વખતે અવસાન પામ્યો હતો. એનો પુત્ર દોલતખાન ખુલ્લી રીતે જામ અને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો. ખાન આઝમે આ યુદ્ધમાં પોતાના સૈન્યના સાત ભાગ કર્યા અને જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ચારે બાજુએ દુશ્મનોને તાબે કરવા ટુકડીઓ મોકલી.[૬૦]

શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ

નવરંગખાન અને સૈયદ કાસીમે જામ સતાજી સાથે પ્રથમ તો સંદેશા ચલાવ્યા. એમાં સુલતાન મુઝફ્ફરને પોતાના મુલકમાંથી કાઢવો તથા તેને રસ્તો કે આશ્રય આપવો નહિ તથા સારા ઘોડા ખંડણી તરીકે આપવા એમ કહ્યું.[૬૧] પરંતુ જામ પાસે આ વખતે મોટું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું હતું. સુલતાન મુઝફ્ફર, ફતેહખાન ઘોરી અને લૂણોજી કાઠીને લઈ આવ્યો હતો. બળવાખોરો પાસે આ રીતે ત્રીસ હજાર જેટલું સૈન્ય હતું, જ્યારે ખાન આઝમ પાસે દસ હજારનું લશ્કર હતું. જામના પક્ષને આવી મોટી ફોજનું અભિમાન હતું તેથી તેમણે સુલેહની વાત સ્વીકારી નહિ. નવરંગખાને આ હકીકત ખાન આઝમને લખી જણાવી એટલે એ પોતાના ઓછા બળની દરકાર કર્યા વિના યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની ટુકડીઓ લઈ આગળ વધ્યો.[૬૨] દૈવયોગે આ વખતે વર્ષાઋતુ શરૂ થઇ હતી અને આ બન્ને છાવ-

---

૫૮: મિરાતે સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૯-૭૦; અહમદી, ૧૭૭-૭૮.

૫૯: એ જ, પૃ. ૪૭૦. એમાં લડાઈનું વિગતવાર વર્ણન છે. અહમદી, પૃ. ૧૭૮-૭૯માં પણ વર્ણન છે. તબકાત આ અંતે હવે પછીનાં યુદ્ધો ટૂંકામાં પતાવે છે. એટલે એ વખતે પોતે હાજર નહોતો એ ખરું જણાય છે. છતાં લશ્કરને સાત ભાગમાં વહેંચ્યું એ વાત માત્ર તબકાત (ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૫૯)માં જ લખી છે.

૬૦: અમીનખાન ઘોરીના અવસાનની વાત માત્ર સિકંદરી (પૃ. ૪૭૦) જ નોંધે છે.

૬૧: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૦

૬૨: એ જ, પૃ. ૪૭૦, અહમદી, પૃ. ૧૭૮. લશ્કરની આ સંખ્યા અહમદીમાં આપી છે.

ણીઓ સામસામી પડી હતી તે જગ્યાએ પાંચ દિવસની વરસાદની હેલી ચાલી. લશ્કરની હિલચાલ ન થઈ શકે એટલું પાણી અને કાદવ થઈ ગયાં. જામ અને મુઝફ્ફરનું સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યાએ હતું, જ્યારે બાદશાહી લશ્કર નીચાણની જગ્યાએ હતું એ બીજી મુશ્કેલી હતી. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં રજપૂતો રાત્રે શાહી છાવણીમાં પેસી હાથી ઘોડાને ઘાયલ કરતા અને બીજી ઘણી સતામણી કરી નાસી જતા. વરસાદને લીધે અનાજ અને પુરવઠો પણ આ અજાણ્યા ભાગમાં મળ્યો નહિ. રૂપિયે શેર પણ અનાજ મળ્યું નહિ ત્યારે ખાન આઝમ થાકયો.[૬૩] એના સરદારોએ હારબંધ ઊભા રહી લડવાને બદલે તોપગોળાથી લડવાની સલાહ આપી, પણ વરસાદ અને પાણીને લીધે એ મુશ્કેલ હતું. ઉઘાડ નીકળે ત્યાંસુધી યુદ્ધ શકય જ નહોતું. આ પરિસ્થિતિમાં સૈયદ કાસીમ જે એક ખૂબ જ હિંમતવાળો વીર યોદ્ધો હતો, તેણે આ મોરચો પડતો મૂકી બીજી બાજુથી નવાનગર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપી. એણે કહ્યું કે અનાજ નથી અને વખત વધુ જશે તો બળ રહેશે નહિ. જામની બધી માયા ને મિલકત શહેરમાં છે તેથી તેના ઉપર હુમલો થવાથી એ આ મોરચો છોડી આવશે, અને જ્યાં મળશે ત્યાં એને યુદ્ધ આપવું, પણ સમય બગાડવો નહિ.[૬૪]

નવાનગર અને ધ્રોળની પાસે મોટી લડાઈ: બન્નેની ભારે ખુવારી

આ સલાહ બધાને પસંદ પડી. જામને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ શાહી લશ્કરને રોકવા નવાનગરને રસ્તે ઊપડ્યો. જગ્યા બદલવાથી શાહી સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યામાં આવ્યું તેમજ રસ્તામાં લૂંટ વગેરેથી થોડો પુરવઠો પણ ભેગો થયો. ઊંચાણમાં આવવાથી જામના લશ્કરની હિલચાલ પણ દેખાઈ આવતી હતી.[૬૫] હવે જે શાહી ટુકડીઓ લડવા તૈયાર થઈ

સિકંદરી માત્ર મોટું લશ્કર હતું તેનું જામને અભિમાન આવ્યું એટલું જ લખે છે. જામના અભિમાનથી ખાન આઝમને ગુસ્સો ચડ્યો.

૬૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. અહમદી, પૃ. ૧૭૮: આ બન્ને ગ્રંથોમાં જરા ફેરવાળાં પણ વિગતવાર વર્ણનો છે. સિકંદરીનો લેખક જાતે હાજર હતો તેથી એનું વિશ્વસનીય છે. ખાનના લશ્કરની રજપૂતો સતામણી કરતા હતા એ વાત માત્ર સિકંદરીમાં છે. ખાન કંટાળીને થાકયો એમ તો બન્ને ગ્રંથો લખે છે.

૬૪: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. સૈયદ કાસીમની સલાહ અને બહાદુરીનાં વખાણ માત્ર સિકંદરીમાં છે. અહમદી આ યુદ્ધમાં મોરબીના કરણપાલ, હળવદના રાયસિંહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ વગેરે આવી ખાનને મળ્યા એમ લખે છે. સિકંદરીમાં એ નામો નથી. તબકાત નો આ વર્ણન ખૂબ ટૂંકામાં પતાવે છે.

૬૫: અહમદી, પૃ. ૧૭૮-૭૯.

તેમાં સૈયદ કાસીમ બહારા આગલી ટુકડીમાં હતો, નવરંગખાન જમણી તરફ હતો, ખાજા મુહમ્મદ રૂપી અને ગુજરખાન ડાબી તરફ હતા, ખાન આઝમનો પુત્ર પાછલા ભાગમાં હતો, ખાન પોતે મોખરે રહ્યો હતો.[૬૬] કેટલાક સરદારોની સલાહ બીજે દિવસે યુદ્ધનો આરંભ કરવાની હતી, પરંતુ સૈયદ કાસીમે વખતનો વ્યય ન કરતાં તુરત જ લડવાની સલાહ આપી અને ખાન આઝમે એ વાત કબૂલ રાખી.[૬૭] આ વખતે ભયંકર ઝપાઝપી અને લડાઈઓ થઈ. જામના પુત્ર અજોજી તથા પ્રધાન જસાજીએ તરવારનું યુદ્ધ ચલાવ્યું.[૬૮] અમીનખાનનો પુત્ર દોલતખાન તોપોનો મારો ચલાવી સૈયદ કાસીમના લશ્કર ઉપર તૂટી પડયો. આ યુદ્ધમાં શાહી લશ્કરની ડાબી પાંખ હારી ગઈ,[૬૯] એટલે અજોજી ને જસોજી સૈયદ કાસીમની ટુકડી તરફ ધસ્યા. બન્ને પક્ષે ઘણા માણસો માર્યા ગયા. ભયંકર મારામારી ચાલી રહી હતી એમાં જમણી પાંખના સરદારો મિરઝાં અનવર વગેરે અને ખાન આઝમ પોતે મદદે આવી પહોંચ્યો.[૭૦] મુઝફ્ફર દોલતખાન અને જામ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયા. આ યુદ્ધમાં શાહી લશ્કર હારવાની અણી ઉપર હતું, પણ છેલ્લી ઘડીએ ખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો. શાહી લશ્કરના સારા સારા ત્રીસથી ચાળીસ સરદારો માર્યા ગયા તેમાં અણુતુરાવનો ભત્રીજો શરફુદ્દીન, ખાજામહમ્મદ રૂપી, સૈયદ કબીર વગેરે મુખ્ય હતા.[૭૧] બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા આવતાં જામ અજોજી તથા જસોજી પણ માર્યા ગયા.[૭૨] કાઠીઓ તો

૬૬: સિકંદરી, ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૧-૭૨ આ વ્યૂહરચના અહમદીએ નથી લખી. સિકંદરીનું લખાણ વધારે વિગતવાળું છે.

૬૭: એ જ, પૃ. ૪૭૧-૭૨. સૈયદ કાસીમ બહારા આ બાબતમાં દઢ નિશ્ચયવાળો હતો. વિજયનો યશ એને મળે તેમ છે.

૬૮: એ જ, પૃ. ૪૭૨, તોપો બન્ને તરફ હતી, પરંતુ એનો ઉપયોગ મુસલમાનો જ કરતા એમ જણાય છે. સામે પક્ષે તોપો દોલતખાન ઘોરી પાસે હતી. રજપૂતો તો જૂની રીતે જ લડતા હતા.

૬૯: મુઘલ લશ્કરની ડાબી પાંખની હારની નોંધ માત્ર સિકંદરી જ કરે છે. પૃ. ૪૭૨. જામના પુત્રનું નામ અજાને બદલે સચો લખે છે.

૭૦: સિકંદરી, ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૨.

૭૧: એ જ, પૃ. ૪૭૨. અહમદી પૃ. ૧૭૯માં મુઘલ લશ્કરના બસો માણસો મર્યા ને પાંચસો ઘાયલ થયા એમ લખે છે. જામ વગેરેના ૧૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા એમ સિકંદરી લખે છે, જ્યારે અહમદી ૫૦૦ લખે છે. તબકાત–ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૫૯માં ચાર હજાર રજપૂતો માર્યા ગયાનું લખે છે. આમ ખુવારીની સંખ્યા તવારીખો કદી ખરી લખતી નથી. અહમદી સાતસો ઘોડા અને ઘણી લૂંટ ખાનના હાથમાં આવ્યાનું લખે છે.

૭૨: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૨. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર આ વાતને ટેકો આપે છે. તબકાત પણ પૃ. ૪૫૯માં નોંધ કરે છે. તબકાતનું આ વર્ણન પણ માત્ર ટૂંકું એક જ ફકરામાં સમાયેલું છે.

પહેલેથી જ નાસી ગયા હતા. લગભગ બે હજાર રજપૂતો રણમાં પડ્યા હતા. આ વિજય ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦(હિ. ૯૯૮ તા-૬ સવ્વાલ)ને રોજ મળ્યો હતો.[૭૩]

ખાન આઝમ જૂનાગઢ લેવામાં ફાવ્યો નહિ

ખાન આઝમ હવે સીધો નવાનગર ગયો. ત્યાંથી જામનું કુટુંબ બીજી કોઈ સલામત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયું હતું. જામ, દોલતખાન અને મુઝફ્ફર જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાને નવાનગર શહેરને લૂંટયું અને બળવાખોરોના જે નોકરો ત્યાં હતા તેમને કેદ કર્યા. બીજે દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કાસીમ અને ગુજરખાનને લશ્કર આપી જૂનાગઢ મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવા મોકલ્યા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર અને જામ કિલ્લામાંથી નીકળી જામના મુલક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાદશાહી સૈન્યના સરદારો જૂનાગઢ પહોંચ્યા તે જ દિવસે કિલ્લામાં રહેલો દોલતખાન ઘોરી મરણ પામ્યો, પરંતુ એના સરદારોએ આથી હિંમત ન હારતાં કિલ્લા ઉપરથી શાહી સૈન્ય ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. શાહી લશ્કર કાંઈ પણ પ્રગતિ કરી શકયું નહિ. ખાન આઝમ હવે નવાનગરથી જૂનાગઢ આવ્યો. આ વખતે આસપાસનો મુલક એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની તંગી પડી. આ રીતે ન ફાવવાથી અને તંગીથી થાકીને ખાન આઝમ એ વર્ષે જૂનાગઢ જીતવાનો વિચાર માંડી વાળી અમદાવાદ પાછો ફર્યો.[૭૪] આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ લડાઈમાં દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો, છતાં ખાન આઝમની એક પણ ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી પકડાયો નહોતો. સૌરાષ્ટ્ર અકબરશાહની સત્તા નીચે આવી શકયું નહોતું એટલે ખાન આઝમે મેળવેલો આ વિજય માત્ર નામનો જ હતો.

જૂનાગઢ જીતી સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો

આઠેક માસ પસાર કરી, જોઈતી બધી તૈયારી કરી, ખાન આઝમ સૌરાષ્ટ્રનો છેવટનો વિજય કરવાના નિશ્ચયથી ઈ.સ. ૧૫૯૧માં અમદાવાદથી ઊપડ્યો. ઘોઘા, માંગરોળ અને સોમનાથ વગેરે સોરઠી બંદરો લડ્યા વિના

૭૩: આ તબકાત, પૃ. ૪૫૯માં આપેલી છે.

૭૪: સિકંદરી, ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૩-૭૪. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે દોલતખાન આ વખતે મરણ પામ્યો. જ્યારે અહમદી ઘાયલ થયેલો શરણે આવ્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અહમદી વધારામાં લખે છે કે મુઘલ લશ્કરને અવળે રસ્તે દોરવા મુઝફ્ફરે એવી ગપ ચલાવી કે પોતે અમદાવાદ તરફ ગયો છે. ખાન આઝમની નાસીપાસી અને થાકનું વર્ણન અને કંટાળીને અમદાવાદ જવું એ બન્ને ગ્રંથો લખે છે. (અહમદી, પૃ. ૧૭૯-૮૦)

તાબે થયાં. જૂનાગઢના કિલ્લાને ખાને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો.[૭૫] નવરંગખાનને કિલ્લામાં ખોરાકી સામાન પહોંચતો હતો તે જગ્યા રોકવા નીમ્યો. કિલ્લામાં પણ કોઈ કારણથી આગ લાગવાથી અંદરના પુરવઠાનો મોટો ભાગ બળીને નાશ પામ્યો, આમ છતાં ત્રણ માસ સુધી ઘેરાયેલા લશ્કરે બચાવ કર્યો. એ લોકો અંદરથી શાહી લશ્કર ઉપર એક મણના તથા પાંચ મણના તોપગોળા છોડતા હતા. શાહી સરદારો કિલ્લાની નજીકની એક ધાર ઉપર તોપો ચડાવીને લઈ ગયા અને કિલ્લાની અંદર પડે તેવી રીતે મારો શરૂ કર્યો.[૭૬] ઘેરાયેલા લશ્કરની સ્થિતિ હવે વધારે ભય ભરેલી થતી હતી. મુઝફ્ફર દ્વારકા તરફ પહેલેથી જ નાસી ગયો હતો અને જામ રાજ્ય ખોઈ બેઠો હતો અને તેથી રખડતો હતો. સમય પારખીને જામે ખાન આઝમ પાસે પોતાના વકીલો મોકલ્યા અને થયેલી ભૂલની માફી માગી, પોતે તાબે થઈ શાહી ખિદમત ઉઠાવશે એમ કહેવડાવ્યું અને બદલામાં પોતાનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ખાને પોતાને જોઇતો પુરવઠો અને અનાજ પૂરું પાડવાની શરતે જામને રાજ્ય પાછું આપ્યું.[૭૭] જૂનાગઢનો કિલ્લો હવે સર થયો. જૂનાગઢ અને નવાનગર એ મોટાં રાજ્યો તાબે થવાથી બીજા જમીનદારો પણ તાબે થયા. ઝાલાવાડના રાયસિંહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ તો શાહી પક્ષમાં હતો જ. આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર દેશ આખો અકબરશાહના અમલમાં આવ્યો. સૌરાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે જૂનાગઢમાં ફોજદારની નિમણૂક થવા લાગી. જામનગર સૌરાષ્ટ્રમાં છતાં મુઘલ વહીવટનાં ચોપડામાં એને સૌરાષ્ટ્રના બીજા ભાગોથી જુદી જમીનદારી ગણી ને જુદી ખંડણી દાખલ થઈ.[૭૮] સૌરાષ્ટ્રના વિજયની

૭૫: અહમદી; પૃ. ૧૮૦. જૂનાગઢના આ બીજા ઘેરાનું વર્ણન સિકંદરી (પૃ. ૪૭૪) ટૂંકામાં પતાવે છે. તબકાત, પૃ. ૪૬૬માં તો બે જ લીટીમાં પતાવી સોરઠનો પ્રદેશ શાહી સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધો એટલું જ લખે છે.

૭૬: અહમદી; પૃ. ૧૮૦. આ વર્ણન માત્ર અહમદીમાં જ છે. એ પછી એ ગ્રંથ સોરઠ દેશનું સામાન્ય વર્ણન કરવામાં વિસ્તારથી ઊતરી પડે છે જે જરૂર વિનાનું છે.

૭૭: અહમદી, પૃ. ૧૮૩-૮૪; સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૪-૭૫. અહમદીમાં આ વર્ણન સામાન્ય છે, સિકંદરીમાં વિગતવાર છે. બન્નેનાં વર્ણનમાં કાંઈક ફેર છે. દ્વારકાના વાઘેરની બહાદુરી તવારીખ ટૂંકામાં આપે છે. ગેઝેટિયરમાં વિગતવાર છે. એમાં વાઘેર સિંધમાં નાસી ગયો ને સાત વર્ષે પાછો આવ્યો. જગત-દ્વારકામાં મુસલમાનોને જંપીને રહેવા દીધા નહિ વગેરે વર્ણન છે.

૭૮: જામનગર અને કચ્છ મુઘલ સામ્રાજ્યના ખંડિયા રાજાઓમાં ગણાતા અને એમની ખંડણી ગુજરાતના શાહી દફતરમાં જમા થતી. સૌરાષ્ટ્રમાં બીજા જમીનદારો છતાં તેમનું જુદું વ્યક્તિત્વ નહોતું. મુઝફ્ફર અને જામના નામવાળી કોરીનું ચલણ બંધ થયું. મિરાતે અહમદીમાં શિરોહી, ડુંગરપુર, જામનગર અને કચ્છની ખંડણીની રકમો આપેલી છે.

ખુશાલીમાં ખાન આઝમે નવરંગખાન વગેરે પચાસ સરદારોને ઈનામો, જાગીરો, ઘોડા, પોશાક વગેરેથી સંતોષ્યા.[૭૯]

સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો જગત-દ્વારકાના વાઘેલા સાથે યુદ્ધ

આટલું થયા છતાં ગૂજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર હજી તાબે થયો નહોતો. ખાન આઝમે હવે પોતાનું બધું બળ એને પકડવામાં વાપરી આ અશાંતિનો અંત લાવવા નિશ્ચય કર્યો. એણે નવરંગખાન, ગુજરખાન અને પોતાના પુત્ર મિરઝાં અનવરને સૈન્ય આપી જગત-દ્વારકા તરફ મોકલ્યા. અહીં આવ્યા પછી મુઝફ્ફર બેટમાં ચાલ્યો ગયો છે એવી ખબર મળી. જગતના રાજા શિવારાણા વાઘેરે ગામ ઉજ્જડ કરી સુલતાનને વહાણમાં બેસાડી બેટમાં સુરક્ષિત સ્થળે કુટુંબ સાથે મોકલ્યો. એની પાછળ પોતે પણ જવાનો હતો. પણ દરિયામાં ઓટ હતી એટલે વિલંબ થયો, એટલામાં શાહી લશ્કર બેટ તરફ આવે છે એવા સમાચાર મળતાં શિવા વાઘેરે સુલતાનને થોડા ઘોડા અને રજપૂત રક્ષકો આપી કચ્છ તરફ મોકલી દીધો. પોતે પણ સલામત જગ્યાએ જતો હતો, પરંતુ એ પહેલાં શાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું એટલે શિવા વાઘેરે પોતાની પાસે બહુ થોડાં માણસો હતાં છતાં બહાદુરીથી સામનો કર્યો અને માર્યો ગયો.[૮૦] ત્યાંથી શાહી લશ્કર અરાંભડા ગામ પાસે આવ્યું. ત્યાંના રાજા સંગ્રામ વાઘેરે ખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારા થોડા ખાસ માણસો આપો તો હું તેમને લઇને મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડી તેને શોધીને સોંપી દઉં. સંગ્રામનો ઈરાદો શુદ્ધ નહોતો. એને શિવા વાઘેરનું વેર લેવાનો ઇરાદો હોય એમ શાહી સરદારોને લાગ્યું. મુઘલ સરદારોને કોઇ બેટમાં કેદ રાખી શિવા વાઘેરના કુટુંબના બદલામાં પાછા આપવા એવી એની ઈચ્છા જણાઇ ગઈ એટલે નવરંગખાને કહેવડાવ્યું કે સંગ્રામ પોતે પણ સાથે જ આવે તો જઇએ. આ સાંભળી સંગ્રામ નાસી ગયો.[૮૧] આમ મુઝફ્ફરને પકડવામાં ન ફાવવાથી મુઘલ સરદારો જૂનાગઢ પાછા ફર્યા.

કચ્છમાં મુઝફ્ફરનું પકડાવું અને એનો આપઘાત

ખાન આઝમને સમાચાર મળ્યા હતા કે કચ્છના રાજાએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો છે. રાવ ખેંગારે[૮૨] ભૂજથી થોડે દૂર એક સુરક્ષિત

૭૯: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૧૮૦.

૮૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૫.

૮૧: એ જ, પૃ. ૪૭૫–૭૬.

૮૨: તબકાતે અકબરીમાં (પૃ. ૪૬૬) કચ્છના રાવનું નામ ખેંગાર લખ્યું છે, જ્યારે સિકંદરી અને અહમદીમાં બહારા–ભારા–(ભારમલ) લખ્યું છે.

સ્થળમાં સુલતાનને ઉતારો આપ્યો હતો,[૮૩] એટલે કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરવાના ઈરાદાથી ખાન જૂનાગઢથી મોરબી આવ્યો. પોતાના પુત્રની સરદારી નીચે એક ટુકડી કચ્છ તરફ મોકલી રાવનો મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો. કચ્છનાં રાવે પોતાના એલચીઓ મોકલી મુલક તારાજ ન કરવા વિનંતિ કરી અને પોતાના પુત્રને ખાનની તહેનાતમાં મોકલવાની કબૂલાત કરી, પરંતુ ખાન આઝમ આ વખતે મક્કમ રહ્યો. એણે કહેવડાવ્યું કે મુઝફ્ફરને પકડી અમને સોંપો તો જ એ બાબત વિચાર કરીશું. બીજો રસ્તો ન જડવાથી અને સૌરાષ્ટ્રમાં અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી જામી છે એ જાણવાથી કચ્છના રાવે ખાન આઝમને વિનંતિ કરી કે મોરબી અને માળિયા પરગણાં અસલથી કચ્છનાં છે તે જો પાછાં આપવામાં આવે તો સુલતાન મુઝફ્ફરને પકડીને તમને સોંપીશું. ખાને આ વાત કબૂલ કરી.[૮૪] કચ્છમાં ગયેલા મુઘલ લશ્કરમાંથી કેટલાકને સાથે લઈ રાવ ખેંગારે સુલતાનને પોતે મળવા આવ્યો છે એવું ખોટું બહાનું બતાવી સુલતાન બહાર નીકળ્યો એટલે શાહી સૈનિકો પાસે પકડાવી દીધો.[૮૫] કચ્છમાં ગયેલું મુઘલ લશ્કર મુઝફ્ફરને કેદ કરી મોરબી તરફ આવતું હતું ત્યાં ધ્રોળ મુકામે મુઝફ્ફર હાજતે જવાનું બહાનું કાઢીને એક મોટા ઝાડ પાછળ ગયો. ત્યાં એણે પોતાના સેંધામાં છુપાવી રાખેલો એક અસ્ત્રો કાઢી તેનાથી પોતાનું ગળું કાપ્યું અને આપઘાત કરી આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. સૈનિકોએ એનું માથું કાપીને ખાન આઝમને બતાવ્યું અને એણે એ માથું શહેનશાહ અકબરને મોકલી આપ્યું.[૮૬] હિ. ૧૦૦૦માં ઈ.સ. ૧૫૯૧-૯૨માં[૮૭] આ પ્રમાણે ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાને એ સમયના

૮૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૬. ભૂજથી ૨૦ ગાઉ દૂર એક પહાડી મુલકમાં સુલતાનને આશ્રય આપ્યો હતો.

૮૪: અહમદી; પૃ. ૧૮૪; સિકંદરી, પૃ. ૪૭૬. એમાં માત્ર મુલક વેરાન ન કરવો એવી શરત કરી એમ લખ્યું છે.

૮૫: એ જ, પૃ. ૧૮૪. સિકંદરી પૃ. ૪૭૬માં રાવે પકડીને સુલતાનને શાહી લશ્કરીઓને સોંપ્યો એમ લખે છે. રાવે દગો તો કર્યો.

૮૬: એ જ, પૃ. ૧૮૪, સિકંદરી, પૃ. ૪૭૬, તબકાત–ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૬૬. અહમદી અહીં એક ભૂલ કરે છે. તે લખે છે કે સુલતાનનું માથું તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ સાથે શાહી હજૂરમાં મોકલ્યું. બીજી તવારીખો આ બાબત સ્પષ્ટ છે. નિઝામુદ્દીન પોતે પણ એ પ્રમાણે લખતો નથી. એ આ બનાવથી બે વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત છોડી શાહી હજૂરમાં ગયો હતો.

૮૭: આ બનાવ હિજરી ૧૦૦૦માં બન્યો. ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતમાં જ એવી આગાહી થઈ હતી કે ગૂજરાતી બાદશાહોનો અંત ૧૦૦૦ હિજરીમાં આવશે.

હિંદની મોટામાં મોટી સત્તા સામે વર્ષો સુધી સામનો કર્યા પછી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મુઘલ સત્તા હવે લગભગ નિષ્કંટક બની. ગુજરાત હમેશને માટે દિલ્હીના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની રહ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફર જીવતાં સુધી અકબરને શરણે ન આવ્યો.[૮૮]

ખાન આઝમ અકબરના હજૂરમાં આવવાના ફરમાનને અવગણી મક્કા ગયો

જૂનાગઢની ફતેહ અને સૌરાષ્ટ્રના ખાલસા થયાના સમાચાર જ્યારે અકબરશાહને મળ્યા ત્યારે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દસ વર્ષથી એને મળ્યો ન હતો એટલે એને હજૂરમાં આવવાનું ખાસ ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું, આમ છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે ખાન આઝમ આગ્રા તરફ ગયો. નહિ.[૮૯] એણે નવરંગખાન વગેરે સાથી અમીરોને પોતપોતાની જાગીરોમાં મોકલી દીધા. ફિરંગીઓ પાસેથી દીવ જીતી લેવું છે એવી વાત બહાર ફેલાવી, પણ તે બહાનું ખરું નહોતું. તેનાથી ઊલટું મક્કાની યાત્રાએ જવા માટે એણે ફિરંગીઓનો પરવાનો મંગાવ્યો હતો. સોમનાથ પહોંચી વાતો વધારે ન ચાલે માટે એણે મીર અબ્દુર્રઝાક બક્ષી અને સૈયદ બાયઝાદ દીવાનને કેદ કર્યા. પોતાના સિપાઇઓને પણ આ બાબત વાતો ન ફેલાવવા કહ્યું. એણે મક્કા જવા માટે પોતાનું એક ઇલાહી નામનું વહાણ બંધાવ્યું હતું.[૯૦] હિ.૧૦૦૧–ઈ.સ. ૧૫૯૨માં હજની મોસમ ન હોવા છતાં કુટુંબ તથા એક સો કરતાં વધારે નોકરો અને સામાન લઈ પોતે વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવા ઊપડ્યો. ફિરંગીઓનો પરવાનો પણ આવી ગયો હતો. મોસમ ન હોવાથી એને દરિયાઈ સફર ન કરવાની સલાહ મળી હતી છતાં એણે કહ્યું કે સમુદ્રમાં પાણીને બદલે અગ્નિ ભરેલો હશે

૮૮: અહમદી, પૃ. ૧૮૪. અહમદીમાં મુઝફ્ફરને માટે માન ઊપજે એવા શબ્દો લખ્યા નથી, છતાં આ છેવટનું વાક્ય એ લખે છે.

૮૯: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ, ૫, પૃ. ૪૬૬ સિકંદરી ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૩, અહમદી; પૃ. ૧૮૪–૮૫. તબકાત લખે છે કે કેટલાક તોફાનીઓએ ખાનને ભરમાવ્યો કે અકબરે તમારે માટે ખરાબ શબ્દો વાપરી તમારે માટે કુભાવ બતાવ્યો છે. અહમદી માત્ર "કેટલાંક કારણોને લીધે—જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી" એમ લખીને બતાવે છે, જ્યારે સિકંદરી ખાસ કાંઈ કારણ લખતી નથી. પરંતુ કાંઈ ખાસ બનેલું હોવું જોઇએ એમ વર્તન ઉપરથી સમજાય છે. જો કે અકબરને ખાન આઝમ માટે કુભાવ થાય એ માનવા જેવું નથી, એટલે તોફાનીઓએ એવી કોઈ વાતો ચલાવી હશે તે ખરું લાગે છે.

૯૦: અહમદી, પૃ. ૧૮૫. વેપારીઓને દીવ બંદરે ન આવવા દેવા અમલદારોને લખીને દેખાવ કર્યો, તેમજ કોઇને એમ પણ કહેલું કે સિંધને રસ્તે પોતે દરબારમાં જશે. આમ ખાન આઝમે દેખાવો કર્યા.

તોપણ મારો નિશ્ચય ફરશે નહિ. જતી વખતે બક્ષી અને દીવાનને કેદમાંથી છોડી એમની માફી માગો. અકબરે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એને ખાસ લાગી આવ્યું.[૯૧]

અકબરના સમયના નામાંકિત પુરુષો ઇતિમાદખાન

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતના ક્રાંતિના સમયમાં ગૂજરાતમાં રહેલી અશાંતિ તથા બન્ને તરફનાં લશ્કરોની દોડધામમાં સામાન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલ્યા કરતી હતી અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોને નવું જીવન મળી રહ્યું હતું. એ સમયમાં થયેલા નામાંકિત પુરુષોની થોડી નોંધ પાછળ કરી ગયા. હવે જેમને આપણે ગૂજરાતી ન કહી શકીએ છતાં ગૂજરાતના જીવનમાં જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે એવા પુરુષોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરીએ. મૂળ તો સલ્તનતનો અમીર અને અકબરે પણ જેને સૂબો નીમેલો તે ઇતિમાદખાન તો ગૂજરાતી હતો. એણે ઘણા લાંબા સમય સુધી સત્તા ભોગવી, પરંતુ એનાં છેવટનાં વર્ષ માટે ખાસ નોંધપાત્ર જણાયું નથી. એના વિચિત્ર ચારિત્ર્યની ઘણી નોંધ પાછળ કરી ગયા છીએ એટલે હવે એના જુદા વર્ણનની જરૂર નથી. મરાઠા સમય સુધી—મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યાંસુધી—એના નામનો એક લત્તો અમદાવાદમાં હતો, પરંતુ તે નક્કી થઈ શકયું નથી. એના નામની એક સરાઈ હતી તેની નિશાની નથી, પરંતુ કારંજમાં એક ભાગને આજે પણ સંબોધવામાં આવે છે એટલું માત્ર નોંધપાત્ર છે.[૯૨]

મિરઝાં અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન

એ સમયના બીજા નામાંકિત માણસોમાં અકબરના નજીકના સગા બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનનું નામ આપણા ઇતિહાસમાં રહી ન જવું જોઇએ. ખાનખાનાન અને ખાને આઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકા ગુજરાતી નથી, છતાં એમણે ગુજરાતમાં નોંધપાત્ર કામ કરેલું છે.

૯૧: સિકંદરી ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૩. અકબરને આ સમાચારથી લાગી આવ્યું તે અહમદીમાં લખ્યું છે. તબકાત માત્ર એટલું જ લખે છે કે આ સમાચાર સાંભળીને બાદશાહે ગૂજરાતની સૂબેદારી શાહજાદા મુરાદને આપી. અકબરને દુઃખ તો લાગ્યું હતું, પણ ખાન આઝમના બે પુત્રોને એણે નોકરીમાં ચડાવ્યા.

૯૨: મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં અમદાવાદ શહેરનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં શહેરના તે સમયના (૧૭૬૦) લત્તાઓનાં નામ આપ્યાં છે એમાં ઇતિમાદખાનનું નામ છે. એની હવેલી શહેરના મધ્ય ભાગમાં હતી, પણ તે ક્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. સરાઈ કારંજના મેદાનની બાજુમાં હતી એમ આજે મનાય છે.

બહેરામખાન હજ કરવા ઊપડેલો અને રસ્તામાં પાટણમાં સહસ્રલિંગ સરોવરમાં સહેલ કરીને આવતાં એને મારી નાંખવામાં આવ્યો તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વખતે બાળક અબ્દુર્રહીમ ચાર વર્ષનો હતો. ખાનને કુટુંબ સાથે પાટણથી અમદાવાદ લાવ્યા અને છેવટે અકબરે આગ્રામાં પોતાની છાયામાં જ એને ઉછેર્યો. એ પુખ્ત વયનો થયો નહોતો ત્યારે જ એક વાર ગૂજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો અને વઝીરખાન એના નાયબ તરીકે કામ કરતો હતો એ પણ પાછળ જોયું, પરંતુ એ જ્યારે ફરી સૂબો નિમાઇને આવ્યો ત્યારે વહીવટ તથા સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં એણે જે હોશિયારી અને હિંમત સેનાપતિ તરીકે બતાવ્યાં તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એથી પણ વધારે નોંધપાત્ર તો એણે એ જમાનામાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ એવો એક બાગ અમદાવાદ પાસે બનાવ્યો તે બીના ગણી શકાય. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. સેનાપતિ, વહીવટી અમલદાર, ઉદાર વીરપુરુષ વગેરેના ગુણો તો એનામાં હતા. પરંતુ એ કવિ હતો, સંસ્કૃત જાણતો હતો અને વિદ્યાસંસ્કારમાં રસ લેનારો હતો એ ખાસ અગત્યની વાત છે. તવારીખકારો કહે છે, એને માટે જો વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવે તો એક પુસ્તક જુદું થાય. એના એક પ્રેમકાવ્યનો નમૂનો મિરાતે અહમદીમાં આવેલો છે. તેની છેવટની કડીઓમાં એ કહે છે કે: "પ્રેમ કરવામાં માશુકની કૃપા સમાયેલી છે. નહિતો આશકનું દિલ તો નજીવી ચીજથી પણ ખુશ થઈ જાય છે. પ્રેમના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે પ્રેમ સિવાય હું કાંઈ જાણતો નથી. જે મારો માલિક છે તે ખુદા એ વાત જાણે છે. 'રહીમ'ના પ્રેમનાં વચનોથી હું ખુશ છું, કારણ કે તે કાંઇક અંશે ઇશ્કની રીતને મળતાં છે." ખાને આઝમ અઝીઝકોકાની બહેન સાથે એનું લગ્ન થયેલું. જીવનનો ઉત્તમ ભાગ એણે અમદાવાદમાં પસાર કરેલો.[૯૩]

૯૩: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૮–૫૯. એમાં આ કાવ્ય આપ્યું છે. ડૉ. બર્ડના અગ્રેજી તરજુમામાં એના ગુણનું વર્ણન છે, પણ કાવ્યની નોંધ લીધી નથી. અહીં એની બે કડી માત્ર લીધી છે. અહમદીમાં જરા અશુદ્ધિ અને તરજુમામાં પણ અશુદ્ધિ દેખાય છે તે ડૉ. છોટુભાઈ નાયકે સુધારી આપી છે. કડીઓ આ પ્રમાણે છે:

અદાયે હક્કે મોહબ્બત ઇનાયતીસ્ત ઝે દોસ્ત
વગર ન ખાતિરે આશિક બહીચ ખુરસંદ અસ્ત
બદોસ્તી કે બજુઝ દોસ્તી નમી દાનમ
ખુદાય દાનદો આંકો મરા ખુદાવંદ અસ્ત
અઝાઁ ખુશમ બ સુખનહાયે આશનાઈયે રહીમ
કિ અંદકી બ અદાહાયે ઇશ્ક માનિંદ અસ્ત.

ખાને આઝમ અઝીઝ કોકા

મીરઝા અઝીઝ કોકા અકબરનો દૂધભાઈ[૯૪] અને બહુ માનીતો હતો. એ ગમે તેમ બોલે તોપણ બાદશાહ ખોટું લગાડતો નહિ અને કહેતો કે મારી અને એની વચ્ચે દૂધની નદી વહે છે. એ પાંચ વાર ગૂજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો. એ વિદ્યા અને ઇતિહાસનો શોખીન હતો. કોઇકોઇ વાર ફારસીમાં કવિત રચતો, પણ અરબીનું એને કાંઇ જ્ઞાન નહોતું. ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે એ ચાર સ્ત્રી પરણવામાં માનતો અને કહેતો કે માણસને ખુરાસાની સ્ત્રી ઘર સાચવવા માટે જોઇએ, માવરા ઉમ નેહરી (?) શીલાક (?)ને વાસ્તે, ઇરાકી સ્ત્રી પ્રેમ કરવા માટે, અને હિંદી સ્ત્રી સ્વામી તરીકેના હક જાળવવાને માટે જોઈએ.[૯૫] અકબર પછી જહાંગીરના રાજ્યમાં જ્યારે સુલતાન દાબર બક્ષને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો ત્યારે આ પ્રાંતના જૂના અનુભવી તરીકે દાવર બક્ષને સલાહ આપવા માટે વૃદ્ધ ખાને આઝમને સાથે મોકલ્યો. હિજરી–૧૦૩૨ માં અમદાવાદમાં એનું મરણ થયું, અને સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુની પવિત્ર છાયામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો,[૯૬] પરંતુ પાછળથી એના અસ્થિને શાહી રાજધાનીમાં લઈ જઈને દફન કરવામાં આવ્યાં.

નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબકાતે અકબરીનો લેખક

ઇતિહાસકાર ખ્વાજા નિઝામુદ્દાન અહમદની નોંધ પણ ટૂંકામાં લેવી જોઇએ. અકબરના સમયમાં હિંદના જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પણ સમાવેલો છે, પરંતુ એ બધામાં ઇતિહાસના નામને શોભે એવો અહેવાલ નિઝામુદ્દાન અહમદે જ આપ્યો છે. એ ગૂજરાતનો બક્ષ હતો એટલે લખવાનો તો એનો ધંધો હતો. છતાં પણ સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની છેલ્લી લડાઇઓમાં એણે સક્રિય ભાગ લીધો છે. અમદાવાદમાં કાંકરિયા ઉપર એનું ઘર હતું. એ સામાન્ય લેખક માત્ર નહોતો પણ વિદ્વાન હતો અને એની ઇતિહાસના બનાવોની નોંધ રાગદ્વેષ વિનાની છે. મનતુખસુત્તવારીખનો લેખક અબ્દુલકાદર બદૌની પોતે પણ ઇતિહાસ-

---

૯૪: કોકાનો અર્થ દૂધભાઈ થાય છે. મુસલમાનોમાં દૂધભાઈનું મહત્ત્વ સગાભાઈ જેટલું છે.
૯૫: મિરાતે અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૫.
૯૬: એ જ, પૃ. ૨૦૪. ખાને આઝમને સરખેજમાં દફન કર્યાનું અહમદી લખે છે, પરંતુ પાછળથી એનાં અસ્થિને રાજધાનીમાં લઈ જઈ દફન કર્યાનો એમાં ઉલ્લેખ નથી. અહમદીના લેખકને માટે આ જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, કારણ એની નોંધ ઘણી ચોક્કસ હોય છે. ખાને આઝમની રસવૃત્તિની નોંધ પણ લેખકે કરેલી છે.

લેખક અને સારો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ પણ નિઝામુદ્દીનના લખાણનાં વખાણ કરે છે અને પોતે તબકાતમાંથી ઘણી વિગતો લીધી છે એમ સગર્વ કબૂલ કરે છે. તબકાતે અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો હતો.[૯૭]

આ સમયમાં ખાસ જાહેર બાંધકામ નોંધ લેવા જેવાં થયાં જણાતાં નથી. કેટલાંક થાંણાંઓમાં રક્ષણાત્મક કિલ્લાઓ થયેલા છે. અકબરના સૂબાઓના અમલમાં દેશમાં સારાં જાહેર બાંધકામ થાય એવી શાંતિ રહી નથી, આમ છતાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા પ્રમાણમાં વધવાથી જૈન અને હિંદુ ધર્મનાં સ્થાનોના જીર્ણોદ્ધાર ખાસ થયા છે. જૈન જીર્ણોદ્ધારના તો ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે ફતહ

આવા ક્રાંતિના સમયમાં અમદાવાદમાં જે જગ્યાએ અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાને સુલતાન મુઝફ્ફરને હરાવ્યો તે સ્થળે એ શોખીન અને સંસ્કારી મુઘલે એક સુંદર બગીચો બનાવી એમાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં એ એક નોંધપાત્ર હકીકત ગણી શકાય. બંધાવનારના શોખ ઉપરાંત ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાન ઉપર વિજય મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું ગણાતું હશે એ પણ સમજી શકાય છે. ખાનખાનાને અમદાવાદથી સરખેજના રસ્તે–નદીકનારે આ બગીચો ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એમાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચીને સારાં રહેવા લાયક મકાનો બંધાવ્યાં એમ જહાંગીર નોંધ કરે છે.[૯૮] નદીને કાંઠે અમદાવાદ તરફ એક કોટ કરાવ્યો. બાગની આસપાસ પણ કોટ સાથે દરવાજો કર્યો. બાગની અંદર સારી સડકો અને અનેક જાતનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાડ રોપાવ્યાં. આ એવાં પાસે પાસે અને એવી સારી રીતે રોપાવેલાં કે અંદર ચાલનારને શીતલ છાયા ને ઠંડક લાગે. આ બગીચાનું નામ 'બાગે ફતહ' રાખવામાં આવ્યું. એને જીતબાગ પણ કહેતા હતા. મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૬૦) બાગમાં ખેતી થતી હતી. કોટના દરવાજાનો થોડો ભાગ રહેલો હતો. નદી તરફનો કોટ તથા બુરજો ઊભા હતા.[૯૯] આજે એ જગ્યાએ જે ગામ છે તેને ફતેહવાડી કહે છે.

૯૭: ઇલિયટ, ૫માં તબકાતના તરજૂમાના ફકરાઓ આપતાં સંપાદકે લેખકનું ચરિત્ર ટૂંકામાં નોંધ્યું છે. તબકાતમાંથી બદૌની તથા બીજા લેખકે પણ સાર લીધેલો છે. એનું ઘર કાંકરિયા ઉપર હતું એમ જહાંગીરની રોજનીશી ઉપરથી સમજાય છે. એના પુત્રને પણ ગૂજરાતની બક્ષીગીરી જહાંગીરના સમયમાં મળી હતી.

૯૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં એ નોંધ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગેફતહના વર્ણનમાં મેં આ બધી નોંધ લીધેલી છે.

૯૯: જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનું વર્ણન. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મુસાફર

ખાનખાનાનની પુત્રી ખેરુન્નિસાએ એમાં જહાંગીરને આમંત્રેલો

આ બગીચો એક સમયે અમદાવાદમાં ઉત્તમ ગણાતો હતો. સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરોએ એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલાં છે અને અમદાવાદનાં બીજાં ઉદ્યાનોના પ્રમાણમાં એના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે. ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુન્નિસા બેગમ શહેનશાહ જહાંગીર અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે આ બાગના મહેલમાં રહેતી હતી. એણે બાદશાહને પોતાના બાગમાં આવવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું ત્યારે પાનખર ઋતુ હતી. બધાં ઝાડ ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડયાં હતાં. બેગમ એના પિતા જેવી શોખીન હતી. એણે અમદાવાદના કારીગરો બોલાવી દરેક ઝાડ ઉપર કુદરતી રંગનાં પાન અને ફળ મુકાવ્યાં. બધી રચના એવી આબેહૂબ થઇ હતી કે જહાંગીર છેતરાઈ ગયો. એક ફળ એ તોડવા ગયો ત્યારે ફળ બનાવટી હતું એવી ખબર પડી. બાદશાહે ખેરુન્નિસાનાં શોખ અને હોશિયારીનાં વખાણ કર્યાં.[૧૦૦]

યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોંધ

ઈ. સ. ૧૬૧૩ના નવેંબરમાં વ્હીટિંગ્ટન નામનો અંગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે ખાનખાનાને (Chow–Chin–Naw) ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનને હરાવ્યો તેની યાદગીરીમાં સુંદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાગ બંધાવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એ વખતે બાગના મકાનમાં કોઇનો વાસ નહોતો એમ લખે છે.[૧૦૧] ઈ. સ. ૧૬૧૫માં ડેલ્સ્વર્થ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે બાગને ફરતા કોટનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે, સારાં ફળનાં વૃક્ષો બનાવેલાં છે અને મકાન કિંમતી છે.[૧૦૨] જહાંગીર બાદશાહ ૧૬૧૮માં આવ્યો તે વખતે બાગમાં આવેલો તેનું વર્ણન ઉપર કર્યું.

મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનના ગ્રંથમાં આ બાગની જમીન નરીમાન કોઠાવાળાની માલિકીની હતી તે વખતે કરેલી મરામત સાથેનું મકાનોનું નદી તરફના દેખાવનું ચિત્ર આપ્યું છે. બાગે ફરદોશ, શાહીવાડી વગેરે બાગો પાછળથી ગામડાં થઈ ગયા તેમ આ ફતેહવાડી પણ થઇ ગયું. ફિરિસ્તા જેતલપુરના જીતપુર બાગના નામ સાથે આ બાગના નામનો ગૂંચવાડો કરે છે.

૧૦૦ : તુઝુકે જહાંગીરી. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહના વર્ણનમાં એ ઉલ્લેખ અને વર્ણન આવે છે. અમદાવાદના કારીગરોની કુશળતાનો આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.

૧૦૧ : અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનું વર્ણન : ખેરુન્નિસા બેગમ એના પિતાના ગયા પછી થોડાં વર્ષ બાદ આ બગીચાના મહેલમાં રહેવા આવી હોય એમ આ મુસાફરના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. એ કદાચ પિતા સાથે આગ્રા ગઈ હોય કે શહેરમાં શાહી મહેલોમાંથી એકમાં રહેતી હોય એમ સંભવે.

૧૦૨ : અમદાવાદનો ઇતિહાસ : બાગનો અહેવાલ.

ઈ. સ. ૧૬૨૬માં ટૉમસ હર્બટ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે ખંભાતના છેલ્લા રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો તેના સ્મારકનો આ બાગ વિશાળ અને શીતલ છાયાવાળો છે.[૧૦૩] ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોએ ગૂજરાતનાં સ્થાનોનું સારું વર્ણન કર્યું છે તેમાં આ બાગેફતહનું વર્ણન જીતબાગના નામથી કરે છે (Tschietbag). એ લખે છે કે આ બાગ હિંદમાં મોટામાં મોટો અને સુંદર છે. બાગનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના સુલતાનને હરાવ્યો તેના સ્મારક તરીકેનું છે તેટલું જ અંદર સારાં મકાનો અને વૃક્ષો છે તે પણ કહી શકાય. મેન્ડેલ્સ્લો એને દુનિયાનાં આકર્ષક સ્થળોમાંનું એક કહે છે. એના વર્ણન ઉપરથી પાછળ નદી છતાં અંદર એક તળાવ પણ હોય એમ જણાય છે. એ તળાવ ઉપર મંડપો હોય એમ પણ લાગે છે. એમાં નારંગી, લીંબુ, ચિકોતરાં, બદામ, શેતૂર, આંબા, આંબલી, ઉપરાંત ન ઓળખાય એવાં વૃક્ષો પણ ખૂબ છે એમ લખે છે. એ મુસાફર બગીચામાં ગયો ત્યારે એમાં વાંદરાં ખૂબ હતાં તેથી ગમ્મત પડેલી એવી નોંધ કરે છે.[૧૦૪] અહીં આવો મોટો સુંદર બાગ હતો એ વાત અમદાવાદમાં કોઈ ભાગ્યેજ જાણે છે.

અકબરના સૂબા

અકબરના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમાં નવ સૂબા નિમાયા, પરંતુ અકબરના અવસાન પછી ૧૬૦૫માં જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બાદશાહી સૂબાઓને ત્રાસ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. મિરઝાં અઝીઝ કોકા ખાને આઝમ શાહી ફરમાનની અવગણના કરી મક્કા હજ કરવા ગયો એટલે શાહજાદા સુલતાન મુરાદને સૂબો નીમવામાં આવ્યો તે ઉપર જોયું. એ સૂબો ઈ. સ. ૧૫૯૨ થી ૧૬૦૦માં એનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી ગૂજરાતનો નામનો સૂબો રહ્યો. મિરઝાં અઝીઝ મક્કાથી દોઢેક વર્ષમાં પાછો આવી શાહી હજૂર-

---

૧૦૩: એ જ.

૧૦૪: પ્રો. કોમિસેરિયેટ કૃત Mandelosw's Travels in Western India. મેન્ડેલ્સ્લો બાગ તાજો બનેલો ત્યારે થોડાં વર્ષમાં જ અમદાવાદ આવેલો. શાહીબાગ એ વખતે બનેલો નહિ એટલે અમદાવાદના જૂના બાદશાહી બગીચાઓની સરખામણીમાં આ બગીચો સુંદર હશે. કદાચ મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. અમદાવાદના નદી પારના બાગોમાં બે નામ માત્ર મળે છે. તેમાં એક ફુરમાન વાડી. એ પણ પાછળથી પુરુ થઈ ગયેલું. બીજું બાગે ફતહ. તે ફતેહવાડી થઈ ગયું. આજે આ નામો કોઈ જાણતું નથી.

માં ગયો હતો.[૧૦૫] મુરાદની સૂબાગીરીમાં વહીવટી દીવાન તરીકે મુહમ્મદ સાદીક નામના મોટા અમીરની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને શાહજાદો પોતાના પ્રતિનિધિને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપી દક્ષિણ તરફ ગયો હતો. તે વખતે એના નાયબ સૂબા તરીકે સૂરજસિંહજીની નિમણૂક થઇ હતી. શાહજાદા મુરાદનું અવસાન થયું ત્યારે ગૂજરાતના નવમા સૂબા તરીકે ફરીથી મિરઝા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમની નિમણૂક થઇ, પરંતુ ખાને આઝમે આ વખતે પોતાના નાયબ તરીકે પોતાના મોટા પુત્ર શાહખાનને મોકલ્યો અને બીજા પુત્ર ખુર્રમને જૂનાગઢના ફોજદાર તરીકે મોકલ્યો, ગૂજરાતની દીવાની સૈયદ બાયાઝીદને આપવામાં આવી.[૧૦૬]

મુઝફ્ફર શાહના પુત્ર બહાદુરનું ગુજરાત ઉપર આક્રમણ

મુરાદબક્ષ શાહજાદાની સૂબાગીરીના વખતમાં સૂરજસિંહજીની નાયબીમાં સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે ઈ. સ. ૧૫૯૪–૯૫માં ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. બાદશાહી સૂબાઓ અને લશ્કર આ વખતે દક્ષિણની લડાઇઓમાં રોકાયેલું હતું. એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ બહાદુરે ગૂજરાતનાં કસ્બાઓ અને ગામડાં લૂટયાં. તોફાન અને બળવાની રાહ જોઇને બેઠેલા ધંધાદારી સૈનિકો તુરત એની આસપાસ ભેગા થઇ ગયા. સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાની પાછળ બે પુત્રો અને પુત્રી મૂકીને મરણ પામ્યો હતો.[૧૦૭] એમાં બહાદુરે એના પિતાની પેઠે અકબરની સત્તા સામે લડત ચાલુ રાખી. નાયબ સૂબો રાજા સૂરજસિંહ તુરત જ લશ્કર લઇ અમદાવાદ આવ્યો. બહાદુરના સૈનિકો સાથે શાહી સૈન્યને યુદ્ધ તો થયું, પરંતુ આખરે બહાદુર હારીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો. ઈ. સ. ૧૬૦૫માં જહાંગીરના રાજ્યની શરૂઆતમાં આ બહાદુરે ફરીથી લશ્કર ભેગું કરી છેક અમદાવાદ સુધી આવીને હુમલા કર્યા. કેટલાક અમીરો અને અમલદારો પણ આ બળવામાં જોડાયા હતા. જહાંગીરે પત્રદાસ રાજા વિક્રમાજિતને લશ્કર આપી સૂબા તરીકે મોકલ્યો. એણે અમદાવાદ આવી આ બળવાખોરોને હરાવ્યા એમની સાથે જોડાયેલા કેટલાકને માફી આપી અને કેટલાક નાસી ગયા. બહાદુર

૧૦૫: મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૬

૧૦૬: એ જ, પૃ. ૧૮૭

૧૦૭: એ જ, પૃ. ૧૮૬. સુલતાન મુઝફ્ફરનાં સંતાનો જમીનદારના આશ્રય તળે ઊછર્યાં એમ અહમદી ઉલ્લેખ કરે છે, પણ જમીનદારનું નામ આપ્યું નથી. સૂરજસિંહે બહાદુરને હરાવીને ભગાડયો ત્યારે એ કઇ તરફ ગયો એ અહમદીમાં ચોક્કસ લખેલું નથી, માત્ર સંતાઈ ગયો એટલું જ લખ્યું છે.

પણ નાસી ગયો અને ઈ. સ. ૧૬૧૪માં એનું અવસાન થયું.[૧૦૮] આમ અકબરની પછી પણ ગૂજરાતના સુલતાનના વારસ તરફથી ગૂજરાત પાછું સર કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા હતા, એટલે અકબરની સત્તાના આખાયે સમયમાં ગૂજરાતીઓ ઉપર ગૂજરાતી સુલતાનનું વર્ચસ ચાલુ રહ્યું એટલું કહેવામાં વાંધો નથી.

વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં ફરમાન-નવું પંચાંગ

આ સમયમાં રાજસત્તા તરફથી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું ગણી શકાય એવું ગૂજરાતને માટે ખાસ કાંઇ નોંધપાત્ર બન્યું નથી. છતાં પણ અકબરની રાજનીતિ ઉદાર હતી એટલું તો કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ રાજનીતિની શુભ અસર એના સામ્રાજ્યના બધા ભાગને માટે સમાન જ કહી શકાય. એમાં ખાસ વહીવટી ફરમાનો બધા પ્રાંતોના સૂબાઓ ઉપર મોકલાયાં હતાં તે મહત્ત્વનાં ગણી શકાય.[૧૦૯] એ ફરમાનોમાં સૌથી પહેલું દીને ઇલાહીની જાહેરાતથી ઇલાહી વર્ષ અને માસની ગણતરી તથા સરકારી અમલદારોએ એ પ્રમાણે વહીવટી અમલમાં જૂનાં પંચાંગોની ગણતરી ઉપયોગમાં ન લેતાં નવા ઇલાહી સૂર્યની ગતિ પ્રમાણેના મહિનાઓનો ઉપયોગ કરવાનું ફરમાન છે. ફરમાનમાં હિંદુ શુકલપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ અને ચાંદ્ર મહિનાઓ તથા નવા ચાંદથી ગણાતા મુસલમાન મહિનાઓની થતી ગૂંચવણની સખત ટીકા કરેલી છે.[૧૧૦]

લોકો સાથેના વર્તાવ માટેનું બીજું ફરમાન

એ પછી બીજું ફરમાન બહુ વિસ્તારવાળું–૫૧ કલમોવાળું–છે. એમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ એ વખતના પ્રમાણમાં કેટલાક મહત્ત્વની વાતોના ઉલ્લેખ છે. એમાં કેટલુંક વર્ણન આગળ વહીવટ અને સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું.

૧૦૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે જાતે આ બાબતની નોંધ કરી છે. અમદાવાદના ઈતિહાસમાં જહાંગીરના વર્ણનમાં મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે અકબરના અમલના આખા યે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના પ્રતિનિધિનો સામનો હતો.

૧૦૯: અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૯ થી ૧૬૪માં આ ફરમાનનો તરજૂમો આપેલો છે. પણ ભાષા ગૂંચવણ થાય તેવી છે. વધારામાં જુઓ Religious Policy of the Mugals by Sri Ram Sharma.

૧૧૦: એ જ, પૃ. ૧૬૦–૬૧. અંધારિયા અને અજવાળિયા પખવાડિયા તથા તિથિઓની સમૃદ્ધિવાળાં પંચાંગો વ્રતનિયમો માટે ઠીક હશે, પરંતુ વ્યવહાર અને રાજકાજ માટે ગૂંચવણ ઉત્પન્ન કરનારાં હતાં એમ આ ઉપરથી સમજાયું હતું. ગૂજરાતમાં એ વખતે શાલિવાહન શક અને માળવા મારવાડમાં વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

પરંતુ કેટલીક રસમય આજ્ઞાઓની ટૂંકામાં અહીં નોંધ લેવા જેવી છે. પહેલી કલમમાં ખુદાઈ પ્રચ્છાને શરણ થવાની આજ્ઞા કરી. પછી બીજીમાં એકાંતમાં ન બેસવું, પણ લોકમાં મળીને બેસવું, છતાં બજારી લોકોની ગરબડમાં પણ ન બેસવું એ આજ્ઞા રમૂજી લેખાય એવી છે. એક કલમમાં ગુનેગારને ગરદન ન મારવાનું કહી કાપેલું માથું ફરી જોડાતું નથી એમ કહે છે અને પહેલાંના રાજાઓ ચામડી ઉખાડી નાંખવાની તેમજ હાથીને પગે બાંધવાની શિક્ષા કરતા તેવી ન કરવાની આજ્ઞા છે. જો કે અહીં ભૂલવું ન જોઈએ કે અકબરે પોતે જુઝારખાન હબસીને એવી સજા કરી હતી. એવા ગુનેગારને હજૂરમાં મોકલવો એવી આજ્ઞા જોતાં એવી સજાનો હક ખુદ બાદશાહને જ હશે એમ સમજાય છે.[૧૧૧] ફુરસદના વખતે ઇતિહાસના તેમજ બીજાં સદ્‌ગુણી લખાણો વાંચવાની અમલદારોને આજ્ઞા છે તે રસમય છે. ગાળો ન દેવાની તથા ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવાની આજ્ઞા છે.[૧૧૨] પ્રજાના ધર્મ તથા પંથોમાં હાથ ન ઘાલવાની આજ્ઞા તથા તેનાં કારણો રસમય છે. ઊંઘવામાં ને ખાવાપીવામાં હદ રાખવાની આજ્ઞા રમૂજી છે. અહીં રમૂજ ખાતર નોંધવું જોઈએ કે અકબરના મિત્ર અને વિદ્વાન ઇતિહાસલેખક અબુફઝલનો ખોરાક બહુ જ હતો.[૧૧૩] પુરાતન ઇમારતોની મરામત કરવાની પણ આજ્ઞા છે. ચોકીદારો ને લશ્કરી માણસોના વર્તન માટે પણ ઉલ્લેખ છે. લશ્કરી માણસો પ્રજાના ઘરમાં વગર રજાએ ન જઈ શકે. દારૂ ગાળનારના નિયમોનો ઉલ્લેખ પણ છે ને શિક્ષા પણ છે. પૈસાવાળાઓ માલ એકહાથ કરી થોડું થોડું વેચી વધુ નફો ન કરે તે માટે ભાવ નિયમનની પણ આજ્ઞા છે.[૧૧૪] નદીઓ ઉપર સ્ત્રી પુરુષોને નાહવાના ઘાટ

૧૧૧: અહમદી, પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૨ આ લાંબા ફરમાનની ૫૧ કલમો આપેલી છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય છે છતાં એ બધાં પ્રાંતો માટે છે. એ જમાનામાં રાજા એટલે બધાનો માલિક, પિતા જેવો, તથા ઈશ્વર જેવો, ટીકાથી પર ગણાતો એ સહજ સમજાય તેવું છે. રાજા કદી ખોટું કરે જ નહિ એ અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ એ જમાનામાં મનાતું હતું.

૧૧૨: એ જ, પૃ. ૧૬૫. એમાં ઇતિહાસ માટેના ઉલ્લેખ રસમય છે. એના ફાયદાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

૧૧૩: એ જ, પૃ. ૧૬૭. ધર્મમાં હાથ ન ઘાલવો એ આજ્ઞાનાં કારણો રસમય છે. ખાવા પીવામાં મર્યાદા જાળવવાની વાત પણ રસમય છે. ઇલિયટ, વૉ. ૬ માં અબુલફઝલના ખોરાક માટે કહે છે કે એ ૨૨ શેર ખોરાક પાણી અને તે ઉપરાંત રાબડી ખાતો. શેર પાકો કે કાચો એ જણાવેલું નથી.

૧૧૪: પૈસાવાળા માલ લઈ જાય, નફો કરે અને ગરીબોને ન મળે તે માટે રાજ્યની ચિંતા એ વખતે પણ હતી. પૃ. ૧૭૧.

જુદા રાખી પાણી ભરવાના તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આજ્ઞા છે. આ ફરમાન ઘણું જ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર રસસર્ય કલમોનો સાર અહીં આપ્યો છે.

કેટલીક જકાતની માફીનું ફરમાન

ત્રીજા ફરમાનમાં વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પાસેથી લેવાની જકાતમાં કેટલીક માફ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. માલની આવજા ઉપર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં જકાત લેવાતી હતી. એમાં વેપારી વર્ગ અને લોકો ઉપર પડતા બોજા ઉપરાંત એકસરખું ધોરણ પણ નહોતું. અકબરે આ ખાસ ફરમાનથી ખાધાખોરાકીની અને બીજી લોકોપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જકાત ઈ. સ. ૧૫૯૦-૯૧માં આ ફરમાનથી માફ કરી.[૧૧૫] આ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ વેપારના પ્રકરણમાં કરીશું. ફરમાન હિંદના બધા પ્રાંત માટે છે છતાં વેપારી આવકજાવક તથા એ સમયના ગૂજરાતની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ફરમાનની વિગત નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧-૨માં અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા શાહજાદા સલીમ-જહાંગીર-ને ઈનામ તરીકે આપવાનો હુકમ ગૂજરાતના સૂબા ઉપર મોકલ્યો.[૧૧૬] ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થિર થઈ. ગૂજરાત સલ્તનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું.

[**નોંધ:** આ "સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ"નાં પાનાંઓમાં અનેક સ્થળે "હવે (અમુક-તમુક) પ્રકરણમાં આ વિશે ચર્ચા કરીશું" વગેરે મતલબનું આવે છે. છેલ્લો ગ્રંથ લખાય તે પહેલાં જ લેખકનું અવસાન થવાથી આપણે વિશેષ વસ્તુઓ—ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો નિચોડ મેળવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કોઈ સમાનધર્મા જાગે ને આ પૂર્ણ કરે એ ભાવના.

કે. કા. શાસ્ત્રી]

૧૧૫: એ જ, પૃ. ૧૭૩-૭૪. વધારામાં જુઓ Commercial Policy of the Moguls: By D. Pant. પૃ. ૮૫-૮૬.

૧૧૬: એ જ, પૃ. ૧૮૭. તાબાના પ્રદેશોની આવકનો રાજાઓ મન ફાવે તેવો ઉપયોગ કરી શકતા.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનું વહાણવટું

સાક્ષર શ્રી મનસુખરામભાઈ માટે એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એ કોઈ ચિત્રકલાનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા. ત્યાં એમણે એક ભારે કીમતનું ચિત્ર જોઇ કહ્યું: “આની આટલી બધી કીમત!” આ શબ્દો સાંભળીને પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક એમને એક ખાસ જગ્યાએ લઈ ગયો અને કહ્યું કે “સાહેબ, અહીંથી જુઓ.” મનસુખરામભાઈ સ્તબ્ધ થઈ જોઈ જ રહ્યા અને બોલ્યા: “આની આટલી જ કીમત!”

કોઇ પણ વસ્તુને જે દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ તે પ્રમાણેના ગુણવાળી સ્વાભાવિક રીતે તે આપણને જણાય છે. પરદેશી લોકો પરદેશી સંજોગો લક્ષમાં રાખી અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે દૃષ્ટિબિંદુ સ્વાભાવિક રીતે તેમનું જ હોવાથી પોતાના ગુણદોષ અને વિસંભ્રમ(prejudice)ની છાપ તેમનાં લખાણો ઉપર પણ પડે છે. દિલ્હી અને લંડનને ધ્યાનમા રાખીને લખનારને બીજું કોઈ કોઈ પણ કાળે એથી મોટું કે સમૃદ્ધ હોઇ શકે એમ માનતાં પણ આંચકો આવે છે.

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, અને વાણિજ્ય વગેરેના ઇતિહાસ તરફ આપણા વિદ્વાનોમાંથી કોઇએ રીતસરની નજર નાંખી નથી અને આપણું કેટલુંયે સારું ખોટું આપણે પારકી આંખે જોવું પડે છે. કેટલાક અપવાદો સિવાય પારકાને હાથે લખાયેલા આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ કેવળ લૂખા જણાય છે; કેટલાયે રસમય હેવાલ ખૂણામાં અર્ધ અંધકારમાં પડી રહ્યા છે.

ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ સર્વથી વિશેષ અને વિવિધતાવાળી પ્રાચીનકાળથી છે એ સિદ્ધ વાત છે. એમાં વેપાર એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને વહાણવટું ને નાણાવટું એ એનાં મુખ્ય અંગો છે. વહાણ-વટામાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. વેપારનાં આ મુખ્ય અંગોના ઇતિહાસ ખૂણામાં પડ્યા

છે. અંધારા આકાશમાં છૂટા વેરાયેલા તેજોમય તારા જેવા એના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર ચમકે છે.

હાલની દુનિયામાં વહાણવટીઓની મોટામાં મોટી પ્રજાના દબાણમાં હિંદુસ્તાન આવવાથી હિંદુસ્તાન જેવા દેશને તો વહાણવટું હોય જ નહિ એમ ધારનાર પશ્ચિમના ગર્વિષ્ઠ લોકોને પ્રાચીન હિંદના વહાણવટાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ અર્પણ કરીને બંગાળાના પ્રસિદ્ધ પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીએ ચકિત કરી નાંખ્યા છે અને સ્વદેશની સેવા બજાવી છે. વાદળાંમાં ઢંકાયેલા સૂર્યને સૂર્ય છે એમ સાબિત કરવા માટે આધારો આપી જે નકામી મહેનત કરવી પડે તેવી મહેનત વખતને અનુસરીને એમને કરવી પડી છે. આ જાતનું પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે પહેલું જ બહાર પડેલું છે અને સ્વદેશાભિમાનના જે જુસ્સાથી એ લખાયેલું છે તે માટે પ્રો. રાધાકુમુદને જેટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રો. રાધાકુમુદે ઘણી મહેનત લઈ આવો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યા છતાં દિલગીરીની વાત એ છે કે ગુજરાત જે વહાણવટા માટે હિંદમાં સર્વથી આગળ છે; જેની એ પ્રવૃત્તિ સર્વથી વધારે અને પ્રાચીન છે તેને અન્યાય થયો છે; પ્રો. રાધાકુમુદ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણ ગણાય એવા પુરુષને હાથે એવું થયું છે એ વિશેષ શોચનીય છે.

પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીનું પુસ્તક આખા ભરતખંડના વહાણવટાના ઇતિહાસરૂપે લખાયેલું છે એટલે આખા દેશની એ પ્રવૃત્તિ તેના જે જે ભાગે જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં જેવી જેવી રીતે કરેલી હોય તે યથાર્થ રીતે આલેખાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રો. મુકરજીએ આ કાર્યમાં એ યથાર્થતા બરોબર રીતે જાળવી નથી એમ જણાઇ આવે છે. આપણે આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાત જ વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં હિંદના કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં આગળ હતું, અને છે; અને, દરિયાપારના દેશો સાથે નિત્ય સંસર્ગથી[૧] ગુજરાતી ભાષા

૧ : વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપારમાં ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી હિંદના સર્વ પ્રાંતો કરતાં અગ્રસ્થાને હતું એ તો મુસાફરોનાં વૃત્તાન્તોથી અને બીજા અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થાય છે અને એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હાલ પણ ગુજરાતમાં પારકી સ્ટીમરો દ્વારા મોટો દરિયાઈ વેપાર છે અને બીલીમોરા, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ મોટાં વહાણો બને છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ફરે છે. ગુજરાતના ખારવા હજી પણ સ્ટીમરોમાં કામ કરવા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. (સરખાવો Encyclopaedia Britanica Vol XII p. 710 "Owing to its maritime connections the language has also borrowed occasional words from other parts

મદ્રાસના કિનારાના હેવાલ પાછળ જે મહેનત કરી છે તેના થોડા ભાગ જેટલી પણ ગુજરાત માટે કરેલી નથી; બંગાળની નદીઓની નૌકાઓની આવજા માટે જેટલાં પાનાં એમણે જે છટા, રસ અને વિગતથી ભર્યાં છે તે સાથે સરખાવતાં ગુજરાતની તો જાણે અવગણના જ કરી હોય એમ સહજ દેખાઇ આવે છે.[૬] ટૂંકામાં, પ્રો. મુકરજીનું પુસ્તક વાંચતાં ગુજરાતના વેપાર ઉદ્યોગને જાણનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગે એવું છે કે એક રીતે આવું ઉત્તમ પુસ્તક લખતાં પહેલાં તેઓ ગુજરાતમાં આવી ગયા હોત અગર તો ગુજરાત સંબંધી સાધનોની અને ઉલ્લેખોની પૂરી શોધ રસથી કરી હોત તો ઠીક હતું. આ કારણથી ગુજરાતની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ટૂંકાણમાં ખ્યાલ આપવો એ ઉચિત છે.

આથીયે વધારે શોચનીય એ છે કે વડોદરામાં શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં એક ગુજરાતી ભાઇએ 'હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું' એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. પ્રો. મુકરજીના ગ્રંથની એ નાની નકલ જ છે અને એમાં ગુજરાત માટે કાંઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.[૭]

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો જે અભ્યાસ કરે, એશિયામાં હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિનો જે વિચાર કરે, અને હાલના ગુજરાતની નજરે જુએ, તેને તો આપોઆપ ખબર પડે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ દરિયાઈ વેપાર માટે મશહૂર છે. ઉત્તરમાં પાલણપુર એજન્સી અને પૂર્વમાં પંચમહાલ દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકા બાદ કરતાં એની એકે જગ્યા દરિયાથી સો માઇલ દૂર નથી. ખંભાત અને કચ્છના અખાતોને લીધે દેશના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં મોટો કિનારો એને મળે છે. અનેક સૈકાઓથી અનેક સાહસિક અને ચતુર જાતિઓએ એને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ બરોબર સમજવા માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વેદકાળથી થયેલાં જાતિઓનાં ભ્રમણો આપણે માન્ય કરવાં પડે. કેટલાક

૬: ગુજરાત માટે છૂટાં વાક્યો અને નામોના છૂટા ઉલ્લેખ ઉપરાંત બે જગ્યાએ બે પાનાંથી વધારે સળંગ લખાણ નથી. બંગાળ માટે તેવાં લખાણ ઘણાં છે. અને એક લાંબું પ્રકરણ જુદું આઠ પાનાનું ભર્યા ઉપરાંત મોગલાઈના વખતના વર્ણનમાં બંગાળ બાબત જ લગભગ ૨૩ પાનાં ઝીણી ઝીણી વિગતોથી અને છટાની ભર્યાં છે.

૭: આ નાનું પુસ્તક વાંચતા બરોબર પ્રો. મુકરજીના પુસ્તકનો લીટીએ લીટીનો સાર લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. નવાઈની વાત એટલી જ છે કે પુસ્તકમાં કોઇ જગ્યાએ અમુકમાંથી સાર લીધો છે એમ લખ્યું નથી.

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એ ભ્રમણ પરજાતિઓનાં આક્રમણો ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક કારણોથી થયેલાં છે. ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ કાંઈક વધારે દેખાય છે; અને તેમાં અન્ય કારણો કરતાં દરિયાને લીધે ઉદ્‌ભવેલા વેપારને લીધે થયેલું આકર્ષણ એ મોટું કારણ લાગે છે. હિંદના અનેક ભાગોમાંથી ગુજરાતમાં ઘણી જાતિઓ આવી છે, પરંતુ ઉત્તરે કાબુલ–પંજાબ–કાશ્મીર અને યમુનાના પ્રદેશમાંથી આવેલી જાતિઓનું પ્રમાણ વધારે છે. વિદ્વાનોનું વળી એમ પણ માનવું છે કે એવી જાતિઓએ પોતાની મૂળ ભૂમિનાં નામો નવા વસવાટની જગ્યાએ જાળવી રાખવા યત્ન કર્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ પાછળથી ગુજરાતમાં પણ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાનાં ભ્રમણોમાં જળવાઈ રહી છે.[૮]

લાટ એ નામ ગુજરાતના ઘણા મોટા ભાગનું ઈસ્વીસન પૂર્વેથી પરદેશીઓ વાપરતા હોય એમ જણાય છે; અને હાલ આપણે જેને અરબીસમુદ્ર કહીએ છીએ તેને લારનો સમુદ્ર[૯] આરબો કહેતા, એ લાટના કિનારા સાથેના તેમના દરિયાઈ વેપારને લીધે જ છે.[૧૦]

૮: કામ્બોજ ઉપરથી કેમ્બોડિયા, મથુરા ઉપરથી મદુરા, અને સિલોન, અરબસ્તાન અને જાવાને કિનારે એવાં બીજાં ત્રણ મદુરા અગર મુતરા; સોપારા ઉપરથી આફ્રિકાનું સોફાલા; માંગરોળ–મંગલપુર–કાન્હડદે પ્રબંધનું માંગલઉર ઉપરથી દક્ષિણનું મંગલૂર (મેંગલોર); શંખોદ્ધાર ઉપરથી સોકોટ્રા, કાશી ઉપરથી કાંચી, વગેરે ઘણાં હિન્દી નામો દેશાવર ગયેલાં છે. ગુજરાતમાં પણ એવાં નામો ઘણાં છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રનાં પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાનાં કેટલાંક ગામો સામેનાં સુરતને કિનારે પણ છે; માંગરોળ, માંડવી, વેરાવળ, મહુઆ, ઊના વગેરે. આ બધું જાતિઓના વેપાર અર્થે થયેલાં ભ્રમણ સૂચવે છે. આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ ઘણો છે. અને આ કેવળ અનુમાન જ છે. માણસનાં નામો ઉપરથી સ્થળનાં નામ પડે તે તો એકથી વધારે હોઈ શકે, પરંતુ તેવો સંભવ ન હોય ત્યારે કોઈ જાતિએ જ પોતાના મૂળ વતનનું નામ પાડયું હોય એમ સંભવે. કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં વડનગર અને વિસનગર છે. ઈંગ્લાંડનાં સંસ્થાનોમાં પણ આવું જણાઈ આવે છે.

૯: જુઓ અલતેકરનું "History of Ancient Towns in Gujarat" p. 3. અને દસમી સદીમાં અલ માસુદી આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના મહાસાગરને લારવી સમુદ્ર કહે છે. (Bom. Gaz. I–1. p. 510)

૧૦: લાટ શબ્દનું મૂળ શેમાં છે તે સમજાતું નથી. સંસ્કૃતમાં નથી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સંસર્ગમાં આવેલા પરદેશીઓએ એ નામ કોઈપણ કારણથી પાડયું હોય એમ જણાય છે. વળી જાણવા જેવી વાત એ છે કે (Tolemy) ટોલમી લારીક (Larike) કહે છે. હવે સિંધમાં લારખાના છે અને ઇરાનના દક્ષિણ કિનારે લારિસ્તાન છે તે જાણીતું છે. તેની જ જોડેના સિંધના દક્ષિણ કિનારાનું નામ કનિંગહામે "લાર" આપ્યું છે. (Cunningham's Ancient Geography Map IX) ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનું નામ પણ લાટ તે તો જાણીતું છે. અને તેને જ લાર

જે વખતે યુરોપના લોકો જંગલી હતા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતિનો સૂર્ય સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં હતો એ નિર્વિવાદ છે. ઇતિહાસ જેવી વસ્તુની કોઈ પણ દેશમાં શરૂઆત નહોતી થઈ તે સમયથી પણ ઘણો પુરાણો એનો ઇતિહાસ છે.

એવા પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં હિંદુસ્તાનનું બારું ગુજરાતમાં હતું. હયુઈટ નામના લેખકે[૧૧] હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારાની એટલે હાલના ગુજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથીયે જૂની છે એમ ઇજિપ્તની કબરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મલમલ અને ગુજરાતની ગળી ઉપરથી સદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. સિંધનો દક્ષિણ કિનારો, એ કિનારે આવેલું પાતાળનગર અને ગુજરાતનો કિનારો સમાન જાતિઓથી અગર તો એક વ્યવહારથી ગૂંથાયેલી જાતિઓથી વસેલો એ તો એ આખાયે કિનારાને લગતા 'લાર' નામ ઉપરથી જણાય છે.

મિ. હયુઈટ પશ્ચિમહિંદના કિનારાના વેપારને ઇસ્વીસન પૂર્વે ઘણાં વર્ષ જૂનો કહે છે તે વાતને આપણે વધારે પડતી માનીએ તોપણ ભરુકચ્છ (ભરૂચ) અને શૂર્પારક (સોપારા) એ બંદરો તો મહાભારત–કાળમાં સમૃદ્ધ

અગર લારીક પાછળથી કહેતા. હબીબુશીર નામના તવારીખકારની નોંધ ડૉ. બર્ડે લીધી છે (Bird's History of Gujarat p.p. 153. 154) તેમાં લખે છે કે મહમૂદ ગીઝનીના માણસોએ સોમનાથમાં લાટની મૂર્તિની પૂજા થતી જોઈ અને એ મૂર્તિ પુરાણા આરબો પણ અરબસ્તાનમાં પૂજતા હતા. આ ઉપરથી શિવલિંગના આકારને લીધે કે કોઇ બીજા કારણથી એ જાતની શિવપૂજા જ્યાં જ્યાં થતી હોય તે બધા કિનારાને આરબોએ લાટ અગર લાર નામ આપ્યું હોય એમ બને. મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના પહેલાં અરબસ્તાનનો થોડો ભાગ, ઈરાન, અને ગુજરાત બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા (કિનારાના ભાગ ખાસ કરીને) એ તો સિદ્ધ વાત છે. અને મુસલમાની ધર્મના પૂર્વમાં આગળ વધવાથી કે બીજી કોઇ જાતિના આક્રમણથી લાટ નામ સંકોચાઇને ગુજરાતના કિનારા માટે વપરાવા લાગ્યું હોય એમ બની શકે. સિંધને દક્ષિણે લારી બંદર છે તે પણ લાર ઉપરથી. આમ જોતાં સિંધુને કિનારે ઉત્તર સિંધમાં લારખાના, ઈરાનનું લારિસ્તાન, સિંધનું લાર, સોમનાથની મૂર્તિને લીધે આરબો એ કિનારાને પણ લાર કહેતા હોય તો તે, અને ગુજરાતના કિનારાનું લાટ એ બધું પશ્ચિમ કિનારાની એકસરખી રેખામાં આવે છે. એથી કોઈ જાતિનું ભ્રમણ સૂચવાતું હોય તેમ પણ બને ખરું. આ વિગતમાં પરસ્પર સંબંધ હશે કે નહિ તે તો પુરાતત્ત્વના કોઈ વિદ્વાન કહે ત્યારે મનાય. આ પણ અનુમાન અને તે નિરાધાર છે, પરંતુ આ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાન સિંધ અને ગુજરાતના કિનારાને ઘણો જૂનો દરિયાઈ સંબધ હતો. માસુદી (A. D. 916) લખે છે કે ચેવલ, થાણા અને સોપારામાં લારીય ભાષા બોલાતી હતી. Bom. Gaz. vol. I. Part II p. 22 અને તેથી પરસ્પર વ્યવહારને લીધે વહાણવટું પણ ખીલેલું હશે.

૧૧ : જુઓ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં Mr. Hewitના લેખ પરથી Bom. Gaz. I. I. p. 11.માં લીધેલી નોંધ નં. ૨.

હોવાં જોઇએ એમ જણાય છે. આ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં વહાણો વગેરે માટે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ગુજરાતનાં બંદરોના આવા ઉલ્લેખો અને ઇતિહાસના પિતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કરેલા કપાસ આદિ વસ્તુઓના ઉલ્લેખો ઉપરથી, અને ઘણી વેપારી જાતિઓ આ ભૂમિ તરફ આકર્ષાઈ આવીને વસવાથી આપણે ચોક્કસ માની શકીએ કે ગુજ-રાતનો દરિયાઈ વેપાર મહાભારતના સમયથી કે તેથી પણ પહેલાંથી ચાલતો હોવો જોઇએ અને તેને માટે યોગ્ય વહાણો વગેરે સાધનો પણ હોવાં જોઇએ.

ઇસ્વીસન પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાંથી, લગભગ બૌદ્ધ સમયથી, ભરૂચ અને સોપારા બંદરોનો વેપાર વધારે હોય એમ જણાય છે. બૌદ્ધ જાતકોમાંના સુપારગ જાતકમાં ભરૂચના ઉલ્લેખ છે. સુપારગ બોધિસત્ત્વ જે મહાનાવિક હતો, તે ભરૂચનો જ છે. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં તો લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનો વેપાર ભરૂચે એકહાથ કર્યો હતો. ભરૂચથી કપડવંજ બાજુ થઇ ભીલસા, સાંચી વગેરે આગળ થઈ છેક પાટલીપુત્ર (પટણા) સુધી મહામાર્ગ હતો અને સાંચી વગેરેનું તેથી મહત્ત્વ હતું.[૧૨] ઉજ્જનથી કેટલોક માલ ભરૂચ આવ્યાનું તો પેરિપ્લસ લખે છે. કાબુલથી દેશાવર ચઢાવવા માટેનો માલ પણ ભરૂચ આવ્યાનું અને દક્ષિણહિંદનો માલ પણ નિકાશ માટે ભરૂચ આવ્યાનું એ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે એ વખતે કાબુલથી પાટલીપુત્ર અને દક્ષિણ એ બધા ભાગનું મુખ્ય બંદર આપણું ભરૂચ હતું.

આ વખતે ટોલેમી અને બીજા પાશ્ચાત્ય લેખકો ગુજરાતના કિનારાનાં ઘણાં બંદરો અને વેપારી સ્થળો ગણાવે છે. ભરૂચ (Barigaza), નવસારી (Nonsaripa), બીલીમોરા (Poulipoula), કીમ (Kammoni) અને સૌરાષ્ટ્રના કિનારાનાં દ્વારકા (Barake), પોરબંદર (Bardaxema) (બર્ડાની પાડોશને લીધે), વેરાવળ (Surastra), માંગરોળ (મંગલપુર Mono-glosson), હાથબ (હસ્તકવપ્ર–Astakapra) વગેરે બંદરો પણ ગણાવે છે, પરંતુ છેક સોલંકીઓના સમય સુધી વહાણોનાં નામ અને બાંધકામ કે તેને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી.

આમ છતાં પણ બીજાં બંદરો સાથે ભરૂચ મુખ્ય બંદર તો હતું જ. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકો ભરૂચનો દરિયાપારના દેશો સાથેનો વેપાર આ પ્રમાણે ગણાવે છે. ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઈરાની અખાતનાં બંદરોએ અને હિંદી મહાસાગરમાં ભરૂચનાં વહાણો ઘૂમતાં. મિસર અને અરબ-

૧૨: Alteker's History of Ancient Towns of Gujarat & Kathiawar

સ્તાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાઇ, સીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાજ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુપટ્ટા આવતાં.[૧૩]

ઇરાની અખાતનાં બંદરોથી ગુલામો, સ્ત્રીઓ, સોનું, મોતી, ખજૂર, દારૂ અને કાપડ વગેરે આયાત થતાં. ભરૂચથી મિસર અને અરબસ્તાનમાં ચોખા, બીયાં, તેલ, રૂ, ખાંડ, મલમલ, અને ઊંચી જાતનું કાપડ, ઇરાની અખાતનાં બંદરોએ પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ અને બીજાં લાકડાં નિકાશ થતાં, આફ્રિકાથી ભરૂચમાં સોનું, સિલોન અને મલબારથી તેજાના આવતા.[૧૪] અરબસ્તાન અને ઇરાનના કિનારા સાથેનો ભરૂચનો સંબંધ પણ નામ સાથે પેરિપ્લસ લખે છે.[૧૫]

આ સમયના ભરૂચના પરદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે હાલનું ભરૂચ જોતાં પુરાણા ભરૂચના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ભરૂચે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જોયા છે; અઢળક લક્ષ્મી રમાડી છે; અનેક ધર્મોને સમાનતાથી પોતાની ભૂમિ ઉપર રાખ્યા છે; એનાં સંસ્મરણો કવિને કાવ્ય, ઇતિહાસકારને ઇતિહાસ અને નવલકથાકારને નવલકથા માટે અખૂટ સામગ્રી આપે છે.[૧૬]

ઇસ્વીસનની નવમી સદી આવતાં સુધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ સહેજ પણ વ્યવસ્થિત ન હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના હેવાલ માટે છૂટાછવાયા અને તે પણ ઘણા થોડા ઉલ્લેખો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. ક્ષત્રપ રાજાઓએ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમના સમયમાં રોમન સામ્રાજ્ય સાથે ગુજરાતનાં બંદરોનો સંબંધ હતો.[૧૭] ક્ષત્રપો અને સોલંકીઓની વચ્ચેના આશરે છ સદીઓ જેટલા લાંબા સમયમાં ગુપ્ત, વલભી, ગુર્જર, ચાવડા આદિ રાજ્યોના વખતમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ન હોવા છતાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું સારી સ્થિતિમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ વખતમાં થાણા જિલ્લાનાં બંદરોનો વેપાર

---

૧૩ : ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૧–૨૫૩.

૧૪ : ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૨૫૩.

૧૫ : Bom. Gaz. I. I. p. 545.

૧૬ : Brigg's Cities of Gujarashtra.

૧૭ : Encyclopaedia Britanica vol. IV p. 188 13th Edition. "since about A. D. 40 the coast cities had been much enriched by trade with Roman Empire, which both the Satavahanas and Satrapas did much to encourage. શાહ રાજાઓમાં electionની રીત હતી અને એમનું રાજ્ય commercial kingdom કહેવાતું.

સારો ચાલતો હતો અને ત્યાંના વેપારીઓ લાડ વાણિયા હતા. તે ઉપરથી ભરૂચ વગેરે બંદરોનો વેપાર હરકત વગર સારો ચાલતો હશે એમ માની શકાય.[૧૮] આ સમયમાં ઉપર જણાવેલાં રાજ્યોના ફેરબદલા થઈ ગયા તેને લીધે જે ઊથલપાથલ થઈ હશે તે દરિયાઇ વેપારને અસર કરે તેવી ભારે હોય એમ જણાતું નથી. એક રીતે જોતાં તો આ લાંબા સમયમાં ગુજરાત ઉપર વલભીપુરના નાશ સિવાય કોઈ મોટી આફત આવી હોય એમ માનવા-ને કારણ નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર હૂણ આદિની ચઢાઇઓથી નાસેલા લોકો પણ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા છે અને ગુજરાતનાં બંદરોથી પરદેશ ગયા છે.

આ સમયમાં જ ગુજરાતના લોકોએ સમુદ્રપાર સંસ્થાનો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી હોય એમ દેખાય છે. ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને હિંદુ-સ્તાનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર તો ગુજરાતીઓનાં સંસ્થાનો દરેક બંદરે હતાં. ગુજરાતના સિંહલકુમાર નામના કોઈ રાજવંશીએ સમુદ્રમાર્ગે લંકાનો વિજય કરીને તેની યાદગીરીમાં તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું.[૧૯] સિંહલદ્વીપ

૧૮: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૨.

૧૯: બંગાળના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લંકા જીતી તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું અને તેનો સમય અને બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણનો સમય એક જ છે (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં) એમ મહાવંશ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથના આધારે પ્રો. રાધાકુમુદે લખ્યું છે. વિજય અને સિંહલદ્વીપના જીતવાની આખ્યાયિકા બંગાળમાં પ્રચલિત તો ઘણી છે અને ત્યાં સિંહલ-વિજય નામનું નાટક હાલ પણ ભજવાય છે તે ઉપરથી લાગે છે. પરંતુ મહાવંશ ઈસ્વીસન ૪૦૦ ને શુમારે લખાયેલો ગ્રંથ છે એમ વિદ્વાનો માને છે, અને તેમાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાની પૌરાણિક કથાઓ આપેલી છે, એટલે ઈ. સ. ૪૦૦ થી પહેલાંની ગમે તે સમયની વાત તેમાં આવી શકે. પરન્તુ મહાવંશનું વર્ષ આ ગણીએ તો વિજયની જીત તે અગાઉ લગભગ ૯૫૦ વર્ષ પહેલાંની ગણવી પડે. પણ તેનો વાંધો નહિ. પ્રો. મુકરજીએ પોતાના ગ્રંથમાં બંગાળની એક મહાન નાવિકપ્રવૃત્તિ તરીકે જુદી જુદી જગ્યાએ ચાર વખત આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ Indian Shipping p. 28, 42, 69, 157) અને તે પછી બંગાળનું બીજું એવું દરિયાઈ પરાક્રમ નોંધ્યું નથી. પરંતુ આ ઉપરાંત એમણે બીજી કેટલીક વિગતો લખી છે તેથી આ વાતને વિરોધ આવે છે. તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે ચર્ચવાની જરૂર છે. સીયુકી (Si-yu-ki) નામના ચીની ગ્રંથને આધારે એ લખે છે કે "The ship in which the lion-prince **Sinhala** sailed from an unknown part of Jambudwip to Cylone contained five hundred **merchants** besides himself" (Ind. shipp. P.29). આ જોતાં વિજયને બદલે સિંહલ થયો તે નોંધવા જેવું છે. વળી "પાંચસો વેપારીઓ"નો ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જેવો છે.

આગળ વિજયની વાત ફરી લખતાં પાને ૬૯ મે પ્રો. રાધાકુમુદ રાજવલ્લીય ગ્રંથને આધારે લખે છે કે "The ships started from a place near the city of **Shinhapur**, and on their way touched at the port of **Supara**,

નામ ઈસ્વીસન પૂર્વે પાંચમી સદીમાં બંગાળના રાજા સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લંકા જીતીને પાડયું એમ પ્રો. રાધાકુમુદ મહાવંશ ગ્રંથના આધારે કહે છે,

---

which according to Dr. Burgess lay near modern Bassien on the western coast of Daccan××× approaching the island from southwards, and became founder of the great dynasty. (આમાં સુપારા-Supara-જે પોતાના ગ્રંથમાં ઘણી વાર લખ્યા.છતાં ડૉ. બર્ગેસનો આધાર લઇ કેમ લખે છે તે સમજાતું નથી). આગળ જતાં પાને ૭૦ મે લખે છે કે વિજયના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો (કે ભાણેજ-nephew) ૩૨ મંત્રીઓ સાથે **સાગલ નામના શહેરથી** વહાણમાં બેસી સિલોન ગયો. (embarked from the city of Sagal.)

આ જુદાં જુદાં લખાણો એટલું તો સૂચવે છે કે વિજયનું લંકાની જીતના સંબંધમાં લખાણ શંકાવાળું છે; અને તેમાં બે વાત ચાલે છે. અને તેનું નામ સિંહલ હોય ને lion prince-સિંહલકુમાર કહેતા હોય તો સિંહલકુમારવાળી આપણી વાતને કાંઇક ટેકો મળે છે. બીજું સૌરાષ્ટ્રને પૂર્વ કિનારે ખંભાતના અખાત આગળ હાલ જે શિહોર છે તેનું જૂનું નામ સિંહપુર હતું (જુઓ Alteker's History Ancient towns of Gujarat, P. 45). ડૉ. બર્ગેસ એને શાહવંશની રાજધાની માને છે અને એમ માનવાને કોઇ પણ જાતનો આધાર નથી એમ અલ્તેકર લખે છે. પરંતુ ડૉ. બર્ગેસનું અનુમાન ખરું હોય તો સિંહલદ્વીપ નામ માટે કાલનિર્ણયનો જે વાંધો નડે છે તે નીકળી જાય છે, કારણ કે લંકાનું સિંહલદ્વીપ નામ ઈસ્વીસનની શરૂઆતના અરસાનું જણાય છે. બૃહત્સંહિતા-(અ. ૧૪. શ્લો. ૧૧ અને ૧૫)માં દક્ષિણના દેશોમાં લંકા અને સિંહલ બે નામ આપેલાં છે, પણ તે યે આધાર રાખવા લાયક નથી. પરંતુ આપણે વિજય-અગર તો સિંહલ ગુજરાતને કિનારેથી વહાણમાં બેઠો એ જ જોવું છે એટલે સિંહલદ્વીપ નામના કાલનિર્ણયની કડાકૂટમાં નહિ પડીએ. ઉપર જોયું એ સિંહપુર(શિહોર)ને સિંહ-પુર lion city કહેતા. (Briggs cities of Gujarashtra) આગળ વિજય જંબુદ્વીપના કોઇ અજ્ઞાન ભાગમાંથી નીકળ્યો એમ લખી પછી સિંહપુરમાંથી નીકળ્યો એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ત્રીજું ઉપરનાં ઉતારા મુજબ સિંહપુરથી સિલોન જવા નીકળેલો વિજય સોપારા આગળ આવ્યો એ જોતાં બંગાળનાં બંદરેથી નીકળેલો માણસ આખો કિનારો પૂર્વથી પશ્ચિમનો ચઢી, વચમાં સિલોન વટાવી પછી ઊતરે તો જ વચ્ચે સોપારા આવે અને એવું બનવું અશક્ય છે. જો સિંહપુર સૌરાષ્ટ્રવાળું હોય અને ત્યાંથી જ વિજય કે સિંહલ નીકળ્યો હોય તો તો રસ્તામાં સોપારા અવશ્ય આવે. સોપારા મુંબઈ જતાં પાલગઢ પાસે આવે છે તે તો ગુજરાતમાં સર્વને વિદિત છે. ચોથું વિજયનો સગો સાગલ શહેરથી નીકળ્યો એમ લખે છે; એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સાગલ નામનું બંદર હોય એમ જાણવામાં નથી, પરંતુ આ નામ બૌદ્ધ ગ્રંથનું છે અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પંજાબના પુરાણા શાકલને પ્રાકૃતમાં સાગલ લખેલું છે. આ શહેર હાલના શિયાલકોટની જગ્યાએ હતું એમ નક્કી થયેલું છે. (જુઓ Cunnighams Ancient Geography p. p. 206-215 New Bengal Edition) બૃહત્સંહિતામાં એક સિંહપુર કાશ્મીરમાં છે એમ જણાવ્યું છે. આ પાસેપાસેના સાગલ અને સિંહપુરના વતની વિજય અને તેનો સગો હોય એમ માનીને આગળ ચાલીએ તો વિજય સિંધુને રસ્તે વહાણમાં બેસીને ગુજરાતના કોઇ બંદરેથી

એ વાત વાદગ્રસ્ત છે. વાદવાળી અને અચોક્કસ વાતને બાજુ ઉપર મૂકીએ તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે સિલોન સાથે ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી જે સંબંધ છે તે તામીલના સિલોનથી છેક પાસેના કિનારા સિવાય હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં વધારે છે. "લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર" એ ગુજરાતી કહેવત વેપારાર્થે વસેલા ગુજરાતીઓનાં સંસ્થાનની વસ્તીને લગતાં લગ્નને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગુજરાતી વાતોમાં લંકાની બાબતો ઘણી આવે છે. બીજું ખાસ નોંધવા લાયક તો એ છે કે 'વિવિધ-તીર્થકલ્પ' નામના જૈન ગ્રંથમાં પ્રાચીન કાળમાં કોઈ સિલોનની રાજકન્યાએ ભરૂચમાં શકુનિકાવિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી ગુજરાતના કિનારાને સિલોન સાથે સંબંધ ઘણો જૂનો અને સારો હોય એમ સમજાય છે.

અગર તો સિંધુના મુખ આગળના કોઈ બંદરેથી, મોટાં વહાણો બદલીને સિલોન ગયો હોય તોપણ સોપારા વચ્ચે આવી શકે. બૌદ્ધ સમય પહેલાંથી પણ તામ્રલિપ્ત બંગાળામાં મોટું બંદર હતું ત્યાંથી નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. સાગલ અને સિંહપુર એવું કોઈ નામ બંગાળ કે કલિંગને કિનારે નથી. એક વિદ્વાનનું એમ માનવું છે કે બૌદ્ધ સમયનો બધો સમુદ્રનો વ્યાપાર મોટે ભાગે સોપારા આગળથી થતો અને એ બૌદ્ધોનું મોટું સ્થળ હતું, તેથી સાગલ સોપારા પાસેનું કોઈ સ્થળ હશે. ટૉલેમી (જુઓ Bom. Gaz. II. P. 538) સિંધુ નદીના સાત મુખ ગણાવે છે. તેમાં Sagapa, Sinthon, Khariphron, Sapara, Sabalaessa, Lanibare વગેરે ગણાવે છે. તેમાંના Sagador, Sapara અને Sabalaessa હાલ ઓળખાતાં નથી. પરંતુ આ મળતાપણા ઉપરથી જણાશે કે સાગલ અને સિંહપુર પંજાબની ઉત્તરના પ્રદેશમાં માનીએ અને ત્યાંથી સિંધુને રસ્તે વિજય આવ્યો હોય, અને ઉપરના કોઈ મુખ આગળ સાગલ નામનું બીજું શહેર હોય તોપણ બની શકે એવું છે. સાગલ નામ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું તો છે જ. બંગાળની દક્ષિણે ગંગાના મુખ આગળ સાગર નામનો બેટ છે, પરન્તુ તે જૂનો લાગતો નથી અને એમાં પહેલાં વસ્તી હોવાનું જણ્યું નથી. અને એને ધ્યાનમાં લઇએ તો પણ સિંહપુર અને સોપારાંના ઉલ્લેખને મોટો વિરોધ આવે છે. વિજય બંગાળાનો હતો, એમ માની લઇએ અને આખ્યાયિકા પ્રમાણે એના બાપે એને કાઢી મૂક્યો ત્યારે સિલોન જવા માટે વહાણોમાં નીકળ્યો એમ માનવા કરતાં જમીનમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારે આવ્યો હોય એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી બની શકે. ઘણા પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ અને સોપારાથી મોટા ધોરી રસ્તા પાટણ સુધી જતા હતા તે તો જાણીતું છે. પણ એમ બનવું શક્ય નથી.

પરંતુ આ સાથે સિંહલદ્વીપનો ગુજરાત સાથે ઘણા જૂના વખતથી નિકટનો સંબંધ છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. સિંહલદ્વીપ નામ અને તેના વસવાટ બાબત તો ગુજરાતના પક્ષમાં જે વાતો ઉપયોગમાં આવે એવી ઊભી થાય છે તે તો જોઈ. 'લાડ અવલોકન' નામના એક નાના ગ્રંથમાં તો સિંહલે સિંહપુર જઈ લંકા જીતી એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. પણ તે ગ્રંથ આધાર રાખવા લાયક નથી. પરન્તુ સિલોન માટે ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે જે વાતો અને કહેવતો વધારે પ્રચલિત છે તે ગુજરાતના

કાંબોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કાંબોજ કેમ્બોડિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરોથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદગ્રસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે.[૨૦]

.આ સમયના પાછલા ભાગમાં એટલે ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદી પછી ગુજરાતે જાવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું એ ખાસ અગત્યની વાત છે. જાવાનું સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકક્ષત્રપોના વખતથી એટલે અજીશક જાવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય. પરંતુ અજીશકે કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ માં (જાવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુંવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જાવા ગયો.[૨૧] આ અનુયાયીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સલાટો, યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા. કહે છે કે આ રાજપુત્રે જાવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Kuzrat) રાખ્યું અને પોતે બ્રવિજય સવેલચાલ નામ ધારણ કરીને નવું શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તે વંશનું રાજ્ય જાવામાં લાંબો વખત ચાલ્યું. કુમાર સવેલચાલે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મંગાવ્યાં. અને બીજા ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમાં પથ્થર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિલોન સાથેના સારા સંબંધ વગર ન હોઈ શકે. બાલવાર્તાઓમાં લંકાની વાતો આવે છે. રત્નાવલિ નાટિકામાં પણ સીલોનની કન્યા માળવાના રાજા માટે લાવ્યાનું વર્ણન છે. તે ગુજરાતના કિનારાના સંબંધનું છે અને માળવાનો છેક ઉજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સંસ્કૃતિને ઘણો પાસેનો સંબંધ છે તે જાણીતું છે.

બીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહમૂદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જીત્યા પછી ત્યાંથી સિલોન જવા વિચાર કરેલો તે લખતાં હિંદને તાબે હતું એમ ફ્રિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા ઉલ્લેખો જડે છે. (જુઓ Bom. Gaz. Vol. V. સરખાવો "ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો." P. 503. આ ઉલ્લેખ ગુજરાત માટે જ છે. આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે:—"સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ. સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયબાહુએ સ્વતંત્ર કર્યો." (Bom. Gaz. Note on P. 463, બર્ડની History of Gujaratમાંથી ઉતારો.) આ લખાણ અને વિજયબાહુનું નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે. ગમે તેમ છતાં પણ વિજય બંગાળનાં વહાણોમાં ગયો અને લંકા જીતી એમ માનવામાં ઘણો વિરોધ આવે છે.

૨૦: Bom. Gaz. I. pt. 1, P. 500.

૨૧: Raffel's Java vol. II, chap. X, p. p. 82–83.

પણ હતા. આ વખતમાં કારીગરોને હાથે જાવાનું પ્રસિદ્ધ બોરોબદૂરનું[૨૨] બૌદ્ધ મંદિર બંધાયું, અને ગુજરાતી કારીગરોએ[૨૩] જાણે પોતાના વિજયની

૨૨: Raffel's Java, vol. II, chap. X, p.p. 82–83. Indian Shipping p. 45, p. 49.

૨૩: ઇ. બી. હાવેલે Indian Sculpture and Painting નામના પોતાના ગ્રંથમાં બોરોબુદૂરની આ વહાણની આકૃતિઓ ગુજરાતીઓએ જાવા લીધું તેને લગતી આકૃતિઓ તરીકે વર્ણવી છે. વળી અમેરિકાના ફિલાડેલફિયાના મ્યુઝિયમમાં આ આકૃતિઓ ઉપરથી લાકડાનું નમૂનાનું વહાણ બનાવીને મૂક્યું છે. તેના ઉપર નોંધ છે, તેમાં લંબાઇ ૯૦ ફૂટ, અને પહોળાઇ ૧૫ ફૂટની અને ગુજરાતના લોકે જાવા વસાવ્યું તે વિશેની આકૃતિ છે એમ લખેલું છે. આને લગતી વિગત પ્રો. રાધાકુમુદે એ વહાણની આકૃતિઓનાં ચિત્રો સાથે પોતાના પુસ્તકને પાને ૪૫–૪૭ અને ૪૯ મે લીધી છે. એ વિગતો સ્પષ્ટ અને પરદેશીઓએ કરેલી હોવાથી તેમાં ફેર પડે તેમ નથી. પરંતુ એ જ ગ્રંથના પાના ૧૪૪ થી ૧૫૪ સુધીમાં જાવાના સંસ્થાન માટે એમણે આખું પ્રકરણ લખેલું છે. ગુજરાતની જાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ એટલી જાણીતી છે કે તે ઢાંકી શકાય તેવી નથી. છતાં પણ જાવા છેક દક્ષિણ પૂર્વે, મદ્રાસના કિનારાની સામે, ઘણે દૂર અને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાથી અને બંગાળથી ગુજરાત કરતાં તે વધારે પાસે હોવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓમાં મોટો ભાગ બંગાળ અને કલિંગનો છે એમ સાબિત કરવા પ્રો. રાધાકુમુદે પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરનાં કારણોએ કેટલાક વિદ્વાનોએ જાવા કલિંગનું સંસ્થાન હશે એમ ધારેલું છે. અને Bom. Gaz. vol. I, part I માં જાવા વિશે પરિશિષ્ટ IV લખેલું છે. (પૃ. ૪૮૯ થી ૪૯૮) એમાં કલિંગ અને બંગાળના વસવાટ બાબતની દલીલોને પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું સમાધાન કારણો સાથે કરીને ગુજરાતનું સંસ્થાન શક્ય છે એમ બતાવ્યું છે. પ્રો. મુકરજીએ એ પરિશિષ્ટનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં પૂર્વપક્ષરૂપી શંકાઓને જ પોતાના ગ્રંથમાં સ્થાન આપીને ચર્ચા કરી છે અને ગુજરાતપક્ષની દલીલો તરફ બરોબર જોયું નથી. કલિંગ અને બંગાળામાંથી કેટલીક વસ્તી વખતોવખત જાત્રામાં ગઇ હશે એમાં શંકા નથી, પરંતુ તેથી ત્યાંથી આવેલાઓએ જાવા જીતીને વસાવ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. તિબેટ સાથેની લડાઈમાં બંગાળ એવું હારેલું કે બસો વર્ષ સુધી બંગાળી ઉપસાગરનું નામ તિબેટનો સમુદ્ર એવું રહ્યું. (જુઓ Bom. Gaz. I, p. 501) એ લડાઇમાં હારેલા બંગાળીઓ દક્ષિણ બાજુ નાઠા અને કલિંગવાસીઓ પણ એમ જ નાઠા હશે (Bom. Gaz. I, p. 498) અને એ લોક જાવા જઈ વસ્યા હોય તો તેમની ભાષાનાં ચિહ્નો થોડાં જાવાની ભાષામાં જણાય; પરંતુ જાવાની ભાષામાં જે સંસ્કૃતમાંથી ઊતરેલા શબ્દો છે તે તો ગુજરાત બાજુથી જ ગયેલા હશે એમ ડૉ. હ. હ. ધ્રુવનું માનવું છે.

ઈસ્વીસન ૭૫ માં અજીશક જાવે ગયો એ વાત પ્રો. રાધાકુમુદ જોડી કાઢેલી માને છે અને એ જ સાલથી કલિંગમાંથી લોકો જાવે ગયા એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે. પરન્તુ ઈસ્વીસન ૭૦ થી ૭૮ સુધીમાં ગુજરાતમાં શકક્ષત્રપોની સ્થાપના થઈ અને તે વખતની આસપાસ અજીશક ગયો હોય. ખ્રિસ્તી સન અને જાવાના સંવતને ૭૮ વર્ષનું અંતર છે તે પણ અજીશકે એ સંવત શરૂ કર્યાનું સૂચન છે એમ જણાય છે અને જાવાના હેવાલો એ વાતનું સમર્થન કરે છે. (જુઓ પાનું ૧૫૧ Indian Shipping અને પાનાં ૨૨-૨૪

નિશાની રાખતા હોય તેમ, વહાણની આકૃતિઓ તેને લગતાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો સાથે એ મંદિરમાં કોતરી છે. પ્રો. મુકરજીએ આ ઉલ્લેખો પોતાના ગ્રંથમાં થોડા આપ્યા છે અને તે સત્ય છે કે કેમ તે જોયા વગર તેની શંકાનાં કારણો આગળ લાવી કલિંગની સાંસ્થાનિક પ્રવૃત્તિ જાવામાં વધારે હતી એમ

Bom. Gaz. I, 1) વળી પ્રો. મુકરજીએ ભ્રૂવિજય સવેલચાલની વિગત કે (Kling) કલિંગની પેઠે ગુજરાત(Kuzarat)ના ઉલ્લેખો જાવાના ખાસ પ્રમાણ ગણાતા રાફેલ-ફ્ત ઇતિહાસમાં આપેલા છે તે પૂરા આપ્યા નથી. પ્રો. રાધાકુમુદે બૉમ્બે ગૅઝેટિયરમાંથી બંગાળીઓ જાવા બાજુ ગયા તે બાબતનો જે ઉતારો લીધો છે તે જાણવા જેવો છે:- In comparing the relative importance of the western and estern Indian strains in Java it is to be remembered that the western element has been overlaid by a late Bengal and Kaling layer of fugitives from the Tibetan conquest of Bengal in the eighthcentury, *the badu with the gurkha at his heels*, and during the nineth and later centuries by bands of Budhist withdrawing from a land where their religion was no longer honoured" Bom. Gaz. vol. I, part I, p. 498, note I.) (the italics are mine) આ ઉતારો બંગાળી વસવાટ બતાવવા માટે ટાંકેલો છે. તે તો હશે, પરંતુ અહીં ખાસ એ બતાવવાનું છે કે આમાં ઇટેલિક્સમાં લખેલો બંગાળીઓનું ઘસાતું દેખાડનારો ભાગ સફાઈથી પ્રો. મુકરજીએ મૂકી દીધો છે. અને આ ઉપરથી તથા એમનો ગ્રંથ વાંચ્યાથી ઠેર ઠેર બંગાળનાં કરેલાં વર્ણનોથી દેખાશે કે બંગાળ માટે એમણે કેવી કાળજી લીધેલી છે અને બીજા પ્રાંતોની લેવા જેવી હકીકત ટૂંકાવી છે. ઉપરના ઉતારા ઉપરથી બંગાળ અને કલિંગના લોક ક્યારે અને કેવી રીતે ગયા તે પણ જણાય છે. જાવાને માટે ગુજરાતીમાં જે જાતની કહેવત છે તેવી મારવાડમાં પણ પ્રચલિત છે. અને જાવાની આ પ્રવૃત્તિને સમયે મારવાડના આપણા ભિન્નમાલનું ગુર્જર રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું અને મારવાડ ગુજરાતથી સંસ્કૃતિમાં દરેક રીતે એક જ છે તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે. જાવાને લગતી વાતો ગુજરાત અને મારવાડના ભાટચારણોમાં ચાલે છે. ભોજ અને વિક્રમની જાવા સંબંધીની વાતો જાણીતી છે (જુઓ Bom. Gaz. I. 1, P. 491). બંગાળ કે મદ્રાસની તમામ વિગતો પ્રો. રાધાકુમુદે જોયેલી છે અને કોઈ કહેવતો આપેલી નથી તેથી તેવી કહેવતો કે વાતો બંગાળમાં હોત તો એ આપ્યા વગર રહેત નહિ એમ માની શકીએ.

જાવાના બોરોબદૂરના મંદિરમાં પથ્થરો એમ ને એમ ઘડીને ગોઠવેલા છે અને તેમાં ચૂનો વાપરવામાં આવેલો નથી (જુઓ Indian Antiquery Vol. V. P. 315). હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતના જૂના સ્થાપત્યમાં એ રીતે ચૂનો વપરાયો નથી (જુઓ Archaelogical survey of Northern Gujarat). આ ઉપરથી પણ એ મંદિર ગુજરાતના કારીગરોએ બાંધ્યું હશે એમ જણાય છે. બીજું એ છે કે જાવામાં વહાણોની આકૃતિઓમાં માણસોની જે આકૃતિઓ કોતરેલી છે તેમની પાઘડીઓ ગુજરાત અને મારવાડની પાઘડીઓના ઘાટની છે. માથાનો પાછલો અને ઉપરનો બંને ભાગ બરોબર ઢંકાય એવી પાઘડીઓ બીજા પ્રાંતોમાં પહેરવામાં (દરિયાકિનારાના) આવતી નથી. ફક્ત એ વખતે

સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતનું વહાણવટું આ સમયમાં કેવું હતું એ મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં જાવા વિશે જુદું પરિશિષ્ટ લખીને બતાવવામાં આવ્યું છે.

આપણે ત્યાં જાવા સંબંધી ઘણી વાતો અને કહેવતો ચાલે છે. "જે જાય જાવે તે ફરી ન આવે અને આવે તો પરિયાંનાં પરિયાં ચાવે તેટલું લાવે" એ કહેવત જાણીતી છે. પ્રો. રાધાકુમુદે જાવાનાં વહાણોનાં જે ચિત્રો આપ્યાં છે તે પણ જોવા જેવાં છે. એ જાતનાં વહાણો આબુના દેલવાડાના નેમીનાથના મંદિરની જમણી પડાળીમાં નાના કદમાં કોતરેલાં છે. બોરોબદૂર-ની આકૃતિઓમાં માણસનો પહેરવેશ ગુજરાતીઓ જેવો લાગે છે તે સહેજ જોવાથી જણાશે.

પ્રો. રાધાકુમુદે જાવાની ભાષા મલાયા છતાં પણ ત્યાં સંસ્કૃતની છાયા-વાળા શબ્દો વપરાય છે તે કલિંગ અગર બંગાળમાંથી માગધીની છાયાવાળા શબ્દો હશે એમ સાબિત કરવા કેટલાક અભિપ્રાય ટાંકયા છે. બંગાળીઓ વેપાર અર્થે પરદેશમાં ગયા હોય એમ તો કોઈ જગ્યાએ સ્પષ્ટ જણાતું નથી, પરંતુ ધર્માચાર્યો તરીકે ગયા હોય અને ધામિક ભાષા સંસ્કૃત અને માગધી હોવાથી તેવા શબ્દો તેમના દ્વારા પ્રચાર પામ્યા હોય એમ બની શકે. પરંતુ આગળ જોયું એમ ગુજરાતનો રાજકુંવર લેખકો પણ લઈ ગયો હતો તો એ લેખકોએ જાવાની ધાર્મિક અખ્યાયિકાઓ પણ લખી હોય. પરંતુ આ વાદમાં ન ઊતરતાં ગુજરાતનું ગુજરાત તરીકે પદ્ધતિસર સ્વમાન અને અભિ-માન બતાવનાર પહેલા જ ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. હ. હ. ધ્રુવનો મત અહીં સહેજ ઉપયોગનો છે. એમણે સ્વીડન-નોર્વેમાં મળેલી આઠમી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં કેટલાક લેખ રજૂ કરેલા. તેમાં બંગાળની રોયલ એશિયાટિક રિસર્ચમાંથી વિલિયમ માર્સ્ડનના "On the traces of Hindu lan-guage and literature extent among the Malayans" નામના

પાઘડીઓ હાથે બાંધવામાં આવતી હતી અને હાલ પણ મારવાડમાં હાથે બંધાય છે.

આબુના દેલવાડના મંદિરમાં વહાણની જે આકૃતિઓ છે તે જાવાની આકૃતિઓને મળતી છે, પરંતુ તે એક જ પથ્થરમાં ભાગ પાડી હાથી, ઘોડા વગેરેની આકૃતિઓની સાથે હોવાથી કદમાં એટલી નાની થઈ છે કે તેમાંનાં માણસો સ્પષ્ટ રીતે પહેરવેશ સાથે દેખાતાં નથી. વહાણ જાવાનાં વહાણને મળતું છે. દેલવાડાની આકૃતિઓમાં ખાસ એ છે કે નદીના દેખાવ સાથે નદીનાં નાનાં હોડકાં કોતરી નદીની બાજુમાં આ મોટાં વહાણ કોતર્યાં છે અને નદી અને સમુદ્રનાં વહાણો જુદાં પાડવા માટે તેમ કર્યું હશે. પ્રો. રાધા-કુમુદને વહાણની આકૃતિઓ બધે જડી પણ આ આકૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે ગુજરાતમાં બરોબર તપાસ કરવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો નથી.

ન ગણી ઇતિહાસની નોંધ ન રાખનાર હિંદુઓની સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપી ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. એણે આખા હિંદુસ્તાનનાં દેશો અને શહેરોનું વર્ણન કરેલું છે. એમાં ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રના તમામ વર્ણનમાં, દેશ વેપારને લીધે ધનવાન હતો અને લોકની આજીવિકાનું સાધન સમુદ્ર હતો એમ જણાવેલું છે. બીજા પ્રાંતોના વર્ણનમાં એ મુજબ લખેલું નથી. એણે ઈરાનનાં શહેરોમાં હિંદુઓને સુખેથી વસેલા જોયા તે આ બાજુના જ હોઈ શકે. ચાંચિયાનું કામ કરનારા આરબો નહોતા, પણ કચ્છના જાટ હતા. આ જાટ લોકો ગુજરાત ઉપરાંત ઈરાન વગેરે દેશોનાં વહાણોના માલમ (pilot)નું કામ કરતા (Bom-Gaz I. 1. p. 493). સાતમી અને આઠમી સદીમાં ચાવડા રજપૂતો દ્વારકા અને સોમનાથ હાથમાં રાખીને ચાંચિયાનું કામ કરતા અને વનરાજ અને યોગરાજે તેમને ઠેકાણે આણ્યાના ઉલ્લેખો છે.[30] બીલાદુરી લખે છે કે આરબો અને ઈરાનીઓ હિંદનાં બંદરોએ આવીને વસેલા તે જ મુજબ જાટ અને હિંદુઓ ઇરાનમાં જઈ વસેલા હતા.[31] ગુજરાતીઓનું જાવામાં વસેલું સંસ્થાન નવમી અને દસમી સદીમાં પણ પૂર્ણ સત્તામાં હતું.[32] દસમી સદીની શરૂઆતના વહાણવટીઓ એકલા આરબો જ નહોતા, હિંદુઓ પણ હતા; અને અણહિલ્લવાડના ચાવડાઓએ ભોટ (બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારો કોઈ દેશ) અને ચીન ઉપર કાફલા મોકલ્યા હતા.[33] ચાવડા ઉપરાંત ચુડાસમાઓ અને સોરઠના આહીરો પણ ચાંચિયા હતા અને હિંદી મહાસાગરમાં ઘૂમતા.[34] અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં અલ્બરૂની મેડ લોકોને નાવિકોની મોટી જાત તરીકે ગણે છે અને સોમનાથનું બંદર આફ્રિકાના સોફાલા અને ચીન સાથેના વેપારનું કેન્દ્ર હતું એમ લખે છે.[35] ઈદ્રીસી લખે છે કે સિંધ અને ગુજરાતના ગુપ્ત હૂણોના સિક્કાઓ આફ્રિકા પાસે માડાગાસ્કરના ટાપુમાં અને જાવા આદિ મલાયાના ટાપુઓમાં ચાલતા હતા અને જાવાની ભાષા માડાગાસ્કરના વેપારીઓ સમજી શકતા.[36] આનું કારણ ગુજરાતના વેપારીઓ એ બન્ને જગ્યાએ વસેલા હોય એ જ માની શકાય.[37]

૩૦: Bom. Gaz. I. 1. P. 494.
૩૧: Bom. Gaz. I. 1. p. 494.
૩૨: Abulfeda in B. G. I. 1. P. 494.
૩૩: Rasmala in B. G. I. I. P. 494.
૩૪: Bom. Gaz. I. 1. 494.
૩૫: Sachau's Alberuni II 104.
૩૬: Abulfeda in B. G. P. 494.
૩૭: જુઓ Bom. Gaz. Vol. I. Part I. P. 494. Note: The common ele-

સોલંકીઓના વખતમાં પણ વહાણવટા સંબંધી સ્પષ્ટ લખેલું ન હોવા છતાં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો ઘણા છે. સોલંકીઓનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણ-સમય હતો. અને સિદ્ધરાજની આણ સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો અને દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનાં બંદરો સુધી હતી. આવા સમૃદ્ધ સમયમાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું ઘણું વધ્યું હશે. મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોમાંથી ભેટો આવ્યાના ઉલ્લેખ છે. એ સમયમાં ગુજરાતના ચાંચિયાઓ ઘણા જોરમાં હતા એમ માર્કોપોલો લખે છે. એ સમય એટલે તેરમી સદીના અંતનો ભાગ, એટલે સોલંકીઓની સત્તા નબળી પડેલી હતી. સોલંકીઓએ તો દરિયાઇ વ્યવસ્થા સારી રાખી હોય એમ જણાય છે.[૩૮] ઇદ્રીસી[ઈ. સ. ૧૧૩૫]એ સિદ્ધરાજના વખતના ગુજરાતનું વર્ણન ટૂંકામાં કરેલું છે. તેમાં ગુજરાત ઘણો ધનવાન અને સમૃદ્ધ દેશ હતો એમ જણાવેલું છે અને સિદ્ધરાજને રાજાઓનો રાજા એવું પદ આપેલું છે.[૩૯] કોંકણનાં બંદરો ઉપર અણહિલવાડના રાજાઓની સત્તા હતી.[૪૦] ભીમદેવ બીજાનો દરિયાઇ કાફલો હતો, અને અર્જુનદેવનો નૌકા-સેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે.[૪૧] સોલંકી રાજાઓના નૌકાસૈન્યનું મથક ઘોઘા હતું[૪૨] અને વેપારનું મુખ્ય મથક એ સમયમાં ખંભાત હતું. તે ઉપરાંત ભૃગુપુર, સૂર્યપુર, ગંદબા [ગણદેવી], દ્વારકા, દેવ-પત્તન [પ્રભાસપાટણ], મહુઆ અને ગોપનાથ વગેરે બંદરો હતાં. "સાંયાત્રિકો" [વહાણવટીઓ] અને "વ્યવહારીઓ"[વેપારીઓ]ના ઉલ્લેખો પણ છે; અને કરોડપતિને કરોડગીરીનો વાવટો પોતાના ઘર ઉપર ઉરાડવાની છૂટ હતી.[૪૩] 'કુમારપાલચરિત'માં તે વખતના અણહિલવાડ પાટણનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને દરિયાઇ વેપાર કરતા દેશનું પાટનગર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવે તેમ છે. બંદરો ઉપર જ નહિ પણ પાટણ જેવા દરિયા-

---

ments in the two languages may have been the results of the Gujarat settlements in Madagasker as well as in Java and Cambodia.

૩૮: Bom. Gaz. I. 1. P. 494–495.

૩૯: History of Konkan in B. G. Vol. I. Part II. P. 24.

૪૦: His. of Konkan. B. G. I. 2. P. 25.

૪૧: His.–Konkan: B. G. I. 2. P. 24. રાસમાળામાંથી ઉતારો લે છે કે:— "They seem to have considerable power at sea. Bhimdev II (1179–1225) had ships that went to Sindh, and Arjundev (1260) had a musalman admiral" (Tod's Travels in Western India).

૪૨: Rasmala: New edition: P. 245.

૪૩: Rasmala. N. E. P. P. 188–189.

કાંઠાથી સો માઇલ છેટા શહેરમાં પણ નાવિકો–ખારવા–માટે જુદો મહોલ્લો હતો,[૪૪] એ ગુજરાતની વહાણ અને સમુદ્રને લગતી પ્રવૃત્તિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ લાવવા માટે બસ છે.

આ સમયમાં ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટાં બંદરોમાં ગણાતું. ખંભાત, ભરૂચ અને ઘોઘા ખંભાતના અખાત ઉપરનાં મોટાં બંદરો હતાં. ખંભાતની ખરેખરી જાહોજલાલી દસમી સદીથી શરૂ થાય છે તે સોળમી સદીમાં ગુજરાતી સલ્તનતના નાશ પછી ખંભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાતો હોવાથી ધીમે ધીમે બીજાં બંદરોમાં વહેંચાઇ જાય છે, એટલે લગભગ પાંચ સદીઓ સુધી ખંભાત ભરતખંડમાં મોટામાં મોટું અને સર્વથી સમૃદ્ધ બંદર હતું. ખંભાતમાં આરબ અને ઇરાની વેપારીઓ હિંદુ વેપારીઓ સાથે સલાહસંપથી રહેતા અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા. ઇસ્વીસનની શરૂઆતના વખતનું ભરૂચનું સ્થાન ખંભાતે લીધું અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાંથી માલ પરદેશ ચઢાવવા માટે ખંભાત આવતો. ઉત્તર હિંદ[૪૫] અને પંજાબ બાજુથી માલ દેશાવર ચઢાવવા માટે ખંભાત આવતો. એ ઉપરથી સિંધુના મુખ આગળ બંદરની સારી સગવડ હોય એમ જણાતું નથી. ખંભાતથી સૂંઠ, કપાસ, ગૂગળ, સુગંધી પદાર્થ, ખાંડ, ગળી, બારીક કાપડ, લાખ, આમળાં, રેશમી કાપડ વગેરે માલ ઇરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન નીકાશ થતો; અને ચામડાંનો પણ મોટો વેપાર હતો. ખંભાતના આયાત માલમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, ઘોડા, સુરમા વગેરે વસ્તુઓ હતી.[૪૬] ખંભાતનું નામ પરદેશમાં એટલું તો મશહૂર હતું કે પાછળથી સુલતાન બહાદુરના વખતમાં (સોળમી સદીની શરૂઆતમાં) પરદેશીઓ તેને "ખંભાતનો રાજા" તરીકે ઓળખતા.[૪૭] રાણી ઇલિઝાબેથે ઈ. સ. ૧૫૪૩ માં ખંભાતમાં પોતાના માણસો મોકલ્યા હતા, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં અઢારમી સદીના અંત સુધીમાં ખંભાત બંદરે જ સર્વથી વધારે યુરોપિયન મુસાફરો આવેલા છે.[૪૮] સોળમી સદીમાં ઇલિઝાબેથે અકબર બાદશાહ ઉપર પત્ર લખેલો તેમાં એને ખંભાતનો શહેનશાહ કહેલો છે. આખા હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાતી બંદરને લીધે ઓળખાય એ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને

૪૪: Rasmala P. 192.
૪૫: ગુજરાત સવસગ્રહ P. 252.
૪૬: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. P. 152, 255.
૪૭: Fitch quoted by Briggs in Cities of Gujarashtra.
૪૮: Briggs Cities of Gujarashtra.

લીધે જ હોય. અમદાવાદ જેવા લંડનનું એ લીવરપુલ હતું. એ વખતમાં બારબોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે.[૪૯] એ જ મુસાફરે એડન આગળ કાપડ વગેરે ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો કીમતી માલ ભરેલો જોયો કે તેની કીંમતનો ખ્યાલ કરી એને ભારે અજાયબી થઈ.[૫૦] ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા.

ઈ. સ. ૧૫૯૮ માં ખંભાતનો વેપાર ઘસાવાની શરૂઆત થઈ છતાં તે વખતે આવેલો સીઝર ફ્રેડ્રિક નામનો મુસાફર લખે છે કે વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જાતે જોયો નહોત તો માનત પણ નહિ. સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડી લાવાલે લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને ત્યાં ઘણાં વહાણો ભેગાં (great concourse of vessels) થતાં.[૫૧] આ ઉપરથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમાં અને તે પહેલાં, જે વખતે અખાત પુરાવાથી તેના વેપારને ઘસારો લાગેલો નહિ અને સુરત વધ્યું નહોતું, તે પહેલાં ખંભાતનો દરિયાઇ વેપાર કેટલો મોટો હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણો પ્રાંત વહાણવટામાં આગળ હતો અને લોકો દરિયાઈ વેપાર ઘણો સારો કરતા તે પરદેશી અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયું છે. કોતરણીમાં અને કલામાં પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૪૯: Ahmedabad Gaz. p. 87. "The great kingdom of Gujarat which

આપણે જોયું. અનેક મુસાફરોએ ગુજરાત અને તેનાં બંદરોને આખા હિંદમાં સર્વથી વધુ સાહસિક, ધનવાન અને દરિયો ખેડનાર તરીકે વર્ણવ્યાં છે. હુએનસંગથી માંડીને યુરોપીય વેપારી અને મુસાફરોના ઉલ્લેખોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.[૫૨] આ ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે બધા પૂરા લખતાં વિસ્તાર ઘણો થાય.

દેશી અને જૈન સાહિત્યમાં પણ દરિયાઇ વેપાર અને વહાણવટાને લગતી વાતો ઘણી છે. જૈનોની તો આખી કોમ વેપારીની જ છે. કાવ્યો નાટકો અને વાતોમાં વહાણવટાના કાલ્પનિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે.[૫૩]

૫૨: ગુજરાતના દરિયાઈ અને બીજા વેપારને લીધે પરદેશીઓએ તેની કરેલી વધુ નોંધ નીચે મુજબ છે:–"It was not from the interior districts of the Province that the Ahmedabad kings derived the chief part of their wealth but from those lying along the coast." × × × So it was that along the shores of gulf of Cambay and *southwards* as far as Bomday, the limit of the Gujarat kingdom, besides many small sea–ports, Barbosa chooses out for special mention twelve towns of commerce, 'very rich and of great trade'. Among these was Div, yielding so large a revenue to the king as to be a 'marvel and amazement.' And chief of all Cambay with rich merchants) and men of great prosperity, leading luxurious lives." (Bom. Gaz. I. P. 220)

સુલતાન બહાદુરના મરણ પછી અકબર બાદશાહની સત્તા જામતાં સુધી અડધી સદીમાં ઘણી અવ્યવસ્થા દેશમા હતી છતાં વેપાર સારો હતો તેથી ૧૫૭૩માં તવારીખકાર લખે છે કે:–"Gujarat was in every respect allowed to be the finest country in Hindustan." અને તે પછી તુરત અબુલફઝલે આઇને અકબરીમાં એ વાતની સાખ પૂરી છે. (Bom. Gaz. I pt. 1. P. 221)

Terry (Voyage 80–131) in 1615:–Gujarat, a very goodly large and exceedingly rich province, with, besides its most spacious, populous and rich Capital Ahmedabad, four fair Cities, Cambay, Baroda, Broach and Surat, with great trade to the Red Sea, *Chin*, and other places. (Bom. Gaz. I. pt. 1. P. 221. Note I).

ગેઝેટિયરની નોંધમાં મિરાતે અહમદીની પ્રશંસાને ટેકો આપતાં લખે છે કે:— With the boast of the author of Mirate Ahmadi, that Gujarat was the richest province in India. Compare Khafikhan's Remark (Elliot VII 530) "This rich province which no other province in India can equal."

૫૩: રત્નાવલી, દશકુમાર, અને માઘકાવ્યના ઉલ્લેખો પણ ગુજરાતના કિનારાનું જ સૂચન કરે છે. મોગલ પહેલાંના જમાનાની ચાંદ સોદાગર વગેરેની પ્રો. મુકરજીએ નોંધેલી બંગાળના વહાણવટાની વિગતો પણ સામળ આદિ કવિઓની વાતોની જાતની

લીધે જ હોય. અમદાવાદ જેવા લંડનનું એ લીવરપુલ હતું. એ વખતમાં બારબોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે.[૪૯] એ જ મુસાફરે એડન આગળ કાપડ વગેરે ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો કીમતી માલ ભરેલો જોયો કે તેની કીંમતનો ખ્યાલ કરી એને ભારે અજાયબી થઈ.[૫૦] ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા.

ઈ. સ. ૧૫૯૮ માં ખંભાતનો વેપાર ઘસાવાની શરૂઆત થઈ છતાં તે વખતે આવેલો સીઝર ફ્રેડ્રિક નામનો મુસાફર લખે છે કે વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જાતે જોયો નહોત તો માનત પણ નહિ. સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડી લાવાલે લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને ત્યાં ઘણાં વહાણો ભેગાં (great concourse of vessels) થતાં.[૫૧] આ ઉપરથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમાં અને તે પહેલાં, જે વખતે અખાત પુરાવાથી તેના વેપારને ઘસારો લાગેલો નહિ અને સુરત વધ્યું નહોતું, તે પહેલાં ખંભાતનો દરિયાઇ વેપાર કેટલો મોટો હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણો પ્રાંત વહાણવટામાં આગળ હતો અને લોકો દરિયાઈ વેપાર ઘણો સારો કરતા તે પરદેશી અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયું છે. કોતરણીમાં અને કલામાં પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૪૯: Ahmedabad Gaz. p. 87. "The great kingdom of Gujarat which has many cities and towns in the interior, and very much shipping and many merchants and shipowners, both Moors and Gentiles."

૫૦: Ahd. Gaz. P. 85. "To Aden, says Barbosa, come ships of Cambay so many and so large and with so much merchandize for transport to Arabian, Abyssinian and Egyptian markets, that it is a terrible thing to think of so great an expenditnre of cotton stuffs as they bring."

ખંભાત માટે ઘણા બીજા લખી ગયા છે. અને પાંચસો વર્ષ સુધી હિંદમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રહેલા બંદર અને તેના વેપાર અને વહાણો માટે પ્રો. મુકરજીએ નહિ જેવું જ નોંધ્યું છે.

બ્રીગ્ઝ લખે છે કે: "Kambay was the great emporium of Gujarat and the resort of merchants from every part of the globe." (Cities of Gujarashtra)

પોર્ટુગીઝ લેખકો ગુજરાતને "The great Kingdom of Cambay" કહે છે અને અમદાવાદને તેની રાજધાની કહે છે. આગળ લખે છે કે: Its merchants were their keenest rivals; its merchantmen their richest prizes."

(Ahmedabad Gaz. P. 88.)

૫૧: Bom. Gaz. I. pt. I 225.

સામળ ભટ આદિ કવિઓનાં વારતામય કાવ્યો અને કેટલાક ગરબાઓમાં પરદેશગમનની રસમય કથા અને ઉલ્લેખો છે.[૫૪] વહાણવટાને લગતી કહેવતો પણ ગુજરાતમાં છે. જ્યારે પ્રજાના જીવન સાથે વહાણવટું અને દરિયાઇ વેપાર ઘણા કાળથી ગૂંથાઈને અગત્યનો ભાગ ભજવે ત્યારે જ સાધારણ જનસમુદાયમાં આવું સાહિત્ય પ્રચાર પામે. ઐતિહાસિક, ખરા બનેલા, વેપાર અને નવયુદ્ધોના ઉલ્લેખો તો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ઘણા ગ્રંથોમાંથી જથાબંધ જડે છે. ગુજરાતનું વહાણવટું પ્રાચીન કાળથી ઉત્તમ હતું અને ગુજરાતી પ્રજા દરિયો ખેડનારી છે તે માટે વધુ આધારો આપવા એ વધારે પડતું અને અહીં કંટાળો ઉપજાવે તેવું થશે. એટલે હવે થોડા દેશી ઉલ્લેખો જોઈને આપણે મુસલમાની રાજ્યના વખતના વહાણવટાનો વિસ્તાર જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકોને તસ્કર તરીકે ગણ્યા છે એનો અર્થ પ્રિન્સેપ વેપારમાં પૈસા લૂંટનારા એવો કરે છે, પ્રિન્સેપ સૌરાષ્ટ્રને દરિયાઇ દેશ(maritime country)ના નામથી લખે છે.[૫૫] નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતના વર્ણનમાં લખે છે કે "એ દેશના નિવાસી જનો ઘણાં ઘણાં બંદરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે."[૫૬] પંદરમી સદીમાં લખાયેલા શ્રીપાળચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં કોસાંબી નગરીના ધવલશેઠનું વર્ણન ગુજરાતના વહાણવટા માટે ઘણું જાણવા જેવું છે. એ શેઠનો વેપાર ભરૂચમાં હતો અને એમનાં વહાણો ભરૂચમાં રહેતાં. શેઠનાં વહાણોની સંખ્યા અને વહાણોનું વર્ણન પણ તેમનું કદ સમજી શકાય એવી રીતે નામ સાથે આપ્યું છે. એમાંનાં કેટલાંક નામ તો હાલ પણ જાણીતાં છે. ગ્રંથ પંદરમી સદીનો છે; પરંતુ ધવલશેઠની કથા તેથી જૂની છે એમ કહે છે.

છે. અને તેનું વર્ણન તેમણે ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. (સરખાવો Indian Shipping. P. P. 155–162). વળી એક ગૃહસ્થે મને ખબર આપી હતી કે જેમ કોઇ કાર્યને માટે અસલ પાળિયા કરવામાં આવતા તેમ વહાણોનાં પરાક્રમો માટે વહાણોની આકૃતિઓમાં પાળિયા કરી બંદરોએ મૂકતા. એવા પાળિયા સાત સાત સઢનાં વહાણની આકૃતિઓ સાથે એ ગૃહસ્થે સૌરાષ્ટ્રમાં જોયેલા છે.

૫૪: જુઓ રા. પ્રીતમરાય વ્ર. દેશાઇનું "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" ઉપરનું ભાષણ. યુગધર્મ વર્ષ ૧.

૫૫: Princep: Indian Antiquities Vol. II. P. 425–435.

૫૬: यन्निवासी जनः सर्वे वेलाकूलेषु भूरिषु॥
व्यवसाये कृतेऽल्पेऽपि निःसीमश्रियमश्नुते॥ (ગુ. પુરાતત્ત્વ ૫-૧-૫)

"કોસાંબી નગરી વસે ધવલશેઠ ધનવંત
લોક અનરગળ ધન ભણી નામ કુબેર કહંત"

આ રીતે એ કથા જૈનોમાં જાણીતી છે. ધવલશેઠ કોસાંબી નગરથી ઘણું સુવર્ણ, કરિયાણું, વાણોતરો વગેરે લઇ ભરૂચમાં આવે છે; એની પાસે એક મધ્યમ જુંગ નામનું સોળ કૂપ(ડોળ = mast)વાળું વહાણ હતું; ચાર વહાણ ચાર ચાર કૂપવાળાં લઘુ જુંગ નામનાં હતાં; એકસો વડસફર નામનાં વહાણ, ચોપન સિલ્લા નામનાં વહાણ, પચાસ આવત્તા નામનાં વહાણ અને અને પાંત્રીસ ખુરપ્પા નામનાં વહાણ હતાં; એમ કુલ ૫૦૦ વહાણ હતાં. નાખુદા અને માલમ જે વહાણના અમલદારોનાં નામો છે તે પણ આપેલાં છે અને એ નામો હાલ પણ એ જ સ્વરૂપમાં વપરાય છે.[૫૭]

એક જ વેપારી આટલાં વહાણોનો માલિક હતો અગર આટલાં વહાણો વેપારમાં રોકતો એમાં આ વર્ણન જોતાં અતિશયોક્તિ દેખાતી નથી. છતાં હશે એમ ગણીને તેવો ભાગ કાઢી નાંખીએ તો પણ વહાણવટીઓ ઘણા વહાણના માલિક હતા એવા બીજા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. આવા ઘણા વહાણવટીઓ ગુજરાતને દરેક બંદરે વસતા હતા.

તેરમી સદીથી મુસલમાન હકૂમત ગુજરાતમાં થાય છે અને પાટણમાં રહેલા દિલ્હીના સૂબાની સત્તા લશ્કરથી ખંડણી ઉઘરાવવા પૂરતી હોવાથી ગુજરાતમાં નાના નાના સ્વતંત્ર રાજાઓ પંદરમી સદીમાં અમદાવાદની બાદશાહી શરૂ થતાં સુધી કાયમ રહે છે. આથી કરીને વેપારને બહુ હાનિ પહોંચતી

---

૫૭ : कोसंबीनयरीए धवलो नाम वाणिओ अत्थि।
सो वहुधणत्तिलोए कुबेरनामेण विक्खाओ॥
वहुकनयकोडिगाहिअकयाणगोऽणेगवणिउत्तेहिं।
सहिओ सो सत्थवाइ भरुयच्छे आगओ अत्थि॥
जाओय तत्थ लाहो पवरो सो तहवि दव्वलोहेणं॥
परकूलगमणपउणो पउणयिवहुजाणवत्ताहिं॥
मज्झिमजुंगो एगो सोलसवरकूवएहिं कयसोहो।
चत्तारीयलहुजुंगा चउचउकूवेहिं परिकलिआ॥
वडसफरपवहणाणं एगसयं वेडियाण अत्तट्ठयं।
चउरासी दोणाणं चौसट्ठी वेगडाणं च॥
सिल्लाणं चउपन्ना आवत्ताणं च तहय पंचासा।
पणतीसं च खुरप्पा एवं सयपंचखोहित्था॥
नाखुइय-मालमहिं..... ....॥

નથી, કારણ કે પરદેશી સાથેના ઝઘડાને રાજા અને તેના કુનેહબાજ મુત્સદ્દીઓ પૂરા પડે છે. તેરમી સદીમાં ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બંદરોનો વેપાર ચાંચિયાઓનું જોર છતાં સારો ચાલતો હતો. પીરમ બેટમાં મોખરાજી ગોહેલનાં પરાક્રમો અને ચાંચિયાવૃત્તિ આ સદીમાં જાણીતાં છે. સોનાની રેતથી ભરેલાં ચૌદ વહાણ એણે પકડયાં, અને મુહમ્મદ તઘલખ એને હરાવવા ઘણું મથ્યો ત્યારે એક વખત વહાણમાં બેસી એ ઘોઘા આવ્યો, એ બધું વર્ણન રાસમાળામાં છટાથી કરેલું છે.[૫૮] પાછળથી પીરમના ચાંચિયા હોશિયાર દરિયો ખેડનાર નાવિકો અને વેપારીઓ બની જાય છે.[૫૯]

પંદરમી સદી બેઠા પછી અમદાવાદની સલ્તનતની સ્થાપના પછી ગુજરાતને આશરે સવાસો વર્ષ સંપ અને આબાદીનાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૪૨૯ માં બાદશાહ અહમદશાહે ૧૭ વહાણો મોકલીને બ્રાહ્મણી સુલતાનના અમીર મલીમઉલતુજાર પાસેથી મુંબઈ અને સાલસેટનો કબજો લીધો અને ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય કસબી મલમલ વગેરે માલ લૂંટીને માહીમથી પાછું ફર્યું.[૬૦] સુલતાન મહમૂદ બેગડાના વખતમાં ગુજરાતનું વહાણવટું, નૌકાસૈન્ય અને દરિયાઈ વેપાર ઘણાં જ વધ્યાં. એના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોથી એલચી આવ્યા હતા. એના મીરે બહર (First Lord Admiralty) અમીર ઉલઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનું થાણું દીવબંદરમાં હતું. આ વખતમાં ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો) હિંદી મહાસાગરમાં દાખલ થયા હતા, પણ સોળમી સદીની શરૂઆત સુધી એમનું જોર વધ્યું નહોતું. મુંબઈ અને જંજીરા (દંડારાજપુર) સુધી તો ગુજરાતના જિલ્લા ગણાતા; અને ૧૫૦૩ માં (Lodovico Verthema) વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે ખંભાતથી ચેવલના કિનારા સુધી ગુજરાતની સત્તા હતી.[૬૧] ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં દક્ષિણના બહાદુર ગલાણીએ માહીમમાં (મુંબઇ) કેટલાંક ગુજરાતનાં વહાણ પકડયાં અને મુંબઈ બાળ્યું. ગુજરાતી બંદરો આગળ એણે ચાંચિયાનો ધંધો શરૂ કર્યો. એની બીકથી થોડો વખત વેપારને એટલી હરકત પહોંચી કે સોપારી જેવી ચીજ ન આવવાથી ગુજરાતના લોકોને પાનમાં ધાણા ખાવા પડયા.[૬૨] આ કારણથી સુલતાન મહમૂદે ખુશ્કીને રસ્તે મલીક સારંગને (અમદાવાદમાં

૫૮: Ras Mala–New Edition p. p. 245–249.

૫૯: B. G. IV

૬૦: જુઓ મિરાતે સિકંદરી: અને History of Konkan in B. G. I. 2. p. 31.

૬૧: Ludovico Verthema quoted in Konkan History B. G. I. 2. p. 31.

૬૨: મિરાતે સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪–૧૨૫

સારંગપુર વસાવનાર) મોકલ્યો અને તોપો વગેરેથી સજ્જ થયેલાં ૩૦૦ વહાણો દરિયારસ્તે મોકલ્યાં.[૬૩] પરંતુ આ વાતની ખબર પડતાં બ્રાહ્મણી સુલતાને વચ્ચે પડીને બહાદુર ગીલાણીને પકડયો અને એનો કાફલો ગુજરાતના સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો.[૬૪]

હવે ગુજરાતના વહાણવટામાં સ્પષ્ટ રીતે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે. ચાંચિયાઓને વશ કરવા માટે દરિયાઈ લશ્કરો રહેતાં અને વેપારીઓ પણ પોતાનાં વહાણોમાં લડાઈ માટેની તૈયારીઓ રાખતા. પરંતુ પરદેશી સત્તા સાથે સામસામા આવી જઈ ખરેખરું નૌકાયુદ્ધ થયું હોય એવા પહેલાંના વખતમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી. પંદરમી સદીની શરૂઆતથી ફિરંગીઓ હિંદી મહાસાગરમાં પેઠા અને ગુજરાતના કાફલાને હવે નિયમિત નૌકાયુદ્ધમાં ઊતરવાના વખત આવ્યા. બાદશાહ મહુમૂદ બેગડાના વખતમાં ઇજિપ્ત અને ગુજરાતના સંયુક્ત કાફલાએ ફિરંગીઓની સામા ઠીક કામ કરી બતાવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૭–૮ માં મુંબઇ પાસે ચેવલબંદરે ફિરંગીઓનું ધાંધલ વધવાથી સુલતાન મહુમૂદ જાતે લશ્કર લઈ જમીનમાર્ગે ગયો. તે દહાણું પહોંચ્યો ત્યારે તો ચેવલની નૌકાઓની લડાઈમાં ગુજરાતના નૌકાધ્યક્ષ મલીક અયાઝે દીવથી વહાણો લઈ ઇજિપ્તના સૈન્ય સાથે મળી વિજય મેળવ્યાનું અને ફિરંગીઓનું મોટું મુખ્ય વહાણ તોપો મારીને ડુબાડયાનું સાંભળ્યું. સુલતાન મહુમૂદ ત્યાંથી વસાઈ જઈ ત્યાં છ દિવસ રહી બ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો.[૬૫] આ લડાઇમાં લગભગ ૪૦૦ માણસો ગુજરાતનાં ખુવાર થયાં. પોર્ટુગીઝો ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી થવાથી નાઠા.[૬૬] આ જીતને લીધે ચિડાયેલા ફિરંગીઓની ચાંચિયાવૃત્તિ ચાલુ રહી તે છેવટે સુલતાન બહાદુરશાહના સમય પછી હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની સત્તા જામવાનો વખત આવ્યો. ચેવલની લડાઈ પછી દીવ આગળની એક લડાઇમાં ગુજરાતનો કાફલો હાર્યો. અને ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં ગુજરાતી મીરે બહરે ચેવલ આગળ ફરીથી ફિરંગીઓને હરાવી તેમનું એક વહાણ ડુબાડી ૨૧ દિવસ

૬૩: મિરાતે સિકંદરી. પૃ. ૧૨૫.

૬૪: તારીખે ફિરિસ્તા quoted in Bom. Gaz. Vol. I. pt. 2. p. 33.

૬૫: મિરાતે સિકંદરી પૃ. ૧૨૭.

૬૬: પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું વહાણ ડૂબ્યું એ બધા ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે; પણ ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે અને પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં જણાતું નથી. (જુઓ History of the Portuguese in B. G. I. pt. 2. p. 44.)

ત્યાં રહીને તેમને ઘણા હેરાન કર્યા.[૬૭] ૧૫૨૭–૨૮ માં પણ ગુજરાત અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરી અને ચેવલ આગળ અને વાંદરા આગળની દરિયાઇ લડાઇમાં ગુજરાતને ભારે ખુવારી ખમવી પડી. આ બધી લડાઈઓ પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં ખંભાતના નૌકાસૈન્યની લડાઈને નામે અને બંદરો ખંભાત તાબેનાં બંદરોને નામે ઓળખાય છે.[૬૮] ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં પણ લડાઈ ચાલુ રહી અને ચેવલ આગળ ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે જીત મેળવી; પણ ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં ફિરંગીઓએ ગુજરાત તાબેનું વસાઇ બંદર કબજે કરી ત્યાંનો કિલ્લો તોડી નાખી, ઉત્તરમાં છેક તારાપુર સુધી લૂંટ ચલાવી અને બંદરો બાળ્યાં. આ વખતમાં ગુજરાત ઉપર મોગલ ચડાઈની આફત આવવાથી સુલતાન બહાદુરે ફિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી અને દીવમાં કોઠી કરવાની રજા આપી. પરંતુ તેથી થયેલા કજિયાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકે સુલતાન બહાદુરને કપટથી માર્યો, અને તે પછી ગુજરાતની સત્તા સમુદ્ર ઉપર ઓછી થઈ; છતાં લોકના સાહસને લીધે વેપાર ઉપર બહુ અસર ન થઈ. ઈ. સ. ૧૫૩૬ માં વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે હતું અને સુલતાન બહાદુરનું અવસાન થયું હતું, પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે વસાઈને ઘેરો ઘાલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ લગભગ દોઢસો વર્ષનો અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સમય હતો. વેપાર ઉપરાંત રાજા કે બાદશાહોનાં નૌકાયુદ્ધની આટલી પ્રવૃત્તિ તે વખતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલી જણાતી નથી. તે વખતના પ્રમાણમાં આવા બળવાન નૌકાસૈન્યના જોરને લીધે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ટોચ પર પહોંચ્યો હતો. વેપાર માટેનાં વહાણો એનાં બધાં બંદરોએ મળીને કેટલાં હશે તે જાણવાનું તો સાધન નથી, પરંતુ વેપારી વહાણોનો પણ મોટો કાફલો એકંદરે હશે એમ ચોક્કસ ખરું અનુમાન કરવાનાં સાધનો છે; બંદરો અને તેની ઊપજની નોંધ ઉપરથી એની ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે; મીરે બહર (Admiral) અમીર ઉલ ઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનો હેવાલ વિગતવાર મિરાતે સિકંદરીમાં આપેલો છે.[૬૯] એણે દીવબંદર સાંકળ અને પૂલ બાંધીને ફિરંગીઓથી રક્ષણ થાય એવી રીતે બાંધેલું તેનું વર્ણન પણ છે. એણે દરિયામાં બુરજ (દીવાદાંડી) પણ બાંધ્યો હતો; અને લોખંડની સાંકળ દીવથી સૌરાષ્ટ્રના કિનારા સુધી લગાડી હતી અને તેને સાંકળકોટ કહેતા. એની

૬૭: Bom. Gaz. His. of Portuguese: Vol. I. part 2. p. 46.
૬૮: જુઓ (Faria in Kerr) quoted in B. G. I. pt. 2. p. 46.
૬૯: મિ. સિ. પૃ. ૧૪૨.

પછી એનો પુત્ર મલીક આકા નૌકાધ્યક્ષ હતો, અને સુલતાન બહાદુરશાહે જાતે પણ ખંભાત અને દીવ વચ્ચે વહાણમાં સફર કર્યાના ઉલ્લેખ છે; એટલે એક મોટા રાજ્યના બાદશાહને શોભે તેવાં મોટાં વહાણ છત્રી વગેરે બાદશાહી સગવડવાળાં (cabin) હશે એમ માની શકાય છે. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખંભાતનો દરોગો (customs officer) હતો તે ઉપરથી દીવના મુખ્ય નૌકાધ્યક્ષ ઉપરાંત દરેક બંદરે અમલદારો હશે એમ જણાય છે.[૭૦] તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાએ નજરે જોયેલી હકીકતો પણ નોંધી છે. ખંભાતમાં બાદશાહે નવી બંધાવેલી મનવારો જોવા બહાદુરશાહ ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે.[૭૧] (ઇ. સ. ૧૫૩૨) હિજરી ૯૩૭ ના મહોરમ માસની ૨૦ મી તારીખે સુલતાન બહાદુરશાહે ખંભાતથી વહાણમાં દીવ જઇ ત્યાંથી પરદેશી વહાણોમાં આવેલો માલ સરકાર ખાતે ખરીદ કર્યો અને ૧૩૦૦ મણ ગુલાબજળ પણ (પરદેશથી આવેલું) ખરીદ્યું, એમ તવારીખકાર લખે છે. એક વખત ખુરાસાનના કેટલાક વેપારીઓએ મીરે મલીક તોઘાન જે મલીક અયાઝનો પુત્ર થતો હતો તેને પોતાના માલ ઉપર થતી ૩૦૦૦૦)ની જકાત માફ કરવાનું ફરમાવવાની અરજ સુલતાન બહાદુર આગળ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૭૨] આ વખતે ગુજરાતની જાહોજલાલી એટલી ભારે હતી—અને તે તેના દરિયાઇ વેપારને લીધે જ હતી—કે દિલ્હીના બાદશાહ બહલોલ લોદીનો પુત્ર સિકંદર લોદી ઘણી વાર કહેતો કે દિલ્હીની કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘઉં તથા જુવાર ઉપર આધાર રાખે છે અને ગુજરાતના સુલતાનની જાહોજલાલી કે જેના તાબામાં ગુજરાતનાં ૮૪ બંદરો છે તે પરવાળાં તથા મોતીના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે."[૭૩]

બાદશાહ હુમાયુએ સુલતાન બહાદુરશાહના જાડી મખમલ ઉપર જરીકામ કરેલા તંબુ જોયા ત્યારે એણે કહ્યું કે "આ બધો સામાન સમુદ્રની માલિકી ભોગવતા સુલતાનનો છે."[૭૪]

૭૦: એજ પૃ. ૨૪૪.

૭૧: એજ પૃ. ૨૪૬.

૭૨: મિરાતે સિકંદરી. પૃ. ૨૪૯. "પરદેશી વહાણ" એ સ્પષ્ટ શબ્દો ઉપરથી દેશી વહાણોનું સૂચન પણ ચોખ્ખું થાય છે. પ્રો. રાધાકુમુદે મદ્રાસના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાના નૌવ્યાપારના આલેખનમાં કેવળ પરદેશી એવો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે; દેશીનું સૂચન નથી તે નોંધવા જેવું છે. આપણે ત્યાં સૂચન ઉપરાંત દેશી વહાણોના વેપારના ઉલ્લેખો પણ ઘણા છે; ઉપર ગુલાબજળની બાબતમાં એક તરજુમો કરનાર ૩૦૦ મણ લખે છે.

૭૩: મિરાતે સિકંદરી પૃ. ૨૮૬.

૭૪: મિરાતે સિકંદરી પૃ. ૨૮૬.

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારનાં સૂચનો આ રીતે થાય છે. ગુજરાતમાં વેપારી વહાણો ખાનગી માલિકીનાં હતાં એટલે તેના ઉલ્લેખો બાદશાહી તવારીખો કરતાં બીજા સાહિત્યમાં વધારે જડે છે અને ઘણું તો નોંધાયા વગર નાશ પામ્યું છે. ગુજરાતના કિનારાનાં અને બહારનાં બંદરોની મહેસૂલ અને આયાતજકાત ઉપરથી પણ એ વેપારનો ખ્યાલ આવે છે. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના વખતમાં અમીર ચંગીઝખાનનું જોર હતું. એ અમીરનો મુખ્ય મુનીમ એક સુજા નામનો વાણિયો હતો. એ એના શેઠ તરફથી દરિયાપારના દેશો સાથે વેપાર કરતો. એક વાર અરબસ્તાનના જેદ્દા બંદરેથી માલ લઈ તેનાં બે વહાણો આવેલાં તે અમીરે કોઇને ખુશ થઇને આપી દીધાં. આ જોઈ મુનીમે પોતાની નોકરીની કદર નહિ થાય એમ જાણી વિરોધ બતાવ્યો. અમીરે કહ્યું: "માલ સાથે વહાણ બંદરમાં આવ્યાં એટલે તમારી કદર થઇ ચૂકી છે." પણ એ અમીરે પોતાનું વચન ફેરવ્યું નહિ અને વહાણ આપી દીધાં. આમ ગુજરાતના જન્મસિદ્ધ વેપારી બુદ્ધિવાળા વાણિયાઓએ મુસલમાન અધિકારી અમીરોને પણ વેપારમાં ઝંપલાવ્યા હતા એમ જણાય છે.[૭૫] મિરાતે અહમદીના કર્તાએ આ સમયના ગુજરાતનાં બંદરોની લાંબી યાદી અને તેના મહેસૂલની નોંધ કરેલી છે તેમાં હિંદી મહાસાગરમાં આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઇરાનનાં બંદરોનાં અને જાવાનાં નામો છે; અને હિંદુસ્તાનના કિનારાનાં બંદરો અને તળગુજરાતનાં બંદરોનાં નામ પણ આપેલાં છે.[૭૬]

ગુજરાત "૮૪ બંદરોનો વાવટો" કહેવાતું એ તો જાણીતી વાત છે. તેમાં ૨૩ બંદર ગુજરાત અને સોરઠના કિનારાનાં અને બાકીનાં ૬૧ હિંદ અરબસ્તાન વગેરેના કિનારાનાં હતાં.[૭૭] એ ૬૧ બંદરોની આવક એક કરોડ ઇબ્રાહીમીની એટલે સાડાચાર કરોડ રૂપિયાની હતી.[૭૮] મલીક અયાઝના પુત્ર મલીક તોઘાનની દીવ વગેરે ચાર મહાલની અને ફિરંગીઓ અને યુરો-

૭૫: એજ. પૃ. ૪૩૨.

૭૬: Bird's Mirate Ahmedi p. 128.

૭૭: Bird's Mirate Ahmedi p. p. 128–131 અને મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૪–૧૫. ડૉ. બર્ડની અંગ્રેજી અહમદી અને ગુજરાતી તરજુમો જુદી પ્રતો ઉપરથી થયેલો છે. તેમાં બંદરોની સંખ્યા, આવક, નામ અને અનુક્રમમાં ફેર પડે છે. ઉપરનાં નામો બંને સરખાવીને આપ્યાં છે. ગુજરાતી અહમદીમાં ચીન બંદર લખેલું છે. અને અંગ્રેજીમાં બંદર ચીન લખેલું છે તે ચીન નહિ પણ સુમાત્રાનું અચીન બંદર છે.

૭૮: રૂ. ૪½નો એક ઇબ્રાહીમી હતો. "The Ibrahimi two parts greater than hun would seem to be a gold coin.', Bom. Gaz. Vol. I. part. I. p. 219. note 2.

પિયનોનાં બંદરો તરફથી થતી આવક ૬૭૦૦૦૦૦ ઇબ્રાહીમીની હતી. બંદરોનાં નામ નિયમ વગર અને ગમેતેમ આપેલાં છે; તેની વિગતમાં અત્રે ઊતરવાની જરૂર નથી. અરબસ્તાન વગેરેના કિનારે ૨૬ મહાલ હતા એમ અહમદીનો કર્તા જણાવે છે અને તેમાં સિંધના લારીબંદરથી શરૂ થઈ ઓરમઝ, બસરા, મસ્કત, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં માલ્ટા (maltah), દક્ષિણમાં માલદ્વીપ, મલાકા, જાવા અને અચીનનાં નામ ગણાવેલાં છે.[૭૯]

આ બધાં બંદરોની ઊપજ મહેસૂલ અને ખંડણીની હતી એમ લખે છે; પરંતુ એ આવક એ બંદરોથી આવતા માલ ઉપર લેવાતી (ગુજરાતમાં જ લેવાતી) જકાત હશે એમ કેટલાક લેખકોનું માનવું છે. ગુજરાતની રાજકીય સત્તા ખાસ કરીને દેશાવરનાં બંદરોએ હોઈ શકે નહિ એમ સર. સી. બેલી વગેરે લોકોનું માનવું છે, પરંતુ રાજકીય સત્તા ન હોય તેથી કરીને એ આવક માત્ર તે બંદરોએ જતા અને ત્યાંથી આવતા માલ ઉપરની જકાત જ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. હિંદુ સમયમાં ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારા ઉપરનાં બંદરોમાં હિંદુઓની એટલે પશ્ચિમ કિનારાના હિંદુઓની વસ્તી મોટી હોવાનું તો મુસાફરો લખી ગયા છે. જાવા બાજુની પ્રવૃત્તિ આપણે જોઈ ગયા છીએ, અને કોંકણ આદિને કિનારે પણ ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વસવાટ હતો. મોગલ સમય આવતાં સુધી ફિરંગીઓનું જોર હિંદી મહાસાગરમાં વધ્યું નહોતું, અને તેવે વખતે, જ્યારે ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય બળવાન હતું ત્યારે, ગુજરાતી સાહસ સર્વોપરી હતું. અને એવે સમયે બહારનાં બંદરોમાં ગુજરાતી સંસ્થાનો ન હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. આ બંદરોમાં ગુજ-

૭૯: "જુઓ Birds Mirate Ahmedi. Note. I. p. 128. "Though the word Bandar usually means a port it also bears the signification of a trading town or mart, and in this sense it must be understood; as many of the Bandars here-after enumerated are in foreign countries; to which commercial agents were appointed from Gujarat, or between which and the latter a trading intercourse was kept up."

પોર્ટુગીઝનાં ત્રણ નાનાં સંસ્થાનો અને ફ્રાંસનાં બે શહેરો હિંદુસ્તાનમાં છે એ
આપણે એ બે દેશો સત્તામાં અને સ્વતંત્ર હોવાથી અને નજરે જોવાથી માનીએ છીએ;
અને જે વખતે બીજા દેશો જાહેરમાં આવ્યા નહોતા, અને ગુજરાત કે જે પ્રાચીનકાળથી
આજ સુધી પરદેશમાં વસવા માટે જાણીતું છે તેનું તે વખતે પણ કાંઈ સંસ્થાન હોઇ
શકે નહિ એમ માનવું એ ઐતિહાસિક નોંધ ન કરવાની આપણી ખરાબ રીતિ અને
પરદેશીએ લખેલા આપણા ઇતિહાસ વાંચી થયેલી વિચિત્ર મનોદશાને લીધે જ બનેલું
છે. જાવામાં એ વાત થઈ ગઈ છે. અહીં પણ માનવાને કારણ છે અને આગળ પણ
જોઇશું. આ માટે આ નીચેનો ઉતારો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

રાતીઓની વસ્તીના ગુજરાતી બાદશાહોના કાફલાથી થતા રક્ષણ પેટે કાંઈ અપાતું હોય એમ પણ બની શકે. વળી આ બહારનાં બંદરોમાં હિંદી વેપારીઓનું જોર એટલું બધું હતું કે તે દેશના સત્તાધિકારી આગળ ફિરંગીઓને હાંકી મૂકવા માટે એ લોકોએ લાગવગ ચલાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. આ વાદગ્રસ્ત વિષયમાં આગળ ઊતર્યા વગર આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે જે આવક બતાવવામાં આવી છે તે કેવળ જકાતની જ હોય તો પણ દરિયાઇ વેપાર ઘણો હશે, અને એ વાત સિદ્ધ છે કે ગુજરાતના વેપારીઓનો વસવાટ અને આડતિયા એ બધા દેશોમાં હતા.[૮૦]

ગુજરાતી બાદશાહીના સમયના વહાણવટાનો આવો જ્વલંત હેવાલ આપણે જોયો. તે પછી બસો વર્ષ મોગલાઇનાં આવે છે. તે વખતે દેશમાં અંદર શાંતિ હતી. દરિયાઇ વ્યવહારને લગતી બાબતોમાં મોગલાઈમાં રાજ્ય તરફથી મક્કાના યાત્રાળુઓ માટે થતી વ્યવસ્થા અને તેના રક્ષણ માટેના કાફલા સિવાય વિશેષ ભાગ્યેજ દેખાય છે. મોગલ રાજ્યનું મુખ્ય બંદર સુરત હતું અને મક્કાનું એ દ્વાર હતું, અને ત્યાં મોગલ કાફલો રહેતો. ફિરંગીઓનાં બંદરો તેમને પોતાને તાબે જ હતાં; અને તેમાં બાદશાહી અમલદારો બહુ દખલ કરતા નહિ તેથી નૌકાયુદ્ધોના વખત આવતા નહિ. આ વખતમાં આઇને અકબરીમાંથી ગુજરાતનાં બંદરોનાં નામ અને ઊપજ જડી આવે છે. અબુફઝલ ગુજરાતની કારીગરી અને ઉદ્યોગનાં વખાણ મુક્તકંઠે કરે છે. ઇલિઝાબેથના વખત પછી લંડનને ત્યાંના ઇતિહાસકારોએ દુનિયાનું બજાર (market of the world) કહેલું છે. અમદાવાદને અબુલ ફઝલે દુનિયાનું બજાર કહ્યું છે.[૮૧] ત્યાં દુનિયાના દરેક ભાગમાં થતી ચીજો મળતી તે ગુજરાતના વહાણવટીઓ દેશદેશ જતા હોય તો જ બની શકે. સમુદ્રના માલિક(lords of the Sea)નું ગુજરાતી બાદશાહોનું પદ તો મોગલોથી ન સચવાયું, કારણ કે ફિરંગીઓનું જોર ઘણું વધ્યું હતું. પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓની સત્તા ફિરંગીઓ ઉપર કેવી હતી તે આગળ જોઈશું. આ

૮૦: "In Moluccas on the Malbar coast, and at the gold mines of Sofala, the mohamadan subjects of the king of Gujarat were found glutting the markets with their goods, combining to force up the prices of country produce and sometimes even stirring up the native Governments and populace to drive out the Europeans." (Ahd. Gaz. p. 88, Kerr's Voyages).

૮૧: "You may here provide yourselves with the productions of every part of the globe" (Gladwin's Ain-i-Akbari p. 351).

વખતમાં ખંભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાઈ જવાથી ઘોઘા પણ મોટું બંદર થયું હતું; ત્યાં ઘણાં વહાણ આવતાં અને તહવરી (Tahwery) નામનાં નાના વહાણોમાં ભરાઈને માલ ખંભાત જતો.[૮૨] આઇને અકબરીમાં ભરૂચને માટે પણ મોટું બારું હતું એમ લખે છે, અને તેનાં કાવી, ગાંધાર આદિ ચાર નાનાં બંદરો હતાં. અકબર બાદશાહે પહેલવહેલો દરિયો જોઈ ખંભાતના એક વહાણમાં દરિયામાં થોડી સફર મારી હતી.[૮૩] જહાંગીર બાદશાહે પણ ખંભાતમાં બાર દિવસ સુલતાન અહમદશાહના બનાવેલા બાગમાં રહી દરિયામાં સહેલ ભોગવી હતી.[૮૪]

મોગલાઈના સમયમાં વહાણોના અને દરિયાઇ વેપાર તથા ગુજરાતી બંદરોના ઉલ્લેખ ઘણા છે અને તે બધા લખવા જતાં વિસ્તાર બહુ વધે. શાહજહાનના વખતમાં અલી અકબર નામનો વેપારી ખંભાતનો વતની હતો અને ત્યાં વહાણ બાંધી વેપાર કરતો હતો. એ જ ખંભાત બંદરનો સરકારી મુત્સદ્દી પણ હતો. એણે બસરાના હાકેમ સાથે મૈત્રી કરેલી અને ત્યાંથી ૭ ઘોડા લાવીને બાદશાહને ભેટ ધરેલા. તેની કિંમત તે વખતે રૂા. ૨૫૦૦૦) ની હતી અને એક જ ઘોડો "લાલે બે બહાની" નામનો રૂા. ૧૫૦૦૦)ની કિંમતનો હતો. એ ઉપરથી એ વેપારી કેટલો ધનવાન હશે એ સમજાય છે.[૮૫] અને ગુજરાતના વેપારીઓ પરદેશની રાજસત્તાઓ સાથે સારી લાગવગ ધરાવતા એ વાતને પણ આથી ટેકો મળે છે.

વેપારીઓ પોતે પોતાની કુનેહથી દેશપરદેશની રાજસત્તાઓ અને ચાંચિયા વગેરે સાથે કેમ નભાવતા અને અનેક રાજબદલીઓ અને ચાંચિયાગીરી છતાં ગુજરાતનો વેપાર મોગલાઈના અંત સુધી કેમ સારી રીતે ચાલ્યો તેનું એક બીજું દૃષ્ટાંત પણ જાણવા જેવું છે. અકબર બાદશાહના વખતમાં ગાંધારપુર(ખંભાત પાસેનું ગાંધાર)ના વતની જસિયા નામના ગૃહસ્થને વજિયા અને રાજિયા નામે પુત્રો હતા. એ ગાંધારથી ખંભાત આવીને વસ્યા હતા અને વેપારમાં ઘણું કમાયા હતા. અકબર બાદશાહના દરબારમાં અને દરિયાઈ સત્તા તરીકે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર આગળ તેમની ઘણી લાગવગ હતી.[૮૬] ઈ. સ. ૧૫૭૩(સંવત્ ૧૬૩૯)ના અરસામાં આ હકીકત બનેલી છે. આ

૮૨: એ જ, પૃ. ૩૫૨.
૮૩: મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ૧-૧૦૬
૮૪: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૧૯૭.
૮૫: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૨૨૮.
૮૬: પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૨. સ્તંભનપુરના લેખ.

પરીખ રાજિયા અને વજિયાની કીર્તિ હીરવિજય રાસમાં ખંભાતના વતની કવિ ઋષભદેવે પણ ગાઈ છે. "પારેખ વજિયા રાજિયા, જૈન શિરોમણિ જાણુ" એવા શબ્દોથી શરૂ કરી આ બે ભાઇઓને વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે સરખાવ્યા છે. અને આગળ લખે છે કે "અનેક ગુણ રાજિયા કેરા કહેતાં પામું ન પાર રે" એમ લખીને તેના પ્રસંગ ગણાવતાં લખે છે કે ચેવલ બંદરના એક ખોજગીને કેટલાક માણુસો સાથે ફિરંગીઓ પકડીને ગોવા લઇ ગયા અને ત્યાં કેદ રાખ્યા. ત્યાં કોઈ કારણસર પરીખ રાજિયો જઈ ચડચો અને એને ખબર પડવાથી એ લોકોને છોડાવ્યા. ત્યાંના વીજરેજલ નામના પોર્ટુગીઝ અધિકારી ઉપર એની ઘણી વગ હતી. વળી તે પછી ફરી પકડાતાં એક લાખ લ્યાહરી નામના સિક્કાનો દંડ એ ખોજગીનો થયો અને ફરી પરીખ રાજિયાએ જામીન થઈ એને છોડાવ્યો. આ ઉપકારને વશ હોવાથી એ ખોજગીએ ચવલ બંદરે એક વખત ૨૨ ચોર પકડચા હતા અને જૈનોના પર્યુષણના તહેવારોને દિવસે એ તેમને મારી નંખાવતો હતો. એવામાં ચોરોને યાદ આવવાથી તેમણે પરીખ રાજિયાના તહેવારનો દિવસ સંભાર્યો અને ખોજગીએ રાજિયાનું નામ સાંભળી તેમને છોડી મૂકચા. એવી જ રીતે ગોવામાં ફિરંગીઓ એક વહાણ પકડી લાવેલા તે પણ પરીખ રાજિયાના નામથી છૂટેલું અને માલ સહિત વેપારીઓને પાછું મળેલું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી વેપારીની લાગવગ રાજસત્તા અને બહારની બીજી સત્તાઓ આગળ પણ કેવી હતી. અને કહેવાય છે કે ફિરંગીઓ પણ રાજિયા પરીખના નામને માન આપતા.[૮૭] સંવત ૧૬૬૧ ના મોટા દુકાળમાં આ દાનેશ્વરી ભાઇઓએ ચાર હજાર મણ અનાજ ગરીબોને વહેંચી દાનમાં કુલ તેવીસ લાખ રૂપિયા એ એક જ વર્ષમાં વાપર્યા હતા, એ એમની ધનસંપત્તિ બતાવે છે. છેવટે કવિ ઋષભદેવ લખે છે કેઃ—

> "મુનિવરમાં ગુરુ હીરજી અસુર અકબ્બર સાર
> વણિગ વંશમાં રાજિયો, દયા દાન નહિ પાર."

મોગલાઇમાં સુરત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું બંદર હતું અને દુનિયા-

---

૮૭: પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૫-૩૨૭.

ગુજરાતમાં આવા આવા દાખલા ઘણા છે અને આજે પણ બને છે. મોગલાઈમાં અને તે પછી જૈનોએ આવી લાગવગથી આજ સુધી રાજસત્તાઓ આગળ પોતાનું માન જાળવેલું છે. કચ્છના ઇતિહાસમાં એક વખત માંડવીના હિંદુઓને રાવે સતાવ્યાથી પૈસા વેરીને ત્યાંના વેપારીઓએ લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાવને પાછા હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, James Burgess' History of Cutch, p. 155-156.

ના તમામ વેપારીઓ સુરત આવતા.[૮૮] ખંભાત અને ભરૂચ પુરાવા માંડવાથી સુરતની ચડતી થઇ; મોગલાઇના અકબર પછીના વખતમાં તો સુરત બંદરના ઉલ્લેખો વારંવાર આવે છે. અમદાવાદના સૂબાના તાબામાં હોવા છતાં સુરતને જુદો મુત્સદ્દી મળ્યો હતો. અને સુરતમાં માલ ખરીદી મક્કામાં ખેરાત તરીકે વહેંચવો એવાં ફરમાનો મિરાતે અહમદીમાં દેખાય છે. સુરતના માલના વીસ ટકા અરબસ્તાનમાં વધારે ઊપજતા એમ પણ લખેલું છે.[૮૯] શાહજહાનના વખતમાં રૂમ(ઇજિપ્ત)ના સુલતાનનો વકીલ (એલચી) સુરત આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૯૦] સર ટોમસ રો તથા બીજા યુરોપીય મુસાફરો પણ આ સમયમાં ઘણા આવ્યા છે તે આગળ જોઇ ગયા. સુરત બંદરના મોટા વેપારીઓમાં જીવો વહોરો અને શાંતિદાસ ઝવેરીનાં નામો મુખ્ય જણાય છે.[૯૧] સુરત બંદર એટલું ધનવાન હોવું જોઈએ કે તેના ખજાનામાંથી બાદશાહ દિલ્હી બેઠે વારંવાર ઉપાડ કરતા.[૯૨] એક વરસે વેપારીઓનો માલ આયાત નિકાશ વધારે થવાથી સુરતની આવક બેવડી થઈ અને તે બાદશાહે બેગમને ઇનામમાં આપી એવો ઉલ્લેખ છે.[૯૩] શાહજહાન સામે બળવો થયો ત્યારે ગુજરાતના સૂબા શાહજાદા મુરાદબક્ષે વેપારીઓ પાસેથી જે નાણાં ઉછીનાં લીધાં હતાં તે બદલ જે મહેસૂલમાંથી પાછાં આપવાનો હુકમ લખી આપેલો તેમાં ખંભાત બંદરની આવકમાંથી રૂ. ૧૫૦૦૦૦) અને ભરૂચ બંદરમાંથી રૂ. ૭૫૦૦૦) શાંતિદાસ ઝવેરીના પુત્ર માણેકચંદને આપવા એમ લખ્યું હતું; એ ગુજરાતી વેપારીઓનો રાજ્ય સાથેના સંબંધનો એક વધુ દાખલો.[૯૪] ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં સુરતનાં વહાણોના રક્ષણ માટે દંડારાજપુર(જંજીરા)ના યાકૂતખાં હબસીને સુરતના ખજાનામાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦૦૦) દોઢ લાખ આપવાનું ઠરાવેલું હતું અને એ અમીર સુરતનાં બાદશાહી અને વેપારી વહાણોની સલામતી જાળવવા બંધાયો હતો.[૯૫] સમુદ્ર તરફ જતા માલ માટે ગુજરાતની અંદરનાં સ્થળોએ ખરીદીની જગ્યાએ જકાત લેવાનું ફરમાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં થયું છે તે ઉપરથી

૮૮: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૭.
૮૯: મિરાતે અહમદી, ૨૩૨.
૯૦: એ જ, પૃ. ૨૩૨.
૯૧: એ જ, પૃ. ૨૪૧-૪૨.
૯૨: એ જ, ૨૪૩.
૯૩: એ જ, પૃ. ૨૨૫.
૯૪: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૨૪૬.
૯૫: એ જ, પૃ. ૨૮૧-૮૨.

દેશના દરેક ભાગમાંથી બંદરોએ આવી માલ ચડતો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.[૯૬] ઔરંગઝેબના પુત્ર બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આજમશાહની સૂબાગીરીમાં ફિરંગીઓનું જોર વધી ગયાનું અને સુરતના વેપારીઓનાં વહાણુ લૂંટાયાનું લખાણુ બાદશાહ સમક્ષ ગયાથી ટોપીવાળાઓના માલને જપ્ત કરવા હુકમ થયો હતો.[૯૭] આવા અનેક વેપારીઓનાં અને હજના યાત્રાળુઓનાં વર્ણનો છે; અને મોગલાઈની લાંબી શાંતિમાં વહાણવટું સારી રીતે ખીલેલું હતું તે સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં છે. આ બધા સમયમાં જુદે જુદે બંદરે હિંદની અંદરના ભાગોમાંથી જે જે માલ આવતો અને દરિયા પર જે જે દેશે ચડતા તેનું વિગતવાર વર્ણન અત્રે કરવું ઉચિત નથી. એટલે માત્ર સુરત માટે થોડું જોઇશું. સુરતથી હિંદના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફંટાતા હતા અને ગાડાં, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરતમાં આવતો. સુરતનાં વહાણો કોંકણુ, મલબાર, સિંહલદ્વીપ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા રાતા સમુદ્રનાં બંદરો અને પેગુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના અચીન બંદરે જાઆવ કરતાં.[૯૮] સુરતથી બાર માઇલ દૂર આવેલા સુંવાળી ગામમાં મોટાં મોટાં વહાણો લંગર નાંખતાં અને ત્યાંથી નાના મછવામાં માલ સુરત આવતો.[૯૯] સુરતથી હીરા, મોતી, માણેક, અકીકનાં પવાલાં પોર્ટુગીઝ બંદરોએ ચડતાં.[૧૦૦] ઝવેરાતનો ધંધો અસલથી આજની પેઠે જ ગુજરાતને હાથ હતો. જામનગર પાસે મોતી નીકળતાં. સિલોન અને ઈરાની અખાતમાં નીકળતાં મોતીનો વેપાર પણુ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો, પાટણુ પાલણ-પુર અને સુરતના ઝવેરીઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં પર્યટન કરતા. મોગ-લાઇમાં ધનસંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ જેવા લાગતા ગુર્જરદેશનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરો ઉપરાંત દક્ષિણનો વ્યંકટાધ્વરિ નામનો કવિ વિશ્વગુણાદર્શચંપૂ નામના સંવાદાત્મક કાવ્યમાં કરી ગયો છે. અને તેમાં ઘણે દિવસે પહોંચાય એવા દૂર દેશોમાં હીરા માણેક આદિના વાણિજ્યમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ ગુજરાતીઓ માટે લખ્યું છે. વળી હિંદના અન્ય પ્રાંતો સાથે ગુજ-રાતનાં ઉદ્યોગ અને સાહસની સરખામણીમાં અન્ય લોકોને કટાક્ષથી એ કવિ આ પ્રમાણે કહે છે:—व्यापारान्तरमुत्सृज्यवी क्षमाणो वधूमुखम्। यो गृहे श्वेव

૯૬: એ જ, પૃ. ૩૫૩–૫૪.
૯૭: એ જ, પૃ. ૩૬૯–૭૦.
૯૮: ગુ. સ. સં. ૨૫૭.
૯૯: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.
૧૦૦: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥[૧૦૧] ગુજરાતના વેપાર અને તેનાં દેશાટન અને ઝવેરાતના ધંધાને ઉદ્દેશીને એ કવિએ સારું વર્ણન કર્યું છે.

સુરતથી કઠોળ આદિ અનાજ અને કાપડમાં જરીકસબનું કામ અને રેશમી સુતરાઉ કાપડ પણ ઘણું ચડતું અને દેશવરોમાં પંકાતું. એ સિવાય કસ્તૂરી, અંબર, ઘી, તેલ, ખાંડ, સાબુ, મુરબ્બા, કાગળ, મીણ, અફીણ અને ગળી, પારો અને લાખ વગેરે પરચૂરણ ચીજો એટલે બધી ચડતી કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ગુજરાતનાં બંદરનો એક જુદો જ ઈતિહાસ લખીએ ત્યારે આપી શકાય.[૧૦૨]

સુરતમાં વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો હતો અને બાંધનારા કસબી હતા. સુરત અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોએ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ટનનાં વહાણો બંધાયાના ઉલ્લેખો છે. વહાણ બાંધવામાં પારસીઓ બહુ આગળ પડતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ત્યાં મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં ગણાતો.[૧૦૩] વેપારીઓ પણ અનેક જાતના હાલ મુંબઈમાં છે તેટલી જાતના સુરતમાં વસતા. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, આરબ, તાતાર, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, વલંદા, ફિરંગી અને આર્મિનિયનો ખાસ હતા. હિંદુ વેપારીઓમાં મોટે ભાગે વાણિયા હતા, અને તે સાદાં નાનાં ઘરમાં રહેતા પણ પૈસે તાજા હતા. દલાલીનો ધંધો વાણિયાના જ હાથમાં હતો અને પરદેશીઓ તો દલાલ વગર માલ વેચી કે લઈ શકતા નહિ. અંગ્રેજોના દલાલો પાસે જ ત્રીસ ત્રીસ

૧૦૧: વિ. ગુ. ચંપૂ गुर्जरदेशवर्णनम् નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ, નીચેના શ્લોકો સરખાવો: પૃ. ૭૩ થી ૭૭.

नित्यासक्ता निरुपममणिश्रेणिवाणिज्यलाभे
बभ्रम्यन्ते बहुदिनपरिप्राप्यदेशान्तरेषु ॥

× × × ×

देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमानाः
संपाद्येव द्रविणमतुलं सद्यभूयोऽप्यवाप्य।
संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कंठिताभिः सतीभिः
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः॥ (વિ. ગુ. ચંપૂ પૃ. ૭૫)

૧૦૨: ગુ. સ. સં. ૨૫૭-૫૮.

૧૦૩: જુઓ Imperial Gaz., Vol. XXIII p. 161. "વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ (સુરતમાં) મુખ્ય હતો અને તે પારસીઓના હાથમાં હતો." The largest vessels were engaged in the China trade and were from 500 to 1000 burden." બાબતનું વર્ણન આગળ કરેલું છે.

લાખનો જીવ હતો.[૧૦૪] "ઘણા હિંદુ વેપારીઓ જાવામાં અને સુમાત્રામાં વેપારને સારુ રહેતા અને અચીન(સુમાત્રા)માં તો એક નિરાળા મોહોલ્લામાં જથાબંધ રહેતા."[૧૦૫] ઔરંગઝેબના અવસાન પછી સુરતમાં બાદશાહી જોર નરમ પડયું અને અંગ્રેજનું બળ વધતું ગયું. ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં વિલાયતના વણકરોએ તોફાન મચાવી હિંદી છીંટ ન વાપરવા માટેનો કાયદો કરાવ્યો તેથી, ગુજરાતમાં અવ્યવસ્થા વધી પડવાથી, તેમજ પાછળથી અંગ્રેજોએ મુંબઇને મુખ્ય મથક બનાવ્યાથી, સુરતનો વેપાર ધીમે ધીમે પડી ભાગ્યો. પરંતુ તેને ગુજરાતનાં બીજાં બંદરોની પેઠે ખરો ફટકો તો રેલવેએ માર્યો અને સ્ટીમરો થવાથી વહાણનું બાંધકામ પણ ઓછું થઇ ગયું. છતાં વેપારને લીધે સુરતની જાહોજલાલી ઘણી હતી અને છેક ૧૭૯૭ એટલે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત થવાના સમય સુધી સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી.[૧૦૬] સુરતનું રસમય વર્ણન પ્રસિદ્ધ સુરતી કવિ નર્મદે પોતાના નિબંધમાં કર્યું છે અને સુરતનાં વેપાર અને વહાણવટાનું વર્ણન પણ છટાથી કરેલું છે તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

પ્રાચીન કાળથી ઓગણીસમી સદી સુધીના ગુજરાતના વહાણવટાના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો સાલવાર બને તેટલા ટૂંકાણથી જોયા અને તેમાં સહેજ કંટાળા જેવું પણ લાગે, પરંતુ ગુજરાતનું વહાણવટું હિંદના બીજા ભાગો કરતાં એટલું આગળ હતું અને હાલ પણ છે કે તે હતું એમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર તો ન હતી જ; પરંતુ શરૂઆતમાં આપણે જોયું તેમ પરદેશી ઇતિહાસ લખે ત્યારે બીજા દેશને સહજ અન્યાય થાય તેથી કેવું અને કેટલું હતું તે બતાવવા માટે જ આ પ્રયત્ન થયો છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે હાલના જમાનાની લગભગ પાસે આવીએ છીએ. એ સદીમાં ઉત્તરોત્તર ગુજરાતનાં વેપાર અને વહાણ-વટાની પડતી ઉપર જોયાં તે કારણોથી થતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ગુજરાત અંગ્રેજી સત્તા નીચે આવ્યું અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું. વહાણ બાંધવાનું કામ સુરતથી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યું, પણ તેના કાર્યવાહકો ગુજરાતીઓ–પારસીઓ હતા. અઢારમી સદીના પાછલા ભાગથી ઓગણીસમી સદીના

૧૦૪: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૫: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૬: સરખાવો: Imperial Gaz. Vol. XXIII, p. 164. એ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૬૫માં લખે છે કે "During the 17th and 18th centuries Surat ranked as the chief export & import centre of India."

ત્રીજા પાદ સુધી મુંબઈમાં વહાણ બાંધનાર તરીકે લવજી નસરવાનજી અને તેમના કુટુંબની નામના જાણીતી છે.[૧૦૭] મુંબઈનાં વહાણો પંદર વર્ષ વપરાયા છતાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય માટે સારાં ગણાતાં. અંગ્રેજી ઓકનાં વહાણો કરતાં ગુજરાતી સાગનાં વહાણો ટકવામાં ચારથી પાંચગણાં વધારે હતાં અને ચારગણાં સસ્તાં હતાં.[૧૦૮] કહે છે કે પ્રખ્યાત નેલ્સનનું વિકટરી (Victory) નામનું વહાણ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધેલું હતું.[૧૦૯] એ વહાણ ૨૧૬૨ ટનનું ૫૨ ફૂટ પહોળું અને ૧૦૬ ફૂટ લાંબું હતું. તેમાં સો તોપો અને ૭૦૦ ઉપર માણસોનો સમાસ થતો. ઈ. સ. ૧૭૬૬ ના અરસામાં એ બંધાયું હતું.[૧૧૦]

આગળ જોયું તેમ ઓગણીસમી સદીમાં મુંબઈ વધવાથી તળ ગુજરાતનાં બંદરોનો વેપાર ઓછો થયો; અને કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગૂન એ મોટાં બંદરો મોટે ભાગે યુરોપીય હાથમાં રહેવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશીઓથી ચાલતો દરિયાઇ વેપાર અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ બંધ જેવો જ થઈ ગયો. પરંતુ ગુજરાતમાં છેક એવું ન થયું. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો કિનારો દેશીઓના હાથમાં હતો. દેશી રાજ્યોને હાલની રાષ્ટ્રિય કે બીજી દૃષ્ટિએ જોવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આપણો મોટો કિનારો દેશી રાજ્યોનો હોવાથી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનું વહાણવટું અખંડ રહ્યું. દેશી કારીગરોને હાથે વહાણ બંધાવી, અરબસ્તાન, ઈરાન, આફ્રિકા અને સિલોન સુધી ગુજરાતી વહાણો સ્ટીમરો થવા છતાં પણ ચાલુ રહ્યાં અને હાલ પણ ચાલુ છે તે આગળ જોઇશું. કચ્છમાં નાનાં મોટાં નવ બંદરો છે,[૧૧૧] અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ સદીમાં ૧૫[૧૧૨] બંદરો હતાં; અને તેનો વેપાર કેવળ દેશીઓના હાથમાં દેશી વહાણો દ્વારા હતો. તળ ગુજરાતનાં સુરત આદિ બંદરો અને ખંભાતના અખાતનાં બંદરોનો પણ દેશી વહાણ દ્વારા થોડો થોડો વેપાર ચાલુ રહ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંત પછી તુરત એટલે સને ૧૯૦૩ માં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં મુખ્ય બંદરોનો દરિયાઇ વેપાર આ

૧૦૭: Indian Shipping, p. 244–45.
૧૦૮: એ જ, પૃ. ૨૪૬–૪૭.
૧૦૯: જુઓ, સુ. પ્ર. પુ. ૧, "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" લેખક પ્રીતમરાય વ્ર. દેસાઇ.
૧૧૦: Encyclopaedia Britanica, XIII Edition Vol: XXIV p. 867.
૧૧૧: માંડવી, તુણા, મુંદ્રા, રોહર, વવાણિયા, કોટેશ્વર, જખાઉ, લખપત વગેરે. એમાં કરાંચી વધવાથી લખપત તૂટયું અને વવાણિયા કચ્છને તાબે નથી. ગુ. સ. સં. ૨૬૪.
૧૧૨: ભાવનગર, મહુઆ, વેરાવળ, બેડી, જોડિયા, પોરબંદર, માંગરોળ, સલાયા, જાફરાબાદ, વવાણિયા, નવીબંદર, ભેરઈ, કઠીવદર, તળાજા અને સુંદરાઈ છે.

મુજબ હતો : ભરૂચ ૩૧ લાખ, વલસાડ ૧૨ લાખ, ખંભાત ૬½ લાખ, વેરાવળ ૪૪ લાખ, નવાનગર (બેડી) ૨૨½ લાખ અને ભાવનગર ૨ લાખ. બીજા બંદરોના આંકડા ૧૯૦૩ ના મળતા નથી. સુરતનો વેપાર ૧૮૭૪ માં ૪૪½ લાખ હતો.[૧૧૩] ઘોઘાનો ૧૮૭૮ માં ૧૧ લાખ ઉપર હતો અને ધોલેરાનો રૂની મોટી નિકાશને લીધે ૧૮૭૦ માં એક કરોડ સિત્તેર લાખ ઉપર હતો.[૧૧૪]

આ સિવાય મુંબઇ અને કરાંચીના દરિયાઇ વેપારમાંથી યુરોપીય તત્ત્વ કાઢી નાંખીએ તો બાકીનો બધો વેપાર હિંદુ, મેમણ, પારસી, ખોજા, વહોરા વગેરે ગુજરાતીઓના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને મુંબાઈના આંકડા સાથે દેશી રાજ્યોનાં બંદરોના આંકડા મેળવવામાં આવે તો ગુજરાતનો દરિયાઇ વેપાર ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાતો સાથે સરખાવતાં શ્રેષ્ઠ જ હતો. અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્ર સિવાય બીજે બધે લગભગ બંધ જેવો જ હતો. સ્ટીમરો હિંદમાં કોઇની માલિકીની ન હોવાથી દેશીઓનો વેપાર પણ પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ બેથી ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનો છે. ગુજરાતનાં વહાણો મહાસાગરમાં ચારે દિશાએ ઘૂમતાં અને ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં દરિયાપાર ઘર કરીને રહેતા એ આપણે જોયું. લગભગ સવાસો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની સાથે આપણે પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી દરિયાઈ પ્રજાની સત્તા નીચે છીએ. એ પરદેશી સત્તાથી ઉત્તેજાયેલી પરદેશી હરીફાઇને લીધે અને જમાના પ્રમાણે ન વધવાની આપણી પોતાની શિથિલતાને લીધે પૂર્વના મહાસાગરમાં દરિયાઇ પ્રજા તરીકેનું આપણું સ્થાન આપણે ખોયું છે, છતાં પણ હિંદુસ્તાનની સરખામણીમાં ગુજરાતે હજી પણ એ સ્થાન કાંઇક અંશે જાળવી રાખ્યું છે.[૧૧૫]

---

૧૧૩ : જુઓ Im. Gaz., Vols. IX 18, 292–97, XXIV 3–8–9, XVII p. 421, VII 96.

૧૧૪ : Ahd. Gaz. 97, 98.

૧૧૫ : જુઓ ડૉ. ધ્રુવનું આઠમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં (સ્વીડન) કરેલું ભાષણ પૃ.૫૩.

"The Gujaratis by whom I understand not only the Hindus but the Parsis, Mahomedens and Christians as well, traded with distant China and Further India and the East Indies as well as with the Red Sea and Arabian Sea and East African coast, carring their sweet language, honest industry and affable manners where-ever they went."

ગુજરાતમાં હજી પણ કેવાં વહાણો બને છે, ગુજરાતી ભાષામાં વહાણવટાને લગતા કેટલાયે શબ્દો હજી પ્રચલિત છે, અને ગુજરાતના વેપારીઓ–મોટે ભાગે પરદેશી સ્ટીમરોમાં પણ–દૂર દરિયાપારના દેશો સાથે કેવો વેપાર ખેડે છે તે જોઇશું. મુંબાઇ ઇલાકાના દરિયાઇ વેપારમાં મોટો ભાગ દેશીઓનો–ગુજરાતીઓનો જ છે, અને હિંદની પ્રજાઓમાં ગુજરાતી વાણિયાને આખી દુનિયાની વિચક્ષણ વેપારી પ્રજાઓમાં ગણવામાં આવ્યા છે.[૧૧૬] હિંદુસ્તાનમાં વેપારી પ્રજા તરીકે ગુજરાતી, મારવાડી અને મુલતાની જ છે, અને તેમાં પરદેશનું સાહસ અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં ગુજરાત જ અગ્રસ્થાને છે. મારવાડીઓ પણ ગુજરાતીઓથી કોઈ રીતે જુદા નથી. ડો. કે. હ. ધ્રુવ ખરું જ લખે છે કે મારવાડીઓને આપણે હિંદુસ્તાનના જ્યૂ લોકો ગણીએ તો ગુજરાતીઓને હિંદના અંગ્રેજો ગણી શકાય.[૧૧૭]

વર્તમાન સદીનો પણ પ્રથમ પાદ પૂરો થયો છે. એમાં ગુજરાતે તો વહાણવટાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વધારી છે. કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ દેશી–ગુજરાતી–વહાણવટું ગઈ સદીમાં ચાલુ રહ્યું અને હજી છે તે વહાણના બાંધકામ અને પારિભાષિક શબ્દોના વિષયમાં આગળ જોઈશું. દરિયાઈ વેપારમાં આ સદીમાં ગુજરાત આગળ વધતું જાય છે. કલકત્તાનો ખાંડ, ચોખા, કરિયાણું અને દેશી કાપડ સૂતરનો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમાં છે; રંગૂન, મદ્રાસ, કોચીન, અલપાઇ વગેરેમાં ગુજરાતી વસવાટવાળાં સંસ્થાનો હાલ પણ જોવા જેવાં છે. મદ્રાસમાં જૂના વખતથી વસેલા જુદી જુદી નાતોના વાણિયાને લંકાના વાણિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જાવામાં ગુજરાતીઓ અલગ મહોલ્લામાં રહે છે. સિંગાપુર અને મોરીશિયસના ટાપુમાં હજી પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ઘર કરીને રહેલા છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં તો કચ્છ અને ગુજરાતની મોટી વસ્તી પેઢીઓ થયાં વસેલી છે. પેરિસ અને એન્ટવર્પમાં ત્યાંના ઝવેરીઓને નંગની પરીક્ષા ગુજરાતીઓએ જ શીખવી હતી; અને ત્યાં પાટણ અને સુરતના ઝવેરીઓનું નાનું સંસ્થાન ધ્યાન ખેંચે

૧૧૬: Times of India directry, Bom. Pre. Peoples.

૧૧૭: Baroda State delegate Lecture p. 56.

"The Marvadis are called the Jews of India. But looking to their commercial enterprize and trade instincts and upon Gujarati as the commercial language of India and of the east I will call the Gujaratis the English of India."

એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૩મી આવૃત્તિમાં ગુજરાતી ભાષા વિશે લખતાં કહે છે કે ગુજરાતી મુંબઈની વેપારી ભાષા છે; જો કે મુંબઈ ગુજરાતની સીમામાં નથી.

એવું છે. આ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ જે પ્રમાણમાં ઘર કરીને રહ્યા છે તેવી રીતે હિંદની બીજી કોઈ પ્રજા જોવામાં આવતી નથી. (હિંદની અંદરના વેપારી સ્થળોના વસવાટ માટે તો આ સ્થળે લખવાનું નથી.) માત્ર આ બધી આવજા અને વેપાર પરદેશી સ્ટીમરોમાં થાય છે એ જ શોચનીય છે. આમ છતાં પણ ઈ. સ. ૧૯૧૯ના મહાયુદ્ધવિરામ પછી જે મોટી તેજી આવી તેને પરિણામે અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતે આદરી, અને તેમાં નવી રીતિ મુજબ વહાણવટું—સ્ટીમર કંપનીઓ પણ ઊભી થઈ અને કેટલીક ૧૯૨૧ થી આજ સુધી ચાલુ રહેલી મોટી અશ્રુતપૂર્વ મંદીની અસરમાં પડી પણ ભાંગી. છતાં કાપડ સૂતરની પેઠે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતે વહાણવટામાં પણ સાહસ કર્યું અને શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ સિંધિઆ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ઊભી કરી. આ કંપની જો કે હજી ફાવી છે એમ કહી શકાય નહિ, અને કેવળ ખંત અને સાહસથી જ ટકી રહી છે, પરંતુ સરકાર તરફથી ટેકો મળે અને પરદેશીઓને મળતું અણઘટતું ઉત્તેજન બંધ થાય તો કંપનીનું ભવિષ્ય સારું જ છે. આખા હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું નવા જમાના પ્રમાણે ઊભું થઈ દેશીઓના હાથમાં રહે તે માટે સિંધિઆ કંપનીના રા. રા. સારાભાઈ હાજીએ કાઉન્સિલમાં લડત ચલાવી છે. હાલની યાંત્રિક ઢબથી વહાણવટું ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતે કરવા માંડ્યો છે, તેમાં સફળતા મળે તો ગુજરાતનું વહાણવટું તેના મિલઉદ્યોગની પેઠે ભવિષ્યમાં ખીલે એવો સંભવ છે. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન અગ્રે છે અને તેને યોગ્ય સ્થાન ન આપતાં ટૂંકે પતાવી દેવાય તો હિંદુસ્તાનની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય.

હવે આપણે વહાણોને લગતા હેવાલ અને પારિભાષિક શબ્દો જોઇએ. વહાણોનાં માપ અને તેની અંદરના ભાગ તથા બીજી વિગતો માટે પદ્ધતિસર લખાયેલું પ્રાચીન પુસ્તક ગુજરાતીમાં હોય તો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. મુસાફરોનાં વર્ણનો ઉપરથી વહાણનાં અનુમાન થઇ શકે છે. અને જાવાના બોરોબદુરમાં કોતરેલાં વહાણ અને દેલવાડામાં કોતરેલાં વહાણ ઉપરથી ગુજરાતનાં વહાણોના આકાર સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. રાધાકુમુદે વહાણોની જાતોનાં નામ આપ્યાં છે અને તેમાં બે ત્રણ નામ ગુજરાતી જણાય છે. પરંતુ તેમણે કયા પ્રાંતનાં કયાં નામ છે તે આપ્યું નથી.[૧૧૮]

૧૧૮: ખાસ બંગાળી નામ હોત તો એમણે જરૂર આપ્યું હોત, પણ તેવું કાંઈ આપ્યું નથી. વહાણને માટે બંગાળીમાં જાહાજ અને નૌકા શબ્દો સાધારણ વપરાય છે, પરંતુ વહાણવટું–shipping–એ શબ્દમાં જે અર્થ આવે છે તેવો શબ્દ મારી પાસેની બંગાળી

સુરતમાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ ટનનાં વહાણો, ત્રણચાર ડોળવાળાં (mast) બનતાં. ઈ. સ. ૧૬૧૨માં સર. એચ. મીડલ્ટને રાતા સમુદ્ર તરફ જતું સુરતનું વહાણ રોકેલું તે ૧૫૦૦ ટનનું, ૧૫૩ ફૂટ લાંબું ૪૨ ફૂટ પહોળું અને ૩૧ ફૂટ ઊંડું હતું. એ જ વખતે ઇંગ્લાંડમાં ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનનાં વહાણ બનતાં હતાં. આગળ લખેલા ધવલશેઠના કાફલાનાં વહાણોનાં નામો ભરૂચનાં વહાણોની જાતો અને કદનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે. એમાં મધ્યમ જુંગ નામનું વહાણ સોળ કૂપ(mast)નું હતું એમ લખે છે અને લઘુ જુંગ ચાર કૂપનું હતું. એ ઉપરથી સોળ કૂપનું વહાણ કેવડું મોટું હશે એનો ખ્યાલ કરી શકાય. કહેવાય છે કે બૃહત્ જુંગ ૬૪ કૂપનું થતું. એ તો ઘણું મોટું હશે એમ માની શકાય. પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ જગ્યાએ મળ્યો નથી. તે સિવાય વડસફર, બેડી, દોણા, વેગડા, સિલ્લા, આવત્તા, ખુરપ્પા આદિ જે નામો છે તેમાં જુંગ અને બેડી હાલ જાણીતાં છે. બાકી બીજાં ગુજરાતી નામો આગળ જોઇશું. પ્રો. રાધાકુમુદે ઘરાબ (grab) નામનાં વહાણો મુંબઈમાં બનતાં એમ લખ્યું છે. તે અસલ મલબારનાં લાગે છે.[૧૧૯] બીજા દેશોનાં વહાણોની નકલો પણ ગુજરાતી સુતારોએ કરી હોય એમ લાગે છે.[૧૨૦]

વહાણોની હાલ જાણીતી જાતો આ પ્રમાણે છે: ૧. મછવા, ૨. પડાવ, ૩. બાતેલા, ૪. ઢઉ અથવા બગલા, ૫. દીંગી, ૬. કોટિયો, ૭. ફતેમારી, ૮. ગંજો, ૯. નાવડી અથવા હોડી, ૧૦. લોધિયાં.

આમાં મછવા અને હોડી સૌથી નાનાં વહાણ છે. અને તે બેથી એંશી ખાંડી જેટલા વજનનાં હોય છે અને નદીઓમાં ચલાવા માટે કામ લાગે છે. મોટાં વહાણમાં જોખમ વખતે ઉતારવા માટે પણ (life boats) નાની હોડીઓ રાખે છે. કચ્છના મછવા સૌથી સારા હોય છે. મછવા રૂ. ૫૦)થી

શબ્દકોશમાંથી મળ્યો નથી. પ્રો. રાધાકુમુદે યુરોપીય મુસાફરના ગ્રંથમાંથી દેશી વહાણો-નાં જે નામ આપ્યાં છે તે તેના મૂળ દેશી સ્વરૂપમાં જોડે જ સમજાવી આપ્યાં હોત તો ઠીક હતું. એમણે લખેલા grabs, bangles, અને paros તે આપણા ઘરાબ, બગલા અને પડાવ જ હોય એમ જણાય છે.

૧૧૯: મિરાતે સિકંદરી.

જુંગ અથવા જુંગોને જ ચીની વર્ણનમાં જંક (Junk) લખેલું છે. તે ઉપરથી એ વહાણો ચીન જતાં હશે. પ્રો. રાધાકુમુદે પોતાની યાદીમાં જંગી લખ્યું છે તે પણ આ જુંગ હોય કે જંગી એટલે મોટું એ ઉપરથી હોય. ઉપરનાં નામ એમની યાદીમાં નથી. જુંગોને હાલ ગુજરાતીમાં ગંજો કહે છે, તેમાંગલોરનું માંગરોળ થયું એમ વિપર્યયથી થયું હશે.

૧૨૦: વહાણ બાંધનાર સુતારોનું રોજ રૂ. ૪) છે.

૫૦૦) સુધીમાં ગઈ સદીના અંત સુધી બનતા, હાલ મોંઘવારી વધવાથી મોંઘા પડે છે. પડાવ દમણ, વલસાડ, બીલીમોરા, ભાવનગર, ઘોઘા, વેરાવળના સુતારો બનાવે છે અને ૨૫ થી ૧૭૫ ખાંડી વજનના હોય છે અને વીસ વર્ષ ચાલે છે. બાતેલા અગર બતેલા ત્રણ સઢના, ૩૫૦ ખાંડી વજનના હોય છે. આ વહાણો ચપટા તળિયાનાં હોય છે તેથી છીછરા પાણીમાં પણ ચાલી શકે છે અને તે ગુજરાતને (સુરત બાજુ) કિનારે વધારે વપરાય છે. બાતેલા રૂા. ૨૪૦૦૦) સુધીની કિંમતના બને છે અને ઉપર ગણાવેલાં બંદરોના સુતાર બનાવી શકે છે. ઢઉને બગલા જેવા આકારને લીધે બગલા પણ કહે છે. આ વહાણ અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્ર બાજુનું છે અને કચ્છ સારાષ્ટ્રમાં બને છે. એની કિંમત રૂા. ૩૮૦૦૦) સુધી પડે છે અને આઠસો ખાંડી વજનનાં હોય છે. એમાં દોઢસો ખલાસીઓ રાખે છે. ફતેમારીં મુંબઈ અને મલબાર બાજુથી આવે છે. ગંજો ૩૫૦ ખાંડી સુધીનો હોય છે અને જંગબાર અરબસ્તાન વગેરે બાજુ સફર મારી શકે છે.[૧૨૧] આ મોટાં વહાણો આઠ માસ દરિયામાં ફરી શકે છે અને દોઢ માસ સામટું દરિયામાં રહી શકે એટલી સામગ્રી પાસે રાખી શકે છે. કેટલાંક બહુ મોટાં વહાણો બારે માસ પણ દરિયામાં રહી શકે છે; અને તેના દેશી ટંડેલોને રૂા. ૫૦૦)થી ૭૦૦ સુધી પગાર મળે છે. ટૂંકામાં, હાલમાં મોટામાં મોટાં વહાણ ૨૦૦થી ૩૦૦ ટનનાં થાય છે અને ૬૫ થી ૮૦ ફૂટ પહોળાં અને ૧૫ ફૂટ ઊંડાં બને છે.[૧૨૨]

આ વહાણો હાલના વખતમાં સ્ટીમરની વધતી જતી આવજા છતાં પોતાનું નભાવી રહ્યાં છે. સ્ટીમરો ઝડપથી જાય આવે છે. તે સિવાય સ્ટીમરનું નૂર એકંદરે મોંઘું પડે છે. વહાણોનું ખરચ ઓછું અને તેમાં રોકાયેલી મૂડી પણ ઓછી; તથા ગુજરાતનાં ઘણાંખરાં બંદરોએ સ્ટીમરો છેક અંદર નજીક આવી શકતી નથી તેથી, મછવા દ્વારા માલ ચડાવવામાં મોંઘું બહુ પડે છે, તેથી, અને વહાણ કિનારા નજીક આવે છે અને વેપારીની સગવડ મુજબ વહેલુંમોડું ઊપડી શકે છે તેથી કરીને હજી પણ ઘણો વેપાર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન સાથે અને મલબાર સાથે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનાં વહાણોથી થાય છે. આ વહાણોને રાજ્ય સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી. રાજ્ય પાસેથી

૧૨૧: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨૬.

૧૨૨: ઉપરનું ખાંડીનું માપ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહમાં આપેલું છે. પરંતુ એથી મોટાં વહાણ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધીનાં હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એટલે ગેઝેટિયર લખાતી વખતે એ ખબર રહી ગઇ હશે અગર તે વખતે એવડાં જ વહાણ બનતાં હશે. હાલ ગતિ વધારવા માટે દેશી વહાણોમાં મોટરો મૂકે છે એવા સમાચાર આ લખતી વખતે મળ્યા છે.

પરવાનો અને કોલ (Pass Port)માત્ર લેવો પડે છે. વહાણોની માલિકી ખાનગી આસામીઓની અગર તો ખારવાઓમાંથી જ વધેલા ટંડેલો અને નાખુદાઓની હોય છે તેથી દેશી વેપારીઓને સગવડ વધારે પડે છે, એટલે ઉતાવળ ન હોય–વિલંબ ચાલી શકે તેમ હોય તેવો માલ વહાણોમાં મોકલવો ઠીક અને સસ્તો પડે છે; અને ઘણુંખરું તેમાં જોખમ હોતું નથી અને જોખમ માટે દેશી રીતે વીમો ઉતરે છે તે આગળ જોઇશું.

વહાણનાં યંત્રો, એના જુદા જુદા ભાગો તથા તેને લગતી બીજી વિગતોનાં પણ ગુજરાતી નામો છે અને હિંદુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમાં એવાં નામોની સંપૂર્ણ નામાવલી મળવી મુશ્કેલ છે.

ગુજરાતી નામો અને ત્યાં બીજી ભાષાનાં નામો સાથે સરખાવી, આપણે હવે જોઇએ.

ગુજરાતી નામ	સમજૂતી	અંગ્રેજી નામ	બંગાળી નામ	નોંધ
૧ વહાણ =	મોટું વહાણ	Ship	જાહાજ	નાનાં ગુજરાતી
૨ વહાણવટું =	સમજાય તેમ છે.	Shipping	જાહાજ સમૂહ	વહાણોનાં નામ જાણીતાં છે. ગુજરાતમાં જહાજ શબ્દ વપરાય છે, તે પરદેશી છે. વહાણવટાના અર્થમાં બંગાળીમાં શબ્દ જડતો નથી.
૩ તૂતક અથવા સથો =		Deck	પોત તલ	બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવેલું છે.
૪ નીરમ =	વહાણને પાણીમાં સરખું રાખવાને જે બેલેંસ રાખવું પડે તે. નીરમ વગરનાં વહાણને અકસ્માત થવા સંભવ રહે છે.			

૫ ભંડાર =	ભંડાર વહાણના પાંચમાં કે છઠ્ઠા ભાગ જેવડો હોય છે. તેના ઉપર છત્રી–કેબીન અને તે ઉપર સુકાની બેસે છે. ભંડારની પાસે પીવાના પાણીની ટાંકી ૧૫૦ બેડાં પાણીમાય એવડી હોય છે. ભંડારમાં ખોરાકનો સામાન અને ખલાસીનો સામાન રહે છે.	Store	નથી	બંગાળીમાં ભાંડાર શબ્દ છે. તે સાધારણ Storeના અર્થમાં વપરાય છે. વહાણ સાથે સંબંધ નથી
૬ ફનો =	વહાણના આગલા ભાગમાં તેના ૧૦મા ભાગ જેવડો–એમાં લંગરનાં દોરડાં વગેરે સામાન રહે છે.			
૭ સઢ	સઢ આઠ જાતનાં છે: ૧. ગોટું સઢ ૨. તેસરિયું, ૩. ફનેની, ૪. ચારગોસું, ૫. કલમ, ૬. કાનરો. ૭. નોક, ૮. દાંડનું સઢ	Saif	પાલ	

૮ કૂવો અથવા ડોળ	વહાણમાં વચમાં મોટા થાંભલા જેવું હોય છે તે.	Mast	માસ્તલ
૯ પરમાણ અથવા પરબાણ	સઢને બાંધવાનું અને ચડાવવાનું લાકડું, કૂવા સાથે સંબંધ રાખી ઊંચું નીચું થઈ શકે છે.		હવેના પારિભાષિક શબ્દોની માત્ર ગુજરાતી સમજૂતી જ આપી છે.
૧૦ પઠાણ =	વહાણના તળિયાનું લાંબું લાકડું.		
૧૧ મહોરો =	આગલી મીલ.		
૧૨ પાછલી મીલ =			
૧૩ ઝોડા =	વહાણનો ફરમો		
૧૪ પાછલો બતાનો =			
૧૫ જાળી =	વાંકનું લાકડું		

૧૬ આંતરી = વહાણનો કિનારો

૧૭ કૂવાની તળી.

૧૮ વચલો મોટો આડો અને પાછલો આડો.

૧૯ ધામતકૂંડી = વહાણના તળિયામાં જે પાણી ભરાય તે આ કૂંડીમાં ભેગું થાય છે અને પછી ડોલચીથી ઉલેચી નાંખે છે.

૨૦ છત્રી = ભંડાર ઉપરનું છાપરું = cabin.

૨૧ ડબર = દોરડાં ખેંચવાનું સાધન. ૨૧અ ચરખી = સુકાન ભાડવવાની.

૨૨ સુકાન = વહાણને ફેરવવાનું યંત્ર; એને બંગાળીમાં પણ સુકાન કહે છે.

૨૩ કંપા = ગરગડી.

૨૪ વીણો = સુકાન ફેરવવા માટેનો દાંડો.

૨૫ વાવટાની દાંડ = વાવટો ચડાવવાનું લાકડું.

૨૬ ગાયમ = વહાણનો છેડો પાછલા ભાગમાં બાંધવાનો થાંભલો.

૨૭ કાવરાન = વધારે માલ ભરવો હોય–capacity વધારવાની હોય તો આંતરી ઉપર છૂટાં પાટિયાં ઊભાં મૂકે છે તે.

૨૮ ભરનું લાકડું = આગલા ભાગમાં કાતરાનું સઢ હંકારવાનું.

૨૯ પ્રુકાંટો અથવા માલમી હોકો=હોકાયંત્ર. દિશા બતાવવા માટે ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી મચ્છીયંત્રથી પાણીની કૂંડીમાં તેલ ભરી ધાતુની માછલી નાંખી વહાણમાં દિશા જોતા. આ બાબતના ઉલ્લેખ છે.[૧૨૩]

૩૦ કમાન = માપ લેવા માટે સૂર્યની સાથે તેનો સંબંધ છે.

૩૧ મરૂદ = સીસાનું હોય છે અને પાણી કેટલું ઊંડું છે તે માપવા માટે અને તળિયે પથ્થર કાદવ રેતી કે કેવી જાતની જમીન છે તે અવાજ ઉપરથી પારખવાનું યંત્ર.

૩૨ લંગર = વહાણ અટકાવવાનું.

૩૩ ચોપડ = ચૂનો, તેલ અને ચરબીવાળા પદાર્થથી વહાણ રંગે છે તે.

૩૪ ગુડ = વહાણની સાંધ રૂ અને તેલની વાટ મૂકી પુરે છે તે.

૩૫ ચાંચિયા દરિયામાં લૂંટ કરનારા pirate જલદસ્યુ બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી ગોઠવેલું છે.

આ સિવાય જુદાં જુદાં દોરડાંનાં પણ લાત, હાંસરી, સાર, ચટા વગેરે ઘણી જાતનાં જુદાં નામો છે અને વહાણની અંદરનાં બીજાં છૂટાં સાધનો મછવા (life boats) હલેસાં વગેરેનાં નામો પણ છે.

ગુજરાતીમાં વહાણ ચલાવવા માટે ખાસ વાક્યો બોલાય છે તે આ પ્રમાણે છે:—

૧ ગોસરાખ = ચાલતા વહાણની ગતિ ધીમી પાડવી.
૨ દામણ ભીડ = વહાણને પવનની પાછળ ફેરવવા સુકાન ફેરવવું.
૩ દામણ તાણ = સઢની નીચેનો છેડો ખેંચવો.
૪ દામણ છોડ = છેડાને ઢીલા કરવા.
૫ હેરિયો = પવન ફરે ત્યારે સઢને ડાબી કે જમણી બાજુ ફેરવવું.
૬ માપ લેવું = માલ ચડાવવો કે ઉતારવો શરૂ કરવો.
૭ સોડપાડ = વહાણને મછવાની કે ડક્કાની બાજુમાં લઇ જવું.
૮ હાંજા હંકાર = સઢ ચડાવવો.
૯ બારગોસ તાણ = પરમાણ સાથે બાંધેલાં દોરડાંનો છેડો તાણવો.
૧૦ બારગોસ છોડ = અંદર નીરમ (બેલેંસ) મૂકવો.

આ પ્રમાણે વાક્યો વપરાય છે. ઘણા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો નાશ પામ્યાં હશે. આ શબ્દોમાં કેટલાંય વર્ષોથી કેટલીયે પરદેશી ભાષાના

૧૨૩: જુઓ Bom. Gaz. Vol. I, p. 493.

શબ્દોનાં મિશ્રણ થયાં હશે.[૧૨૪]

વહાણના અમલદારોનાં ગુજરાતી નામો કેટલાંક ગુજરાતી, અને કેટલાંક ફારસી અરબી ઉપરથી આવેલાં છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ—

ગુજરાતી	અંગ્રેજી	બંગાળી	નોંધ
૧ નાખુદા	Ship's commander	પોતાધ્યક્ષ અથવા જાહાજેર સ્વામી	બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવેલું છે. નાખુદા ફારસી ઉપરથી છે.
૨ ટંડેલ	Captain of the crew	નથી	શુદ્ધ ગુજરાતી લાગે છે.
૩ માલમ	Pilot	જાહાજપરિચાલક	બંગાળી નામ સંસ્કૃત શબ્દો ગોઠવી બનાવેલું છે. માલમ અરબી મુસલીમ ઉપરથી છે.
૪ સારંગ	Assistant Captain	નથી	ફારસી ઉપરથી
૫ ભંડારી	Steward	નથી	ગુજરાતી
૬ કરાણી	Ship's clerk	નથી	ગુજરાતી આ નામની અટકો હાલ ગુજરાતમાં છે.

૧૨૪: આઇને અકબરીમાં આપેલાં અને તે ઉપરથી પ્રો. રાધાકુમુદે લીધેલાં વહાણના અધિકારીઓનાં નામો હાલ ગુજરાતમાં રૂઢ છે. પંજેરી, ગુમતી, નાખુદા, ખેસેલ એટલાં નામ હાલ જડતાં નથી. બંગાળીમાં શુદ્ધ બંગાળી નામ જુદાં હશે કે કેમ તે મારી પાસેના બંગાળી શબ્દકોશો ઉપરથી જણાતું નથી. ફક્ત સઢ અને ડોળને માટે બંગાળી જુદાં નામો જણાય છે. પ્રો. રાધાકુમુદે આઇને અકબરીમાંથી આપેલાં નામોમાંથી કોઈ નામ આગળ જણાવ્યા મુજબ હાલ શબ્દકોશોમાં દેખાતું નથી જ્યારે ગુજરાતીમાં આ મુજબ છે અને અબુલફઝલે ફારસી અરબી અને ગુજરાતી નામો એના ગ્રંથનું મીર બહેરી(Admiratly)નું પ્રકરણ લખવા લીધાં હોય એમ જણાય છે. અહીં આપેલા શબ્દોની સરખામણી માટે આ પ્રમાણે શબ્દકોશોનો ઉપયોગ કર્યો છેઃ ૧ ગુ. શબ્દાર્થ ચિંતામણિ, ૨ બેલસારીની ગુ. ઈ. ડિકશનેરી, ૩ આપ્ટેની સંસ્કૃત ડિકશનેરી, ૪ ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દકોશ (ગુ.વ.સો.), ૫ સુબલચંદ્ર મિત્રકૃત બંગાળી અંગ્રેજી ડિકશનેરી, ૬ સુર અને ૭ કૃત અંગ્રેજી બંગાળી ડિકશનેરી.

૭ ખલાસી	Crew	નાવિકદલ	
૮ સુકાની	Helmsman	કર્ણધાર, માઝી	કર્ણધાર નામ સંસ્કૃત છે.
૯ ખારવા	Sea man	નાવિક	બંગાળી નામો સીધાં સંસ્કૃત જ છે.

આ શબ્દો ગુજરાતમાં રૂઢ છે. બંગાળમાં આને માટે યોજાતા શબ્દો ઘણે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી બનાવેલા સમાસો છે. નાખુદા શબ્દ[૧૨૫] સંસ્કૃત અને ફારસીના મિશ્રણથી થયો છે એમ કોશકારો માને છે. માલમ શબ્દ અરબી મુસલીમ ઉપરથી અને સુકાની શબ્દ પણ અરબી ઉપરથી આવેલો છે. નાખુદા અને માલમ શબ્દો આગળ જોયું તેમ શ્રીપાળચરિત્રમાં (પંદરમી સદીમાં બનેલું) જણાય છે, તેથી તે રૂપમાં જ અરબ અને ઇરાની લોકોના સંસર્ગથી ગૂજરાતમાં વપરાતા હશે.[૧૨૬] બંદર શબ્દ ફારસીમાં છે એ આપણે છૂટથી વાપરીએ છીએ. આપણો શબ્દ બારું સંસ્કૃત દ્વાર ઉપરથી નીકળ્યો છે.[૧૨૭]

હવે આપણે ગુજરાતી ખારવા માટે કાંઇક જોઇએ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખારવા પ્રાચીન કાળથી વખણાય છે. જાટ અને રજપૂત ખારવા ઘણા હોશિયાર હતા; અને એ જ્યારે ચાંચિયા હતા ત્યારે એમનો ત્રાસ આખા હિંદી મહાસાગરમાં હતો. ઘોઘાના ખારવા જાણીતા હતા અને એમનાં વખાણ ઓગણીસમી સદી સુધી પણ સંભળાય છે.[૧૨૮] કચ્છના

૧૨૫: નાવ+ખુદા ઉપરથી નાખુદા શબ્દ થયો એમ કોશકારો લખે છે. સંસ્કૃત નૌ ફારસીમાં જઇ ત્યાંથી નાખુદા શબ્દ બનીને આવ્યો છે. મદ્રાસના કિનારાના શબ્દો સરખાવવા માટે મને સાધન આ લખતી વખતે મળી શક્યું નથી.

૧૨૬: કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાત દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે ઈરાન અરબસ્તાનમાં ગયા હશે, અને ઈરાન અરબસ્તાનના શબ્દો ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, એટલે નાખુદા, માલમ વગેરે શબ્દો પ્રથમ કોના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શકુન શબ્દ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં ફારસીમાં શકન શબ્દ છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં સકન શબ્દ આવ્યો છે એમ કહેવાય છે. કયો શબ્દ કઈ ભાષામાંથી ક્યાં ગયો તે ખરું તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. પરંતુ શકનની પેઠે માલમ-નાખુદા વગેરે શબ્દો પણ પ્રથમ કોના તે ઉપર કાંઇક પ્રકાશ પડવો જોઇએ.

૧૨૭: દ્વારિકા એ દ્વારવતી એટલે દરવાજાવાળી નગરી એમ માનવા કરતાં સમુદ્રનું બારું કે દ્વાર-સમુદ્ર એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. દ્વારકાને ટોલેમી Barike કહે છે તે આ વાતને બંધ બેસે તેવું છે.

૧૨૮: "Its seamen, called Ghogharees, the descendants of the navigators fostered by the kings of Anhilwad still maintain their ancient reputation and form the best and most trusted portion of every Indian crew that sails the sea under the flag of England."
(Ras Mala, p. 245)

ખારવા હાલ પણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વેથી સારામાં સારા ગણાય છે. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો કચ્છના ચાંચિયાઓએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ ત્રાસ આપેલો અને તેમની સામે મુંબઇથી કાફલો મોકલવો પડેલો. આ બાબતમાં માંડવી બંદરના અધિકારી–શિવરાજ હંસરાજ–નું નામ ઇતિહાસમાં જાણીતું છે.[૧૨૯]

ગુજરાતી ખારવાની સામાજિક સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે. હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં ખારવાની જાતો ઘણી છે. રજપૂત ખારવા હિંદુ છે, અને મૂળ રજપૂતોની સોલંકી, સોઢા, સોરઠિયા, ચોહાણ, ઝાલા, સોનેરી, જેઠવા, પરમાર, ગોહેલ, રાઠોડ, જાડેજા, ચુડાસમા, ચાવડા વગેરે અટકો તેમનામાં મળી આવે છે. હિંદુ ખારવા ઘણા પ્રામાણિક ગણાય છે અને વેપારીઓ તેમનામાં વધારે વિશ્વાસ રાખે છે. વેરાવળ, માંગરોળ અને પોરબંદરના હિંદુ ખારવાઓની આંટ ઘણી સારી છે. હિન્દુ ખારવાઓમાં કોળી, કોઠી અને માછી લોકો પણ હોય છે. સુરત બાજુના કિનારે માછી લોકોની વસ્તી વધારે છે. બીજા બધા સૌરાષ્ટ્રને કિનારે રહે છે.

મુસલમાન ખારવાઓમાં કાબાવતિયા નામના ખારવા છે; અને પટણી, ભાડેલા, વાઢેર, વાઘેર, એવાં ઉપનામો પણ મુસલમાન ખારવાઓમાં કહેવાય છે. હિંદુ કરતાં મુસલમાન ખારવાની વસ્તી ઓછી છે. હિંદુ–મુસલમાન દરેક ખારવા વહાણ ચલાવવામાં ઘણા હોશિયાર હોય છે. માછી લોકો લાંબી મુસાફરીમાં કામ લાગતા નથી. લાંબી મુસાફરીમાં માર્ગદર્શક–માલમ તરીકે હોશિયાર રજપૂત ખારવા જ કામ કરી શકે છે અને એ અરબી સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરના સારા ભોમિયા છે.

હિંદી ખારવા ગુજરાતી ભણેલા હોય છે. કેટલાક થોડો થોડો વેપાર કે વેપારીની નોકરી કરી શકે છે; અને નામું પણ જાણે છે. ઘણા મજૂરી પણ કરે છે. એમની સ્ત્રીઓ પણ નવરી નથી રહેતી, અને નાળિયેરનાં છાલાંમાંથી સીંદરી, સૂંથો વગેરે ચીજો બનાવવામાં અને બીજા ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગોમાં વખત ગાળે છે. આખી જાત બહુ મહેનતુ છે. કેટલાક ખારવા માછલી પકડવાનો ધંધો પણ કરે છે. પરંતુ અગિયારસ, અમાસ, પાંચમ, ચૌદશ અને બીજા હિંદુ તહેવારોએ માછલાં પકડતા નથી અને નદીઓમાં માછલાં મારતા નથી, એટલી ધર્મભાવના એમનામાં રહી છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગુજરાતનું વહાણવટું તેની દરેક શાખામાં

૧૨૯: જુઓ, Burgess' History of Cutch, p. 164.

શુદ્ધ રીતે ચાલુ રહી શક્યું છે. હવે એની એક ખાસ અગત્યની શાખા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનમાં વીમાનું કામ ક્યારથી અને કેવું ચાલતું હતું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વીમો શબ્દ ફારસી બીમહ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પણ એ વાદગ્રસ્ત છે. ગુજરાત અને ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારાના ગાઢ સંબંધ જોતાં ગુજરાતથી એ શબ્દ ત્યાં ગયો હશે કે ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હશે તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. વહાણવટાના ઇતિહાસમાં દરિયાઇ વીમો (Marine Insurace) એ ખાસ અગત્યની વાત છે. પ્રો. રાધાકુમુદ ખારવાઓની ભૂલથી વહાણને કે માલને નુકસાન પહોંચે તો તેનો બદલો વહાણ કે માલના માલિકને ખારવાઓ આપે એવું મનુસ્મૃતિમાં લખાણ છે તેને વીમો કહે છે.[૧૩૦] તે સિવાય દરિયાઇ વીમા માટે એમના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ નથી. આસમાની સુલતાનીનું જોખમ લે ત્યારે જ વીમો કહી શકાય; ભૂલ હોય તો ભૂલ કરનાર ભરી આપે એ વીમો નહિ અને વેપારમાં એવું ચાલી શકતું નથી. હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમાં વીમો અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમો હશે કે કેમ તે કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં વીમાનું કામ જૂના વખતથી ચાલતું હતું અને હાલ લિમિટેડ વીમા કંપનીઓ નીકળ્યા છતાં અસલની રીતે ચાલે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીમા માટે શબ્દો છે એ ઉપરથી ગુજરાત વીમામાં અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમામાં પણ અગ્રસ્થાને હશે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે.[૧૩૧]

વિલાયતમાં દરિયાઇ વીમો અઢારમી સદીની શરૂઆતના અરસામાં લોઇડ્ઝની રેસ્ટોરાંમાં ખારવા ભેગા થતા તેમાંથી જન્મ્યો છે. આપણે ત્યાં ક્યારે જન્મ્યો તે જાણવાને સાધન નથી; પણ એ સદીમાં સારી રીતે ચાલતો તે ઉપરથી ઘણા વખતથી ચાલુ હશે એમ અનુમાન કરવું પડે. લિમિટેડ કંપનીઓના જન્મ પહેલાં જૂના વખતમાં એક અગર વધારે વેપારીઓની ભાગીદારીવાળી પેઢીઓ પોતાની રીતે દરિયાઈ વીમો કેવી રીતે ઉતારતી એ જાણવા જેવી વાત છે. ચાંચિયાના ત્રાસને લીધે ગુજરાતમાં દરિયાઇ વીમાનો જન્મ થયો છે એમ કહેવાય છે[૧૩૨] કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઘોઘા અને ધોલેરા બંદરોએ દરિયાઇ વીમો ઉતારવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. ઘોઘા ધોલેરામાં ઓગણસમી સદીના છેલ્લા પાદ સુધી દેશી રીતે વીમો

---

૧૩૦ : જુઓ, Indian shipping p. 61.

૧૩૧ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ : પૃ. ૨૪૭.

૧૩૨ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ : પૃ. ૨૪૭.

ઊતરતો હતો, અને સૌરાષ્ટ્રમાં હજી પણ ઊતરે છે. આ વીમાની બે રીત છે: એક અવંગ કહેવાય છે અને બીજી વીમો કહેવાય છે. આમાં વીમો ઉતારનાર ઉતરાવનારને થોડી રકમ બહાનાની આપે છે. માલ સહીસલામત પહોંચે તો તેનાં નાણાં ૭ આનાની તેરીખે પાછાં મળે છે. વીમાનું જોખમ માલ ચડે ત્યારથી શરૂ થાય છે તે માલ ધણીને સહીસલામત પહોંચે ત્યાં-સુધી રહે છે. જોખમ કેવું, અને ક્યાં સુધી, અને કેટલું રાખવું તેને માટે નિયમો છે. વીમાનો દર ઋતુ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલું હાલની લિમિ-ટેડ વીમા કંપનીઓથી જુદું હોય, તે દેશી વહાણોની બાબતોમાં સ્વાભાવિક છે. દરિયામાં તોફાનના વખતમાં દર વધારે હોય છે. માલને નુકસાન થાય તો તેની ખરી કિંમત અંકાવી તેના ૮૭થી ૯૦ ટકા જેટલું ભરી આપે છે.[૧૩૩] આ બાબતમાં ઘણા ઝીણા ઝીણા જાણવા જેવા અને ગુજરાતી વેપારીઓની ઝીણવટ અને હોશિયારી સિદ્ધ કરે એવા નિયમો છે, અને એ બધા અત્રે આપીએ તો વિસ્તાર બહુ વધે. વીમાની નુકસાની ઠરાવવા અને ઝઘડો પડે તો પતવવાના નિયમો પણ છે.[૧૩૪] મહાજન અને પંચથી ઘણા વાંધાના નિકાલ થતા. મહાજન તરફથી બંદર ઉપર ૭ માણસો નિમાય છે અને રાજસત્તા પણ તેમનો નિર્ણય કબૂલ રાખે છે.[૧૩૫] માલધણી અને વીમો ઉતારનાર વચ્ચેના વાંધા બીજાં બંદરોએ એ બન્નેના આડતિયાઓ મળીને પતાવે છે. દરિયાઈ વીમા ખાલી વહાણના અને માલના પણ ઊતરે છે. સ્ટીમરમાં ચડતા માલ કરતાં વહાણમાં ચડતા માલના વીમાના દર વધારે હોય છે, પરંતુ હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી પેઢીઓની અંદર અંદરની હરી-ફાઈથી વીમાના દર ઊતર્યા છે. દેશી રીતે વીમો ઉતરાવનારને કેટલીક સગ-વડો ખાસ મળે છે. એમાં ખાસ કરીને નુકસાનીના દાવા પતાવવામાં અંગ્રેજી રીતના વીમા કરતાં વિલંબ ઓછો થાય છે. વીમો ઉતારનાર પેઢીઓની સાખ ઘણી સારી હોય છે, અને વીમાની નુકસાનીનો દાવો વગર હરકતે તુરત પતાવવામાં એ પેઢીઓ પોતાની ખરી આબરૂ સમજે છે. હાલ દેશી વીમાની ચિઠ્ઠીઓ(policies)માં જૂના વખતની ચિઠ્ઠીઓ કરતાં સહેજ સુધારો થયો છે, પરંતુ અંગ્રેજી વીમા જેટલી તેમાં ખટપટ નથી. દરેક વીમો દલાલ

૧૩૩: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ: પૃ. ૨૪૭–૨૪૮.

૧૩૪: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ: પૃ. ૨૪૭–૨૪૮.

આ શરતો અંગ્રેજી પોલીસીની સરતો કરતાં સાદી, સરળ અને કાયદાની દૃષ્ટિથી જરા પણ ઊતરતી નથી.

૧૩૫: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૪૮.

મારફતે જ ઊતરતો અને હાલ પણ તેમ જ ઊતરે છે. પારસીઓમાં વીમા-દલાલની અટક જોવામાં આવે છે. જૂના વખતની વીમાની ચિઠ્ઠી(policy)-નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે:—

> ૪ ૦૦ાાા ૭૪ાા ૦ ૪ ()
>
> વાણ સિકંદર ટંડેલ. લાલજી વેલજી ધણી સા. કરમચંદ મીથા વારો અત્રેથી માલ રૂ ગાઠરી ૧૦૦) સા. સોમચંદ મીથાની ભરી શ્રી મુંબાઇ રવાના થવાનો વીમો ગાઠરી ૧ની ખાડી ૧ના હીસાબે ખાડી ૧૦૦) દા. રૂ. ૧૦૦) લેખે રૂા. ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા. ટકા ૦૧ લેખે આસામી વાર નીચે લખા મુજબ રાખો છો. નુકસાનીમાં વીમો ટકા ૯૦ના હિસાબે માંદેલ છે. સં. ૧૯૩૨ ના.

અતર મતું

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરતા વીમાના નિયમો ઘણા છે. ટૂંકામાં, દેશી રીતે હાલ પણ વીમો ઊતરી શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાલી આવે છે અને હાલ પણ ચાલે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે. હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમાં દરિયાઇ વીમાની આવી દેશી રીત ચાલતી હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

આપણે આગળ જોયું તેમ હાથનું કામ થોડું થોડું ચાલ્યા છતાં નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર બનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પહેલું કર્યું, અને વહાણવટું પણ જૂની રીતે જાળવી રાખ્યા છતાં નવી સ્ટીમરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ ગુજરાતે બાકી રહેવા દીધી નથી. આ છેલ્લા દસકામાં અનેક વીમા કંપનીઓ હિંદમાં નીકળી તેમાં યુરોપિયન કંપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કંપની-ઓએ જ લીધી છે. અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી કિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનું હાથમાં લીધું હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ લીધું છે. આજ દરિયાઈ વીમાનું કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, વલ્કન, જ્યુપિટર, યુનિવર્સલ, બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી ઊભી થયેલી કંપનીઓના હાથમાં છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનું પુરાતત્ત્વ અને વર્તમાનત્વ આપણે જોયું, એટલે ભવિષ્યત્વ ઉપર જરા વિચાર નાખી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

કોઈપણ દેશની ચડતી અને સમૃદ્ધિનો આધાર તેના આયાતનિકાશના વેપાર ઉપર છે. આ વેપાર માટે પોતાનાં જ વેપારી વહાણો (Mercantile marine) કે સ્ટીમરો, પોતાની જ વીમા કંપનીઓ અને પોતાની જ બેંકો હોય તે દેશ વધારે ત્વરાથી આગળ વધે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલું ગુજરાતે પ્રમાણમાં ઠીક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથે આ સરખામણી કરવાની નથી, પરંતુ આદર્શ તો પાશ્ચાત્ય દેશોનો રાખી આપણું સ્વભાવસિદ્ધ વેપારીતત્ત્વ જ ખીલવવાનો છે. હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતી વેપારીઓ ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં એકસંપ કરી, સરકારની મદદ પણ ગમે તે રીતે મેળવી, ખંતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો ગુજરાતનું વહાણવટું નવી અને જૂની બન્ને રીતે ખીલે અને તેને લગતી દરેક શાખા અને વેપાર પણ ખીલે. હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બેડી, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, અને કચ્છમાં માંડવી બંદરોનો વેપાર વધતો જાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ પોતાનાં બંદરો ખીલવવાનું ધ્યાનમાં લઇ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને પરિણામે મુંબઇ કરાંચી આદિના વેપારીઓ અને વેપાર આકર્ષાઇને જામનગર વગેરે બંદરે આવવા લાગ્યો. મુંબઇને લીધે બ્રિટિશ ગુજરાતમાં તો બંદર ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ સરકાર કરે તેમ નથી. સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરોની પણ હજી આ શરૂઆત છે, એટલે ભવિષ્યમાં કેટલાં વધશે તે કહેવાય નહિ. પરંતુ એ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાત એકસંપથી ધારે તો પોતનું ગયેલું વહાણવટું અને દરિયાઇ વેપાર પ્રથમ જેટલા પ્રમાણમાં હાથ કરી શકે. દરિયાઇ વેપાર તો આજ પણ ઘણો છે, પણ તે પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા થાય છે. ગુજરાતમાં બંદરો ખીલે અને અરબી સમુદ્રના કાંઠાનો બધો વેપાર ગુજરાતી સ્ટીમરો દ્વારા થાય તો વેપારને ઉત્તેજન મળવા ઉપરાંત પરદેશી મૂડીથી થયેલી રેલવેઓ જે નાણું ઘસડી જાય છે તે બચે અને પરદેશી સ્ટીમરોમાં જતું નાણું પણ બચે અને નૂરમાં પણ બચાવ થાય. મુંબઇથી મદ્રાસ અને કલકત્તા ચડતી કાપડ સૂતરની ગાંસડીઓનો દાખલો લઇએ તોપણ આ નૂરમાં કેટલું બચે તે સમજી શકાશે. મુંબઇથી ૩૦૦ થી ૪૦૦ રતલની કાપડ કે સૂતરની ગાંસડીનું રેલવેમાં કલકત્તા સુધીનું નૂર રૂ. ૧૫ થી ૧૮ આવતું અને મદ્રાસ સુધીનું રૂ. ૯ થી ૧૦ આવતું.*

* આ નૂરમાં હાલમાં કાંઈ ફેર પડયો હશે.

સ્ટીમરમાં કલકત્તા માટે ખાસ દરથી ગમે તે વજનની ગાંસડી રૂા. ૩ામાં સ્ટીમર કંપની લઇ જતી અને મદ્રાસના પણુ ત્રણેક રૂપિયા જ આવતા.

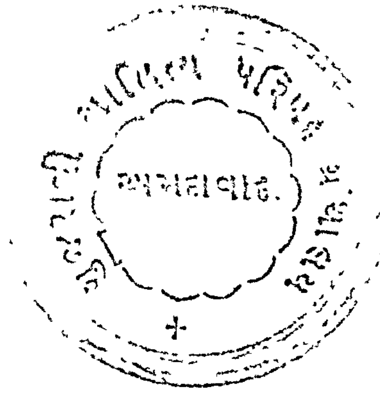
. અમદાવાદથી ખંભાતનો કિનારો અને ધોલેરા ૬૦ માઇલથી વધારે દૂર નથી. એ કિનારે અમદાવાદ માટે બંદર ઉઘાડવામાં આવે તો અમદાવાદના મિલઉદ્યોગને ઘણી સગવડ પડે. અમદાવાદની મિલોનો માલ ઇરાન, આફ્રિકા, મલબાર, મદ્રાસ, સિલોન, સિંગાપુર, ચીન, કલકત્તા અને રંગૂન સ્ટીમર કંપની સાથે ખાસ સગવડ કરવાથી સસ્તામાં જઇ શકે અને તે તે જગ્યાએથી ગુજરાત માટે ખાંડ, ચોખા, કોલસા, કંતાન, થેલા વગેરે સસ્તામાં લાવી શકે. ગુજરાતી સ્ટીમર કંપની હોય અને હરીફાઇ કરે તો વળી વધારે સસ્તું પડે અને દેશને બેવડો લાભ થાય. એવા કોઈ બંદર સુધી અમદાવાદથી ખાસ રેલવે થાય અથવા હાલની ધંધુકા અગર ખંભાતની રેલવેને બંદર સુધી લંબાવે તોપણુ મુંબઇ થઇને ચડતા માલ કરતાં સસ્તું પડે. દેશી કિનારાના વેપાર ઉપરાંત પરદેશી માલ પણુ મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાત અને માળવા માટે અમદાવાદના એ ભાવી બંદરે આવી શકે; અને અમદાવાદની મિલોને સ્ટોર વગેરે પણુ સસ્તું પડી શકે. આ આશાઓ સફળ થવી અશક્ય તો નથી, છતાં ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાંમાં ન પડતાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે હાલની સ્થિતિને સુવ્યવસ્થિત કરીને ગુજરાતીઓ—કચ્છ—સૌરાષ્ટ્ર—ગુજરાત—મુંબઇ અને મહાગુજરાતના સમસ્ત ગુજરાતીઓ પોતાના અદ્દભુત ઇતિહાસ તરફ સહેજ નજર કરીને, ધીમે ધીમે આગળ વધે, અને પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવેલો વહાણવટાનો આવો મહાન ઉદ્યોગ નવી પદ્ધતિથી જોરમાં ચાલુ કરે તો દેશને માટે સુંદર ભવિષ્ય સામું ઊભું છે. અને દરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મી પવિત્ર છે. વાણિયાએ સમુદ્રના વેપારથી મેળવેલી લક્ષ્મીને શાંતિપર્વમાં કર્મ અને વિજ્ઞાનથી મળતા મોક્ષ સાથે સરખાવી છે તે સત્ય જ છે.‡ ગુજરાત એની પ્રાપ્તિને માટે ઉન્માદરહિત પ્રયત્ન કરે તો ભવિષ્ય ઊજળું જ છે.

---

‡ જુઓ. वणिक् यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
यथा मर्त्यार्णिवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ (મહાભારત—શાંતિપર્વ.)

હાલ પણુ ઘણા લોકો ચોપડાપૂજન વખતે ચોપડામાં પોતાના ઇષ્ટદેવ અને બીજા દેવોની સાથે "શ્રી રત્નાકર મહાસાગરની કિરપા ઘણી હજો." એમ લખે છે તે અસલથી દરિયાઈ વેપારનું સૂચન છે.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોમાંથી સીધા આધાર લીધા છે તથા જે ગ્રંથોની નોંધોના આધાર લીધા છે તે દરેક પાને નીચે નોંધમાં જણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત "ન

ગ્રંથોની કેટલીક વિગત આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ બતાવી છે તથા હાલના વહાણવટાના શબ્દો તથા બાંધકામને લગતી વિગત તથા વહાણની છબી રા. રા. કૃષ્ણલાલ સી. ધ્રુવે આપેલી છે, તથા સુરત બાજુના કિનારાની હકીકત રા. અંબાલાલ ઉદયશંકરે આપેલી છે, તે સર્વનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

નોંધ–સિલોન

આ લેખ પૂરો કર્યા પછી મારા એક મિત્રે તા. ૨૯ જૂન ૧૯૨૯ના Indian Daily Mailમાં આવેલા એક લેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ લેખ સિલોનની Historical Association આગળ મિ. મેન્ડિસ (G. C. Mendis) નામના ગૃહસ્થે "Ancient routes from North India to Cylone" એ વિષય ઉપર વાંચ્યો હતો. એમાં વિજયે સિલોન જીત્યું વગેરે મહાવંશવાળી આખ્યાયિકા ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડયો છે, અને વિજય હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારેથી નીકળ્યો હતો (ગુજરાતને કિનારે) એમ જણાય છે. "On the other grounds too the Mahavansha account is unsatisfactory: According to it the parents of Vijaya's Grandmother were a king of Vanga (Bengal) and a princess of Kelinga. Vijaya's father refused to accept the throne of Vanga, and ruled over the land of his birth, Lala with Sinhapur as his capital. The writer of the Mahavansha seems to have been under the impression that Lala was a place close to Bengal. But Lala is identified with Lata, modern Gujarat which is over a thousand miles away from Bengal. In was the town of Sihor which might have been meant by Sinhapur. In the account of the voyage southward Vijaya is said to have landed at Surparaka, modern Sopara in the Thana district of Bombay. This shows that by Lala Gujarat was meant rather than a place near Kalinga."

એ લેખક આગળ પ્રો. રાધાકુમુદે લીધેલા રાજવલ્લીય ગ્રંથના આધાર જણાવીને તે મુજબ પણ વિજય બંગાળથી વહાણમાં બેઠો ન હોય એમ જણાવે છે. એટલે વિજય ગુજરાતથી અને તે પણ સિંહપુર-સિહોર-આગળથી વહાણમાં બેઠો એમ આપણે આગળ જોયું તે વાતને ટેકો મળે છે.